

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

GRUNDRISSE'DEN KAPİTAL'E PATİKALAR

ÖZGÜR ÖZTÜRK
MELDA YAMAN
ÖZGÜR NARİN

SAV Sosyal Araştırmalar Vakfı

ISBN 978-605-9816-09-0

Sosyal Araştırmalar Vakfı 60

Grundrisse'den Kapital'e Patikalar

Melda Yaman-Özgür Narin-Özgür Öztürk

Birinci Basım Kasım 2017

Yayına Hazırlayan

Serap Korkusuz Kurt

Kapak Tasarımı

İlknur Kavlak

Baskı Öncesi Hazırlık

Ülkü Gündoğdu

Baskı ve Cilt

Ekspres Ofset Matbaacılık ve Amb. San Tic. Ltd. Şti.

Davutpaşa Caddesi İpek İş Merkezi 6/27 Topkapı/İstanbul

Tel: 0 212 567 29 62

Sosyal Araştırmalar Vakfı

İktisadi İşletmesi

İstiklal Cad. Sahne Sk. No: 5/6

Beyoğlu/İstanbul

Tel: 0 212 292 55 85-86

Web: www.sav.org.tr

e-mail: merhaba@sav.org.tr

**Melda Yaman
Özgür Narin
Özgür Öztürk**

***Grundrisse'den Kapital'e*
Patikalar**

İÇİNDEKİLER

Önsöz ve Teşekkür	7
Giriş	11
1. Marx ve Yöntem	25
Özgür Öztürk	
2. Marx'ta ve Aristoteles'te Ortak Ölçü ve Mübadele	69
Melda Yaman	
3. Bir Kavramın Antropolojisi: Toplumsal Olarak Gerekli Emek Zaman Neyi Ölçer?	121
Melda Yaman	
4. Para Neden Gereklidir?	183
Özgür Öztürk	
5. Paradan Sermayeye, <i>Grundrisse</i> 'den <i>Kapital</i> 'e	213
Özgür Öztürk	
6. Tarihsel ve Güncel Bir Çözümleme Denemesi Marx ve Makine	241
Özgür Narin	
7. <i>Kapital</i> 'de Kadın Emeği: Toplumun Üretiminde ve Yeniden Üretiminde Kadın Emeği .	303
Melda Yaman	
8. <i>Kapital</i> 'den Sonra <i>Grundrisse</i> : Marx ve Genel Zeka	347
Özgür Narin	
9. Kapitalist Üretim Diyalektik Doğuşu	409
Özgür Öztürk	
10. Antik Çağlardan Geleceğin Toplumuna: “Kayıp” Serbest Zamanın Peşinde	441
Melda Yaman	
Kaynakça	503

Önsöz ve Teşekkür

İçinde bulunduğumuz 2017 yılı, aynı zamanda Ekim Devrimi'nin 100. yıldönümü. Bu büyük devrimle insanlık, eşit ve özgür bir toplum kurma yolunda şimdiye kadarki en önemli adımını atmıştı. Ekim Devrimi'nden doğan Sovyetler Birliği'nin ve onun ardından sosyalizmi kurmaya girişen diğer yapıların 20. yüzyılın sonunda hep birlikte ve gürültülü biçimde çökmüş olmaları, bu temel gerçeği değiştiriyor.

Yıldönümlerinin genelde iki işlevi var. Bir yandan, (kişisel veya kolektif) tarihte iz bırakan ama zamanla gündemden düşen olayları anımsamaya yarıyorlar. Bir yandan da, aradan geçen süreyi işaretlemek suretiyle, olayın etkilerini daha geniş bir vizyonla yeniden değerlendirmeyi kışkırtıyorlar. Fransız Devrimi'nin 200. yılında son derece canlı tartışmalar yaşanmış, birçok yeniden değerlendirme ortaya konulmuştu. Benzer bir durumun Ekim Devrimi'nin 100. yılı için de geçerli olması beklenebilir.

Mutlu bir tesadüf eseri, 2017 aynı zamanda Marx'ın başyapıtı *Kapital*'in de 150. yılı. İlk baskısı 1867 yılında gerçekleşen *Kapital*, o günden beri, dünyayı değiştirmek isteyenler için bir deniz feneri işlevi görüyor. Bu bir abartı veya temenni değil açık, basit bir gerçek. Elinizdeki kitapta uzun uzun göstermeye çalıştığımız gibi, *Kapital* hem geçmişini hem de geleceği aydınlatmaktadır.

1991 yılında Sovyetler Birliği tarihe karıştığında, sermaye sınıfının sözcüleri zafer çılgınlıkları atmış, havai fişekler eşliğinde sosyalizmin ölümünü kutlamışlardı. Aradan bir kuşak geçti ve şimdi kapitalizm, kendi tarihinin en büyük krizlerinden birine boylu bo-

yunca yuvarlanmış bulunuyor. Bu basit bir ekonomik kriz değil, burjuva uygarlığının, sermayeye dayalı üretim sisteminin bütünsel krizi.

Çok değil. Başka Bir Alternatif Yok! diye çılgınlık atıp, her şeyi sermayeye peşkeş çekmelerinden çeyrek asır geçmeden batan tekelleri, bankaları devlet paralarıyla kurtarmaya giriştiler. Büyük Birader sizi izleyecek diyerek sosyalizme saldırıyorlardı. Kendileri en âlâ gözetim toplumunu kurdular, emekçiyi tuvalet molasından, tüketim tercihlerine dek izliyorlar. İnsanlığı akıldışı bir sömürü sistemine, kapitalizmin ve ataerkinin terörüne, savaşların, göçlerin, ırkçı yahut dinci köktencilüğün, faşist diktaların eline teslim ettiler. İnsanlık bu vahşet seçeneğinin dışında, sömürüsüyle, ataerkisiyle tüm baskı sistemlerini alt üst edecek yeni bir toplumu, komünizmi çağırıyor. Ancak savaşlar ve vahşet dışındaki bu tek seçeneğin insanlığın ufkuna girmesi için komünizm fikrinin bir hareket olarak vücut bulması gerekiyor.

İşte ekmek ve su kadar ihtiyaç duyduğumuz, böyle bir hareketin yaratılması için bir ufuk, bir kuramsal yeniden üretim ve toplumsal öncü örgütlenmelerdir.

2008-2009 sonrasında içine girmiş olduğumuz yeni dünya konjonktürü, sosyalizmin yükselişe geçtiği bir dönem olmaya adaydır. Bunun kendiliğinden olmayacağını söylemek içinse kâhin olmaya gerek yok. Çatışmalı, sert bir dönem olacak. Fakat, sermayenin iktidarını kolay kolay bırakmayacağı açıktır. 20. yüzyılda iki dünya savaşında ve diğer paylaşım savaşlarında on milyonlarca insanın ölümüne neden olan burjuvazi, hele ki yıkım araçlarının günümüzde ulaştığı teknik düzey dikkate alındığında, çok daha tehlikeli ve ölümcül hale gelmiştir. Bununla birlikte, uçuruma doğru yaklaşan insanlık, farklı bir yola sapıp sermaye düzenini alaşağı etme potansiyeline de sahiptir. 20. yüzyıl sadece sermayenin büyük ölçekli katliamlarını değil, aynı zamanda, her savaşta devrimci olanakların

da arttığını göstermiştir. Ekim Devrimi, Birinci Dünya Savaşı'nın ürünüdür; İkinci Dünya Savaşı'nı ise Çin Devrimi ve başarıya ulaşan diğer kurtuluş mücadeleleri izlemiştir.

Son 150 yıla damga vuran gelişmeler kitlelerin ürünüdür. Fakat, yol gösteren devrimci bir teorinin yokluğunda, ne kadar kahramanca veya fedakârca olursa olsun, her mücadele er veya geç yozlaşmaya, sönümlenmeye yüz tutar. Marksizm, teorinin kilit önemini vurgulamak suretiyle, işçi sınıfının ve tüm ezilenlerin hareketlerine bilimsel bir nitelik, akılcı bir vizyon kazandırmıştır. Kitabımızı, Marksizmin zenginliğine küçük de olsa bir katkı sağlaması umuyla kaleme aldık. Bu kitabı, Ekim Devrimi'nden bu yana geçen bir asırda dünyayı değiştirmek için çaba gösteren, mücadele eden, ufkumuzu aydınlatan tüm devrimcilere adıyoruz.

Önsözü bitirirken, şimdiye kadar birçok yoldan bize bir şeyler öğreten, kiminin öğrencisi olduğumuz, kimini yazdığı eserlerden, bazılarını konuşmalarından tanıdığımız tüm ustalarımıza ayrıca teşekkür etmek istiyoruz. Sadece kendi adımıza değil, insanlığın eşit ve özgür bir topluma doğru mücadelesine verdikleri katkıdan ötürü de. Bu liste çok uzun olacak, mutlaka eksikler içerecektir. Fakat tüm ustalarımız içinde bir tanesini özellikle anmak istiyoruz. 2013 yılında, Gezi'den sadece bir ay önce yitirdiğimiz “ışık yüzlü Marksist” Nail Satlıgan'ı saygı, sevgi ve özlemle anıyoruz.

Giriş

Fizik tarihinde iki adet “mucize yıl” (*annus mirabilis*) olduğu söylenir. Birincisi, Isaac Newton’un Cambridge’deki veba salgını yüzünden köydeki evine çekildiği 1666 yılıdır. Mecburi ikametı sırasında Newton, henüz 24 yaşındayken, “kalkülüs” adıyla bilinen matematiksel analizde, optikte, mekanikte ve kütle çekim konusunda önemli yeni buluşlar yapmıştır. Diğer mucize yıl, 26 yaşındaki Albert Einstein’ın bir patent bürosunda müfettiş yardımcısı olarak çalışırken fizikte çığır açan dört makale birden yayınladığı 1905 yılıdır. Einstein, bu makalelerde, foto-elektrik etkiyi ve Brown hareketini açıklayarak teorik fiziğe ve kuantuma önemli katkılar yapmasının yanı sıra, özel görelilik kuramını ve $E=mc^2$ biçimindeki kütle-enerji eşitliği denklemini de geliştirmiştir.

Çığır açan iki bilimsel keşif de, dönemlerinin, o günkü bilimsel bilgi birikimlerinin en ileri uçlarından ve çözölemeyen noktalarından kalkıyorlardı kuşkusuz. Ama bu sorunlara, bambaşka bir perspektifle bakarak, çözümleri ile yepyeni bir ufuk açıyorlardı.

Toplumsal düşüncede, fizikteki kadar önem taşıyan bir başka “mucize yıl”, 1857-58 kışdır. Bu dönemde 40 yaşına basmak üzere olan Karl Marx, sonradan *Grundrisse* olarak adlandırılacak defterlerini doldurmak üzere masanın başına geçmişti. Sekiz ay boyunca gece gündüz çalışarak, muazzam bir düşünsel sıçrama ile, kapitalist üretim tarzına ilişkin belli başlı teorilerini (değer, artık değer, para, kâr, vb.) formüle etti. *Kapital*’ın ilk, ham taslağı sayılan *Grundrisse* ile birlikte, Marx artık düşüncelerini büyük ölçüde netleştirmiş ve düzene sokmuştu. Bu tarihten sonraki çalışmaları,

esasen sürekli olarak geliştirme ve rafine etme biçimindedir. Fakat bu işin tamamlanması hiç de kolay olmayacak, Marx daha uzun yıllar boyunca teorilerinin ayrıntıları üzerinde uğraşacaktı. Sonuçta, kafasındaki planı tam olarak hayata geçiremeden, 1883 yılında öldü. Marx'ın ardından *Kapital*'in ikinci ve üçüncü ciltlerini kırk yıllık dostu, yoldaşı ve çalışma arkadaşı Friedrich Engels yayıma hazırladı (sırasıyla 1885 ve 1895).

Kapital'e giden yol, *Komünist Manifesto*'dan beri, sınıflar mücadelesinin, politik akımların, toplumsal yaşamdaki mücadelelerin ve hatta bunlardan hiç de uzak olmayan felsefi kamplaşmaların (örneğin Sol Hegelciler) içinden geçerek gelişti. Marx, Rikardo'nun bilimsel çabasını, açmazlarını görür ve çıkış ararken, aynı zamanda Rikardocu Sosyalistlerden Proudhonculara dönemini belirleyen ve politik tarafı olarak tartıştığı toplumsal hareketlerin ve akımların da eleştirisini yapıyor, işçi sınıfına eleştirinin maddi silahlarını da veriyordu. İşte “düşünsel sıçrama”, bu eleştiride bir dönüm noktası oldu. Bu sıçramanın eseri *Kapital*, kapitalist toplumun hareket yasasını ortaya çıkardığı kadar, “özgür ve birleşik üretici”lerin sınıfsız toplumunu da haber verdi.

Marx'ın 1857-58 “düşünsel sıçraması” hakkında bir dizi belirleme yapmak gerekiyor. İlk olarak, Marx bunun öncesinde de zaten yaklaşık on beş yıldır ekonomik konularda çalışmaktaydı. Sadece İngiliz politik iktisatçıları değil, aynı zamanda diğer ülkelerdeki iktisatçıları da derinlemesine incelemiş, bunun yanı sıra tarih ve politika alanlarında yazılmış ne varsa elden geçirmiş, hatta doğa bilimleri ve matematik gibi konularda da çalışmalar yapmış, kısacası “kendi çağının tüm bilgisine” erişmişti. Bu bir abartı değil. Marx ve Engels, hemen her konuda bilgi sahibi olan klasik bilgin tiplerinin belki de son örnekleriydi. Marx'ın durumunda, uzun yıllar boyunca British Museum'un okuma salonunda sabah dokuzdan akşam yediye kadar mesai yapar gibi çalıştığını belirtmek ye-

ter. Üstelik bunu mali açıdan çok kötü bir durumda iken, sefaletle boğuşurken yapmıştır.

Marx'ın üzerinde esas olarak yoğunlaştığı konu politik iktisadın eleştirisiydi. Marx, bu konuda çalışmaya 1840'ların ortalarında, henüz yirmili yaşlarındayken başlamıştı. 1847 tarihli *Felsefenin Sefaleti*'nde Rikardo'nun belirli temalarını sahipleniyor gibi görünür. 1840'lar boyunca yazdığı metinlerde Alman felsefesini (özellikle Hegel ve Feuerbach), sosyalist akımları (özellikle Fransız sosyalizmi) ve politik iktisadı (özellikle İngiliz iktisatçılar) geniş biçimde eleştirmekle birlikte, aslında eleştirisini henüz bilimsel temele oturtamamıştır.

Marx, 1848 devrimlerinin yenilgisi üzerine sürgüne gittiği Londra'da, çalışmalarına British Museum'da devam etti. 1850'lerin başlarında "Fransız Üçlemesi" adıyla bilinen siyasi analizlerinden ikisini kaleme aldı (*Fransa'da Sınıf Savaşmaları ve Louis Bonaparte'in 18 Brumaire'i*). Bu iki yapıt, Marx'ın kıta Avrupası siyasetine nasıl derinlemesine vakıf olduğunu gösteren, günümüzde edebi yönleriyle de ayrıca ilgi çeken klasiklerdir.¹ Yine o yıllarda, Marx, New York merkezli bir Amerikan gazetesine (*Daily Tribune*) çok sayıda makale yazmıştır. Bazılarını Engels'in üstlendiği bu yazılar, dünya genelinde cereyan eden politik gelişmelere dair olağanüstü ayrıntılı değerlendirmeler içerir. Örneğin, *Doğu Sorunu* adıyla derlenen bir grup makalede, Osmanlı İmparatorluğu'nun da dâhil olduğu Kırım Savaşı ile ilgili (özellikle de savaşın askeri stratejiye dair yönleriyle ilgili) karmaşık analizler yer alır.² Herhangi bir konuda güncel bilgiye erişmenin son derece güç olduğu bir dönemde

1 Karl Marx, *Fransa'da Sınıf Savaşmaları 1848-1850*, çev: Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları, 1996; *Louis Bonaparte'in 18 Brumaire'i*, çev: Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları, 1976.

2 Karl Marx, Friedrich Engels, *Doğu Sorunu [Türkiye]*, çev: Yurdakul Fincancı, Ankara: Sol Yayınları, 2008.

yazılan bu makaleler, günümüzün bilgi bolluğu ortamında bile insanı hayretler içinde bırakacak zenginliktir.

Bununla birlikte, Marx aynı zamanda politik iktisat eleştirisi çalışmasını da ilerletiyordu. 1852 Ağustos'u ile 1856 sonu arasında bu çalışmaya ara vermek zorunda kalmasına rağmen,³ 1850'lerde hem güncel ekonomik konular üzerine hem de teorik iktisat üzerine çok sayıda not almış, ciltler dolusu veri toplamış, ayrıca kendisine birkaç "alıntı defteri" hazırlamıştı. 1857-58 *Grundrisse* defterleri, bir bakıma, Marx'ın Rikardocu politik iktisat sorunsalını artık geride bıraktığının belgesidir. İlk bakışta sadece basit bir teorik gelişme gibi görünen bu uzaklaşma, 20. yüzyılda insanlık tarihinde derin etkiler yaratacak büyük politik devrimlerin düşünsel temelini hazırlayacaktır. Marx'ın görüşlerinin "olgunlaştığını" söylemek olayı doğru ifade etmeye yetmez: Marx, aynı yıllarda (1859'da) Charles Darwin'in ortaya koyduğu evrim teorisi ile kıyaslanabilecek muazzam bir bilimsel başarıya imza atmıştır.

Marx'ın çalışmalarını hızlandırmasına vesile olan dolaysız olgu, 1857 yılında yaşanan ekonomik krizdi. Aslında Marx ve Engels, 1848 devrimlerinin yenilgisinin ardından sürekli olarak kapitalizmin çökeceği büyük kriz anını beklemeye koyulmuşlardı. İlk ciddi işaretler 1856'da geldi. Krizin patlak verdiği 1857 yılında, Marx da yapıtını "tufandan önce" tamamlayabilmek için sabah dörtlere kadar sürekli çalışmaktaydı.

Her ne kadar bu dönemi masa başında geçirmiş olsa da, Marx daima siyasal pratiği önde tutmuştur. Siyasal gerileme dönemi, bir anlamda, Marx'a teorilerini ortaya koyabilmek için çalışma fırsatı sağlamıştı. Fakat 1857 ekonomik krizinin çabucak toparlanmaya dönüşmesinin yarattığı karmaşık duygular içinde, Marx esas ola-

3 Bkz. Ernest Mandel, *Marx'ın İktisadi Düşüncesinin Oluşumu*, çev: D. Işık, İstanbul: Yazın Yayıncılık, 1993, s. 72.

nın işçi sınıfının siyasal örgütlenmesi olduğuna bir kez daha kanaat getirecektir.

1857'den 1867'de *Kapital*'in ilk cildinin yayımlanmasına kadar geçen on yıl, Marx'ın yaşamının teorik açıdan en verimli dönemidir. Marx bu yıllarda 1859 tarihli *Ekonomi Politığın Eleştirisine Katkı*'nın yanı sıra, 1861-63 defterlerini,⁴ sonra 1864-65 defterlerini doldurmuş, 1866'dan sonra bir yıl boyunca *Kapital*'in ilk cildini temize çekmekle uğraşmıştı. Tüm bu yoğun çalışmaların ortasında, aynı zamanda 1864'te Uluslararası İşçiler Birliği'nin (Birinci Enternasyonal) kuruluşuna da katılmış ve kısa süre içinde Engels ile birlikte bu örgütün fiili lideri haline gelmiş olması, teori ile pratiğin nasıl iç içe geçtiğinin bir başka örneğidir.

Marx'ın düşünsel sıçramasını gerçekleştirirken Hegel'in *Mantık Bilimi* yapıtından da önemli ölçüde yararlanmış olduğunu belirtmek gerekiyor. İlk baskısı 1939 yılında yapıldığı için *Grundrisse*'yi göremeyen (1924'te ölen) Lenin, Hegel'in *Mantık Bilimi* anlaşılmadan *Kapital*'i anlamamanın mümkün olmadığını yazmıştı.⁵ *Grundrisse* ise, *Mantık Bilimi*'nin etkisinin çok daha belirgin olduğu bir metindir. Marx'ın yayınlamak için değil, kendi düşüncelerini açık-

4 Marx 1861-63 defterlerini *Katkı*'nın devamı olarak tasarlamıştı. *Katkı*'da ele alınan iki bölümü (meta ve para) izleyen bu çalışma, “Üçüncü Bölüm. Genel Olarak Sermaye” başlığını taşıyordu. Bununla birlikte, Marx, bu şekilde iki defter yazdıktan sonra, 1862 Ocak ayında, sermaye bölümü için bir ara söz olarak kurguladığı ve “teorinin tarihi”ni inceleyeceği bölüme başladı. Böylece 1861-63 defterleri, toplamda 23 deftere ve 1472 büyük boy sayfaya ulaştı! Günümüzde *Kapital*'in dördüncü cildi sayılan bu son bölüm, *Artı-Değer Teorileri* adıyla yayınlanmıştır: çev: Yurdakul Fincancı, Ankara: Sol Yayınları, Birinci Kitap: 1998, İkinci Kitap: 1999.

5 İfade tam olarak şöyledir: “*Aforizma*: Hegel'in Mantık'ının tümü iyice incelenmeksizin ve anlaşılmaksızın, Marx'ın “Kapital”ini ve özellikle de “Kapital”in bölüm I'ini bütünüyle anlamak olanaksızdır. Şu halde hiçbir **marksist**, ondan ½ yüzyıl sonra bile, Marx'ı anlamış değildir!!” *Felsefe Defterleri*, s. 146 (vurgular orijinalde).

lığa kavuşturmak için yazdığı bu defterler, bize Marx'ın "laboratuvarına" bakma fırsatı sunar. Marx'ın yazarak düşünme alışkanlığı dikkate alındığında, *Grundrisse* onun nasıl düşündüğü, nasıl akıl yürüttüğü konusunda belki en önemli belgedir.

Marx'ın felsefî kaynakları arasında büyük önem taşıyan fakat Hegel kadar dikkat çekmemiş bir diğer düşünür Aristoteles'ti. Doktora yazdığı dönemde, yirmili yaşlarının ortalarında Antik Yunan felsefesini orijinal kaynaklardan derinlemesine inceleyen Marx, ömrü boyunca fırsat buldukça eski Yunan dili üzerine çalışmaya devam etmiştir. Öte yandan, 1858 yaz aylarında Aristoteles'in *Politika* adlı yapıtının bir özetini hazırladığı da bilinmektedir. Kısacası, Marx 1857-58 dönemecinde Hegel'e olduğu kadar Aristoteles'e de dönme ihtiyacı hissetmiştir. Marx-Hegel ilişkisi üzerine literatür epey hacimlidir, fakat Marx-Aristoteles ilişkisi üzerine çalışmalar henüz az sayıdadır ve birçok nokta aydınlatılmayı beklemektedir.

Marx, arzu etmesine rağmen geride kendi yöntemine dair bağımsız bir çalışma bırakamadan öldü. (Bıraktığına dair, Engels kaynaklı iddialar vardır, fakat şimdiye dek böyle bir metin ortaya çıkmamıştır). Fakat, bu aslında çok da önemli değil. Zira Lenin'in belirttiği gibi, Marx bize *Kapital*'in mantığını miras bırakmıştır.

Gelgelelim, *Kapital*'den yüz elli, Lenin'den yüz yıl sonra, henüz *Kapital*'in mantığını berrak biçimde anlamak konusunda çok fazla yol alınabildiği söylenemez. Üstelik, konu hakkındaki çalışmalar genellikle çok yoğun ve uzman işi metinlerde ortaya konulduğu için genel kamuoyuna fazla açık değildir. *Kapital*'in mantığı, ne yazık ki, bir avuç Marksoloğun kendi aralarında tartıştığı bir konu olup çıkmıştır. "Diyalektik" sözcüğü ise özellikle genç kulaklarda yarı mistik, gizemli bir felsefeyi, ezoterik bir öğretiyi çağırıştırmaktadır.

Bu çalışmanın bir amacı, Marx'ın *Grundrisse*'den *Kapital*'e giden yolda nasıl ilerlediğini ortaya koymaktır. Yöntem sorunu,

daha doğrusu diyalektik, bunun kaçınılmaz bir yönüdür. Bunu olabildiğince açık seçik biçimde tartışmaya çalışacağız.

Yol üzerindeki önemli istasyonlardan biri, *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*'dır (1859).⁶ Marx, bu kitaba yazdığı önsözde, “burjuva iktisat sistemini” şu sıra içinde incelediğini belirtiyordu: sermaye, toprak mülkiyeti, ücretli emek, devlet, dış ticaret, dünya pazarı. Bu sıralama içinde birinci kitap sermayeyi üç ana kısımda ele alacaktı: 1. meta, 2. para ya da basit dolaşım, 3. genel olarak sermaye. *Katkı*, bunlardan ilk iki kısmı içeriyordu. Marx, ayrıca, okurun tekilden genele geçmesini gerektireceği için, daha önce yazdığı genel bir girişi (*Grundrisse*'nin Giriş bölümü) dâhil etmekten vazgeçtiğini de belirtir. *Katkı*'nın önsözü tarihsel maddeci yaklaşımın en iyi özetlerinden biri olarak kabul edilir.

1860'lı yıllarda, Karl Vogt adlı bir Bonapart ajanının iftiralarını temizlemekle uğraştığı 1860 yılı hariç, Marx esas olarak başyapıtı *Kapital*'e yoğunlaştı. Birinci cilt 1867'de çıktı, fakat gerek bu ilk cildin sonraki Almanca baskısında, gerekse Fransızca baskıda Marx kimi değişiklikler ve ekleme-çıkarmalar yaptı. Öte yandan, ikinci ve üçüncü ciltlerin taslakları da aynı dönemde (1860'ların ilk yarısında) yazılmıştı. Birinci cildin ardından, 1870'te Marx ikinci cildin yaklaşık yarısını yeniden yazdı. Fakat, değişik alanlarda çalışmalarını derinleştirme gereği duyduğundan, bu tarihten on yıl sonra bile ikinci cildi hâlâ bitirmemişti. Üçüncü cildi ise 1864-65'teki ilk metnin ardından bir daha elden geçirme fırsatı bulamadı. Sonuç olarak, her ne kadar Engels uzun ve özenli bir editörlük çalışmasıyla ikinci ve üçüncü ciltleri yayıma hazır hale getirmişse de, *Kapital* esasen tamamlanmamış bir çalışma olarak kaldı.

Kuşkusuz, *Kapital*'i okumak ve özellikle de birinci cildin de-

6 Karl Marx, *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*, Çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları, 1979.

ğer üzerine birinci bölümünü anlamak pek kolay bir iş değildir. Marx'ın biyografisini yazanlardan Francis Wheen, *Kapital* ilk çıktığında fazla etki yaratmamasının asıl nedeninin kitabı anlamının zorluğu olduğunu savunur. Nitekim Marx'ın birçok siyasi taraftarı bile “ilk baştaki soyut ve bulanık bölümlerle boğuşurken gözlerinin donuklaştığını” fark etmişlerdir.⁷ Bununla birlikte Marx, kitabının, her ne kadar okuyucudan özel bir ilgi talep etse de, aslında ilk bölümler dışında zor anlaşılır bir metin olmadığını düşünmekteydi.

Marx, *Kapital*'de uyarır. Bilime giden düz ve kolay bir yol yoktur. İşte bu kitapta biz de kapitalizmin güncel bir eleştirisi için patikalar açmaya çalıştık. Patika, keçilerin sarp ve kayalık yerlerde kendilerine yollar açmasından geliyor ve çiğnenmiş bu yol, ardından gelenlere rehberlik ediyor. Uzun yıllar süren birlikte çalışmamızın, çabalarımızın mütevazı yollarını açmaya çalıştık. Marx'ın *Kapital*'e giden yolunu izlerken, el yazmalarından eserlerine giden muazzam çabasını damıtmaya, güncel tartışmalarla harmanlamaya çalıştık ve ortaya elinizdeki kitap çıktı. Marx'ın eserinin gölgesindeyiz. Bu bir patika ve güncel yorum. Çiğnenmiş pek çok yolun eleştirel değerlendirmesi ile ulaştığımız patikalar. Bütünlük kaygısı, en soyut kuramsal çabamızda var, ama bu kitapta bütünü kuşattığımız iddiasında değiliz. Eleştirilerle, değerlendirmelerle güçleneceğiz ve önerdiğimiz patikaların bizler dışında tartışılmasından, çiğnenmesinden sevinç ve onur duyacağız.

Ekim Devrimi'nin yüzüncü yılında, patikalar açmaya çalışırken, başka bir görkemli çabadan esinlenmesek olmazdı. “Buz kırılmış yol açılmıştır! Ekim Devrimi'yle başarılı olmuş olan geri alınamaz.” Aklımıza Lenin'in muhteşem anlatımıyla, zorlu bir dağa tırmanan dağcı geliyor. Çabamızı o dağcının çabasıyla karşıla-

7 Francis Wheen, *Das Kapital / Karl Marx*, çev: Candan Badem, İstanbul: Versus Kitap, 2014, s. 80.

tırmak haddimize değildir, ancak insanlığın yeni bir topluma ilişkilerine dek ihtiyaç duyduğu bu dönemde patikalara, bu patikalara tırmanacak dağcıya ihtiyaç duyuyoruz. Varsın, aşağıdan bakanlar, düştü düşecek diye kuşkuyla söyleneversunlar. Biz o patikaları ve dağcıyı özlüyoruz.

Kitaptaki makalelere gelecek olursak:

Melda Yaman'ın ilk makalesi Marx Aristoteles ilişkisine da-
irdir. Yaman, Marx'ın metinlerindeki Aristoteles mirasını sadece ortak ölçü ve eşdeğer biçim tartışmaları çerçevesinde incelemektedir. Marx *Kapital*'in ilk bölümünde, eşdeğer biçimi incelediği sayfalarda Aristoteles'i anarak “O büyük düşünüre”, Aristoteles’e dönersek, eşdeğer biçim “daha anlaşılır hale gelecektir” diye yazar. Yaman, Marx'ın bu sözlerinin peşine düşerek, hem Aristoteles'te hem de Marx'ta eşdeğer biçimin ve ortak ölçünün ne anlama geldiğini ortaya koymaya çalışmaktadır. Aristoteles, Marx'tan 2.200 yıl önce, mübadele ilişkisinde metaların eşdeğerliğini ve ortak ölçüyle ölçümleri gerektiğini keşfetmiş, ancak ortak ölçünün emek olduğunu görememiştir; Marx'ın sözleriyle Aristoteles'i sınırlayan kendi çağının koşullarıdır. Yaman, Aristoteles'in göremedikleri kadar görebildiklerini belirleyen de içinde yaşadığı çağın koşulları olduğunu ileri sürmektedir.

Yaman diğer iki makalesinde Marx'ın emek zaman kavrayışı ile bağlantılı iki temel zaman kategorisini konu edinmiştir; biri toplumsal olarak gerekli emek zaman, öbürü serbest zamandır. İlkinde toplumsal olarak gerekli emek zaman kategorisinin geçmişteki izlerinin peşine düşerken, ikincisinde tüm insanların serbest zamana kavuşacağı günleri tahayyül etmeyi dener. Bu iki kategori birbirinden yalıtık değildir kuşkusuz; zira komünist toplumda üretimin örgütlenmesi, hem bugün hem de gelecekte toplumsal olarak gerekli emek zamanın işlevi üzerine düşünmeyi gerektirir. Yaman bu makalelerde Marx'ın tüm toplumların nihai olarak zamanın ekonomisine

indirgenebileceği sözünden hareket etmekte; çağlar boyu toplumsal üretimin örgütlenmesinde, hem geçmiş hem de gelecekte, işbölümü kavramına eşlik edecek zaman bölümü kavramını önermektedir.

Yaman'ın son makalesi Marx'ın *Kapital*'de kadın emeğini nasıl ele aldığına odaklanır. Marx, çeşitli raporlardan verilerle ve alın-tılarla kadınların sanayide, madende ve tarımda nasıl zor koşullarda çalıştırıldığını anlatmaktadır. Yaman, önceki yapıtlarını da gözden geçirerek Marx'ın kadınların toplumun yeniden üretimindeki emek sürecine ne derece yer verdiğini sorgular.

İçinde yaşadığımız “dijital çağ”, makinelerin, bilgisayarların, internetin hakim olduğu ve son derece geliştiği bir çağ. Sadece son birkaç yıl içinde, uzaya mekik ve roketle kargo gönderme işi taşeron-a verildi. Yapay Zekaya sahip bilgisayar, karar alıcılardan biri olarak bir şirketin yönetimine girdi. Bilgisayar algoritmaları ile yapılan yüksek frekanslı ticaret arttı. Dahası dev sosyal medya tekelleri, bu algoritmaları kullanarak internette bizi izleyip, tüketici tercih-lerimizi, gündelik yaşamımızdaki tüm bilgileri topluyor; kapitalist tekellere satıyor. Bu tekeller ise, sicillerimize (onlar, buna tüketici profili diyorlar) bakarak, bizleri cezbedecek metalar ve kârlar üret-mek peşinde... Diğer yanda ise bilgisayarlı ürünlerin hammaddele-rini üretmek için Koltan madenlerinde çalışan köle emeği var. Genç işsizliğinde devasa yükseliş, ve yoğun bir sömürü, albenili “dijital çağ”ın sırlarının tel tel döküldüğü gerçekler olarak karşımıza çıkı-yor. Bu teknolojik parıltının arkasındaki sınıflar, görmeyen gözlere inat yine görünür oluyorlar.

İşte bu “çağı” anlamak için Özgür Narin, Marx'ın makine kavramını ve “Genel Zeka”yı tarihsel olarak çözümleme çabasına girişiyor. Bir yandan da, güncel olarak yeniden üretmeye çalışan önermeler sunuyor.

Bundan 160 yıl önce duyulan bir sesle başlıyor. 1856'da işçi-lere yaptığı bir konuşmada Marx bugünleri görürcesine şöyle söy-

luyor:

Günümüzde her şey karşısına gebe görünüyor... İnsanın çalışmasını kısaltma ve bereketlendirme mucizevi gücüne sahip makinelere karşın kendisinin yoksulluk içinde, gücünün ötesinde çalıştığını görüyoruz... Bilimin saf ışığının bile, cehaletin karanlık zemininden başka bir şeyi aydınlatmadığı görülüyor. Bütün keşiflerimizi ve ilerlememiz, maddi güçleri [makineleri -b.n.] entelektüel bir yaşamla doldurmak ve insan yaşamını maddi bir güçle aptallaştırmaktan başka sonuç vermiyor.

Narin, kapitalist üretimin bizzat kendisinin yol açtığı karşıtlıkları gözler önüne sererken, *Grundrisse*'den *Kapital*'e Marx'ın makine kavramı üzerine tartışmasının nasıl değiştiğini irdeliyor. Birkaç soruya yanıt veriyor: İnsan yaşamını kolaylaştırması gereken makine, işçiler için neden işgününün kısalmasını, becerilerinin makineye soğurulmasını getiriyor? Makine çözümlemesinde göreceli artı değer kavramı nasıl ortaya çıkmıştır ve önemi nedir? Quesnay bilmececi nasıl çözülür? Sanayi Devrimi'ni başlatan makinedeki hangi değişikliklerdir? Bu tartışmalar, tarihin tozlu sayfalarına dair değerler; güncel anlamları var. Narin, makinelerden otomasyona, bilgisayarlardan robotlara evrimi açıklarken, sermaye birikimi ve üretim ilişkilerini temel alıyor. Marx'ın konuşmasından yaklaşık bir asır sonra ABD'de Macy Konferansları adı verilen ortak oturumlarda, otomatik makineleri üretenler, ağ ve enformasyon kuramcıları, sinirbilimciler buluştular ve günümüzü belirleyen konularda, bilgisayar, ağ, yapay zekanın ilk adımlarını atan tartışmalar yürüttüler. Bu tartışmalar ile Marx'ın makine tartışması arasında bağ kurmak olanaklı mı? O tartışmalar, yapay zekanın bugün anlamını ve sınırlarını bize açıklayabilirler mi? Özgür Narin, *Kapital*'den sonra tekrar *Grundrisse* üzerine düşünmenin, geçmişteki bu tarihsel uğrakları ve bugünü değerlendirmede hala çok önemli olduğunu öne sürüyor. Yapay zekanın, teknolojinin kullanımında üretim ilişkilerinden gelen sınırları açığa çıkarmaya çalışıyor.

Özgür Öztürk'ün kaleminden çıkan dört makale ise esas olarak Marx'ın yöntemi sorunu etrafında dönüyor. “Marx ve Yöntem” başlıklı ilk yazı, Marx-Hegel ilişkisi üzerine literatürü kısaca tanıttıktan sonra, Engels'e atfedilen ve “mantıksal-tarihsel yöntem” adı verilen yaklaşımı bir miktar daha rafine hale getirmeye çalışıyor. Buna göre, Marx'ın Hegel'i doğrudan izlediği söylenemezse de, *Mantık Bilimi*'ndeki kategorilerden ve kategori gruplarından yoğun biçimde faydalandığı da açıktır. Marx'ın tek ve değişmez bir yönteminden ziyade, ele aldığı olgunun kendi iç mantığını ortaya koymaya çalıştığı için, daha esnek bir yaklaşımı vardır. *Grundrisse* defterlerinin ve daha sonraki yapıtların karşılaştırılması ile açığa çıktığı üzere, Marx, araştırma evresinde diyalektik kategorilerle çeşitli denemeler, hatta deneyler yapar. Daha sonra ise bunlardan bazılarını korurken, incelediği nesnenin özgül mantığına uymadığını gördüğü bazılarından vazgeçer. Öztürk'ün diğer üç makalesi, esasen bu ana iddiasının örnekleri olarak kabul edilebilir. Örneğin paranın gerekliliği teması, *Grundrisse*'de metanın iç karşıtlığının zorunlu olarak bir dış biçim kazanması ile açıklanmışken, *Katkı*'da ve daha sonra *Kapital*'de, bu mantıksal zorunluluk tarihsel bağlamı içinde ortaya konulmuş, *Kapital*'in birinci cildindeki “Değer Biçimi” üzerine kesimde ayrıntılı bir teoriye dönüştürülmüştür. Yine, paranın sermayeye dönüşmesi konusunu da Marx *Grundrisse*'de salt mantıksal bir kategorik geçiş biçiminde formüle etmek için epey uğraşmıştır. Fakat bu çabası da bir sınıra gelecek ve *Kapital*'de hem çok daha gelişkin, hem de mantıksal olduğu kadar tarihsel nitelik de taşıyan bir açıklama ortaya koyacaktır. Son olarak, Marx'ın kapitalist üretimin doğuşuna dair kavrayışının gelişiminde de benzer bir evrimle karşılaşırız: *Grundrisse*'de *Mantık Bilimi*'nden esinlendiği bir diyalektik kalıbı uygulamaya çalışan Marx, zamanla görüşünü değiştirmiş, 1861-63 defterlerinde biraz daha farklı olmakla birlikte yine de şematik bir diyalektiğin kalıntılarını taşıyan bir başka modele

geçmiştir. *Kapital*'de ise tüm bu yüzeysel diyalektiği geride bırakarak hem mantıksal hem de tarihsel bir bakışa ulaşmıştır. Öztürk, bazı yazarların öne sürdüğü gibi *Kapital*'de teori ile tarihin aceleci biçimde yanyana getirilmiş olmadığını, Marx'ınki gibi bir teoride mantık ile tarih arasında zaten "pürüzsüz" bir geçişlilik olamayacağını, öyle olsa bunun zaten yüzeysel bir diyalektiğin işareti sayılacağını vurgulamaktadır.

Marx ve Yöntem

Özgür Öztürk

Elli yıl kadar önce, Fransız Marksist filozof Louis Althusser, Marx'ın burjuva düşüncesini geride bırakarak yeni bir bilim kurduğunu öne sürmüştü. Althusser'e göre Marx'ın bilimsel devrimi Gaston Bachelard'ın “epistemolojik kopma” kavramı ile tanımlanabilirdi.¹ Böyle bir kopma, bir bireyin artık daha farklı düşünmeye başlaması gibi basit bir olayı değil, tüm insanlığın önünde yeni bir perspektifin açılmasını anlatıyordu. Tıpkı yeni toprakları keşfeden serüvenciler gibi Marx da insanlığa bir “bilim kıtası” armağan etmişti.

Althusserci yaklaşımın çeşitli ve başka nedenlerden ötürü Marksistler arasında epeydir gözden düştüğü biliniyor. Fakat bir soru halen ortada duruyor: Eğer bir kopma söz konusu ise Marx bu kopuşu acaba nasıl gerçekleştirdi? Burjuva düşüncesini nasıl aştı? Hegel'in, Feuerbach'ın, Owen'in, Ricardo'nun teorik ufuklarını nasıl geride bırakabildi?

Bu soruya yanıt arayan birinin öncelikle şu olguyu dikkate almasında yarar var: gençlik dönemi yapıtlarına kıyasla Marx'ın “olgunluk” dönemi yapıtlarında (*Grundrisse* ve *Kapital*) Hegel etkisi daha belirgin olarak görülür. Dahası, diyalektiğe duyduğu alerji

¹ Louis Althusser, *Marx İçin*, Çev. Işık Ergüden, İstanbul: İthaki Yayınları, 2002, s. 42-43.

ile tanınan Althusser'in öne sürdüğünün aksine, Marx'ın kopuşunun Hegel'e rağmen değil Hegel sayesinde gerçekleştiğine dair de birçok kanıt bulunmaktadır. Yakın dönemde özellikle *Grundrisse* üzerine yapılan araştırmalar Marx'ın bu çalışma esnasında Hegel'in *Mantık Bilimi* yapısından önemli ölçüde yararlandığını ortaya koymuştur.² *Kapital*'in ham taslağı sayılan ve Marx'ın kendi düşüncelerini nasıl açıklığa kavuşturup düzene soktuğunu belgeleyen *Grundrisse* defterlerinde doğrudan *Mantık Bilimi*'nden alınan yüz kadar terim veya ifade vardır. Fakat bu durum Marx'ın basitçe "Hegelsci" olduğu anlamına gelmez. Marx nasıl "Ricardocu" değilse Hegelsci de değildir. Hegel'den yararlanmış ama onun ötesine geçmiştir. Nitekim (Althusserci ekolden yetişme) Jacques Bidet, Hegel diyalektiğinin Marx için epistemolojik açıdan sadece bir engel oluşturmadığını, aynı zamanda bir destek sağladığını kabul eder.³ Bununla birlikte, Bidet bunun nasıl bir destek olduğunu, daha özgül olarak da *Mantık Bilimi* ile *Grundrisse* ve *Kapital* arasındaki bağlantıları açıklığa kavuşturmamıştır.

Bu yazının iki amacı var: bir yandan, Marx'ın Hegel'den nasıl yararlandığını sergilemeye çalışacağım. Kanımca Marx, Hegel'in diyalektik kategorilerini epey yaratıcı ve "kuralsız" biçimde kullanmıştır. Hegel'in mantığı Marx için yararlı bir araç, hatta eleştirel bir silah niteliği taşımıştır. İkinci olarak, Marx'ın gerek politik iktisadın gerekse Hegel felsefesinin ötesine geçişinin (arzu eden "kopuş" da diyebilir), epistemolojik bir boyut taşımakla birlikte, temelde politik karakterde olduğunu savunacağım. Marx için diyalektik, sa-

2 Şu iki yapıta dikkat çekmek istiyorum: Hiroshi Uchida, *Marx's Grundrisse and Hegel's Logic*, Londra: Routledge, 1988; ve özellikle, Mark E. Meaney, *Capital as Organic Unity: The Role of Hegel's Science of Logic in Marx's Grundrisse*, Dordrecht: Springer-Science+Business Media, 2002.

3 Jacques Bidet, *Exploring Marx's Capital: Philosophical, Economic and Political Dimensions*, Çev. David Fernbach, Leiden, Boston: Brill, 2007, s. 150.

dece dünyayı daha iyi analiz etmenin yöntemi değil, devrimci bir vizyonun zorunlu düşünsel zeminiydi.

Marx ve Hegel

Marx'ın Hegel'e karşı tavrı gençliğinden itibaren iki yanlı olmuştur: Marx bir yandan Hegel felsefesine büyük değer vermiş ve ondaki devrimci potansiyeli vurgulamış, fakat diğer yandan da Hegel'in düşüncesinde ve politik yaklaşımlarında açığa çıkan tutucu ve gerici eğilimleri şiddetle eleştirmiştir. Almanya'da Hegelcililiğin çözülmeye başladığı bir dönemde, Genç Hegelci veya Sol Hegelci denilebilecek bir gelenek içinde yetişen Marx, bu büyük düşünürre yönelik çekincelerini daima bir kenarda tutmuştur.⁴ Kısmen bu ikircimli tavrın da etkisiyle, Marksist gelenekte Marx-Hegel ilişkisi konusunda bir mutabakat yoktur. Genel olarak üç ana yaklaşımdan söz edilebilir:⁵

1. Bir yanda, Marx'ın Hegel'le bağıını olabildiğince zayıflatmaya, hatta koparmaya çalışan görüşler vardır. Bu görüşün yakın dönemdeki en bilinen temsilcileri, Fransız Louis Althusser ve İtalyan Lucio Colletti'dir. Colletti, Hegel idealizminin temeldeki mistik ve dinsel niteliğini vurgulayarak, böyle bir felsefeden yararlanılabileceğini düşünen Engels ile Lenin'in (ve Plehanov'un) Marx'ı doğru değerlendiremediklerini iddia eder.⁶ Althusser'e göre ise Marx'ın teorik gelişimini karakterize eden belirleyici hamle, gerek politik iktisattan gerekse Hegelci hümanist-historisist sorun-

4 Bkz. Warren Breckman, *Marx, the Young Hegelians, and the Origins of Radical Social Theory*, Cambridge University Press, 1999, s. 260-261.

5 Buradakinden biraz daha farklı olmakla birlikte, ana hatlarıyla benzeşen bir sınıflandırma için bkz. Ian Fraser ve Tony Burns, "Introduction: An Historical Survey of the Hegel-Marx Connection"; Tony Burns ve Ian Fraser (der.) *The Hegel-Marx Connection* içinde, Londra: MacMillan Press, 2000.

6 Lucio Colletti, *Marxism and Hegel*, Çev. Lawrence Garner, Londra: NLB, 1973, s. 14, 22-25, 27.

saldan “kopuş” olmuştur. Bu kopuş bir anda gerçekleşmiş değildir, daha ziyade zaman içinde adımlar biçimindedir. Althusser, Marx’ın gerçek öncüsünün Hegel değil Spinoza olduğunu savunur. Spinoza, gerek Althusser’in Marx’a atfettiği “yapısal nedensellik” anlayışının örtük biçimi sayılabilecek “içkin neden” kavramıyla, gerek bilgi nesnesi ile gerçek nesne arasında koyduğu ayrımla, gerekse doğa bilimlerine (daha doğrusu matematiğe, kendi deyimiyle geometriye) yakın felsefi yöntemiyle, Althusser’in gözünde Marx’ın bilimsel projesinin önünü açmıştır.⁷ Colletti de Althusser de, diyalektik bilimle uzlaşmaz bir akıl yürütme biçimi olarak, Marx’ı da her türlü ideolojiden uzaklaşmış bir bilim insanı olarak kabul ederler.

2. Diğer uçta, Marx’ı iyi bir Hegelci olarak sunan alternatif akımlar yer alır. Bu akımların kökleri Batı Marksizmi geleneğinin (Korsch, Lukacs, Gramsci gibi) anti-pozitivist damarlarında yatar. Özellikle son yirmi-otuz yılda etkisi giderek artan “sistematik diyalektik” okulu, bu akımların günümüzdeki en etkili devamı sayılabilir (Japon Marksist iktisatçı Kozo Uno’nun izleyicileri de sistematik diyalektik okuluyla dirsek teması içindedir). “Yeni Diyalektik” olarak da bilinen yeni yaklaşımda, Marx’ın Hegelci kategorileri “sistematik” biçimde politik iktisat alanına uyguladığı öne sürülür.⁸ Buna göre, Hegel’in *Mantık Bilimi*’ndeki düşünce kategorileri ile *Kapital*’deki kavramsal yapı arasında bir çakışma mevcuttur (bu

7 Louis Althusser, *Kapital’i Okumak*, Çev. Celal A. Kanat, İstanbul: Belge Yayınları, 1995, s. 34, 65, 144, 258; Althusser, Marx İçin, s. 99 dn 39; ayrıca Steven B. Smith, *Reading Althusser: An Essay on Structural Marxism*, Ithaca: Cornell University Press, 1984, s. 72-73.

8 Bkz. Christopher J. Arthur, *The New Dialectic and Marx’s Capital*, Leiden, Boston: Brill, 2004; Tony Smith, *The Logic of Marx’s Capital*, Albany: State University of New York Press, 1990; Thomas T. Sekine, *An Outline of the Dialectic of Capital*, Londra: Palgrave Macmillan, 1997 (2 cilt); Robert Albritton, *Dialectics and Deconstruction in Political Economy*, New York: Palgrave, 1999.

iddia “homoloji tezi” olarak bilinmektedir).⁹ Ayrıca, diyalektik, Marx’ın “sunuş tarzı” dediği ve araştırma tarzından ayırt ettiği konuyla ilgili kabul edilir.¹⁰ Marx’ın diyalektiğinde tarihsel boyutun ikinci planda kaldığı, esas olanın kavramların iç bütünlüğü olduğu da savunulur. Dolayısıyla bu yaklaşıma göre Marx’ın diyalektiği genetik/tarihsel değil mantıksal/yapısaldır.

3. Bu iki uç konumun kabaca ortasında, esas olarak Engels’in Marx yorumundan ve kısmen de Marx’ın kendi açıklamalarından yola çıkan “resmi” diyalektik maddecilik görüşü bulunuyor. Terrell Carver’a göre, Marx-Hegel bağlantısına dair fikirlerimiz genel olarak Engels’in etkisiyle şekillenmiştir.¹¹ Burada başlıca kaynaklar,

9 Chris Arthur, homoloji tezinin, sermayeyi Hegelci tarzda bir Mutlak İde olarak sunması nedeniyle, “tek boyutlu” kapitalist toplum biçimindeki kötümser yaklaşıma kapıyı araladığını teslim eder; fakat sermayenin kendi içerisinde daimi bir mücadele barındırdığını belirterek bu güçlüğü aşmaya çalışır. Christopher J. Arthur, “The Hegel-Marx Connection”, *Historical Materialism*, 2003, 11 (1). Uno ekolü ve Tony Smith homolojiyi *Mantık Bilimi ile Kapital*’in üç cildi arasında kurarken, Arthur bunun birinci cildin başlarıyla sınırlı olduğu ve değer biçimi analizinden sermayenin genel formülüne kadarki bölümleri kapsadığı kanısındadır. Bkz. Christopher J. Arthur, “The Problem of Use-Value for a Dialectic of Capital”, Robert Albritton ve John Simoulidis (der.) *New Dialectics and Political Economy* içinde, New York: Palgrave Macmillan, 2003, s. 146.

10 Diyalektiğin sadece sunuş tarzıyla ilgili olmadığına yönelik bir eleştiri için bkz. Bertell Ollman, *Diyalektiğin Dansı: Marx’ın Yönteminde Adımlar*, Çev. Cenk Saraçoğlu, İstanbul: Yordam Kitap, 2011, 7. bölüm. Öte yandan, sistematik diyalektik yaklaşımı eleştiren Duncan Foley, Howard Williams, Tony Burns gibi bazı yazarlar da, diyalektik esas olarak sunuş tarzıyla ilgili olmakla birlikte, bunun salt edebi veya üsluba dair bir anlam taşıdığını, Marx’ın diyalektik bir ontoloji benimsemediğini öne sürerler. Bkz. Tony Burns, “Marx and Scientific Method: a Non-Metaphysical View”, Tony Burns ve Ian Fraser (der.) *The Hegel-Marx Connection* içinde, Londra: MacMillan Press, 2000.

11 Terrell Carver, “Hegel and Marx: Reflections on the Narrative”, Tony Burns ve Ian Fraser (der.) *The Hegel-Marx Connection* içinde, Londra: MacMillan Press, 2000.

Engels'in *Anti-Dühring*, *Doğanın Diyalektiği* ve *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu* gibi yapıtlarının yanı sıra, yine Engels'in *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı* için yazdığı değerlendirme yazısıdır.¹² Buna göre, diyalektiğin yasaları doğa ve toplum tarihinden çıkarsanmış olup, hem düşüncenin hem de tarihin en genel yasalarıdır. Bu yasalar esasen üçe indirgenebilir: niceliğin niteliğe ve niteliğin niceliğe dönüşmesi, karşıtların iç içe geçmesi, olumsuzlamanın olumsuzlanması. Engels'e göre bunlardan ilki *Mantık Bilimi*'nin ilk ana bölümü olan varlık öğretisinde, ikincisi yine aynı yapıtın ikinci ana kısmı olan öz öğretisinde geliştirilmiştir. Üçüncüsü (olumsuzlamanın olumsuzlanması) ise tüm sistem için temel yasadır. Engels'e göre yanlışlık, "bu düşüncelerin doğa ve tarihten çıkarılmayıp, bunların düşünce yasaları olarak doğa ve tarihe zorla yamanması gerçeğinde" yatmaktadır. Oysa bunu "tersine çevirirsek, her şey pek basit bir görünüş alır, idealist felsefede son derece gizemli görünen diyalektik yasalar hemen basitleşir ve gün gibi açık olur."¹³ Marx'ın yaptığı esas olarak budur, Hegel'in yöntemini "baş aşağı çevirerek" kategorilere maddeci bir içerik vermektir.

Şematik biçimde sıraladığım bu üç ana yaklaşımın ayrıntılı değerlendirmesi, bir yazının sınırlarını çok aşar. Fakat bu kısa tanıtım, aşağıda formüle etmeye çalışacağım görüşler için zemin oluşturacak. Özetle: Marx'ın, birinci yaklaşıma göre Hegel'e uzak durduğu veya ondan sürekli uzaklaştığı; ikinciye göre daima onun

12 Friedrich Engels, *Anti-Dühring*, Çev. Kenan Somer, Ankara: Sol Yayınları, 1977, s. 210-242; *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu*, Çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları, 1992, s. 40 vd.; Friedrich Engels, *Doğanın Diyalektiği*, Çev. Arif Gelen, Ankara: Sol Yayınları, 1979, s. 85 vd.; "Karl Marx'ın 'Ekonomi Politikin Eleştirisi'", Karl Marx, *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı* içinde, Çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları, 1979, s. 29-41.

13 Engels, *Doğanın Diyalektiği*, s. 86.

yanı başında yer aldığı; üçüncüye göre ise eleştirel bir mesafede konumlandığı söylenebilir. Birinci görüşü tersine çevirerek, Marx'ın zaman içinde Hegel'e yaklaştığını savunan ise azdır. Örneğin, William Leon McBride bu fikri ima eder ama geliştirmez.¹⁴ Uno ekolünden Robert Albritton da Althusser'in "uzaklaşma" tezinin tam tersinin doğru olduğu kanısındadır.¹⁵ Fakat, Albritton'un yorumu son analizde Hegelci Marx görüşüyle, en çok da sistematik diyalektik okuluyla buluşur. Aslında, Marx'ın büyük düşünsel sıçramasını gerçekleştirdiği 1857-1863 arası dönemde yöntemsel açıdan Hegel'e daha çok yaklaştığı rahatlıkla söylenebilir. Bu evrede Marx esas olarak Hegel'in "tarihsel" diyalektiğine değil sistematik diyalektiğine, daha doğrusu *Mantık Bilimi*'ne ilgi göstermiştir. Bununla birlikte, *Kapital* sonrası yıllarda Marx'ta belirgin bir Hegel etkisi görülmez. Dolayısıyla, "yakınsama" tezi ancak koşullu olarak savunulabilir.

Aşağıda, Marx'ın Hegel'le bağını koparmaya çalışan Althusserci yaklaşımın da, Marx'ı sadık bir Hegelci olarak sunan sistematik diyalektik yaklaşımının da hatalı olduklarını öne süreceğim. Yakınsama tezi de belirli olgusal sorunlar barındırdığına göre, mantıksal olarak geriye kalan tek alternatif ortodoks diyalektik maddecilik görüşü gibi düşünülebilir. Fakat, bu yaklaşımın da Marx'ın diyalektiğinin Hegel'inkinden farkını yeterince iyi yakalayamadığını savunacağım. Daha doğrusu bu yaklaşımı bir miktar daha rafine hale getirmeye çalışacağım. Marx'ın Hegel'in kategorilerini maddeci biçimde yorumladığı konusunda kuşku yok. Bununla birlikte, Marx'ın Hegel'in yöntemine biçimsel olarak sadık kaldığı söylenemez. Marx, Hegel'in yöntemini aynen alıp içeriğini ters çe-

14 William Leon McBride, *The Philosophy of Marx*, New York: St. Martin's Press, 1977, s. 32.

15 Robert Albritton, *Economics Transformed: Discovering the Brilliance of Marx*, Londra: Pluto Press, 2007, s. 15.

virmele yetinmemiştir. Bir başka deyişle, sorun sadece içeriğe dair değil, aynı zamanda biçime dairdir. Marx'ın diyalektiği Hegel'in kine kıyasla daha esnek ve belli bir anlamda çok daha az "kural-lı"dır. Bu yönüyle de aslında Marx diyalektiğin ruhuna Hegel'den daha sadıktır; ondan daha iyi bir "diyalektikçi"dir.¹⁶ Sonuç olarak, Marx-Hegel ilişkisi konusunda yukarıda sözü edilen üç (daha zayıf bir desteğe sahip "yakınsama" tezi de hesaba katılırsa dört) ana görüş tüm mantıksal olasılıkları kuşatmaz. Bir ihtimal daha var ve bu ihtimalin, Marx'ın geride kendi yöntemine dair neden derli toplu bir kaynak bırakmadığına da doyurucu bir açıklama getirebildiğini düşünüyorum.

Marx'ın Kayıp Yöntemi

Tom Rockmore, Marx'ın Hegel'i politik iktisatla, politik iktisadı ise Hegel'le eleştirdiğini savunmuştur.¹⁷ Aslında eleştiri ikili değil üçlüdür: Marx, "Marksizmin üç kaynağı"nı oluşturan Alman felsefesi, İngiliz politik iktisadı ve Fransız sosyalizmi üçlüsünün her birini diğer ikisinden hareketle eleştirir. Örneğin politik iktisadı sadece felsefi açıdan değil aynı zamanda sosyalist perspektiften, işçi sınıfının duruş noktasından sorgular. Fransız sosyalist geleneğini (örneğin Proudhon'u) eleştirirken ise bu kez onun politik iktisat-taki ve diyalektik yöntemi kullanmadaki yetersizliklerini ve bunun

16 Burada savunacağım görüşün bir benzerini Dennis James Fuller savunmuştur: *The Difference Between Hegel's and Marx's Doctrines of Logic*, doktora tezi, The Pennsylvania State University, 1986. Fuller, Hegel ile Marx'ın aynı diyalektik hareket biçimlerinden veya belirlenimlerinden hareket ettiklerini, fakat uygulamada farklılaştıklarını ileri sürmektedir. Fuller'in Hegel'i "biçimci diyalektik", Marx'ı ise "mutlak diyalektikçilik" başlığı altında sınıflandıran çalışması, biraz "şematik" olmakla birlikte, yine de epey yararlıdır.

17 Tom Rockmore, *Marksizmden Sonra Marx: Karl Marx'ın Felsefesi*, Çev. Habip Türker, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014, s. 80.

sonucu olarak burjuva düşüncesinden kurtulamayışını vurgular. Bu eleştiriler salt entelektüel kaygılarla getirilmemiştir; Marx'ın düşüncesi belirgin bir politik karaktere sahiptir. Bir bakıma, Marx'ın şahsında Avrupa işçi sınıfı, dönemin en ileri akımlarını özümsemekte, aynı zamanda da bunlarla hesaplaşmaktadır.

Gelgelelim *Kapital* gibi dev bir yapıtla ortaya koyduğu politik iktisat eleştirisinin yanında, Marx'ın Alman felsefesi ve Fransız sosyalizmi ile hesaplaşmaları açıkça ikinci plandadır. Marx'ın esas yapıtı *Felsefenin Sefaleti* veya Hegel'in *Hukuk Felsefesinin Eleştirisi* değil *Kapital*'dir. Dolayısıyla “üç kaynağın” birinin eleştirisi aşırı gelişmişken diğer ikisi cılız kalmıştır. Kuşkusuz bu kendi başına eksiklik sayılamaz, bir öncelik meselesidir. Fakat, özellikle Hegel diyalektiğinin eleştirisi fazla derinleştirilmediği için, sonraki Marksist kuşaklar arasında ciddi kafa karışıklıkları da doğmuştur. Gerek Alman felsefesine gerekse diğer sosyalist akımlara yönelik Marksist eleştirinin temel ilkeleri büyük ölçüde Engels'in katkılarıyla şekillenmiştir. Yine de, Engels'in tüm özverili çabalarına rağmen, bazı önemli noktaların doğal olarak açıkta kaldığını söylemek mümkündür.

Adam Smith'i, David Ricardo'yu ve birçok klasik iktisatçıyı neredeyse her ayrıntıda eleştiren, onların yapıtlarını didik didik eden Marx, acaba diyalektik konusunda neden böyle bir yol izlememiştir? Veya, en azından, uyguladığı yönteme dair neden açık ve net bir izahat kaleme almamıştır?

Bu soruların muhtemel bir yanıtı olarak, Marx'ın kendisinin de kendi yöntemi hakkında çok berrak olmadığı söylenebilir. Grundrisse döneminde, Engels'e bir mektubunda, tesadüfen Hegel'in *Mantık*'ının üstünden bir kere geçtiğini ve bunun çalışma yöntemi açısından büyük yarar sağladığını yazar. Ayrıca, vakit bulabilirse “Hegel'in keşfettiği ama aynı zamanda gizemli hale getirdiği [mistifiye ettiği] yöntemin rasyonel yanını genel okuyucu için eri-

şilebilir kılan iki veya üç forma (sheets) yazmayı” çok istediğini de belirtir.¹⁸ Fakat bilindiği kadarıyla ortada böyle bir metin yoktur. Marx’ın kendi diyalektik yöntemine dair *Kapital*’in Almanca ikinci baskısının sonsözünde getirdiği açıklamalar ise son derece geneldir. Burada Marx, “Benim diyalektik yöntemim, temelinde, Hegelci diyalektik yöntemden yalnızca farklı değil, onun doğrudan karşıtıdır” diye ilan eder. Zira “Hegel için, idea adı altında bağımsız bir özneye bile dönüştürdüğü düşünme süreci, bu sürecin sadece dış görünüşünü oluşturan gerçekliğin demiurgosudur [yapıcısı, mimarı]”. Oysa Marx için, tam tersine, “düşünsel olan (das Ideale), maddi olanın insan kafasına yerleştirilmiş ve tercüme edilmiş biçiminden başka bir şey değildir.”¹⁹ Kısacası, Marx’a göre başlıca farklılık, Hegel’in yönteminin idealist karakterine karşılık, kendi diyalektiğinin maddeci olmasıdır. “Hegel’de diyalektik baş aşağı durur. Gizemsel kabuğun içindeki rasyonel özü bulmak için, tersine çevrilmesi gerekir.”²⁰

Kuşkusuz, Althusser’in söylediği gibi, “Başı üzerinde duran insan, nihayet ayakları üzerinde yürüdüğünde de aynı insandır!”²¹ Dolayısıyla “ters çevirme” metaforu, Marx’ın diyalektiğinin Hegel’inkinden farkını yeterince iyi ifade etmez.

Marx aynı yerde, “sunuş tarzının araştırma tarzından şekil olarak ayrılması gerekir” diye belirtir: “Araştırma sırasında, malzemenin tüm ayrıntılarıyla ele alınması, farklı gelişim biçimlerinin çözümlenmesi ve bunların iç bağlantısının keşfedilmesi gerekir. Gerçek hareket, ancak bu işin yapılmasından sonra uygun şekil-

18 Marx’tan Engels’e, 16 Ocak 1858. *Marx & Engels Collected Works*, Cilt: 40, Lawrence & Wishart, 2010, s. 249.

19 Karl Marx, *Kapital*, Cilt: I, Çev. Mehmet Selik ve Nail Satılğan, İstanbul: Yordam Kitap, 2011, s. 28-29.

20 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 29.

21 Althusser, *Marx İçin*, s. 93.

de betimlenebilir.” Marx devamla, bu başarıldığında, yani gerçek hareket kendisine uyan şekilde betimlendiğinde ve “malzemenin yaşamının aynadaki gibi ideal bir yansımasına ulaşıldığında, a priori bir yapıyla karşı karşıya olunduğu sanılabilir” diye okuyucuyu uyarır.²² Fakat bu işin nasıl “başarılacağı” pek belli değildir. Örneğin “malzemenin tüm ayrıntılarıyla ele alınması” sadece Marksist yönetime özgü bir öneri sayılamayacağı gibi, nasıl yapılacağı belirtilmediği ölçüde, pratik açıdan fazla yol gösterici olamayacak bir ilkedir. Aslında, Marx’ın konu hakkındaki bu en ünlü açıklamalarından, Hegel’le arasındaki farklılıklara veya doğru diyalektik yöntemin ne olduğuna dair dişe dokunur bir şeyler çıkarmak hemen hemen olanaksızdır. Nitekim sonraki dönemlerde Marksistler arasında yönetime dair tartışmalar sürüp gidecektir.

Marx’ın kendi diyalektiğini neden açık ve net bir şekilde ortaya koymadığı sorusuna bir başka muhtemel yanıt şu şekilde verilebilir: Hegel’in yapıtlarında iki tür diyalektik mevcuttur.²³ Biri özellikle Mantık Bilimi’nde karşımıza çıkan “sistematik” diyalektiktir ve Marx bu yapıtta ortaya konulan kategoriler sistemine büyük saygı duyar. Nitekim *Kapital*’in Almanca ikinci baskısının sonsözünde, “ters çevirme” iddiasından hemen önceki cümlede “Diyalektiğin Hegel’in elinde maruz kaldığı gizemleştirme, onun genel hareket biçimlerini kapsamlı ve bilinçli bir şekilde ilk önce Hegel’in ortaya koymuş olduğu gerçeğini hiçbir şekilde gölgeleyemez” diye ilan eder.

Gelgelelim Hegel’de bir de “tarihsel” diyalektik vardır ve *Ti-*

22 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 28.

23 Bkz. Arthur, *The New Dialectic and Marx’s Capital*, s. 4, 18-19; Tony Smith, “Marx’s Capital and Hegelian Dialectical Logic”, Fred Moseley (der.) *Marx’s Method in Capital: A Reexamination* içinde, New Jersey: Humanities Press, 1993, s. 15; Patrick Murray, “Things Fall Apart: Historical and Systematic Dialectics and the Critique of Political Economy”, Robert Albritton ve John Simoulidis (der.) *New Dialectics and Political Economy* içinde, New York: Palgrave Macmillan, 2003, s. 152-153.

nin Görüngübilimi veya *Tarih Felsefesi* gibi yapıtlarında iş başındadır. Bunlarda, bir anlamda, Hegel kendi kategorilerini özgül ve somut alanlara uygular. Bunu yaparken “idealist” bir tavır alır ve olayları belirli bir ilkenin (özgürlük ilkesi gibi) tarih içindeki açılışı biçiminde yorumlar. Marx’ın eleştirisi genellikle bu tür yapıtlardaki idealist tutuma yöneliktir. Kuşkusuz, Marx’ın bu açıdan haklı olup olmadığı tartışılabilir ve Marksistler arasında bile, Hegel’i idealist bir filozof kabul etmeyenler bulunduğu gibi, tersine, Marx’ın kendisini maddeci saymayanlar da vardır.²⁴

Bu konu üzerinde kısaca durmakta yarar var. Hegel’in nesnel (veya “mutlak”) idealizmi gerçekten de bir miktar kafa karıştırıcıdır. Zira tek yanlı belirlemelerden sürekli kaçındığı ve düşünce-madde veya mantık-tarih gibi kavramsal çiftlerin ilişkisindeki karşılıklılığı vurguladığı ölçüde, maddeci biçimde yorumlanmaya da müsaittir. Nitekim Lenin, Hegel’in *Felsefe Tarihi Dersleri* üzerine notlarında, “Zeki idealizm, zeki maddeciliğe aptal maddecilikten çok daha yakındır” diye yazar.²⁵ Fakat, bunun ötesinde, idealist sıfatını gururla

24 Örneğin David MacGregor’a göre, Marx, Feuerbach’ın Hegel’i yanlış yorumlamasına kurban gitmiş ve İdeayı salt bir düşünce biçimi sanmıştır. Oysa Hegelci diyalektiğin hiçbir “mistik yönü” olmadığı gibi, aslında Marx’ın diyalektiğinden farkı da yoktur. David MacGregor, *The Communist Ideal in Hegel and Marx*, University of Toronto Press, 1984, s. 11, 21, 236. Benzer biçimde, Ian Fraser da Hegel’in ve Marx’ın diyalektiklerinin farklı olmadığını, ayrıca Hegel’in ihtiyaç kavrayışının maddeci bir içerik barındırdığını savunur. Ian Fraser, *Hegel ve Marks*, Çev. Beyza Sümer Aydaş, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2008. Her iki yazar da Marx-Hegel ilişkisini Hegel’in Hukuk Felsefesinin Prensipleri aracılığıyla kurmanın daha verimli bir yol olacağı kanısındadır. Öte yandan, Tom Rockmore (*Marksizmden Sonra Marx*, s. 35, 123) ve William Leon McBride (*The Philosophy of Marx*, s. 79-80) gibi yazarlara göre Marx’ın kendisi idealisttir; veya en azından, maddecilik iddiası problemlidir.

25 “Zeki yerine diyalektik idealizm; aptal yerine de metafizik, gelişmemiş, ölü, kabasaba, hareketsiz” diye eklemektedir. V. Lenin, *Felsefe Defterleri*, Çev. Attila Tokatlı, İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1976, s. 225.

üstlenen ve “Her felsefe özsel olarak İdealizmdir ya da en azından onu ilkesi olarak alır” düşüncesini taşıyan bir filozofun “aslında” maddeci kampta yer aldığını savunmak yanıltıcı olacaktır.²⁶ Hegel’in birçok yapıtında karşımıza çıkan “akıl kurnazlığı” (usun hilesi) gibi nosyonlar açıkça idealist bir yaklaşımın ürünleridir. Buna göre, Napolyon gibi dünya-tarihsel bireyler kendi tutkularının peşinde koşarken farkında olmadan ideanın gündemini takip ederler: “Karşıtlıkta ve kavgada kendini tehlikeye atan evrensel İdea değildir; o kendini arkatasarda saldırıya uğramamış ve zarar görmemiş tutar.”²⁷ Hegel’de sık rastlanan bu türden ifadelerde, tarihin veya insan eylemlerinin rasyonel bir yapıya sahip olduğu biçimindeki (maddeci açıdan kabul edilebilir) iddianın ötesine geçilerek, usun kendisi aktif bir özne yapılır (hypostatization). Chris Arthur’un anlatımıyla: “Hegel için, her şeyin ‘hakikati’, kendisinin soyutlamasıdır. Bu onun idealist yöntemidir: gerçeklikten onun mantıksal biçimlerini soyutlamak, sonra da gerçekliği bunları dolduruyor gibi sunmak. Maddi içerik yalnızca mantığın taşıyıcısı olarak yer alır, örneğin monark, Devletin ‘bireyselliğini’ temsil eder.”²⁸

Bunun yanı sıra, Hegel tarihin akışını da –büyük ölçüde kendi önyargılarını yansıtan– bir şablona pürüzsüz biçimde uydurmaya çalışır.²⁹ Örneğin, “içeriği Özgürlük Bilinci olan ilkenin gelişim sürecindeki aşamaları” sergilediğini ilan ettiği dünya tarihini, aynı zamanda coğrafya üzerinde doğudan batıya bir hareket biçiminde

26 Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Mantık Bilimi (Büyük Mantık)*, Çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi, 2008, s. 117.

27 G. W. F. Hegel, *Tarih Felsefesi*, Çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi, 2006, s. 32.

28 Arthur, “The Hegel-Marx Connection”, s. 182-183.

29 Analitik Marksizm ekolünden Gerald Cohen’in, Hegel’de bir tarih felsefesinden, Marx’ta ise bir tarih teorisinden söz edilebileceği tespiti son derece isabetlidir. Gerald A. Cohen, *Karl Marx’ın Tarih Teorisi*, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1998, s. 42.

sunar: “Dünya Tarihi Doğudan Batıya gider, çünkü Avrupa saltık olarak Dünya Tarihin sonu, Asya başlangıcıdır.”³⁰ Yine, *Tinin Görüngübilimi*’nde, bir kategoriden (bir “bilinç figürü”nden) diğerine mantıksal ilerleme biçimindeki kavramsal hareket, aynı zamanda ve epey zorlama bir biçimde, tarihin, gerçek dünyanın hareketiyle örtüşür.³¹ Dolayısıyla Hegel, en azından bazı yapıtlarında, tarihsel olgulara mantıksal bir şemayı dayatarak, kötü diyalektik örnekleri sergiler. Elindeki hazır ceket orasından burasından çekiştirerek müşterisine uydurmaya çalışan bir terzi gibi davranır. Nitekim Marx da gençlik döneminde Hegel’i “şeyin mantığını değil, mantığın şeyini” ön planda tuttuğu için eleştirmiştir: Hegel, incelediği konuya hazır bir şablonu uyguladığından, “Mantık devleti tanıtlamaya değil, tersine devlet Mantığı tanıtlamaya” yaramaktadır.³² Daha sonraki yıllarda ise Marx’ın aynı eleştiriyi Proudhon ve Lassalle’a da yönelttiği görülür: Her ikisi de, kafalarındaki hazır bir şemadan yola çıkarak tarihe ve topluma dair şık açıklamalar peşinde koşmaktadır. Oysa iyi diyalektikçi, “şeyin mantığını” ortaya çıkarabilme derdindedir; kişinin beden ölçülerine ve ihtiyaçlarına göre yeni bir ceket diken terzi gibidir. Bazı kurallara ve orantılara

30 Hegel, *Tarih Felsefesi*, s. 48, 83.

31 G. W. F. Hegel, *Tinin Görüngübilimi*, Çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi, 1986.

32 Karl Marx, *Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, Çev. Kenan Somer, Ankara: Sol Yayınları, 1997, s. 29. Yine Hegel’in *Tinin Görüngübilimi* yapıtına ilişkin benzer bir eleştiri için bkz. Karl Marx, *1844 Elyazmaları*, Çev. Kenan Somer, Ankara: Sol Yayınları, 1993, s. 211 vd. Marx’ın Hegel’e yönelik bu eleştirisini derinlemesine tartışan bir çalışma için bkz. Ersin Vedat Elgür, *Kendi Geçerliliğini Kanıtlayan Bir Tarih: Diyalektiğin Diyalektik Gelişimi ve Onto-Politika*, doktora tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2013. Elgür’e göre, “Hegel, kendi diyalektiğini düşünce belirlenimleri dışında kullanmaya başladığı anda, tüm tarihi baştan başa kateden ilkeleri gerçekliğe dayatmaya ve gerçekliğin mantığından çok mantığın gerçeğini üretmeye başlar” (s. 239).

elbette dikkat eder, ama ezbere iş görmez. Marx'ın ömrünü adadığı politik iktisat eleştirisi, olgunun kendi mantığını (kapitalist üretimin hareket yasalarını) ortaya çıkarma çabası olduğu ölçüde, Hegel'in bazı yapıtlarında ve Proudhon veya Lasalle gibi hakikate kestirme yoldan ulaşmaya çalışan yazarlarda karşımıza çıkan “kötü diyalektiğin” de uygulamalı, pratik bir eleştirisidir. Fakat Marx'ın bu eleştiriye bir seferde ortaya koyduğu düşünülmemelidir; aslında kendisi de özellikle *Grundrisse*'de bazı hazır kalıpları elindeki malzemeye uygulamaya çalışacak, daha sonra ise *Kapital*'e giden yolda bu yüzeysel diyalektiği aşmayı başaracaktır.³³

Kısacası, Marx'ın Hegelvari bir Mantık veya kendi yöntemini tam olarak açıklayan bir yapıt bırakmamış (belki de bırakamamış) olmasının birbiriyle bağlantılı iki muhtemel nedeni vardır. Marx, “mantığın şeyini değil, şeyin mantığını” araştırdığı ve kendi yöntemini bu araştırma ve sunuş süreci içinde şekillendirdiği için, genel bir yöntem metni yaz(a)mamıştır. Yeni topraklar keşfeden birisinin, aynı zamanda bir gezi rehberi de hazırlaması beklenemez. Bu görev sonraki Marksist kuşakların omuzlarına düşmüştür.

Marx'ın yöntemi konusunda daha radikal bir iddia İngiliz tarihçi E. P. Thompson'dan gelmiştir. Thompson, Althusser'e karşı tutkulu polemiği *Teorinin Sefaleti*'nde, Marx'ın zaten açıkça tanımlanabilir bir yönteminin olmadığını öne sürer. Bu daha ziyade bir sanat, yaratıcı bir pratiktir:

33 Benzer bir görüş için bkz. Roberto Fineschi, “On Hegel's Methodological Legacy in Marx”, Fred Moseley ve Tony Smith (der.) *Marx's Capital and Hegel's Logic: A Reexamination* içinde, Londra, Boston: Brill, 2014, s. 162; ayrıca, Roberto Fineschi, “The Four Levels of Abstraction of Marx's Concept of 'Capital', Or, Can We Consider the Grundrisse the Most Advanced Version of Marx's Theory of Capital?”, Riccardo Bellofiore, Guido Starosta ve Peter D. Thomas (der.) *In Marx's Laboratory: Critical Interpretations of the Grundrisse* içinde, Leiden, Boston: Brill, 2013, s. 79, 93.

Marx'ın bir 'yöntem'inin olduğu, bu yöntemin diyalektik us bölgesinde bir yerde bulunduğu ve bunun Marksizmin özünü oluşturduğu sık sık bize anlatılmıştır. Bu nedenle, birçok imaya ve niyet ifadelerine karşın, Marx'ın bu özü hiç yazmamış olması tuhaftır. Marx, geriye birçok defter bıraktı. Evrenin ipucunu bulmuş olsaydı, bunu yazmak için bir iki gün ayırırdı. Buradan, Shakespeare ve Stendhal'ın kendi sanatlarını bir ipucuna indirgemelerinden daha fazla bir şey yazılamadığı için yazılmadığı sonucunu çıkarabiliriz. Zira bu bir yöntem değil, bir pratiktir ve pratiği yapılarak öğrenilen bir pratik. O halde, bu anlamda diyalektik asla yazılamaz ve mekanik bir şekilde de öğrenilemez. Ancak aynı pratiğin eleştirel kavrayışıyla öğrenilebilir.³⁴

Thomson'un retorik yanlıdır. Öncelikle, Marx'a göre "evrenin ipucunu" bulan kendisi değil Hegel'dir! ("Diyalektiğin ... genel hareket biçimlerini kapsamlı ve bilinçli bir şekilde ilk önce Hegel'in ortaya koymuş olduğu gerçeği"ni unutmamak gerekir). Öte yandan, diyalektik yöntem taklit edilemez bir sanat bile olsa, bundan onun yazılamayacağı sonucu çıkmaz. Thompson'un gayet iyi bildiği gibi, her sanatın bir zanaat temeli vardır ve ustalık, belirli tekniklerin, hareketlerin, kalıpların pratiği yoluyla öğrenilebilen ve aktarılabilen bir şeydir. Her büyük sanatçı, aynı zamanda usta bir zanaatçıdır. Diyalektiğin basit birkaç formüle indirgenemeyeceği, ancak pratik yapılarak öğrenilebileceği ve Marx'ın da bunu son derece yaratıcı biçimde gerçekleştirdiği kesindir. Fakat Marx'ın bir yönteminin olmadığı veya diyalektiğin asla yazılamayacağı, epey desteksiz iddialardır. Nitekim Lenin "Marx, (büyük M ile) 'Mantık' bırakmadı, ama 'Kapital'in mantığı'nı bıraktı bize" diyecektir.³⁵

34 E. P. Thompson, *Teorinin Sefaleti*, Çev. Ahmet Fethi Yıldırım, İstanbul: Alan Yayınları, 1994, s. 194.

35 Lenin, *Felsefe Defterleri*, s. 266.

Marx Hegel'den Nasıl Yararlandı?

Bu aşamada, Hegel mantığı üzerine kısa da olsa bir açıklama vermekte yarar var. *Mantık Bilimi*, Hegel'in Aristotelesçi biçimsel mantığı aşma girişimidir ve arı düşüncenin hareketini yakalamaya çalışır. Bu nedenle de gerek Aristoteles'ten gerekse Kant'tan ve aslında tüm felsefe tarihinden süzülüp gelmiş kategorileri birbirine eklemlmeyi dener (aynı zamanda bunlara yenilerini de ekler). Yapıtın tamamı, düşünce kategorilerinin görkemli bir geçit törenidir ve hem ayrıntıda hem de bütünde, insanı hayran bırakacak bir incelikle son derece sıkı biçimde dokunmuştur. Genel itibarıyla, yapıtın ilk ana bölümü olan varlık öğretisi daha ziyade basit, dolaysız nesneleri konu alır ve nitelik, nicelik ve ölçü olmak üzere üç kısımdan oluşur. *Bu ilk bölümdeki genel hareket tarzı, bir nesneden diğerine “geçiş” biçimindedir; örneğin “bir şey”den “başkası”na, “bir”den “çok”a geçilir vb. Fakat aynı zamanda, bu iki nesne (kategori) arasında mantıksal bir bağlantı olduğu da ortaya çıkar. Herhangi bir nesne nitelik, nicelik ve ölçü kategorileri altında düşünülebilir. Nitekim Marx da meta ve para analizinde bu kategorileri kullanacaktır. Yapıtın ikinci ana bölümü olan öz öğretisi, genelde ilişkisel durumlarla, karşıtlıklar, çelişkiler, çatışmalarla ilgilidir. Bu bölümdeki kategoriler madde-biçim, zorunluluk-olumsallık, töz-ilinek gibi kavramsal çiftler biçimindedir. İkinci bölüme egemen olan hareket biçimi “yansıma”dır. Bir çift oluşturan iki karşıt kategori birbirlerini yansıtır, karşılıklı olarak iç içe geçerler. Birçok ilişkiyi veya durumu bu tür kavram çiftleri ile düşünmek olanaklıdır ve nitekim Marx da sermaye analizinde öz öğretisinin kategorilerine yoğun biçimde başvurur. Nihayet, yapıtın üçüncü ve son bölümü olan kavram öğretisi karmaşık bütünlüklerle, bunların iç yapılanmaları ile ilgilidir. Bu bölümde yargı ve tasım mantığına dair olağanüstü analizlerin yanı sıra, organik bütünlüklerin oluşumlarına dair de parlak içgörüler yer alır. Üçüncü bölümdeki hareketin başlıca biçimi ise*

“gelişme”dir. Kavram öğretisindeki kavramlar genellikle üçlüdür: örneğin, evrensel-tikel-tekil veya mekanizma-kimyasallık-teleoloji üçlüleri, Marx’ın da büyük önem verdiği ve kullandığı kategori gruplarıdır.³⁶

Marksist gelenekte, diyalektikten söz edildiğinde başlıca üç yasa (niceliğin niteliğe ve niteliğin niceliğe dönüşümü, karşıtların iç içe geçmesi, olumsuzlamanın olumsuzlanması) düşünülür. Bu “yasa”ların Hegel’de aynı şekilde bulunmadıklarını belirtmek gerekir; bunları Hegel’e atfeden, Marx ve Marksistlerdir.³⁷ Bu üç yasa, *Mantık Bilimi*’nin üç ana bölümünün temel ilkelerini birebir yansıtmadıkları gibi, üç bölümün her birine egemen olan “hareket biçimleri” (geçiş, yansıma, gelişme) ile de *örtüşmeler*. Üstelik, Hegel’in yapıtında, bunların dışında da Marx’ın büyük önem verdiği ve zaman zaman başvurduğu birçok kategori ve hareket biçimi bulunur.

Genel olarak, *Mantık Bilimi* bazı hazır “kategori grupları” içerir. Kategoriler ve bunların birbirleri ile ilişkilenebilecek biçimleri, tıpkı Aristoteles’in *Organon*’u için kabul ettiği gibi, herhangi bir olguyu incelerken kullanılabilecek düşünce araçlarıdır. Örneğin, birşey ve başkası, bir ve çok, itme ve çekme, miktar ve birim, nitelik-nicelik-ölçü, öz-görünüş, özdeşlik-farklılık-karşıtlık-çelişki, biçim-madde, biçim-öz, biçim-içerik, bütün ve parça, iç ve dış, töz ve ilinek, zorunluluk ve olumsallık, neden ve etki, evrensel-tikel-tekil, mekanizma-kimyasallık-teleoloji gibi kategoriler veya kategori

36 Mekanizma-kimyasallık-teleoloji üçlüsü için bkz. bu kitapta 9. bölüm. Hegel’in mantığındaki temel hareket biçimlerine dair (farklı terimler kullanan) benzer bir sınıflandırma için bkz. Fuller, *The Difference Between Hegel’s and Marx’s Doctrines of Logic*, s. 44-45 vd.

37 Ünlü “tez-antitez-sentez” üçlüsü de yine başkaları tarafından Hegel’e atfedilen, ama aslında onun hiç kullanmadığı bir kalıptır. Gelgelelim Marx da bir yerde bu üçlleden Hegel’in yöntemi olarak bahseder. Karl Marx, *Fel-sefenin Sefaleti*, Çev. Ahmet Kardam, Ankara: Sol Yayınları, 1992, s. 99.

grupları, çok farklı olguları incelerken kullanılabilir.³⁸

Kategorilerin ve kategori gruplarının sadece bilmeye dair epistemolojik araçlar oldukları düşünülmemelidir; bunlar, aynı zamanda, nesnelerin varoluş halleridir, dolayısıyla ontolojik bir boyut taşırlar. Örneğin “nicelik” kategorisi sadece bilişsel bir araç değildir. Bununla birlikte, niceliği nitelikle birlikte düşünmek ve buradan “ölçü” kategorisine geçiş yapmak, Hegelci mantığa özgü bir kategori grubunu bilinçli olarak kullanmak demektir.

Bunun yanı sıra, gerek Marx’ta gerekse Hegel’de, ilke olarak, kategorileri olguya dışsal biçimde uygulamaktan ziyade, olgunun kendi mantığını yakalamak, açığa çıkarmak esastır (bazı yapıtlarında iş başında olduğunu gördüğümüz “kötü diyalektik”e rağmen, Hegel de bu fikri onaylar). Doğal veya tarihsel her olgunun kendine özgü bir “mantığı” vardır; aksi takdirde bilimin olanağı kalmazdı. Gelgelelim bu mantığı ortaya çıkarabilmek için de diyalektiğin kategorilerini uygun biçimde kullanabilmek gerekir. Örneğin, dolayım alanını ele alırken başvurulacak kategori grupları, üretim alanını ve emek-sermaye çelişkisini incelerken başvurularlardan farklı olacaktır. Doğru kategori gruplarını uygun biçimde kullanabilmek için çokça pratik yapmak, deneyip yanılmak, kestirme sonuçlardan uzak durmak gerekir. Üstelik, ulaşılan sonuçların “doğru” olduğuna dair hiçbir garanti yoktur; zira doğrulama ancak olgusal olarak, pratik içinde, dünya ile fiili etkileşim sürecinde yapılabilir. Teorinin kendi gelişim süreci de bunun bir parçası olduğundan, zamanla bazı en temel önermelerin bile değişebileceğini kabul etmek gerçekçi bir tutum olur. Bu kitapta daha ilerideki bazı makalelerde görece-

38 Bkz. Aleksandr Şeptulin, *Diyalektiğin Kategorileri ve Yasaları*, çev. Yakup Şahan, İstanbul: Yordam Kitap, 2013; Bertell Ollman’a göre ise “diyalektik araştırma öncelikle dört tür ilişkinin izini sürer ve açığa çıkmasını sağlar: özdeşlik/farklılık, zıtların iç içe geçmişliği, nitelik/nicelik ve çelişki”. Ollman, *Diyalektiğin Dansı*, s. 34.

ğımız gibi (bkz. 4., 5. ve 9. bölümler), Marx da örneğin *Grundrisse* gibi yayınlanmamış çalışmalarında Hegel'in diyalektik kategorileri ile çeşitli denemeler yapmış; ulaştığı bazı sonuçları korurken, nesnenin mantığına uygun düşmediğini fark ettiği bazılarından vazgeçmiştir. Bu tür denemeler yapıtının genel planını da kapsar.³⁹

Eğer Marx'ın diyalektiğini tek bir sıfatla betimlemek gerekiyorsa, buna olsa olsa “yaratıcı” bir diyalektik denilebilir. Fakat bu yaratıcılık E. P. Thompson'un öne sürdüğü gibi gizemli, açıklanamaz bir şey değil, daha ziyade sabırla, emek harcayarak ulaşılan bir ustalıktır.

Bir Hegelci, elbette, aynı iddianın Hegel için de geçerli olduğunu öne sürecektir. Örneğin *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*'nde de kategoriler ve kategori grupları iş başındadır; fakat yapıtın kategorileri özgündür, *Mantık Bilimi* ile örtüşmez. *Tinin Görüngübilimi* veya *Tarih Felsefesi* de kendi nesnelere özgü kategori sistemlerine sahiptir. Kısacası Hegel de “şeyin mantığına” saygı gösteriyor gibidir. Gelgelelim Marx'ın itirazı tam da bu tarz yapıtlardaki “idealist” içeriğedir. Hegel'in mantık kategorilerini veya kategori gruplarını kullanmasına değil, bunları uygun olmayan biçimde kullanmasına karşı çıkar.

Sonuç olarak Marx'ın elinde her duruma uyan, tek ve değişmez bir yöntem değil, her durumun kendi mantığını açığa çıkarmaya yarayan ve maddeci biçimde yorumlanan kategoriler ve kategori grupları vardır. Lenin'in “somut durumun somut tahlili” derken kastettiği şey bu türden bir esneklik ve “şeyin mantığını” yakalayabilme becerisidir. Bu beceri, modern tıpta “kişiye özgü tedavi” denilen yaklaşımdan çok farklı değildir: temelde yatan fizyolojik ilkeler ve karşılaşılan sorun aynı olsa da, her hastaya farklı şekilde yaklaşmak gerekir.

39 Bkz. Fineschi, “On Hegel's Methodological Legacy in Marx”, s. 162.

Bunları söylemek elbette tüm yöntemsel sorunları bir çırpıda çözmiyor. Fakat, konuları nasıl ele almak gerektiğine dair temel yaklaşım bir ölçüde açıklığa kavuşmuş oluyor. Hegel tarafından ortaya konulmuş olan kategoriler ve kategori grupları herhangi bir nesneyi incelerken vazgeçilmez nitelik taşıyan düşünce araçlarıdır. Bununla birlikte, esas olan nesnenin kendine özgü mantığını yakalamaktır ve burada elde önceden hazır bir reçete yoktur.

Maddeci Bir Diyalektik Olanaklı Mı?

Marx'ın kendi diyalektiğinin maddeci karakterine dair açıklamalarına getirilen en önemli yöntemsel itirazlardan biri, biçimle içeriğin ayrılmazlığından ötürü, Hegel'in kategorilerini kullanan birisinin aynı zamanda bu kategorilerde içerilmiş “idealist” yaklaşımı da ister istemez miras alacağıdır.⁴⁰ Hegel'de “sistem” ve “yöntem” ayrımını Marksizm içinde ilk dile getiren Engels'tir.⁴¹ Hem Althusser gibi diyalektiğe karşı çıkan Marksistler, hem de sistematik diyalektik okulu, birbirine tamamen zıt niyetlerle, Hegel'in felsefesinde bu iki yanın gerçekte birbirinden koparılamayacağını vurgularlar: Hegel'in yöntemini almak ve fakat sistemini reddetmek olanaklı değildir; yöntemi tersine çevirmek de sorunu çözmezdir. Böyle bir durumda, Althusserci ekole göre (yanında gelen hediye almamak için) Hegel'in yöntemini reddetmek gerekecektir. Bu çizgide en radikal adımı, diyalektiğin bilime aykırı olduğunu düşünen ve epey çaba harcamasına rağmen Marx-Hegel bağlantısını koparamayacağını anlayarak 1970'lerin sonlarında bütünüyle Marksizmi terk eden

40 Örneğin Chris Arthur şöyle yazar: “Marx, kendi Kapital'i üzerinde Hegel'in etkisini kabul ederken, idealist bir mantığın maddeci bir bilime nasıl yardım edebileceğini açıklayamadı. Bir mantığın, ontolojik önvarsayımları ters çevrilerek, muhafaza edilebileceği izlenimini yarattı. Fakat bu, biçimle içerik arasına diyalektik olmayan bir ikilik (dikotomi) sokar.” Arthur, *The New Dialectic and Marx's Capital*, s. 10.

41 Engels, *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu*, s. 15-16, 26.

Lucio Colletti atmıştır!⁴² Hegelci Marksistlere göre ise en doğrusu Hegel’in yönteminin yanında sistemini de eleştirel bir tarzda kabul etmek olacaktır. Zira Hegel’in idealist felsefesi, bir bakıma, soyutlamaların egemen olduğu “tersine dönmüş” kapitalist toplumun düşünsel ifadesidir. Bu açıdan Hegel, politik iktisatla aynı zemindedir. Tıpkı Hegel’in felsefesinde olduğu gibi, kapitalizmde de biçimin (değer biçiminin) madde üzerinde (nesneler, insanlar, toplumsal üretim üzerinde) egemenliği söz konusudur. Kapitalizm, biçim-belirlemlenimli bir sistem olduğu için temelde “idealist”tir.⁴³ Bu çerçevede, Hegel (ve politik iktisat) ile Marx arasındaki farklılık, Hegel’in bir hakikâti dile getirdiğini düşünmesine karşılık, Marx’ın bunun ters dönmüş bir dünyanın hakikâti olduğunun farkında olmasıdır.

Sistematik diyalektik okulunun bu içgörüsü Isaak I. Rubin’in “değer biçimi” yaklaşımından türetilmiştir: kapitalizmde değer, kendisi de çeşitli kılıklara (meta, para, sermaye) bürünen bir biçimdir.⁴⁴ Bilindiği gibi, Marx’ın politik iktisada yönelttiği en önemli eleştirilerden biri, biçimin ardındaki içeriği ortaya koymakla yetinmesi, bu içeriğin neden bu biçime büründüğü sorusunu sormamış olmasıdır. Politik iktisat, örneğin, ürünün neden meta biçimini aldığını sormadan, bir başka deyişle meta biçimini verili ve doğal kabul ederek, sadece bunun içeriğini incelemiş ve emek olduğunu görebilmiştir. Fakat kendi burjuva önyargıları nedeniyle daha

42 Bkz. Christopher J. Arthur, “From the Critique of Hegel to the Critique of Capital”, Tony Burns ve Ian Fraser (der.) *The Hegel–Marx Connection* içinde, Londra: MacMillan Press, 2000, s. 130, dn 45.

43 Christopher J. Arthur, “Marx, Hegel and the Value-Form”, Fred Moseley ve Tony Smith (der.) *Marx’s Capital and Hegel’s Logic: A Reexamination* içinde, Londra, Boston: Brill, 2014, s. 269.

44 Bkz. Isaak Illich Rubin, *Marx’ın Emek Değer Teorisi*, Çev. Uğur Selçuk Akalın, İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2010. Değer biçimi yaklaşımının genel bir değerlendirmesi için ayrıca bkz. Alfredo Saad-Filho, *Marx’ın Değeri: Çağdaş Kapitalizm için Ekonomi Politik*, Çev. Ertan Günçiner, İstanbul: Yordam Kitap, 2006, s. 58 vd.

öteye geçememiştir. Oysa değer biçimi hiç de doğal bir şey sayılmaz, yalnızca kapitalizmde toplumsal üretim üzerinde egemenlik kurmuştur. Bir anlamda, sömürünün kapitalizmde aldığı özgül biçimdir. Bu biçim, madde üzerinde hâkimiyet kurduğundan, sürekli olarak (zorunlu) yanılısamalar üretmektedir.⁴⁵ Örneğin görünürde herkes eşittir, kapitalistle işçi karşılıklı olarak özgür iradeleri temelinde sözleşme yapmaktadır, kârın temelinde kapitalistin girişimcilik becerisi vardır vs. Nasıl politik iktisat bu tersine dünyanın bilimsel ifadesiyse, Hegel'in felsefesi de düşünsel ifadesidir. Karel Kosík'in sözleriyle,

Klasik iktisadın kendi yöntemi aracılığıyla tarif ettiği gerçeklik, nesnel bir gerçeklik değildir. Klasik iktisat insan dünyasını yabancılaşmış biçimiyle tarif etmez veya insanların toplumsal-tarihsel ilişkilerinin, nasıl şeylerin ilişkileri ve hareketleriyle maskelendiğini göstermez. Bunun yerine, bu şeyleşmiş dünyayı ve onun yasalarını sanki gerçek insan dünyasıymışçasına tarif eder, çünkü bu dünya klasik iktisadın farkında olduğu tek insan dünyasıdır.⁴⁶

45 Biçimin madde üzerindeki hâkimiyetinin sadece kapitalizme özgü olup olmadığı sorusunun önemli olduğunu düşünüyorum. Cohen, Marx'ın genel tarih anlayışı çerçevesinde, bu ilişkide “madde” yönünü üretici güçlerin, toplumsal “biçim” yönünü ise üretim ilişkilerinin oluşturduğunu yazar. Burjuva düşüncesinde madde ile biçimin birbirine karıştırılması karakteristik bir özelliktir. Öte yandan, komünizmi, maddenin biçimin egemenliğini kırıp onu fethetmesi olarak da düşünmek mümkündür. Bkz. Cohen, *Karl Marx'ın Tarih Teorisi*, s. 112, 130-131, 156. Aslında, biçimin diyalektiği Hegel'de biraz daha karmaşıktır ve biçim-öz, biçim-madde ve biçim-içerik uğraklarından geçer. Bu karmaşıklıklara dikkat etmemesine rağmen, Cohen'in tespitleri önemlidir. Bir başka çarpıcı fikir de sermayenin (bilgisayar terimleriyle) “donanım” değil “yazılım” olarak kavranması gerektiğidir. Bkz. Thomas T. Sekine, “The Dialectic, or Logic that Coincides with Economics”, Robert Albritton ve John Simoulidis (der.) *New Dialectics and Political Economy* içinde, New York: Palgrave Macmillan, 2003.

46 Karel Kosík, *Somutun Diyalektiği: İnsan ve Dünya Sorunları Üzerine Bir İnceleme*, Çev. Ezgi Kaya, İstanbul: Yordam Kitap, 2015, s. 87.

Dolayısıyla, yanılısmaların tutsağı olmayan bir bilim için maddeci “ters çevirme” zorunlu bir operasyondur. Althusser’in iddia ettiği gibi, kafa üstü duran birisi ayakları üzerine doğrulduğu zaman da aynı insan olacaktır elbette; fakat “doğru” görüş olanağının artacağı, ufkunun muazzam ölçüde genişleyeceği de kesindir.

Marx’ın politik iktisada ve Hegel diyalektiğine yönelttiği eleştirinin salt epistemolojik bir itirazdan ibaret olmayıp son derece politik bir karakter taşıdığı açıktır. Bu nedenle, Tom Rockmore’un “Marx politik iktisadı Hegel’le, Hegel’i politik iktisatla eleştirdi” iddiası eksik ve yanıltıcıdır, zira Marx’ın daha 1844 yılında ortaya koymuş olduğu gibi, Hegel zaten politik iktisadın bakış açısındadır.⁴⁷ Marx, her ikisini de üçüncü bir perspektiften, işçi sınıfının duruş noktasından eleştirir. Hem Hegel hem de politik iktisat, sömürü gerçeğini gizleyen kapitalist toplumsal işleyişin ürettiği yanılısmaların tutsağıdır. Biri değer biçimini veri kabul etmiş, diğeri biçimin madde üzerindeki egemenliğinin felsefesini geliştirmiştir. Fakat her ikisi de, kendilerine yöneltilecek politik itirazların malzemesini, temel kategorilerini sağlamıştır. Ricardo’nun ardından “Ricardocu sosyalizm” akımının, Hegel’in ardından “Sol Hegelci” hareketin ortaya çıkmış olması tesadüf değildir.

Gelgelelim Marx ne Ricardocu sosyalistti ne de Sol Hegelci. Söylemsel veya kavramsal benzerlikler yanıltıcıdır. Marx’ın Hegelci diyalektikle kurduğu ilişkinin açıklığa kavuşması açısından bu çok kritik bir noktadır: *Kapital*’i anlamak için *Mantık Bilimi*’ni ve Ricardo’nun yapıtını incelemiş olmak belki gereklidir, fakat *Kapital* bunlara indirgenemez.

Sistematik diyalektik okulu, karmaşık bir bütünlüğün analizinin ancak sistemli biçimde, adım adım sunulabileceğine dair doğru

47 Marx, *1844 Elyazmaları*, s. 220. Ayrıca, Elgür, *Diyalektiğin Diyalektik Gelişimi ve Onto-Politika*, s. 253-255.

gözlemden yola çıkarak, *Kapital*'i *Mantık Bilimi*'nin bir tür izdüşümüne indirgemeye yönelmiştir. Bir başka deyişle, *Kapital*'in sunuş tarzının belli bir “sistematik” içeriyor olması, Mantık Bilimi ile yapısal bir benzerlik taşıdığı izlenimi yaratmaktadır.⁴⁸ Fakat Marx, Hegelci mantığın kategorilerini hiç de “kurallı” biçimde kullanmaz, ana hatlarda bile ondan farklılaşır, üstelik başvurduğu kategorileri bambaşka bir sıralama içine sokar.⁴⁹ Örneğin daha ilk bölümde (hatta ilk cümlede) öz-görünüş kavram çiftini kullanır; emeği değerin tözü olarak, mübadele değerini değerin görünüş biçimi olarak tanımlar. Çok daha ileride, sermayelerin birbirleriyle ilişkilerini itme ve çekme kategorileri ile, yani varlık öğretisine ait kategorilerle sunar, vs. Kısacası Marx, Hegel'in kategorik sıralamasına sadık kalmaz; ele aldığı konunun kendi iç diyalektiğini özgün haliyle sergiler. Tüm bu nedenlerden ötürü, iki metin arasında kimi benzerlikler ve kısmi çakışmalar kesinlikle varsa da, *Kapital* ile *Mantık Bilimi* arasında birebir koşutluklar kurmaya çalışmak beyhude bir uğraş olacaktır.

Geldiğimiz noktada, Marx'ın maddeciliğinin hem politik hem de yöntemsel bir nitelik barındırdığı, daha doğrusu yöntemin kendisinin politik karakterde olduğu hiç tereddütsüz söylenebilir. Biçim-madde ilişkisi salt felsefi bir mesele değil, derinlemesine po-

48 Bu yapısal benzerlik özellikle Uno okulu tarafından şematik biçimde teorileştirilmiştir. Buna göre, Marx'ın “dolaşım doktrini (*Kapital I*, Kısım I ve II)” Hegel'in varlık öğretisine, “üretim doktrini (*Kapital I* in geri kalanı ve *Kapital II*)” öz öğretisine, “bölüşüm doktrini (*Kapital III*)” ise kavram öğretisine denk düşmektedir. Bkz. Albritton, *Dialectics and Deconstruction in Political Economy*, s. 71-74.

49 Sistematik diyalektik okulu içinde kabul edilen Tony Smith aslında buna benzer fikirler öne sürmektedir. Bkz. Tony Smith, “Hegel, Marx and the Comprehension of Capitalism”, Fred Moseley ve Tony Smith (der.) *Marx's Capital and Hegel's Logic: A Reexamination* içinde, Londra, Boston: Brill, 2014, s. 37-38.

litik bir meseledir. Öte yandan, aynı ilişki çeşitli farklı biçimlerde ortaya çıkabilmektedir. Yazının geri kalan kısmında benzer tartışmalardan iki tanesini yöntem bağlamında kısaca değerlendirmeye çalışacağım. Önce soyut ve somut arasındaki ilişkiyi, ardından mantık-tarih ilişkisini ele alacağım.

Soyut ve Somut

Marksist gelenek içinde en yaygın kabullerden biri, Marx'ın "soyuttan somuta yükselme" yöntemini kullandığıdır. Bu görüşün metinsel kaynağı *Kapital* değil *Grundrisse*'nin Giriş bölümüdür. *Grundrisse* Giriş'i, aslında Marx'ın yapıtı konusunda kararsızlıklar yaşadığı bir dönemde yazılmıştır. O dönemde Marx, hem bir tür "iktisat" kitabı yazmak, hem de aynı zamanda politik iktisadın devrimci eleştirisini yapmak istiyordu. Giriş, politik iktisadın yöntemine dair bazı belirlemelerin yanı sıra, üretim-tüketim-bölüşüm-mübadele arasındaki bağlantıların diyalektik analizini de içerir. Başlarda bu bölümü yayımlamak niyeti taşıyan Marx, sonradan vazgeçmiştir ve bunun nedenini, *Ekonomi Politîğin Eleştirisine Katkı*'nın önsözünde "ilkönce tanıtlanması gereken sonuçlar hakkında önceden yargılara varmak, ancak sıkıcı olabilirdi ve beni izleyecek okurun, tekil'den genel'e geçmesi gerekecekti" diye açıklar.⁵⁰ Fakat bunun tam olarak ne anlama geldiği pek de açık değildir.

Grundrisse defterleri neyse ki gün yüzüne çıkmıştır. Marx'ın burada yönetime dair söyledikleri, *Mantık Bilimi*'nin son bölümüyle koşutluk sergiler ve doğru yöntemin hem analiz hem de sentez süreçlerini içerdiğini savunur.⁵¹ Buna göre, başlangıçta karşımızda kaotik bir bütün vardır. Böyle bir durumda, öncelikle, analiz yoluyla bazı temel kavramlar, basit belirlenimler saptanır. İktisat ta-

50 Marx, *Ekonomi Politîğin Eleştirisine Katkı*, s. 24.

51 Bkz. Meaney, *Capital as Organic Unity*, s. 3 vd.

rihinde bu 17. yüzyıl iktisatçılarının yaptığı iştir. Sentez, ancak bu tamamlandığında başlayabilir. Sentez, bilimsel sistemlerin üretilme sürecidir. Bilimsel teorilerde, kavramların birbirleriyle bağlantıları bir sistem içinde ortaya konulur. Marx’a göre doğru bilimsel yöntem budur, “soyuttan somuta ilerleme” yöntemidir:

Gerçek ve somut olanla, hakiki önvarsayımla [başlamak], dolayısıyla örneğin politik iktisatta, tüm toplumsal üretim eyleminin temeli ve öznesi olan nüfusla başlamak doğru gibi görünür. Bununla birlikte, daha yakından bakıldığında bunun yanlışlığı görülür. Nüfus, örneğin, onu oluşturan sınıfları dışarıda bırakırsam, bir soyutlamadır ... Dolayısıyla, nüfusla başlarsam, bu, bütünün kaotik bir tasarımı [Vorstellung] olur; sonra, daha ileri belirlemeler aracılığıyla, analitik biçimde, en basit belirlemelere varana kadar, giderek daha basit kavramlara doğru, imgelenmiş somuttan giderek daha ince soyutlamalara doğru hareket ederim. Oradan, en sonunda yeniden nüfusa varana dek, ama bu sefer bir bütünlüğün kaotik tasarımı olarak değil, birçok belirlemenin ve ilişkinin zengin bir bütünlüğü olarak nüfusa varana dek yolu bir kez daha katetmek gerekir. Birincisi, doğduğu zamanlarda iktisadın tarihsel olarak izlediği yoldur. 17. yüzyılın politik iktisatçıları, örneğin, her zaman canlı bütünlü; nüfus, ulus, devlet, birçok devlet, vb. ile başlarlar; ama her zaman, işbölümü, para, değer vb. gibi birkaç belirleyici, soyut, genel ilişkiyi analiz yoluyla keşfederek sonuçlandırırılar. Bu tekil uğraklar az çok uygun biçimde oluşturulup soyutlandıktan sonra, ekonomik sistemler başlar; bunlar, emek, işbölümü, ihtiyaç, mübadele değeri gibi basit ilişkilerden, devlet, uluslar arasında mübadele ve dünya pazarı düzeyine yükselirler. Bu sonuncusu, açık ki, bilimsel olarak doğru yöntemdir.⁵²

52 Karl Marx, *Grundrisse: Ekonomi Politikin Eleştirisinin Temelleri (Ham Taslak) 1857-1858*, cilt I, Çev. Arif Gelen, Ankara: Sol Yayınları, 2013, s. 36-37 (çeviri değiştirildi). *Grundrisse* alıntılarını farklı çevirileri kontrol ederek vermeye çalıştım. İlgili okuyucu için diğer baskılardaki sayfa numaralarını da veriyorum: *Grundrisse: Ekonomi Politikin Eleştirisi İçin Öneri Çalışma*, Çev. Sevan Nişanyan, İstanbul: Birikim Yayınları, 1979, s.

Marx'ın bu açıklamaları, “soyuttan somuta yükselen” yöntemin hiç de genel soyut önermelerden adım adım gerçek dünyaya ilerleyen “tüm dengelsel” bir hareketi ifade etmediğini gösterir. Zira bilimin gelişimi zaten somuttan başlar. Fakat bu aşamada somut henüz ancak bir tasarım biçimindedir, kaotik bir yapıdadır. Bu kaotik bütünün oluşturuçu ögeleri (temel kavramlar) analiz yoluyla bir kez belirlendikten sonra, bunların kendi arasındaki eklemlenmeler saptanarak, tekrardan somuta, ama “birçok belirlemenin ve ilişkinin zengin bir bütünlüğü olarak” somuta ulaşılır. Birinci somut kafamızda belli belirsiz bir izlenim biçimindeyken, dolayısıyla aslında epey “soyut” bir haldeyken, ikinci somut içerikle doludur; şimdi zihinsel olarak “kavranmış”, uygun kavramları ile birlikte düşünsel olarak yeniden inşa edilmiştir. Ulaşılan nokta somutun düşüncede “tems il edilmesi” değil (bu yoldan ancak biçimsel genellemelere varılır), daha ziyade yeniden üretilmesidir.⁵³

Bilim kolektif bir pratiktir. İmgesel somuttan soyuta ve tekrar somuta doğru bu hareketi tek bir bireyin gerçekleştirmesi epey sıradışı bir durumdur. Özellikle birinci aşamada (17. yüzyıl iktisatçılarının ulaştığı türden) ulaşılacak temel, basit, soyut kavramlar keyfi olarak belirlenemez; bunlar zaten tarihin, daha önceki pratiklerin ve bilimsel çabaların ürünüdür. Modern epistemolojide öne sürüldüğü gibi olgular “teori yüklü” ise, karşı yönde, teorik kavramlar da “tarihle yüklü”dür. Fakat, karşımızda hazır bulduğumuz her kavramsal sistemi olduğu gibi almak hata olur. Bilimsel sistemlerin oluştu-

167-168; *Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy (Rough Draft)*, Çev. Martin Nicolaus, Penguin Books, 1993, s. 100-101; *Grundrisse Der Kritik Der Politischen Ökonomie (Rohentwurf) 1857-1858*, Dietz Verlag Berlin, 1953, s. 21.

53 Bkz. Juan Iñigo Carrera, “Method: From the Grundrisse to Capital”, Riccardo Bellofiore, Guido Starosta ve Peter D. Thomas (der.) *In Marx's Laboratory: Critical Interpretations of the Grundrisse* içinde, Leiden, Boston: Brill, 2013.

rulması (sentez) aşamasında, bir yandan da bazı kavramlar elenir, bazıları ise yeniden tanımlanır veya gruplandırılır.

Buna ek olarak, Marx'ın yaptığı türden bir eleştiride, politik iktisadın eleştirisinde, bilimin kavramsal yapısında (o bilimin ürettiği somutta) yer alan sorunlar ve tutarsızlıklar, diyalektiğin doğru uygulanaşı ile açığa çıkarılır. Örneğin Marx, politik iktisadın değer içeriğini emek olarak doğru saptadığını, ama bir kez bile bu içeriğin neden bu biçimi aldığını sormadığını yazdığında, içerikle biçim arasındaki ilişkinin yanlış kurulmuş olmasını eleştirir.⁵⁴ Veya F. Bastiat veya J. B. Say gibi iktisatçıların çelişkileri reddeden tutumlarını yerdğinde, yine aslında diyalektik bir eleştiri getirir. Kısacası, Marx'ın yönteminde, politik iktisadın kavramsal seti, diyalektik kategoriler aracılığıyla eleştiriye tabi tutulur.

Kuşkusuz, Marx'ın yaptığı bundan ibaret olsaydı Marx yalnızca Tom Rockmore'un öne sürdüğü gibi politik iktisadı Hegel'le eleştirmiş olurdu. Oysa Marx, politik iktisadı, aynı zamanda işçi sınıfının perspektifinden de eleştirir. Nitekim örneğin değer biçimine dair eleştirinin devamında, politik iktisadın bu eksikliklerinin tam da burjuva bakış açısından kaynaklandığını gösterir.⁵⁵ Kapitalistlerin “perhizi” veya “hizmet” kategorisi gibi konularda getirdiği

54 “Ekonomi politik, değeri ve değer büyüklüğünü eksikli şekilde de olsa analiz etmiş ve bu biçimlerde saklı bulunan içeriği keşfetmiştir. Bununla beraber, bu içeriğin niye o biçimi aldığını; dolayısıyla, emeğin kendisini niye değerle ve emeğin zaman cinsinden ölçüsünün kendisini niye emek ürününün değer büyüklüğüyle ortaya koyduğunu bir kez bile sormamıştır”. Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 89-90. Bilimsel yöntemde öz-biçim ilişkisine dair benzer bir yorum, epey karmaşık bir dipnotta karşımıza çıkar: “Analiz yoluyla dinin puslu varlıklarının bu dünyadaki özlerini bulmak, gerçekte, ters yoldan giderek, yaşamın her zamanki gerçek ilişkilerinden hareketle bunların doğaüstüleştirilmiş biçimlerine ulaşmaktan çok daha kolaydır. Bu ikinci yol, biricik maddeci ve dolayısıyla da bilimsel yöntemdir”. Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 358, dn 95.

55 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 90.

eleştiriler de bunların sermaye sınıfını haklılaştıran yönlerini ortaya koyar.⁵⁶ Yoksa “perhiz” veya “hizmet” kategorilerini alıp “doğru” bir diyalektik sınıflama içine yerleştirmez.

Marx’ın bu iki eleştirisinin, yani “diyalektik” eleştirinin ve “sınıfsal” eleştirinin tek ve aynı karşı çıkışın iki ayrılmaz yönü olduğu ne kadar vurgulansa azdır. Hegel’de devrimci karakteri fazla ortaya çıkmayan diyalektik, Marx’ın ve sonradan Lenin’in ellerinde patlayıcı bir silaha dönüşmüştür. Lenin’in *Mantık Bilimi* üzerine çalışması,⁵⁷ bir generalin muharebe öncesindeki hazırlıkları kapsamındadır. Marx da 1857’de kriz patlak verdiğinde çalışmalarını hızlandırdığı vakit, *Mantık Bilimi*’ni bir kez daha elden geçirme ihtiyacı hissetmiştir.

Grundrisse Giriş’teki açıklamalarda dikkat edilmesi gereken bir diğer husus, somutun ne olduğudur. Marx’a göre somut, dış dünya veya ampirik olgular değil, karmaşık olandır, “birçok belirlenimin sentezi”dir. Bir başka deyişle, somuta ilerleme, temelde, daha çok belirlenimin işin içine girmesi demektir:

Somut, birçok belirlenimin yoğunlaşması, dolayısıyla çeşitliliğin birliği olduğu için somuttur. Dolayısıyla, gerçeklikte çıkış noktası ve böylece gözlem ve kavrama için de çıkış noktası olsa da, düşünce sürecinde çıkış noktası olarak değil, bir yoğunlaşma süreci, bir sonuç olarak görünür. Birinci güzergâhta tam kavrayış soyut bir belirlenim getirmek üzere buharlaşır; ikincide, soyut belirlenimler, somutun düşünce yoluyla yeniden üretimine götürür. Bu yoldan, Hegel, gerçeği, kendini yoğunlaştıran, kendi derinliklerine inen ve kendini kendisinden kendisiyle açındıran düşüncenin ürünü olarak kavrama yanılmasına düştü; oysa ki, soyuttan somuta yükselme yöntemi, sadece, düşüncenin somutu özümsemediği, onu zihindeki somut olarak yeniden

56 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 195, dn 17; 227, dn 40.

57 Bkz. Kevin B. Anderson, *Lenin, Hegel ve Batı Marksizmi*, Çev. Ertan Günciner, İstanbul: Yordam Kitap, 2014.

ürettiği yoldur. Fakat bu hiç de somutun kendisinin olduğu süreç değildir.⁵⁸

Marx'ın yönteminin kafadaki fikirlere değil gerçeklere öncelik verme anlamında basit bir gerçekçilik olmadığı bu cümlelerde ortaya çıkıyor. Soyut ile somut arasındaki başlıca farklılık, birinin daha basit ve dolaysız olması, diğerinin ise daha karmaşık ve dolaylı olmasıdır. Bunun dışında, Marx'ta, en azından konuyu açıkça tartıştığı *Grundrisse* metninde, ampirik olanla örtüşen bir somut tanımına rastlanmaz. Yine de, Marksist gelenekte “somut” hemen her zaman “gerçek” dünyaya, dış dünyaya referansla; “soyut” ise maddi bir gerçeklik taşımayan, salt düşünsel nesnelere referansla kullanılagelmiştir. Böyle bir kullanımda, örneğin “soyut emek”, esasen düşünsel bir şeye işaret edecektir. Oysa Marx için soyut emeğin statüsü farklıdır; bu, “gerçek” bir soyutlamadır, farklılaşmamış insan emeği olma özelliğiyle değeri yaratan emektir.⁵⁹ Evald İlyenkov'un ifadesiyle, “Marx'ta sık rastlanan bu tür bağlamda ‘soyut’; ‘basit’, gelişmemiş, tek-yanlı, parçalı, ‘arı’ (yani karmaşık olmayan, bozucu etkilere uğramamış) anlamına gelir. Bu anlamda ‘soyut’un salt bilinç fenomenlerinin değil, gerçek fenomenlerin de nesnel bir karakteristiği olabileceğini söylemeye gerek yoktur.”⁶⁰

Soyut bir analiz, nesneyi (örneğin metayı) kendi içinde, katıksız, arı biçimiyle incelemektir. İlişkileri dışında ele almaktır. Bu Hegel'deki “kendinde” uğrağına benzer ve bu anda nesne “kendisiyle özdeş” kabul edilir. Bir nesneyi ilişkileri dışında ele almak, o nesne ne kadar “somut” görünürse görünsün, temelde soyut bir

58 Marx, *Grundrisse I*, s. 37 (çeviri değiştirildi). [Nişanyan çevirisi: s. 168-169; Nicolaus çevirisi: s. 101; Almanca baskı: s. 21-22].

59 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 59.

60 Evald İlyenkov, *Dialectics of the Abstract and the Concrete in Marx's Capital*, Çev. Sergei Kuzyakov, Progress Publishers, 1982, 1. bölüm, <https://www.marxists.org/archive/ilyenkov/works/abstract/abstract1c.htm>.

işlemdir. Yine de bu aşama gereklidir. Marx, örneğin, artı değer, büründüğü çeşitli farklı biçimler ele alınmadan önce kendi başına arı halde analiz edilmemiş olmasını klasik politik iktisadın en önemli kusurlarından biri sayar.⁶¹ Bir sonraki aşamada ilişkilere, nesneyi neyse o yapan ilişkilere geçilir, katışıklar dikkate alınır. Bu farklılık (ayrım) uğrağıdır, özdeşlikten ziyade ayrımlar ortaya konulur. Şimdi daha somut bir düzeye geçilmiştir. Daha fazla kategori işin içine katılmış, böylece belirlenimlerin sayısı artmıştır. Fakat bu düzey diğerinden daha gerçek veya gerçek-dışı değildir. Nihayet üçüncü evre, ayrım içinde özdeşlik uğrağıdır. Bu aşamada şeyin ve ilişkilerinin bir bütünlük oluşturduğu görülür. Yine İlyenkov'un sözleriyle:

Teorik analizin tüm zorluğu şudur ki, ne şeyler arasındaki 'ilişki' soyut olarak, özgül bir bağımsız nesne olarak alınmalı, ne de tersine, 'şey' diğer şeylerle bir ilişkiler sisteminin dışında varolan yalıtılmış bir nesne olarak görülmelidir; daha ziyade, her bir şey, etkileşim içindeki şeylerin belirli somut bir sisteminin ögesi veya uğrağı olarak, belirli bir 'ilişkiler' sisteminin somut bireysel bir tezahürü olarak yorumlanmalıdır.⁶²

İlyenkov'un belirttiği zorluk, soyuttan somuta ilerleme yönteminin hiç de kolay bir prosedür olmadığını gösterir. Sağduyu, nesneleri neyseler o olarak, bir başka deyişle soyut, tek yanlı biçimde ele almaya alışkındır. Bunun ötesine geçilip ilişkiler dikkate alınmaya başlandığında ise, yine, kendi başına da varolabilecek iki (veya daha çok sayıda) nesne arasındaki dışsal ilişkiler düşünülür.

61 *Artı Değer Teorileri* olarak bilinen çalışmasının ilk cümlesi şu şekildedir: "Tüm iktisatçılar, artı değeri olduğu gibi (as such), arı biçimi içinde değil, kâr ve rant tikel biçimleri altında inceleme yanlışını paylaşırlar." *Marx & Engels Collected Works*, cilt 30, Lawrence & Wishart, 2010, s. 348.

62 İlyenkov, *Dialectics of the Abstract and the Concrete in Marx's Capital*, 1. bölüm, <https://www.marxists.org/archive/ilyenkov/works/abstract/abstract1d.htm>.

Örneğin ana akım iktisat disiplinindeki “oyun teorisi” gibi yaklaşımlarda, nesneler ilişkileri dışında da aynı şekilde var olmaya devam ediyor gibi ele alınır. Buna karşılık Marx’ın yönteminde, ilişkiler nesnelerin tanımına girer. Her nesne, bir ilişkiler sisteminin ögesidir, tekil bir unsurdur. Buna bağlı olarak, esas olan, ayırım içinde özdeşliği yakalayabilmektir. Oysa Marx’ın eleştirdiği politik iktisatçılar, ya sadece özdeşliği ya da sadece farklılığı görür, ikisini bir arada kavramayı beceremezler.⁶³ Gelgelelim, ayırım içinde özdeşliği kavrayabilmek için de özdeşlikten ayırma ve daha sonra ikisinin birliğine ilerlemek, kısacası soyuttan somuta geçmek gerekecektir. Bir başka deyişle, ne kadar soyut ve tek yanlı olsalar da hem özdeşlik hem de farklılık uğrakları, diyalektik bir analizde zorunlu adımlardır.

Geleneksel felsefeler soyutu düşünsel alanla sınırlama eğilimindeyken, Marx “gerçek” soyutlamalardan söz eder. Bu tip soyutlamalar düşünsel işlemler sonucunda değil, gerçek eylemler ve ilişkiler sonucunda ortaya çıkarlar. Örneğin meta mübadelesi, “her durumda kullanımdan tam anlamıyla ‘soyutlanmış’ olarak gerçekleşir.”⁶⁴ Marx’ın gerçek soyutlama kavrayışını açıklığa kavuşturmak konusunda eşsiz bir katkı yapan Alfred Sohn-Rethel’in ifadesiyle, meta mübadelesinde “kişilerin eylemleri ile bilinçleri farklı yollara sapar.”⁶⁵ Örneğin mübadelede her meta diğer metalara nitel olarak eşitlendiği gibi, metaların sahipleri sıfatıyla da herkes sanal bir eşitliği deneyimler. Seçimlerde herkesin oyunun eşit kabul edilmesi de buna benzer. Burjuva toplumu, gerçek soyutlamaların hüküm sürdüğü, biçimin madde üzerinde egemenlik kurduğu bir toplumdur.

Soyuttan somuta ilerleme yöntemi, ne yazık ki çok fazla yanlış

63 Ollman, *Diyalektiğin Dansı*, s. 76.

64 Alfred Sohn-Rethel, *Zihin Emeği, Kol Emeği: Epistemoloji Eleştirisi*, Çev. Ayşe Deniz Temiz, İstanbul: Metis Yayınları, 2011, s. 39.

65 Sohn-Rethel, *Zihin Emeği, Kol Emeği*, s. 44.

anlama ve yorumlamanın kaynağını oluşturmıştır. Marx'ı Ricardovari soyut, tündengelimsel bir analiz yapmakla “şereflendiren” birçok yazar, gerçekte Marx'ın yönteminin devrimci yönünü törpülemektedir. Tam da Marx'ın dikkat çektiği tehlike, yani karşımızda a priori bir yapı varmış gibi düşünme yanılsı, sıklıkla rastlanan bir durumdur. İronik biçimde, bunun en önemli nedeni Marx'ın kusursuz mantığının bizzat kendisidir. Böylece, politik iktisat geleneği içinde Marx parlak bir araştırmacı olarak kabul edilmekte, *Kapital*'in sınıf mücadelelerine ve tarihsel gelişmelere dair analizleri ise mantıksal analizi “örneklendiren” veya açıklayan dolgu malzemesi gibi görülmektedir. Bu, özellikle, Hegelci bir Marksizm yorumu benimseyen araştırmacılar arasında epey yaygın bir tavidir. Yazının son bölümünde kısaca bu sorunu tartışacağım.

Mantık ve Tarih

Maddeci görüş tarihte bir tutarlılığın bulunduğunu kabul eder. Engels'e göre, “Tarihte bir iç gelişme, zincirleme bir iç bağlantı olduğunu tanıtlamayı deneyen” ilk kişi Hegel olmuştur. Bu yönüyle Hegelci yöntem, idealist karakterine rağmen, maddeci tarih anlayışının teorik öncüsüdür. Marx, Hegel'in idealist mantığından onun rasyonel çekirdeğini çıkarmayı başardığında, yöntem elde edilmiştir. Fakat, bir kez yöntem elde edildiğinde,

ekonominin eleştirisine iki tarzda yaklaşmak mümkündür: tarihsel bakımdan ya da mantık bakımından. Tarihte olduğu gibi, tarihin yazına yansımada da, gelişme, genellikle daha basit ilişkilerden daha karmaşık ilişkilere doğru ilerleme kaydeder; ekonomi politiğin yazılı tarihteki seyri, eleştiriye yol gösterebilecek olan doğal bir yön gösterici olabilirdi ve bütünüyle iktisadi kategoriler, mantıki gelişmedeki sırayla ortaya çıkabilirdi. Bu biçim, görünürde, daha açık olma üstünlüğüne sahiptir, çünkü izlenmekte olan şey, gerçek gelişme değil midir? Ama bu biçimin gerçekte biricik üstünlüğü, yapıtın herkes tarafından daha

kolayca anlaşılır olabilmesiydi. Tarih çok kere sıçramalarla ve zikzaklarla ilerleme kaydeder ve onu her yerde izlemek gerekir ki, bu da, yalnızca pek önemli olmayan birçok malzemenin ele alınmasını zorunlu kılmakla kalmaz, aynı zamanda, düşünce zincirinin de sık sık kesintiye uğratılmasını gerektirir; üstelik burjuva toplumun tarihini yazmadan, ekonominin tarihini yazmak mümkün değildir ve bu durumda çalışmanın sonu gelmez, çünkü bu konuda daha önce yazılmış yapıtlar yoktur. Demek ki, ekonominin eleştirisini incelemede biricik elverişli tarz, mantıki tarzdır. Ama bu tarz, gerçekte, yalnızca tarihsel biçimden ve tersi raslantılardan arındırılmış tarihsel tarzdan başka bir şey değildir. Fikirler zinciri, sözkonusu tarihin başladığı şeyle başlamalıdır ve bunun sonraki gelişmesi, tarihsel seyrin soyut ve teorik bakımından tutarlı bir biçimde yansımından başka bir şey olmayacaktır; bu, düzeltilmiş bir yansıma olacaktır, ama her anın gelişmesinin tam olgunluğa vardığı noktadan, klasik saflığı içinde müşahade edilebilmesiyle, bizzat tarihin gerçek seyrinin sunduğu yasalar gereğince düzeltilmiş bir yansıma olacaktır.⁶⁶

Engels'in bu pasajda örtük olarak tartıştığı şey, düşünce ile madde ilişkisidir, maddenin düşünceye yansımasıdır. Topluma dair herhangi bir bilimsel çabada bu sorun, tarihsel olgularla mantıksal analiz arasındaki ilişki biçiminde karşımıza çıkar. Soru kısaca şu şekilde formüle edilebilir: bilimsel yöntemde tarihsel-ampirik malzeme mi önce gelir, yoksa (genellikle tümdengelimsel nitelikteki) mantıksal akıl yürütme mi? Bilindiği gibi 19. yüzyıl sonlarında Almanya'da Tarihçi Okul ile yeni gelişen marjinalist analiz yanlıları arasında cereyan eden "yöntem tartışması" da esas olarak bu soru etrafında dönmüştür. Bu tartışmalardan daha önce yazan Engels ise, Marx'ın *Kapital*'deki yönteminin mantıksal karakterde olduğunu belirtmekle birlikte, bunun aslında sadece diğerinden (tarihsel yöntemden) daha elverişli olduğu için kullanıldığını öne sürmektedir.

66 Engels, "Karl Marx'ın 'Ekonomi Politikğin Eleştirisi'", s. 37-38.

Bir politik iktisat çalışmasındaki fikirlerin zincirleme akışı, tarihin seyrinin düzeltilmiş ve “rastlantılardan arındırılmış” bir yansımasıdır. Dolayısıyla, teorik kavramlar arasındaki ilişkiler zaten temelde tarihsel niteliktedir.

Engels’in bu yorumu “mantıksal-tarihsel” yöntem olarak da bilinir (ifade Ronald Meek’e aittir).⁶⁷ Bu yorumda, *Kapital*’in kavramları tarihsel hareketin “düzeltilmiş” biçimine karşılık gelir. Öneğin birinci cildin değer teorisini açıklayan birinci bölümü, kapitalizmi hemen önceleyen bir “basit meta üretimi” evresine işaret eder. Bu evrede üreticiler kendi üretim araçlarına sahiptir, dolayısıyla ücretli emek yoktur ve ürünler piyasada mübadele edilmek suretiyle meta karakteri kazanırlar. “Basit meta üretimi” yorumu yanıltıcıdır, zira *Kapital*’in birinci cildinin ilk bölümü kapitalizm öncesi bir evreyi değil, kapitalist üretim tarzını konu edinir. Fakat bu ilk aşamada, analiz onun görünüş biçimi olan basit dolaşımla sınırlıdır. Her ne kadar Engels toplumsal bilimde mantıkla tarihin doğrudan çakıştığını ima eder gibiyse de, aslında Marx’ta mantıkla tarih arasında daha incelikli bir diyalektik vardır. Aşağıda Engels’e atfedilen “mantıksal-tarihsel” yorumun biraz farklı bir versiyonunu geliştirmeye çalışacağım.⁶⁸ Fakat, “basit meta üretimi” gibi -kanımca- ikincil bir sorun üzerinde durmayıp, somutun düşüncede yeniden üretilmesinin, tarihle mantığı birbiri ile özdeşleştirmeden

67 Bkz. Jairus Banaji, “From the Commodity to Capital: Hegel’s Dialectic in Marx’s ‘Capital’”, Diane Elson (der.) *Value: The Representation of Labour in Capitalism* içinde, Londra: CSE Books, 1979, s. 24; Christopher J. Arthur, “Against the Logical-Historical Method: Dialectical Derivation versus Linear Logic”, Fred Moseley ve Martha Campbell (der.) *New Investigations of Marx’s Method* içinde, New York: Humanity Books, 1997.

68 Patrick Murray’ın “tarihsel diyalektik” ile “sistematik diyalektik” arasında kurmaya çalıştığı ilişki burada önerdiğim yoruma yakındır, fakat Murray kanımca bu kavramları fazla analitik bir tarzda tanımlayıp ayırt etmeye çalışmaktadır. Bkz. Murray, “Things Fall Apart”, s. 163.

nasıl hem tarihsel hem de mantıksal olabileceğini kısaca örnekle-yeceğim.

Sistematik diyalektik yaklaşımın önde gelen temsilcilerinden Chris Arthur, *Grundrisse* döneminde Marx'ın tarihle mantık arasındaki ilişki konusunda hiç de net olmadığını öne sürmüştür.⁶⁹ Oysa Marx o dönemde bu konuda son derece diyalektik bir vizyona sahiptir. *Grundrisse*'de, "daha basit kategori daha az gelişmiş bütünün egemen ilişkilerini ifade edebilir ... bu anlamda, basitten karmaşığa yükselen soyut düşüncenin yolu, gerçek tarihsel süreçte tekabül edecektir" diye yazar.⁷⁰ Yine, 1861-63 defterlerinde, "dolaşımın, sermayenin oluşumundan önce varolduğunu varsayıyor ve dolayısıyla paradan hareket ediyorsak, bu aynı zamanda tarihin izlediği yoldur ... Para ve meta, burjuva ekonomisini ele alırken hareket etmemiz gereken önvarsayımlardır" diye belirtmiştir.⁷¹ Bununla birlikte, teorik sıralamanın tarihsel kronoloji ile çakışmayacağını da vurgulamıştır. Marx'a göre kategorilerin düzeni tarihsel gelişme aşamalarını birebir yansıtmak zorunda değildir ve aslında çoğu zaman tam tersi geçerlidir. Zira en basit ve genel kategoriler, ancak gelişmenin daha ileri basamaklarında tam dolulukları içinde ortaya çıkabilirler.

Dolayısıyla, ekonomik kategorilerin birbirlerini tarihsel bakımdan belirleyici oldukları sıranın aynıyla izlemelerine izin vermek olanaksız ve yanlıştır. Sıralamaları, daha ziyade, modern burjuva toplumda birbirleri ile ilişkileri tarafından belirlenir; ki

69 Arthur, "Against the Logical-Historical Method", s. 11.

70 Marx, *Grundrisse I*, s. 38 (çeviri değiştirildi). [Nişanyan çevirisi: s. 172; Nicolaus çevirisi: s. 102; Almanca baskı: s. 23].

71 Marx & Engels *Collected Works*, cilt 30, s. 69. Veya bir başka örnek: "Kapitalist üretime gelmek için dolaşımdan yola çıktık. Bu aynı zamanda olayların tarihsel güzergâhıdır, dolayısıyla kapitalist üretimin gelişmesi, her ülkede ticaretin başka, daha erken bir üretim temelinde gelişmiş olması zaten önvarsayar." Marx & Engels *Collected Works*, cilt 30, s. 136.

bu da onların doğal sırası olarak görünenin veya tarihsel gelişmeye tekabül edenin tam tersidir. Mesele, ekonomik ilişkilerin, toplumun farklı biçimlerinin ardarda gelişindeki tarihi konumları değildir. ‘Düşüncedeki’ sıralamaları (Proudhon) hiç değildir (tarihi hareketin bulanık bir nosyonu). Daha ziyade modern burjuva toplumdaki sıralarıdır (düzenleridir).⁷²

Temel kategorilerin modern burjuva toplumdaki eklemelenişleri bir kez ortaya konulduğu zaman, bunların tarihsel-ampirik varoluş koşulları da açıklığa kavuşacaktır. Zira “İnsan anatomisi, maymun anatomisinin anahtarıdır.”⁷³ Dolayısıyla, ters yolu izlemek hata olur: “burjuva ekonomisinin yasalarını geliştirmek için, üretim ilişkilerinin gerçek tarihini yazmak gerekli değildir.”⁷⁴ Geçmişten bugüne doğru değil; bugünden geçmişe doğru gitmek gerekir. Kapitalist toplumun yasaları kuşkusuz ki bir tarihin ürünüdür. Bunların doğru gözlemlenmesi, arkalarında yatan tarihe dair doğru bir bilinç edinmek için elzemdir. Böyle bir bakışta geçmiş dönemler burjuva çağının tarihsel koşulları olarak görüldüğü kadar, bugün de geleceğin koşullarını içinde barındırıyor olarak görülmeye başlanır.⁷⁵ Bir başka deyişle, bugüne daha farklı bir gözle bakmaya, geleceğin tohumlarını şimdinin içinde görmeye başlarız. Bugünü, geleceğin tohumlarını içerisinde barındıran bir olanaklar deposu olarak kabul etmekle, devrimci politikanın önünde yeni ufuklar açılır. Tarihe nasıl baktığımız bugünü nasıl kavradığımızla, bugünü nasıl kavradığımız ise nasıl bir gelecek öngördüğümüzle bağlantılıdır.

72 Marx, *Grundrisse I*, s. 43 (çeviri değiştirildi). [Nişanyan çevirisi: s. 180; Nicolaus çevirisi: s. 107-108; Almanca baskı: s. 28].

73 Marx, *Grundrisse I*, s. 41 (çeviri değiştirildi). [Nişanyan çevirisi: s. 176-177; Nicolaus çevirisi: s. 105; Almanca baskı: s. 26].

74 Marx, *Grundrisse I*, s. 340. [Nicolaus çevirisi: s. 460; Almanca baskı: s. 364].

75 Marx, *Grundrisse I*, s. 341. [Nicolaus çevirisi: s. 461; Almanca baskı: s. 365].

Mantıksal zaman tarihsel zamandan farklıdır⁷⁶ ve kategoriler arasındaki öncelik-sonralık ilişkisiyle ilgilidir. Hangi kategorinin neden daha önce geldiğini bildirir. Mesela para kategorisi sermaye kategorisinden önce gelmeli, meta kategorisi ise parayı öncelemelidir. “Gerçek” tarihte nasıl olduğu ikincil bir sorundur. Örneğin tefecilik, Marx’ın deyimiyle “tufan öncesi” bir biçimdir. Ama para kategorisi tam gelişimine ancak kapitalist toplumda, sermayenin egemenliği altında kavuşur. Dolayısıyla mantıksal zamanla, yani kategorilerin düzeni ile tarihsel zaman (kronoloji) arasında birebir bir çakışma yoktur. Daha doğrusu, bir çakışma olması gerekmez.⁷⁷ Fakat bilim salt mantıksal bir akıl yürütme, tarihten tamamen soyutlanmış bir işlem gibi de görülemez. Zira bizzat kategorilerin kendileri tarihin bir ürünüdür. Marx’ın yaptığı, tarihsel süreci kurucu uğrakları açısından yeniden inşa etmektir.

Peter Kalkavage, *Tinin Görüngübilimi* üzerine yapıtında, mantıkla tarihin ilişkisi konusunda Marx’ın söylediklerine çok benzeyen bir örnek verir:

Yaşamımın olaylarına geriye doğru baktığımı varsayın – yalnızca bu olayları anımsamak için değil, ama bunlardan mantıklı bir anlam çıkarmak için. Felsefi anılarımı oluştururken, şeyleri yalnızca kronolojik sıra içinde kaydetmem. Bunun yerine, belki de kronolojik olarak birbirine uzak olabilecek olaylar arasındaki -Herakleitos’un ‘gizli bağlantı’ dediği- derin bağlantıyı ararım. Bu anlam arayışında, zamansal sıralama bazen tersine bile çevrilebilir.⁷⁸

76 Bkz. Tombazos, *Time in Marx*, s. 312.

77 Bkz. Murray, “Things Fall Apart”, s. 153. Maria Turchetto’ya göre, kavramsal yapı ile tarihsel sürecin örtüşmemesi, Marx’ın Hegel’den kopuşunun en önemli ve belirleyici yönlerinden biridir. Gelgelelim, Turchetto, Marx’ın yaklaşımının Max Weber’in “ideal tipler” anlayışına çok benzer olduğu kanısındadır. Maria Turchetto, “The Historicity of Marx’s Categories”, *Science & Society*, 64(3), Sonbahar 2000.

78 Peter Kalkavage, *The Logic of Desire: An Introduction to Hegel’s Phenomenology of Spirit*, Philadelphia: Paul Dry Books, 2007, s. 7.

Marx’la olan benzerlik çarpıcıdır, zira Kalkavage de zaman-sal sıralamanın –bazen– tersine çevrilebileceğini belirtir. Bununla birlikte, Kalkavage “kategoriler”den söz etmemiştir; oysa bunlar, politik iktisat eleştirisinde de, insanın kendi yaşamına anlam verme girişiminde de büyük önem taşıyan uğrakları ifade eder. Örneğin Mozart’ın bir “harika çocuk” olduğunu, olağanüstü besteler yaptığını, bohem bir yaşantı sürdüğünü, Salieri ile çatıştığını hemen herkes az çok bilir. Bunlar Mozart’ın yaşamının başlıca uğraklarıdır, milyonlarca ufak olayı yoğunlaştıran düğüm noktalarıdır. Bu temel uğraklar kendi aralarında mantıksal olarak bağlantılıdır ve bu bağlantıları ortaya koyarak Mozart’ın yaşamına dair bütünlüklü bir anlatı, bir teori kurmuş oluruz. Böyle bir teori, Mozart’ın yaşamının önemli yönlerini içeren bazı yapı taşlarından oluşur ve ne kadar kurgusal bir yön taşısa da, temelde bir yeniden inşadır. Teori (örneğin Milos Forman’ın *Amadeus* filmi) hem mantıksal hem de tarihseldir, ama mantık ile tarihin doğrudan çıkışması anlamında değil, tarihin diyalektik yeniden inşası anlamında. Teorinin kendi içindeki mantıksal geçişler, yani kategorik ilerleme, tarihsel sırayı kronolojik biçimde yansıtmaktan ziyade, zihinde somut olarak yeniden üretir.⁷⁹

Bu bakımdan, Engels’in mantıksal yöntemin tarihsel tarzın “rastlantılardan arındırılmış” biçimi olduğuna dair içgörüsü esas itibarıyla sağlıklı bir yaklaşımdır. Chris Arthur’un *Kapital*’de tarihin ikincil rol oynadığını savunan sistematik diyalektik yaklaşımı ise, Marx’ın çok büyük ihtimalle onaylamayacağı idealist bir tavrın yeni versiyonudur.⁸⁰

Bu bağlamda Uno ekolü de Marx’ın diyalektiğine analitik bir

79 Ilyenkov, *Dialectics of the Abstract and the Concrete in Marx’s Capital*, 4. bölüm, <https://www.marxists.org/archive/ilyenkov/works/abstract/abstra4.htm>.

80 Arthur, *The New Dialectic and Marx’s Capital*, s. 75-76.

şekilde yaklaşarak, “ekonomik araştırmanın iki düzeyi olan mantıksal ve olgusal-tarihsel (empirico-historical) düzeyler arasında dolayım olarak, kapitalist gelişmenin bir aşamalar-teorisi yer almalıdır” tezini savunmaktadır.⁸¹ Uno ekolü, “soyut” teori ile “ampirik” tarihi birbirinden koparmakta, sonra da aradaki boşluğu aşmak için bir ara teori gerektiğini öne sürmektedir. Böyle bir görüş, örneğin düşünce-madde ikiliğini aşabilmek için araya dolayımı kuracak yeni bir kavram koymaya denktir. Oysa diyalektik bir yaklaşımda ikilikler araya dolayimler katarak değil, iki uç terimin birliğini kavramak suretiyle geride bırakılır. Bu birlik dolaysız özdeşlik anlamına gelmez. Örneğin mantıksal-tarihsel bir analizde mantıkla tarih doğrudan çakışmaz. Dolayısıyla, Uno okulundan Robert Albritton’un, bu ikisinin çakışmamasından yola çıkarak (“Böyle olsaydı, ilk kategorinin ‘toprak’ olması gerekirdi” diyerek) *Kapital*’deki analizin mantıksal karakterde olduğunu öne sürmesi ve tıpkı Chris Arthur gibi tarihi ikinci plana atması da idealist bir yaklaşımın sonucudur.⁸²

Kalkavage tarih ve mantık ilişkisi konusunda benzer bir başka örnek daha vermektedir:

Olumsuzın içinde düzen bulmaya dair bir diğer örnek bir grup insanla ciddi sohbetler yapma deneyiminden gelir. Diyelim ki Hegel’in Görüngübilim’i hakkındaki bir sohbetin gidişatı içinde, her türden görüş ve argüman ortaya atılır. Konuşma kaotik olabilir. Konudan sapmalar, ıskalamalar, yarı-biçimlenmiş fikirler, çıkmaz sokaklar ve aynı zamanda parlak içgörüler içerebilir. Sohbetin ardından, ona anlam vermek isteyebilirim. Bunu yapmak için, söylenen her şeyin üzerinden geçirim, çeşitli görüşlere ve argümanlara daha yakından bakarım, ve bağlantılar kurmaya, aynı kişinin ve farklı kişilerin farklı zamanlarda söyledikleri şeyler arasındaki ‘gizli bağlantılar’ı veya uyumları

81 Sekine, *An Outline of the Dialectic of Capital*, cilt 2, s. 215-216.

82 Albritton, *Dialectics and Deconstruction in Political Economy*, s. 138.

bulmaya çalışırım. Sonuç bir kurgu değil, orada olanın öne çıkması, parıldamasıdır.⁸³

Bu ikinci örnek, geriye dönük anlam çıkarma işleminde kurucu unsurlar arasındaki bağlantıların az çok kendiliğinden ortaya çıkacağını ima eder gibidir. Fakat, öyle olsaydı, tarihe dair hiçbir tartışma olmazdı. Oysa meselenin can damarı budur: şeyler arasındaki gizli bağlantılar ancak diyalektik bir yöntemle, soyuttan somuta ilerlemek suretiyle ortaya konabilir.

İngiliz romancı Julian Barnes, *Flaubert'in Papağanı* romanında, aynı bireyin biyografisinin sadece perspektif değiştirmek suretiyle bambaşka biçimlerde yazılabileceğini gösterir. Bir anlatıya göre Flaubert görkemli bir yaşam sürer ve şanına yakışır bir cenaze töreni ile edebiyat tarihindeki yerini alır. Bir diğer anlatıda ise bunalmışlar içinde kıvranan zavallı bir tip olarak resmedilir. Bu ikinci teoride büyük başarılar değil, aksine başarısızlıklar ön plandadır. Yine de, Flaubert'e dair herhangi bir biyografinin *Madame Bovary*'yi atlaması olanaklı değildir. Bir başka deyişle, esas mesele kurucu uğrakları, temel ve basit belirlenimleri doğru saptayabilmektir. Bu bir kez yapıldıktan sonra, bunların arasındaki bağlantılar diyalektik mantığın kategorileri ve kategori grupları kullanılarak oluşturulur. Soyuttan somuta ilerleme budur. Bu ikinci işlem de tamamlandığında, başarının ve başarısızlığın aynı madalyonun iki yüzü olduğu görülecektir. Kısacası, Flaubert'in yaşamına dair bu iki teori birbirini dışlamaz; fakat bu ancak tek yanlı olmayan, diyalektik bir yaklaşımla görülebilir.

Benzer biçimde, sermayeyi kavramaya çalıştığımızda, onun yaşam öyküsünün meta, para, dolaşım, üretim gibi kurucu uğrakları içerdiğini görürüz. Sermaye, değerın büründüğü bir biçim olarak, meta biçiminin ve para biçiminin gelişiminde köklerini bulur. Fakat

83 Kalkavage, *The Logic of Desire*, s. 7.

bunlara indirgenemez. Sermayeyi, onu oluşturan unsurların iç bütünlüğü biçiminde bir kez kavradıktan sonra, onun varoluş koşullarını daha iyi anlarız. Bu koşullar hem mantıksal hem de tarihsel koşullardır.

Sonuçlar

Ulaştığımız noktada, Marx'ın "yöntemi" denilen şeyin her konuya uygun hazır bir şablon anlamına gelmediğini söylemek, malumun bir kez daha ilanı olacaktır.

Diyalекtiğin gizemli bir öğreti, sadece bir grup aydınlanmış bireyin erişebileceği bir bilgelik düzeyi olmadığını vurgulamak gerekiyor. Tam tersine, düşünme yetisine sahip her insanın diyalекtiğe doğal bir yatkınlığı vardır. Fakat bunu "tez-antitez-sentez" gibi basit bir formüle veya birkaç kuru yasaya indirgemek büyük haksızlık olur. Hegel'e haksızlık olur, zira Hegel'in yapıtlarında olağanüstü zengin örneklerle bezenmiş çok sayıda kategori ve kategori grubu mevcuttur. Marx'a haksızlık olur, zira Marx, Hegel'in bu zengin kaynağından belki en yaratıcı ve yoğun biçimde yararlanmış kişidir.

Marx'ın diyalекtiği dediğimizde, bir yandan, tarihte ilk kez Hegel'in "kapsamlı ve bilinçli biçimde" ortaya koyduğu hareket biçimlerinin maddeci kullanılışından başka bir şey demiş olmuyoruz. Fakat diğer yandan, tam da diyalекtiğin ruhuna sadık biçimde, Marx'ın diyalекtik yönteminin ancak uygulama içinde belirginleştiğini görüyoruz. Marx büyük M ile bir Mantık bırakmamış olabilir, ama her nesnenin kendi mantığını bulmanın ve açığa çıkarmanın eşsiz bir örneğini *Kapital*'le vermiştir. *Kapital*, kapitalist üretim tarzının mantığını sergiler, yöntemi buna uygundur. Başka bir nesne başka bir yaklaşım gerektirecek, fakat bu yeni yaklaşımın esasını da yine Hegel'in diyalекtik kategorileri ve kategori grupları oluşturacaktır. Bu anlamda, diyalекtik ve maddeci tavır, tek ve de-

ğişmez bir (büyük Y ile) “Yöntem”e bel bağlamak değil, duruma uygun esnek ve yaratıcı yaklaşımlar geliştirebilmektir.

Bu yazılanların dar anlamda “felsefî yöntem” üzerine olmayıp, aynı zamanda politik nitelik taşıdığını hatırlatarak bitirmek istiyorum. Diyalektiği “kapalı” bir tarzda kavramak, negatifliği eh-lileştirmek ve tarihin olumsuzluğunu reddetmek anlamına gelir.⁸⁴ Bu kuru, ölü bir diyalektiktir ve buradan ancak İkinci Enternasyonal tarzı politika anlayışları türeyebilir. Buna karşılık, tarih ve mantık, zorunluluk ve olumsuzluk, soyut ve somut arasındaki canlı diyalektiğin peşine düşmek, Lenin’in deyimiyle “somut durumun somut tahlili”ni gerektirir. Devrimci politika ancak böyle bir diyalektikten çıkabilir.

84 Bunun simetrik karşıtı sayılabilecek bir başka hatalı eğilim de mevcuttur. Örneğin, Marx’ın “toplumsal ontolojisi” üzerine değerli bir çalışma yapmış olan Carol C. Gould, Hegel’in determinist tarih anlayışına karşılık, Marx’ın faillerin seçimlerine ve eylemlerine öncelik veren, daha olumsal bir tarih görüşü olduğunu öne sürer. Gould’a göre bu farklılık, Marx’ın yorumunda güçlü bir Aristotelesçi damar biçiminde yer alır. Dahası, Marx’ın yöntemi Aristotelesçidir. Bkz. Carol C. Gould, *Marx’s Social Ontology: Individuality and Community in Marx’s Theory of Social Reality*, Cambridge, Londra: The MIT Press, 1978, s. 28-29. Kanımca, Gould’un bu görüşleri somutu ampirik olanla özdeşleştiren, bu nedenle de soyut-somut veya zorunluluk-olumsallık gibi diyalektik çiftleri tek yanlı biçimde kavrayan bir bakışın sonucudur. Marx’ta derin bir Aristotelesçilik bulunduğu dair bir başka iddia için bkz. Jim Kincaid, “A Critique of Value-Form Marxism”, *Historical Materialism*, 13(2), 2005.

Marx'ta ve Aristoteles'te Ortak Ölçü ve Mübadele

Melda Yaman

*Gülden terazi tutarlar,
Gülü gül ile tartarlar.
Gül alırlar gül satarlar,
Çarşı pazarı güldür güldür
Kul Nesimi**

Giriş

Basit meta mübadelesinde iki emek ürünü belirli ihtiyaçları karşılayan iki yararlı nesne olarak karşı karşıya gelir. Onları mübadele edilebilir yapan şey bu yararlılıkları değildir ama; onlar belirli miktarda insan emeğinin ürünü, belirli miktarda “değer” oldukları için mübadele edilebilirler. İki şeyin eşdeğerler olarak konulabilmesi, bir nitelik zemininde eşitlenebilmelerini gerektirir. Böylece iki şey, ortak oldukları o niteliğin ölçüsüyle ölçülebilir hale gelirler. İşte metalar, insan emeğinin ürünleri olmaları zemininde, nitelikçe eşitlenirler. Mübadele edilecek bu ürünlerin ölçüsü de emeğin ölçüsüdür - emek zaman.

Kul Nesimi'den aldığım yukarıdaki nefes, basit mübadelede

* Kimi kaynaklara göre bu şiir Hatayi'nindir. Ancak, Cahit Öztelli Kul Nesimi'ye ait olduğunu bildirmiştir. Cahit Öztelli, Kul Nesimi, Töyko Matbaası, 1969, s.29. Kul Nesimi, Bağdatlı Nesimi'yle karıştırılırsa da, çok daha sonra, 17. yüzyılda yaşamış bir ozandır. Ayrıca bkz. Emre Sarı, *Aşıklarımız*, 2016, Nokta-E Book, s. 381.

bu oran ve ölçü ilişkisini pek güzel anlatır. Gül’de simgeleşen hoşluklar bir yana, bu dizeler, Gül *imgesiyle*, mübadele nesnelerinin özdeş olduğunu ima eder gibidir. Mübadele edilecek nesneler, sadece, Gül *olmaları* (nitelik) temelinde özdeştir, bu temelde karşılaştırılırlar. Karşılaştırabilmek içinse ölçmek gerekir – Gülden terazi tutar, gülü gül ile tartarlar (ölçerler); yani, Gül olarak birbirleriyle oranlanırlar ve nihayet mübadele edilirler: tüm çarşı pazar güldür.¹

Ortak ölçü, metaların ihtiyaçları gideren maddi nesneler olmalarının yanı sıra bir değer olmalarından ötürüdür. Değer, Marx’ın temel kavramlarından biridir; Marx *Kapital*’de sermayeyi bir *değer* ilişkisi olarak incelemiştir; Marx’ın ifadesiyle sermaye “kendi kendine genişleyen” (*self expanding*) değerdir.²

Kapital’in “Değer Biçimi” bölümünde Marx, değer biçimini basit biçimiyle incelemeye başlar. Eşdeğer biçimi yorumladığı aşamada Aristoteles’i anar: “O büyük düşünüre”, Aristoteles’e, “dönersek”, diye yazmıştır Marx, eşdeğer biçim “daha anlaşılır hale gelecektir.”

Aristoteles’ten yaklaşık iki bin iki yüz yıl sonra; bambaşka bir çağda, bambaşka toplumsal ilişkiler içerisinde -burjuva toplumunda- *değer biçimini* analiz ederken, Marx’ın Aristoteles’e dönmeyi önermesinin nedeni nedir? Aristoteles değer biçimini nasıl daha anlaşılır kılabilir ki?

Marx eşdeğer biçimi şu değer eşitliği üzerinden incelemiştir:

1 O halde, Gül, belki de, değerdir, değer in ölçüsüdür -emektir; emek, o halde, canların dergâhında, güldür gül!

2 Karl Marx, *Capital* Cilt: I, İngilizceye çeviren: Samuel Moore ve Edward Aveling, Moskova: Progress Publishers, Marxists Internet Archive, 2015, s. 107.

1 ton buğday = 0,5 ton demir.³

Buna göre, 1 ton buğdayın değeri, 0,5 ton demirde ifade bulur. Metalar kendi kendileriyle eşdeğer ilişki içine giremez, yani, 1 ton buğday, 1 ton buğdayın değerini ifade edemez. Marx, bu nedenle, 1 ton buğdayın, başka bir metanın, örneğin 0,5 ton demirin, fiziksel şeklini kendi değer biçimine dönüştürmesi gerektiğini söylemiştir: 0,5 ton demir, 1 ton buğdayın eşdeğer biçimidir. Buğday ise göreceli değer biçimindedir.

Aristoteles de, *Nikomakhos'a Etik*'te, benzer bir eşitliği incelemiştir:

1 ev = 5 yatak.

Aristoteles, ürünlerin mübadele edilebilmesi için karşılaştırılmaları gerektiğini, karşılaştırılabilirlikleri için de ortak bir şeye indirgenmeleri, yani ortak bir ölçüyle ölçülebilmeleri gerektiğini kavramıştır. Diğer bir deyişle, Marx'a göre Aristoteles, mübadelenin, mübadele edilecek ürünlerin, "nitel olarak ... eşitlenmesini gerektirdiğini ve böyle bir özsel eşitliği bulunmasa, ölçekdeş büyüklükler olarak aralarında ilişki kurulamayacağını da" görmüştür.⁴ Marx'ın aktardığı şu sözler Aristoteles'in düşüncesini özetlemektedir:

Eşitlik olmadan değişim [mübadele],⁵ ortak bir ölçü ile ölçülebilmek olmadan eşitlik olamaz.

3 Marx *Kapital*'de çeşitli metalar ile benzer eşitlik kurar. Benim aldığım eşitliğin *Kapital*'deki orijinali şöyledir: 1 quarter buğday = a ton demir. Bu eşitliği günümüz verilerine uyarladım. 13 Temmuz 2017 itibarıyla, Demir Haber internet sitesinde verilen güncel bilgilere göre, 1 ton demirin piyasa fiyatı ortalama 2.060 TL'dir. Bu tarihte Ticaret Borsaları Birliği'nin sayfasında duyurduğu güncel buğday fiyatlarına göre 1 kg buğday 1,017 TL'dir. Bu rakamları yuvarlayıp, "1 ton buğday= 0,5 ton demir" eşitliğini elde ettim.

4 Karl Marx, *Kapital I*, Çev. Mehmet Selik ve Nail Satılğan, İstanbul: Yordam Yayınları, 2011, s. 71.

5 Karl Marx, *Kapital I*, Çev. Alaattin Bilgi, Ankara: Sol Yayınları, 1997, s. 70. Alaattin Bilgi *Kapital* çevirilerinde "exchange"i "değişim" sözcüğüyle

Ne var ki Aristoteles, bu us yürütmesini ileriye götürememiş; ortak ölçüyü bulamadan analizini yarıda bırakmıştır. Marx'ın sözleriyle bu ortak ölçü, “**insan emeğidir**”.⁶

Marx, Aristoteles'i devamdan alıkoyan şeyin, **değer** kavramından yoksunluk olduğunu yazmıştır. Bununla birlikte Yunan toplumunun nesnel koşullarının Aristoteles'i sınırladığına da dikkat çekmiştir. Yunan toplumu kölelik üzerinde kurulduğu için, insanlar ve emek güçleri eşitsizdi. Ne var ki, değer, ancak, insanların emeklerinin eşit görüldüğü ve meta üretiminin genelleştiği toplumlarda çözümlenebilirdi:

Değer ifadesinin sırrı, yani genel olarak insan emeği oldukları için ve oldukları ölçüde bütün emeklerin eşit ve eş değerde olmaları, insanların eşitliği kavramı halkın bir ön yargısı haline gelerek yerleşiklik kazanmadan çözülemez. Ama, bu da ancak meta biçiminin emek ürününün genel biçimi halini aldığı ve dolayısıyla insanlar arasındaki meta sahipliğine dayanan ilişkinin egemen toplumsal ilişki haline geldiği bir toplumda mümkün olur.

Marx'ın sözlerinden şu iki temel önermeyi çıkarıyoruz: ilki, Aristoteles metaların değer ifadesinde “eşitlik bulmuştu”, ki sadece bu bile “Aristoteles'in dehasının parlaklığını göstermektedir”;⁸ ikincisi, Aristoteles metaların ortak ölçüsünün emek olduğunu gö-

karşılımıştır. Oysa, “bedel” sözcüğünden türeyen “mübadele” daha iyi bir karşılıktır. Nitekim Mehmet Selik ile Nail Satlıgan “exchange”i mübadele sözcüğü ile karşılımıştır. Mübadele Arapça mubādala(t) sözcüğünün uyarlamasıdır; değiş tokuş etme, bedeliyle değiştirme, anlamına gelir. “Bedel” ise badal sözcüğünün uyarlamasıdır; Arapça bdl kökünden gelen badal “eşdeğer, karşılık” sözcüğünden alıntıdır. Sevan Nişanyan, *Nişanyan Sözlük: Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*, <http://www.nisanyansozluk.com>.

6 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 71.

7 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 70.

8 Marx, *Kapital I*, Sol Yayınları, s. 71.

rememişti, ki bunun nedeni, içinde yaşadığı toplumun nesnel koşulları idi.

Bu yazıda bu iki meseleyi tartışmayı amaçlıyorum. Bunun için, Marx'ın Aristoteles'le diyalogunu yeniden gözden geçirip, analizlerinin ortaklaşan ve farklılaşan yanlarını ortaya koyabilmeyi hedefliyorum. Böylece bir yandan, *Grundrisse*'den *Kapital*'e, Marx'ın “değer biçimi”nin keşfinin üzerinden geçeceğim; bir yandan da değere tarih içinden bakmayı denemiş olacağım. Bu vesileyle, Marx'ın teorisinin o büyük Antik öncülünü, Aristoteles'i anma fırsatını da yakalamış olacağım, zira, Michael DeGolyer'in dikkat çektiği gibi, Aristoteles'in *Nikomakhos'a Etik*'teki analizi, Marx'ın düşüncesinin gizli iç yapısına erişmek için araçlar sağlar.⁹ Hatta Stavros Tombazos, Marx'ın, Aristoteles'in “ortak ölçüde ölçülebilirlik” kavramı ile Hegel'in diyalektiğini birleştirmeye çabaladığını ileri sürer.¹⁰ Benimse temel bir amacım var; Marx'ın alıntıladığı eşitliğin, meta mübadelesini ifade eden sıradan bir özdeşlik olmaktan fazlasını içerdiğini gösterebilmek.

Bu makalede, ayrıca, Marx'ın değer biçimini analiz ederken Aristoteles'e dönmeyi önermesi, meta mübadelesinin tarihsel gelişimine ilişkin bir öngörü sağlayabilir mi, diye soruyorum, zira, Aristoteles'in değer biçimi kavrayışı ile peşinde olduğu ama bulamadığı “ortak ölçü” nosyonunun, kapitalizm öncesi mübadele ilişkilerine dair birtakım ipuçları barındırdığına inanıyorum.

İlerleyen bölümlerde önce Marx'ın değer biçimi analizini,

9 Michael DeGolyer, “The Greek Accent of the Marxian Matrix”, George E. McCarthy (der.) *Marx and Aristotle: Nineteenth-century Social Theory and Classical Antiquity* içinde, Rowman & Littlefield Publishers, 1991, s. 129.

10 Stavros Tombazos, *Time in Marx: The Categories of Time in Marx's Capital*, Leiden, Boston: Brill, 2014 (1994), s. 56.

ardından Aristoteles'in *Nikomakhos'a Etik*'teki analizini inceleyeceğim. Son olarak, Marx'la Aristoteles'in analizlerinin ortaklaşan yanlarını göstermeye çalışacağım. Bu son bölümde, ayrıca, değer in tarihsel gelişimi ile toplumla ilişkisi üzerine yorum yapmayı deneyeceğim.

Marx ve Ortak Ölçü

Kapital'in ilk bölümünde Marx, mübadele değeri-değer-emek-soyut emek kategorilerini basit dolaşımdan, mantıksal us yürütmesiyle türetir. Sonraki bölümlerde Marx bu yöntemi izleyerek sermayeye geçecek ve sermayenin en gelişkin *değer biçimi* olduğunu gösterecektir. Bütün bu analizin düğüm noktası, ortak ölçüdür.

Marx incelemeye metadan başlamıştır;¹¹

Kapitalist üretim tarzının egemen olduğu toplumların zenginliği, 'muazzam bir meta yığını' olarak görünür; bunun basit biçimi tek bir metadır. Bu nedenle, incelememiz, metanın analiziyle başlıyor.

Kendini genişleten değer olarak sermayeyi işleyeceği yapıtına Marx neden metadan başlamıştır?

Marx *Grundrisse*'de başka türlü bir yöntem izlemişti. İlk bölüm üretim, tüketim, bölüşüm üzerinden politik ekonominin eleştirisini amaçlıyordu. Marx *Grundrisse*'nin ilk iki cümlesinde amacını ortaya koymuştu:

Ele alacağımız konu öncelikle maddi üretim. Başlangıç noktamız, şüphesiz, toplum içinde üretim yapan bireyler – dolayısıyla bireylerin toplumsal olarak belirlenmiş üretimi[dir].¹²

Adam Smith ile David Ricardo'nun toplumdan yalıtık üretim

11 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, 2011, s. 49.

12 Karl Marx, *Grundrisse, Ekonomi Politikin Eleştirisi İçin Ön Çalışma*, Çev. Sevan Nişanyan, İstanbul: Birikim, 1979, s. 139.

yapan Robinsonu'nun aksine, Marx, toplum içinde üretim yapan bireylerin toplumsal üretimini ele alacağını yazmıştı. Bunun içinse düşüncesinin akışını şöyle tarif etmişti: bir yandan tüm toplumlarda az çok bulunan genel, soyut belirlenimleri sergileyecek; bir yandan da burjuva toplumunun içsel yapısını oluşturan kategorileri ortaya çıkaracaktı.¹³ Bununla birlikte Marx, *Grundrisse*'yi yazmaya başladıktan yaklaşık bir yıl sonra, bu taslaklarda geliştirdiği fikirleri ortaya koyduğu *Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı* üzerine çalışmaya başladı. 1859 yılında yayımlanan Katkı, *Grundrisse*'den farklı olarak, tıpkı *Kapital* gibi, meta ile açılıyordu:

İlk bakışta, burjuva serveti, muazzam bir metalar birikimi gibi ve meta da, tek başına ele alındığında, bu servetin basit bir biçimi gibi görünür.¹⁴

Marx şimdi başka bir başlangıç noktasından hareket etmekteydi. Juan I. Carrera'nın dikkat çektiği gibi, *Katkı*'da ve ardından *Kapital*'de, *Grundrisse*'den temel kopuşlardan biri, Marx'ın politik ekonominin öncüllerinden ayrılıp, bizatihi kendi belirlenimleriyle analizini serimlemesidir. Marx, *Grundrisse*'nin ilk bölümünde, Darimon'un emek kuponları önerisini tartışırken, metanın para ile ilişkisini geliştirmeye başlamıştır; bu ikisinin bir yandan kendinde şeyler olarak var olduklarını, bir yandan da birbirlerini zorunlu olarak gerektirdiklerini; yani sanki aynı şeyin iki farklı biçimi olduklarını görmüştür.¹⁵ Patrick Murray de Marx'ın *Grundrisse*'deki Da-

13 Marx'ın yöntemine ilişkin benzer ve ayrıntılı bir tartışma için bkz. Juan İñigo Carrera, "Method: From the Grundrisse to Capital", R. Bellofiore, G. Starosta ve P.D. Thomas (der.) *In Marx's Laboratory: Critical Interpretations of the Grundrisse* içinde, Londra: Brill, 2013, s. 43.

14 Karl Marx, *Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı*, Çev. Sevim Belli, Eriş Yayınları, 2016, s. 27.

15 Darimon kapitalizmi aşmak için, işçilere ücret yerine çalıştıkları emek zamana karşılık gelen emek kuponları vermeyi önerir. Marx *Grundrisse*'nin ilk bölümünde sayfalarca Darimon'la tartışır. Bu tartışmanın kısa bir özeti

rimon eleştirisiyle, politik ekonominin ötesine geçtiğini savunur.¹⁶ Bu sayfalarda Marx, daha sonra geliştireceği değer biçimi analizinin temel özelliklerini de yakalamaya başlamıştır. Meta biçimi ile para biçiminin hem karşıt hem de ayrılmaz nitelikte olduğunu ortaya koymuştur. Darimon eleştirisi, Marx'ın kapitalist üretim tarzını analizindeki en önemli kavramlarını, değer biçimini yahut mübadele biçimini bulmasının yolunu açmıştır.¹⁷

Marx *Grundrisse*'nin Darimon'la tartıştığı bu sayfalarında değer biçimi kavramının ipuçlarını yakalamaya başlamışsa da, henüz değer biçimini keşfetmemiştir; değer ile mübadele değeri arasında ayrım yapmamıştır. Değer biçimini henüz keşfetmediği için, Marx, *Grundrisse*'de, bu bağlamda Aristoteles'e referans da verememiştir. Marx'ın analizi *Katkı*'da biraz daha sistematikleşmiştir; ancak

için bu derlemeye yer alan “Antik Çağlardan Geleceğin Toplumuna: ‘Kayıp’ Serbest Zamanın Peşinde” yazısına (Dipnot: 8) bakabilirsiniz. Marx'ın Darimon'la bu uzun soluklu tartışması aslında okuyanı şaşırtır. Marx bu sayfalarda emek zamanının dolaysızca mübadele aracı olamayacağını; ücretli emek biçimini değiştirmek yerine ücretli emeği tümüyle ortadan kaldırmak gerektiğini gösterir. Bu tartışma başka önemli bir hususu da gözler önüne serer. Teorik tartışmalar idealer dünyasında kendi kendilerini var etmez; aksine, teorik meselelerin zemini olgusal nesnel dünyadır. Marx'ın *Katkı*'nın önsözünde yer alan “... insanlık kendi önüne, ancak çözüme bağlayabileceği sorunları koyar, çünkü yakından bakıldığında, her zaman görülecektir ki, sorunun kendisi, ancak onu çözüme bağlayacak olan maddi koşulların mevcut olduğu ya da gelişmekte bulunduğu yerde ortaya çıkar” sözlerinde olduğu gibi, yaşamın kendisi teorik meselelerin de zeminidir. Sadece bu da değil; eşitlikçi bir dünya için verilen mücadele ile kurgulanan projeler de, teorik tartışmaları koşullandırır. Darimon önerisinde ne denli hatalı olsa da, kapitalizmin ötesine geçmenin ve başka türlü bir yaşamın peşindedir. Sunduğu öneri, muazzam bir teorik keşfin taşlarını döşemiştir.

- 16 Patrick Murray, “Unavoidable Crises: Reflections on Backhaus and the Development of Marx's Value-Form Theory in the Grundrisse”, R. Bellofiore, G. Starosta ve P. D. Thomas (der.) *In Marx's Laboratory: Critical Interpretations of the Grundrisse* içinde, Londra: Brill, 2013.

- 17 Murray, “Unavoidable Crises”, s. 211.

yine henüz değer ile mübadele değeri arasında açık bir ayrım getirmemiştir. Analizine mübadele değeri ile başlamış, buradan –mübadele değeri olarak adlandırdığı– değere geçmiştir. Ancak bu geçişin nasıl gerçekleştiği bütünüyle anlaşılamazdır ve açıklanmamıştır. Marx aslında *Katkı*’da Aristoteles’in yukarıdaki eşitliğini anar; değer biçimi analizi çerçevesinde değil ama ortak ölçü bağlamında anar. Marx, metaları ölçülebilir hale getiren şeyin para olmadığını, tersine, metaların emek zamanla ölçülmesinin altını para haline getirdiğini tartışırken Aristoteles’e referans vererek, Aristoteles’in metaların fiyatlarının, metaların mübadelesini varsaydığını gördüğünü söyler.¹⁸

Marx “değer biçimi”ni ilk olarak *Kapital*’de geliştirmiştir. *Kapital*’de metalar arasındaki değer ilişkisini, “değer biçimi” kavramıyla ele almıştır. Değer biçimi, kapitalist üretim tarzının egemen olduğu koşullarda, emek ürünlerinin tarihsel olarak özgül toplumsal biçimidir ve emek ürünü, mübadele değeri, meta değer ve sermaye değer biçimlerini alır. Değer yaratan emek de, burjuva toplumunda emeğin tarihsel olarak özgül toplumsal biçimidir. “Değer Biçimi” (Value Form) yaklaşımının temellerini atan Isaak I. Rubin’in sözleriyle, değer, insan emeği ürünlerinin meta üretimine dayanan toplumda aldığı temel toplumsal biçimdir.¹⁹ *Kapital*’in ilk Almanca baskısına yazdığı Önsözde, Marx, “tam gelişmiş hali ‘para biçimi’ olan ‘değer biçimi’, son derece kolay ve basittir” sözlerini şöyle sürdürür: “Ne var ki, insan aklı iki bin yıldan fazla zamandan beri boş yere bunun temeline inmeye çalışmıştır.” Bu cümlede örtük biçimde de olsa Aristoteles’i de anıyor olsa gerektir. Birkaç cümle ardından ekler: “burjuva toplumu için emek ürününün meta biçimi ya da metanın değer biçimi, iktisadi bütünün hücre biçimidir.” Marx

18 Marx, *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*, s. 76.

19 Isaak I. Rubin, “Abstract Labour and Value in Marx’s System”, *Capital & Class*, 1978 (1927), 5: 107-139, s. 111.

Kapital'in ilk bölümünde ise, ortak ölçüyle birlikte eşdeğer biçim çerçevesinde Aristoteles'i açıkça anmıştır.

Kapital'de göze çarpan temel bir farklılık da, Marx'ın *Grundrisse*'de andığı ikili us yürütmesini değiştirmesidir; yani, tüm toplumlarda ortak olan genel belirlenimleri bir kenara bırakıp, analizi ni burjuva toplumu ile sınırlamasıdır.

Bu iki değişiklik birbirinden bağımsız olmadığı gibi, esas olarak her ikisi de Marx'ın *Kapital*'de yetkinleştirdiği yöntemiyle bağlantılıdır. Marx, Hegel'in diyalektik yöntemini uygular.²⁰ Diyalektik yöntemde başlangıç noktası kritik bir önemdedir; başlangıç, düşüncede dolaysızca kavranabilecek denli *basit*, kapitalist toplumu yapılandıran diğer kategorilere ilerlemeyi sağlayacak denli tarihsel olarak *belirli* bir soyutlama olmalıdır. Değer, kapitalizmin temellendirilebileceği basit ve evrensel bir kategori gibi gözükür. Bu durumda Marx'ın gerçek başlangıç noktasının değer olduğu söylenebilir mi?

Ne var ki, ilkin, değer basit ve evrensel olmakla birlikte dolaysız değildir. Tekil bir metada içerilen değer, “idealde” bir varoluş sergiler; bir hayaletten farksızdır. Bu hayaletin bir biçim alması, varoluş kazanması zorunludur. Bu değer *bedenlenmesidir (embodiment of value)*. Chris Arthur sermayenin “kendi kendine değerlendirilen değer olarak” kavramı dolaysızca sunulamayacak denli karmaşık bir kavram olduğu için, Marx'ın meta değerden başladığını savunur.²¹ İkinci olarak, Marx yöntemini, *Kapital*'in ilk baskısından on dört sene sonra kaleme aldığı *Wagner Üzerine Notlar*'da şöyle tarif etmiştir: “Hareket noktam günümüz toplumunda emek ürününün

20 Marx'ın yöntemi hususunda, bu kitaptaki, literatürdeki tartışmaları gözden geçiren ve özgün bir öneriyi tartışan “Marx'ın Yöntemi” başlıklı makaleye bakabilirsiniz.

21 Christopher J. Arthur, *The New Dialectic and Marx's Capital*, Leiden, Boston: Brill, 2004, s. 25.

kendini ortaya koyduğu en basit toplumsal biçimdir, ve bu ‘meta’dır.’²² Marx’ın sözleriyle meta sermayenin hücre biçimidir. Meta, aynı zamanda, sermaye çağında insan emek gücünün aldığı en basit toplumsal biçimdir. Yani, Marx, demek ki, değeri incelemek için metadan başlamamıştır; Marx insanın emek etkinliğinin burjuva toplumunda büründüğü özgül en küçük biçiminden başlamıştır. O halde Marx, sadece, sermayeyi bilimsel bir yöntemle açmılayıp, çelişkilerini ortaya koymamıştır; aynı zamanda, meta gibi sermayenin de insan emek gücünün ürünü olduğunu göstermiştir. Marx’ın metadan başlamasının önemli bir nedeni de, *meta mübadelesinin* burjuva toplumunda toplumsallığı kurucu niteliğidir. İhtiyaçlarımızı karşılayan –neredeyse– tüm mal ve hizmetler meta karakterindedir. Neredeyse tüm mal ve hizmetler diyoruz, zira, kadınların hane içindeki karşılıksız emek süreci, meta üretiminin dışında kalır. Bu nedenle, aslında kapitalist toplumda, birbirinden dolayımlanan ikili üretimin süregittiğini not düşmek gerekir; bir yandan metaların tasarlandığı, üretildiği atölyelerle fabrikalar –değer yaratımı; öbür yanda beslenme, bakım, toplumsallaşma süreçleri ile bizatihi insanın üretildiği (ve yeniden üretildiği) haneler. Hane içinde kadınların karşılıksız bu emek süreci toplumun ve yaşamın yeniden üretiminin temelidir; ancak kapitalist anlamda *değer* taşımadığı için şimdilik analiz dışıdır.²³ Ve bizler, ihtiyaçlarımızın önemli bir kısmını sadece

22 Karl Marx, “Notes on Adolph Wagner’s Lehrbuch der Politischen Ökonomie (Cilt: I, 1879)”, 1881, <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1881/01/wagner.htm>.

23 Hane içinde çocukların, yaşlıların ve kocaların bakımı, ataerkil cinsiyetçi işbölümü uyarınca kadınlara yüklenmiştir. Kadınlar hane içindeki üretimleri ile temel ihtiyaçların önemli bir kısmını karşıladıkları gibi, emek gücünün yeniden üretiminin bir bölümünü de “üstlenmişlerdir”. Bu yanılla, kadınların hane içindeki karşılıksız emek süreci, sermayenin de çıkarınadır. Bu konudaki tartışmalar için bkz: Christine Delphy, *Baş Düşman: Patriyarkanın Ekonomi Politikası*, Çev. Handan Öz, Saf Yayın, 1999; Maxine Molyneux, “Beyond the Domestic Labour Debate”, New Left Re-

mübadele dolayımıyla karşılayabiliriz.

Carrera, meta mübadelesinin bu toplumsallığı kurucu niteliği çerçevesinde, Marx'ın *Kapital*'deki başlangıç noktasını, *Grundrisse*'deki başlangıç noktasına bağlar.²⁴ *Grundrisse*'de Marx, "toplum içinde üretim yapan birey"lerden hareket ettiğini yazmıştı; *Kapital*'de ise sadece burjuva toplumunu inceledi. Marx, böylece, *Grundrisse*'de başlangıçta koyduğu hedefi, *Kapital*'de burjuva toplumuyla sınırlı bir biçimde incelemiş oldu: Burjuva toplumunda üretim yapan bireyleri ele aldı; üretimin toplumsal karakteri meta mübadelesi aracılığıyla kurulduğu için, bireylerin ürünleri meta karakteri taşıdığı için ve de meta üreten emek gücünün kendisi de meta karakterinde olduğu için, Marx, *Kapital*'de, üreticilerin üretiminin bu tarihsel dönemde aldığı en basit özgül biçimi, metayı, başlangıç noktası yaptı. Buna karşılık Jairus Banaji ise *Kapital*'in ikili başlangıç noktası olduğunu savunur. Bir yanda, toplumun yüzeyinde karşılaştığımız biçim olarak meta başlangıç noktasıdır. Ancak, bu başlangıç noktası, basit meta, toplumsal işbölümünün özgül bir biçimini varsayar; yani bir bütün olarak burjuva üretim tarzını varsayar. Öbür yandan, meta, başlangıcın kendisinde, sermayenin toplam sürecinin görünüş biçiminin sadece bir vechesi olarak koyulmuş durumdadır. Dolayısıyla, sermayenin toplam sürecinin dolaysız görünüşü olarak tekil meta, *Kapital*'in *analitik başlangıç noktasını* oluşturur. Ancak, bu noktadan doğrudan sermaye kavramına geçemeyiz. Metanın analiziyle, metanın belirlenimlerini açımlayarak, toplumsal emeğin soyut-şeyleşmiş biçimi olarak de-

view, 1979, 116: 3-27; Gülnur Acar-Savran ve Nesrin Tura (der.), *Kadının Görünmeyen Emeği: Maddeci Bir Feminizm Üzerine*, Kardelen Yayınları, 1992, s. 128-169; Gülnur Acar Savran, *Beden Emek Tarih: Diyalektik Bir Feminizm İçin*, Kanat Yayınları, 2004; Melda Yaman Öztürk ve Nuray Ergüneş, "Maddeci Bir Feminizm İçin: Kadının Görünmeyen Emeği Tartışmaları", *İktisat Dergisi*, 2006, 469: 14-23.

24 Carrera, "Method: From the Grundrisse to Capital", s. 68.

ğer kavramına ulaşırız. Bu, ileri kavramsal belirlenimlerin temeli olarak, *Kapital*'in *sentetik başlangıç noktasını* oluşturur.²⁵

Marx metayı önce kendinde bir varlık olarak ele almış ve onu kullanım değeri ile mübadele değerinin birliği olarak serimlemiştir. Ardından, metada somutlaşan emeğin de, benzer biçimde, iki yönlü niteliği olduğu göstermiştir. Metayı ve metayı üreten emeği ilk belirlenimleri ile ele almasının hemen ardından Marx, meta mübadelesini en basit belirlenimleri ile inceleyeceği “değer”e geçmiştir; yeni bölümün konusu değer biçimidir. Bu geçiş çarpıcıdır zira mübadele hem metaları hem de meta üreticilerini içeren bir ilişkidir. Meta mübadelesinin üzerinde işlediği *değer* ilişkisi metaların ilişkisi olduğu denli onları üreten emeklerin ilişkisidir de. Bir başka deyişle, değer, metaların birbiriyle mübadelesini düzenlerken, metaları üreten tekil emekleri de birbirine bağlar; onları bütün toplumsal emeğin (toplumun toplam emeğinin) birer parçası kılar.²⁶

Fakat değer ancak “değer biçimi” kavramsallaştırması ile çözümlenebilir. Rubin’e göre değer biçimi, emek ürününün toplumsal biçimidir; emeğin meta üretimindeki özgül bir toplumsal karakterini yansıtır.²⁷ Değer biçiminin diyalektiği, değer in tözü (*substance of*

25 Jairus Banaji, “From the Commodity to Capital: Hegel’s Dialectic in Marx’s ‘Capital’”, Diane Elson (der.) *Value: The Representation of Labour in Capitalist Economy* içinde, CSE Books, 1979, s. 40.

26 David Graeber ilk toplumlara ilişkin çeşitli çalışmaları inceleyerek, değer in antropolojisini inşa etmeye çalışır. Bir yerde Marilyn Strathern’den hareketle, şu yorumu yapar: “Değer, demek ki, toplumun, bir nesneye yüklediği anlam yahut önemdir.” David Graeber, *Toward An Anthropological Theory of Value: The False Coin of Our Own Dreams*, Palgrave, 2001, s. 39.

27 Rubin’e göre “değer in tözü” toplumsal olarak eşit emekleri; “değer in büyüklüğü” ise, toplumsal işbölümünü; daha doğrusu işbölümü sürecinin niceliksel yönünü temsil eder. Rubin, “Abstract Labour and Value in Marx’s System”, s. 115.

value), değerin büyüklüğü (*magnitude of value*) ve değerin görünüş biçiminin (*form of value*) birlikte incelenmesini gerektirir. Marx *Kapital*'in ilk baskısında, "... en önemli görev, değer biçimi, değerin tözü ve değerin büyüklüğü arasındaki zorunlu içsel karşılıklı ilişkiyi ortaya çıkarmaktır" diye yazmıştır.²⁸

Ölçü meselesi, esas olarak değerin büyüklüğüne dairdir ancak değerin büyüklüğünün anlaşılması için, değer biçimi ile değerin tözünün de incelenmesi gereklidir. Marx *Kapital*'in ikinci bölümünün tümüyle değer biçimini bu üç momentte incelemeye ayırmıştır. Bundan sonraki ortak ölçü tartışmasında Marx'ın *Kapital*'deki bu analizini takip edeceğim.

Etrafımıza baktığımızda gördüğümüz, binlerce çeşit metadır. Her biri bir ihtiyacımızı karşılar. Ancak, ihtiyaçlarımızı gideren nesneler olmalarının yanı sıra, metalar, çeşitli mübadele ilişkileri içinde görünürler. O halde, metaya ihtiyaçtan yaklaştığımızda kullanım değerini, mübadele ilişkisi içerisinde gözlemlediğimizde mübadele değerini görürüz. Marx analizine tam bu noktadan başlamıştır. Bu noktadan hareketle iki önemli görevi yerine getirmiştir:²⁹ Bir yandan mübadele değerinin arkasında değerin olduğunu ispatlamış; öbür yandan değerin zorunlu olarak çeşitli ifade biçimleri aldığını, mübadele değeri olarak kendini ortaya koyduğunu göstermiştir. Politik iktisatçılar değeri, değer büyüklüğünü ve bu biçimin içeriğinin emek olduğunu bulmuşlardı kuşkusuz; ancak, "bu içeriğin niye o biçimi aldığını; dolayısıyla, emeğin kendisini niye değerle ve emeğin zaman cinsinden ölçüsünün kendisini niye emek ürününün de-

28 Karl Marx, *Das Kapital*, Almanca ilk baskı, 1867, s. 240. Bu alıntı *Kapital*'in sonraki baskılarında yok. İlk baskıdan aktaran, Rubin, "Abstract Labour and Value in Marx's System", s. 115.

29 Rubin, "Abstract Labour and Value in Marx's System", s. 128.

ğer büyüklüğüyle ortaya koyduğunu bir kez bile sormamıştır.”³⁰

Bunu Marx’ın örneği üzerinden anlamaya çalışalım:

1 ton buğday = 100 kutu kundura boyası

1 ton buğday = 0,005 top ipek

1 ton buğday = 7 gr külçe altın³¹

Buğday ister ekmek yapılınsın isterse düğünde berekettir diye gelinin başından dökülsün,³² yararlı bir üründür. 1 ton buğday, aynı zamanda, kundura boyası, ipek, altın ile belirli oranlarda mübadele edilebilirdir; zira mübadele değeri, metanın mübadele edilebilirliğinin (*exchangeability*) ifadesidir. Buğday, bu haliyle, kundura boyası, ipek, altın vs. ile kendi kendine bir ilişki içinde görünür; bunlar mübadele ilişkisi içerisinde kendilerini *niceliksel* bir ilişki içinde sunarlar. Diğer bir deyişle, her biri diğer metalarla çeşit çeşit oran ilişkisi içinde durur: 100 kutu, 0,005 top, 7 gr, 1 ton buğdayın, sırasıyla, kundura boyası, ipek ve altınla mübadele oranını verir. “Muazzam bir meta yığını”, “kerameti kendinden menkul” mübadele değerini kuşanmış nesnelerin birbirleriyle ilişkisidir şimdi.³³

30 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 89-90.

31 Marx’ın orijinal eşitliklerini güncel verilere uyarladım. 25 Temmuz 2017 itibarıyla Merkez Bankası verilerine göre, 24 ayar altının 1 gramı 143 TL’dir. Bkz. Canlı Altın Fiyatları, <http://www.canlialtinfiyatları.com/merkez-bankasi-altin-fiyatları.html>; SunSirs Commodity Data Grup tarafından sağlanan verilere göre, 1 top ham ipek ise 214.142 TL’dir, bkz. <http://www.sunsirs.com/tr/prodetail-322.html>. Ayakkabı boyası için muhtelif fiyatlar söz konusudur; ben ortalama 10 TL aldım. Rakamları hafifçe yuvarlayarak bu eşitlikleri elde ettim.

32 “Darısı başına” deyimi bu gelenekten türemiş olsa gerektir.

33 “Örneğin, tahtadan bir masa yapıldığında, tahtanın biçimi değiştirilmiş olur. Ama masa, yine bir tahta, sıradan bir doğal şey olarak kalır. Ama, meta kisvesine bürünür bürünmez, doğal bir şey olmaktan çıkar, duyularla kavranamayan bir şey olur. Ayaklan yerden kesilmekle kalmaz, ama aynı zamanda bütün diğer metaların karşısında kafası üstünde durur ve tahta kafasından, kendi iradesiyle dans etmeye başlamasından çok daha mucizevi tuhaf fikirler çıkarır.” Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 81.

Kuşkusuz metaların açıklanmaya muhtaç bir *kerameti* vardır!³⁴ Meta mübadelesi her ne kadar rastlantısalmış gibi görünse de mübadele değeri metanın içsel bir özelliğidir; “ona ayrılamaz bir biçimde bağlıdır.”³⁵ Metalar arasındaki niceliksel eşitliğin yazılabilmesi için metaların bir *nitelikçe* birbirine eşit olması gerekir. 1 ton buğdayın mübadele edildiği bu farklı eşitlikleri yazabiliyorsak, 1 ton buğdayın mübadele değerleri, yani 100 kutu kadar kundura boyası, 0,005 top kadar ipek ve 7 gr kadar altın, *eşit* bir *şeyi* ifade etmelidir.

Peki bu farklı nesneler, yani buğday, kundura boyası, ipek ve altın, nasıl eşitlenebilir ki? Bunun yanıtını vermeden önce mübadele değerlerinin eşitlenebilmesinin ortaya koyduğu sonuçlara bakalım: Mübadele değerini ancak içsel bir özelliğe, belirli bir niteliğe göre yazabildiğimize göre, “mübadele değeri, ancak, kendisinden ayırt edilebilecek bir özün ifade tarzı, ‘görünüş biçimi’ olabilir.”³⁶ Demek ki *mübadele değeri*, değerın “görünüş biçimi”dir. O halde,

34 Marcel Mauss “Genel Büyü Teorisi Üzerine Bir Deneme” başlıklı çığır açan makalesinde, “keramet” sözcüğünün “mana” benzeri bir özellik taşıdığına dikkat çeker. “Keramet (Kramât) olan yahut keramet sahibi şeyler, yerler, anlar, hayvanlar, tinler, insanlar ve büyücüler vardır ve etki yaratan şeyler keramet güçleridir.” Marcel Mauss, *A General Theory of Magic*, İngilizceye Çeviren: Robert Brain, Routledge: Londra ve New York, 2005, s. 138. Mauss’un dehası, büyüün, mucizenin, “kerametın” toplumsal bir olgu olduğunu göstermesinde yatar: “Aslında büyüde, her zaman toplum tarafından tanınan karşılıklı değerler söz konusudur. Gerçekte bu değerler, bir şeyin yahut bir kişinin için niteliklerine bağlı değildir; güçlü kamuoyu tarafından, kamuoyunun önyargıları ile kendilerine atfedilen duruma yahut rütbeye bağlıdır. Bu değerler deneysel olgular değil, toplumsal olgulardır.” Agk, s.148. Keramet sözcüğünün etimolojisi benzer biçimde mucizeye bağlanır. Arapça krm kökünden gelen karāmat “cömertlik”, “yüce davranış” anlamlarının yanı sıra, “evliya tarafından icra edilen mucize” sözcüğünden alıntıdır. Bkz. Nişanyan, Nişanyan Sözlük.

35 Marx, *Capital I*, Progress Publishers, s. 27.

36 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 51.

bir yanda bir **öz** öbür yanda ise bunun ifade biçimi, **görünüşü** bulunmaktadır. Görünüş, yani mübadele değeri, öze, yani değere götürür bizi; ancak bu öz -değer- de kendini ancak görünüş biçiminde -mübadele değerinde- ifade edebilir.

Marx şimdi mübadele değerinden değere geçmiştir. Emek ürününün toplumsal biçimi, değer ve mübadele değeri olarak ikiye ayrılmıştır.³⁷ Değer metanın soyut karakterinin ifadesidir –özüdür; mübadele değeri bu özün görünüş biçimidir. Yani Marx, **görünüş biçiminden** başlamış, ardından **değerin özünü** incelemeye girişmiştir - öz, yani *değer*, görünüş biçiminin ileri analizinden zorunlu olarak doğmuştur.

Marx *Kapital*'i yazdıktan çok sonra incelemesini şöyle özetlemiştir:

Başlangıçta onu [meta] ortaya çıkıttığı/belirdiği/göründüğü (*appear*) biçimde inceliyorum. İşte, bir yanda onun, doğal biçiminde, kullanım için bir şey, diğer adıyla bir kullanım değeri; öbür yanda mübadele değerinin taşıyıcısı olduğunu gördüm, bu bakış açısından bu bizi 'mübadele değeri'dir. Mübadele değerinin daha ileri incelemesi gösterdi ki, mübadele değeri basitçe bir 'görünüş biçimi'dir, metada içerilen değer bağımsız bir yolla ifade edilmesidir, ve böylece onu [değeri] incelemeye başladım.³⁸

Marx özü, yani değeri, incelemeye ortak ölçü ilişkisiyle başlar. Mübadele değerlerinin eşitlenmesi, ortak bir ölçüyle ölçüldüklerini gösterir; bu, *değeri* mantıksal olarak gerektiren bir eşitliktir:

1 ton buğday = 0,5 ton demir

Bu denklem, iki farklı şeyde, "hem 1 ton buğdayda hem de

37 Rubin, "Abstract Labour and Value in Marx's System", s. 132.

38 Marx, "Notes On Wagner".

[0,5] ton demirde, aynı büyüklükteki ortak bir şeyin olduğunu” gösterir: İkisinde hem *nitelikçe* hem de *nicelikçe* eşit bir şey olmalıdır. Bu ne olabilir? Buğday ile demir birbirinden pek çok bakımdan farklı iki nesnedir: Görünüşleri, renkleri, kokuları, molekül yapıları, yararlılıkları tümüyle farklıdır. Nasıl olur da bu iki nesne ortak bir şeye eşitlenebilir? Bu ortak şey, o halde, ne buğday ne de demir olabilir; her ikisinde de bulunan ortak bir *nitelik* olmalıdır.

Bu iki nesneye, maddelerin yapısını inceleyen bir bilimci gözüyle yaklaşıyorduk, her ikisinin yapı taşının atomlar olduğunu; atomların farklı dizilişlerinin buğday ve demir moleküllerini oluşturduğunu söyledik. Bu durumda atom, daha doğrusu atomu oluşturan proton, nötron, elektron gibi temel parçacıklar, her birinde farklı bir konfigürasyona sahip olmakla birlikte, her ikisinde de bulunan ortak şey olurdu. Ne var ki biz, bir mübadelede, yani bir toplumsal ilişki içerisinde, yer alan belirli miktarlardaki iki farklı emek ürününün nasıl eşitlenebildiğini anlamaya çalışıyoruz. Metaların bu değeri, “madde bileşiminin bir atomunu bile içmez.”³⁹

Mübadeleyi düzenleyen bu ortak şeyin ne olduğu sorusu, Aristoteles’ten bu yana düşünürleri meşgul etmiş görünüyor. Kimilerine göre bu ihtiyaçtır, diğer bir deyişle ürünlerin kullanım değeriyle bağlantılıdır. Ancak Marx, “metaların mübadelesi, açık ki, kullanım değerlerinden bütünüyle soyutlanarak (*total abstraction*) karakterize edilen bir iştir” diye yazmıştır.⁴⁰ Marx, eşdeğerlerin mübadelesinde ihtiyacın belirleyici olmadığını vurgulamak istemiştir; ancak, aynı zamanda bu sözler, Marx’ın, ihtiyacın ve yararlılığın mübadeledeki işlevini yok saydığı anlamına gelebilir. Ancak, ortak şeyin kullanım değeriyle -yahut ihtiyaçla- bağlantılı olduğunu söylemek

39 Marx, *Capital I*, Progress Publishers, s. 33.

40 Marx, *Capital I*, Progress Publishers, s. 28.

ne denli güçse, mübadelenin kullanım değerinden bütünüyle soyutlandığını söylemek de o denli güçtür. Çiftçiyi, buğdayını demirle mübadeleye yönelten, demirin yararlılığıdır, kullanım değeridir – çiftçinin demire ihtiyaç duymasıdır. Çiftçinin, demirin karşılığında buğday önerebilmesinin koşulu ise buğdayın yararlılığıdır, kullanım değeridir –ancak, şimdi, buğday kendisi için değil, başkası – demirci– için kullanım değeridir. Metaların mübadele edilebilirliği, yararlılıklarından kaynaklanır; ürünlerin mübadelesinin, Arthur’un ifadesiyle “dolaysız itici gücü” (*immediate motor*) farklı kullanım değerlerine sahip olmalarıdır. Açık ki, çiftçinin buğdayını bir başka çiftçinin buğdayıyla mübadele etmesi anlamsızdır.⁴¹

Ancak, eşdeğerlerin değiştirilmesi, mübadele ilişkisinde bir yasa gibi işler. Ve bu yasa uyarınca yukarıdaki eşitliği yazabilmek, bu ürünlerin taşıdığı yararlılıkla hiçbir biçimde bağlantılı değildir. Diğer bir deyişle, yararlılık, yahut metaların kullanım değeri, mübadele ilişkisinin itici gücü ve amacı olabilir ve öyledir de; ancak, mübadele edilen ürünler arasındaki eşitlik, bu ürünlerin bütün yararlılık özelliklerinden, bütün maddi ve kimyasal özelliklerinden soyutlanarak yazılır. O halde, kullanım değerinden soyutlanan mübadele değil, mübadelenin *yasasıdır*. Yine Arthur’a kulak verirse, mübadelede kullanım değeri “askıya alınır”; meta artık mübadele değeridir. Buna karşılık, mübadelenin sonunda ürün tüketilirken, artık sadece kullanım değeridir, mübadele değeri “askıya alınmıştır”.⁴²

Bu ürünler, şimdi, diğer tüm fiziksel ve maddi özelliklerinden soyutlanmışlardır; sadece *emek ürünleri* olarak eşitirler, tıpkı Kul Nesimi’nin deyişindeki gibi Gül’dürler: Onları insanın temel etkinliğinin, üretken ve yaratıcı gücünün ürünleri oldukları için eşitleye-

41 Arthur, *New Dialectic*, s. 90.

42 Arthur, *New Dialectic*, s. 80.

biliyoruz. O halde hepsinde ortak şey emek gibi görünmektedir.⁴³ O halde, metanın *kerameti* (mucizesi), emek ürünü (kerem) olmasıdır.⁴⁴

Meta mübadelesinin nasıl düzenlendiği politik iktisatçıların da başlıca meselesiydi. Bilindiği üzere politik iktisatçılar mübadeleyi emek değer teorisiyle açıklamaya çalışmıştı. Bu teoriye göre emek, ilkin değerın kaynağıdır; sonra değerin ölçüsüdür ve son olarak mübadeledenin düzenleyicisidir.⁴⁵ Adam Smith teorisinin geliştirilmesinde önemli bir adım atmış ancak saf emek değeri teorisini geliştirmiştir. Buna göre ürünlerin değerini sadece üretilmesinde harcanan emek belirler. Bu nedenle Smith sermaye çağında emek değeri teorisinin geçerli olmadığını, teorisinin esas olarak uygarlık öncesi doğal ya-

43 Graeber Nancy Munn'un teorisinden ilk toplumlarda değeri kavramına ilişkin eylem ve etkinliklerle bağlantılı benzer bir kavrayışı aktarır. Munn, değeri eylemden doğduğunu ileri sürer. Bu süreçte, insanın hareket potansiyeli (*their capacity to act*), somut, algılanabilir biçimler alır. Eğer biri bir başkasına yiyecek verir, karşılığında deniz kabuğu alırsa, verdiği yiyeceğin değeri, deniz kabuğu biçiminde ona geri dönmüş olmaz; ona geri dönen eyleminin değeridir. Yiyecek sadece bir dolayımıdır. Değeri, demek ki, insanların kendi eyleminin önemini temsil etme aracıdır. Graeber, bunun Marksist emek değeri teorisine epeyce yakın olduğunu ileri sürer; ancak emeği Marksist anlamından daha geniş biçimde tanımlamak şartıyla. Graeber, bunun zorunlu olarak toplumsal bir süreç olduğunu, ancak insanın türsel potansiyelinde temellendiğini yazar. Graeber, *Toward An Anthropological Theory of Value*, s. 45-47.

44 Keramet sözcüğünün ilk anlamı, cömertlik, yüce davranıştır. Sözcüğün türediği "kerem", Arapça krm kökünden gelen kara "yücelme, yücelik, cömertlik" sözcüğünden alıntıdır. Krm kökünün nihai anlamı için "ürün, mahsul" önerilmektedir, zira, Akadça "karammu", "mahsul deposu, özellikle arpa ambarı", Aramice/Süryanice "karmā" "üzüm"dür. bkz. Nişanyan, *Nişanyan Sözlük*.

45 P. C. Dooley, *The Labour Theory of Value*, Londra, New York: Routledge, 2005; aktaran Özgür Öztürk, "İktisadi Düşüncede Emek ve Değeri", M. Yaman, G. Yarkin, G. Tuna ve F. Ercan (der.) *Emeğin Kitabı* içinde, İstanbul: SAV Yayınları, 2013, s. 91-109.

şam koşullarını açıkladığını ileri sürmüştür.⁴⁶ Smith’e göre, insanlık tarihinin ilk evresinde, bireyler avladıkları veya doğadan elde ettikleri ürünleri, bunlar için harcadıkları zamanla orantılı olarak mübadele ederler. Bu evrede emek, değer in kaynağıdır; aynı zamanda mübadeleyi düzenleyen ilkedir. Evet tuhaftır; Smith’e göre mübadele insanlık tarihinin ilk aşamalarından itibaren var olmuştur ve tüm insan topluluklarında görülen bir olgudur. Smith’in mübadeleyi tarihsel bağlamından kopararak genelleştirmesi, mübadelenin gelişimini insanın doğasına dayandırmasıyla bağlantılıdır. Smith’e göre mübadele “insan tabiatındaki belirli bir eğilim”dir, “yani alıp vermek, bir şeyi bir başka şeyle trampa ve değiş etmek eğilimi[dir].”⁴⁷

Smith’in emek değer teorisini bu biçimde genelleştirmesi pek çok araştırmacı tarafından eleştirilmiştir. Bu eleştiriler haklı olarak esasen Smith’in toplumsal bir olgu olan mübadeleyi, biyolojik bir itki olarak açıklamasına yöneltilmiştir. Mübadeleyi biyolojiye indirgemesinin yanı sıra avcı toplayıcılara uzatması da kritik bir hatadır. Marx’ın defalarca vurguladığı gibi, mübadele, toplumsal işbölümünün gelişiminin belirli bir aşamasında ortaya çıkmış toplumsal bir olgudur. Çağdaş avcı toplayıcılarla yapılan araştırmalar da göstermektedir ki, bu toplumlarda toplum bireyleri arasında meta mübadelesi görülmez. Smith bu ilişkiyi ters çevirmiştir; işbölümünü, insanın doğal bir edimi olarak tanımladığı mübadelenin sonucu olarak görmüştür. Yani Smith mübadeleyi doğallaştırırken hatalıdır, zira mübadele toplumsal ve tarihsel bir olgudur, toplumsal

46 Bununla birlikte, uygarlık evresinde işin içine sermaye ve toprakta özel mülkiyet sonucu rant girdiğinden, metalar içerdikleri emek miktarıyla orantılı olarak değişilemezler. Bir değerlendirme için bkz. Öztürk, “İktisadi Düşüncede Emek ve Değer”, s. 91-109.

47 Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, s. 14.

gelişmenin belirli bir aşamasında ortaya çıkmıştır. Ne var ki, eleştirmenlerin gözünden kaçan, Smith'in, erken dönem mübadelede de ortak ölçü arayışının olduğunu sezmesi, insanların basit mübadele ilişkilerinde bile harcadıkları emek zamanı gözetiyor olduklarına işaret etmesidir. Bu, Smith'in orijinal argümanına dayanır: bireyler çektikleri zahmete ("*toil and moil*", "*toil and trouble*") karşılık seçimler yaparlar: Emegın eşit miktarları emekçi için daima eşit değerdedir.

Marx *Katki*'da Smith ve Ricardo'dan yıllar önce, 1719 yılında, politik ekonomi üzerine yapıt vermiş olan Benjamin Franklin'i anar. Franklin değerli madenlerden ayrı değer ölçüsü olması gerektiğini yazmıştır. Franklin'e göre bu ölçü, emektir: "Ticaret, genel olarak, emegın emekle değişiminden başka bir şey olmadığına göre, herhangi bir şeyin değeri tam ve doğru olarak emekle ölçülecektir."⁴⁸

Tam bu noktada şöyle bir itiraz yöneltilebilir: *Ama metaları üreten emekler aynı değil ki, nasıl eşitleyebiliyoruz!* Buğday ile demir, farklı özellikleri, farklı yordamları ve farklı becerileri olan somut tekil emeklerin ürünüdürler kuşkusuz. Ancak, emek ürününü her türlü yararlılığından, yani kullanım değerinden soyutladığımızda, onu üreten emeği de tüm yararlılığından soyutlamış oluruz. Diğer bir deyişle, bu emeklerin somut biçimleri ve özellikleri de yok olur, "bu emekler birbirinden ayırt edilemez olur";⁴⁹ geriye sadece her ikisinde de ortak olan şey kalır: *soyut insan emeği*. Buğday ile demir, şimdi, iki *farksız* insan emeğinin donmuş birikiminden ibaret; "yani hangi biçimlerde harcanmış olursa olsun, harcanmış

48 Benjamin Franklin, *A Modest Inquiry into the Nature and Necessity of Paper Currency*'den aktaran, Marx, *Ekonomi Politigin Eleştirisine Katkı*, s. 61-62.

49 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 53.

insan emek gücünden başka bir şey değildir.”⁵⁰

Marx bu noktada *değerden soyut emeğe* geçer: Buğday ile demir, üretimlerinde insan emek gücünün harcandığı iki üründür. Onlara, “hepsinde ortak olan, bu toplumsal tözün (*substance*) kristalleri olarak bakıldığında, değerdirler.”⁵¹ Tekil emekler evrensel insan emeği olma niteliğinde, yani insan organizmasının işlevlerinin ürünü olmaları niteliğinde özdeşirler. Tikel emeklerin ürünleri de, böylece, tüm özelliklerinden soyutlanıp, sadece “insan beyninin, sinirlerinin, kaslarının, duyu organlarının vb. harcanması”nın ürünü olarak *nitelikçe* eşitlenirler.⁵²

O halde, yukarıdaki eşitlik içerisinde yazdığımız mübadele değerlerinde kendini gösteren “ortak şey, bunların değeridir.”⁵³ Demek ki en başta nicelikçe eşitlediğimiz buğday ile demir, soyut insan emeğinin ürünü oldukları için, değer olarak *nitelikçe* eşittirler. O halde, insanlar ürünlerini mübadele ederken aslında kendi emeklerini; emek harcadıkları zamanı-emek zamanı, mübadele etmektedir.⁵⁴

Peki, onları *nicelikçe* nasıl eşitleyebiliyoruz; yani niceliklerini nasıl ölçüyoruz? Bu kullanım değerleri, içlerinde soyut insan emeği maddileşmiş (cisimleşmiş) olduğu için değer olduklarına göre, değerini ölçülmesi, bu emeğin ölçülmesini gerektirir. Emek, diğer

50 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 53.

51 Marx, *Capital I*, Progress Publishers, s. 28.

52 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 81.

53 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 52.

54 Graeber, Mauss’un, insanların bir armağan verirken, kendilerinden bir parça verdiği hususunda ısrarcı olduğunu hatırlatır. Graeber, *Toward An Anthropological Theory of Value*, 2001, s. 40. Mauss armağan üzerine makalesinde tam olarak şöyle söylüyor: “Birisine bir şey armağan etmek, kendisinden bir parça armağan etmektir.” Mauss, *The Gift*, s. 16. Armağanın, başka saiklerle işleyen, bambaşka bir toplumsal ilişki olmakla birlikte, meta mübadelesiyle arkaik bir ortaklık barındırıyor görünmesi ilgi çekici değil midir?

hareket yordamları gibi, zamanla ölçülür. Emeğin ölçüsü zamandır: saat, gün, yıl gibi. Demek ki metaların değeri üretimi sırasında harcanmış emek zaman miktarı ile ölçülür. Buna göre, bir meta ne kadar fazla emek zaman içeriyorsa o kadar değerlidir. Ancak, bu emek zaman, o metanın, bir toplumda, belirli koşullar altında üretilmesi için ortalama olarak gerekli emek zamandır. Metanın değeri, o halde, kendini, belirli bir nicelikte ifade eder. Tekil emekler toplumun toplam emeğinin bir birimi olduğu gibi, her tekil meta da toplam değerler yığınının belirli nicelikteki bir parçasıdır.

Marx, *Wagner Üzerine Notlar*'dan alıntıladığım sözlerinde, analizinin metadan, yani günümüz toplumunda emek ürününün aldığı en basit toplumsal biçimden başladığını söylemişti. Metaya bizim dışımızda bir varlık, kendinde bir varlık olarak; hatta onu üreten emekten yalıtık bir varlık olarak baktığımızda görüyoruz ki, yararlılığının, yani kullanım değerinin yanı sıra, *mücadele değeridir*. Bu metanın basit mücadele ilişkisinde yer aldığı tesadüfi eşitlikler, aslında, metanın içsel bir özelliğini ifade eder. “1 ton buğday = 0,5 ton demir” eşitliği, örneğin, hem buğdayda hem de demirde bulunan ortak bir şeyi gerektirir. Bu ortak şey *değerdir*; her iki ürün, bütün somut özelliklerinden soyutlanmış, *soyut* insan emeği ürünü olmalarından ötürü değerlidirler. Ancak, değer kendini *zorunlu olarak* mücadele değerinde ifade eder.

Emek ürününün özgül toplumsal bir biçimi olduğu için metadan başladık. Ancak metayı *olduğu* gibi inceledik; tıpkı metanın kendisini, onu üreten emekten bağımsızmış gibi göstermesi gibi, metayı bağımsız bir varlık olarak ele aldık. Ne var ki, analiz bizi onu üreten emeğe ve toplumun toplam emeğine geri getirdi. Ama, şimdi gördük ki, emek, sadece metayı üreten yaratıcı töz değil, aynı zamanda, değer, yani, meta mübadelesini devindiren yasasının da tözü.

Ne var ki, artık tekil somut emeklerden değil, toplumun toplam emeğinden söz ediyoruz. “1 ton buğday = 0,5 ton demir” eşitliği, şimdi, değer yarattıkları müddetçe, çiftçinin tarlayı çapalamasının, demircinin demir dövmesinden farksız olduğunu; her birinin “insan emek gücünün harcanmasının iki farklı biçimi”nden başka bir şey [olmadığını] anlatıyor.⁵⁵

Bu iki somut emeği soyut emek olarak toplayabiliyoruz da. Buğday ile demiri toplumun ürettiği tüm metaların temsili olarak alırsak, bu ikisinin toplam *değeri*, aynı zamanda, toplumun toplam emek gücünün nesnelleşmesidir; zira bir toplumun ürettiği tüm metaların toplam değerinde maddileşen toplam emek gücü, insan emek-gücünün homojen bir kütlelerini oluşturur. Her bir tekil emek gücü bu toplam içinde bir diğeriyle türdeştir, aynıdır ve bu toplam emek-gücü kitlesinin bir birimini meydana getirir.⁵⁶

O halde, Marx’ın teorisinde ortak ölçü, teknik bir hesaplama-
dan çok daha öteye uzanan bir öneme sahiptir. Ortak ölçü, *toplumsal olarak gerekli zaman*, tüm üreticilerin emeklerini aritmetik –ortalama– ilişkisine sokmakla kalmaz, onları toplumun toplam emek kütlelerinin bir parçası yapar. Marx *Kapital*’den önceki notlarını içeren *1861-63 defterlerinde*, metaların, ve genel olarak şeylerin, sadece insan emeğini temsil ettikleri için; toplumsal emeğin yeniden canlanışı oldukları ölçüde, değer taşıdıklarını ifade etmiştir.⁵⁷ Sadece bu da değil; ortak ölçü ayrıca, ürünlerin mübadelesiyle, üreticilerin birbiriyle ilişkisini de dolaylımlar. Ortak ölçü, bizatihi, toplumsal

55 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 57.

56 Graeber Marx’ın değer teorisini izleyerek, verili bir ürünün sahip olduğu değer, onu üretmek ve muhafaza etmek için toplumun toplam yaratıcı enerjisinin o ürünün içine gömülen payına karşılık geldiği yorumunu yapar. Graeber’e göre nesnel bir ölçüm yapılabilseydi, buna benzer bir şey çıkardı. Graeber, *Toward An Anthropological Theory of Value*, s. 56.

57 Karl Marx, *Marx Engels Collected Works*, Cilt: 32, Lawrence & Wishart, 2010, s. 366.

üretim ilişkisinin *yasası* ve ifadesidir.

Aristoteles ve Ortak ölçü

Marx'ın *Nikomakhos'a Etik*'ten alıntılardığı

“1 ev = 5 yatak”

ifadesi, *Kapital*'deki

“1 ton buğday = 0,5 ton demir”

eşitliğini çağırıştırır.

Aristoteles, bu eşitliği “eşdeğer biçim” analizini oluşturmadan ve bu kavramsallaştırmaya başvurmadan yazmışsa da, eşitliğin kendisi bir eşdeğerlik ifadesidir. Marx bu eşdeğerlik ilişkisinin yazılabilmesi için, Aristoteles'in, “evin *nitel* bakımdan yatağa eşitlenmesi gerektiğini, böyle bir eşitleme olmaksızın bu iki farklı şeyin, ölçülebilir nicelikler olarak birbirleriyle karşılaştırılmalarının olanaklı olamayacağını ... gördüğünü” (vurgu bana ait) söylemiştir. Diğer bir deyişle, Aristoteles eşdeğerlerin mübadelesini daha o zamanlarda kavramıştır. Peki nasıl?

Bu sorunun yanıtını bulmak üzere, Aristoteles'in çözümlemesine yakından bakalım.

Aristoteles *Nikomakhos'a Etik*'in V. kitabında adalet kavramını tartışmıştır; tümel adalete değinmesinin ardından tikel adalet biçimlerine geçmiştir. İki tür adalet biçimini inceledikten hemen sonra karşılıklılık esasına dayalı mübadelede tekil bir adalet biçimini ele almıştır. Bu birkaç sayfa, hemen herkesçe kabul edildiği üzere, “Aristoteles'in en muğlak (*obscure*) metnidir.”⁵⁸

Aristoteles bu sayfalarda, karşılıklılığın insan ilişkilerinin temelini oluşturduğunu belirttikten sonra, adil bir mübadele için eşit

58 M. I. Finley, “Aristotle and Economic Analysis”, *Past & Present*, 1970, 47: 3-25, s. 9.

“değerlerin” el değiştirmesi gerektiğini söylemiştir; diğer bir deyişle, mübadelenin tarafları verdikleri ürüne eşit –*değerde*– ürün almalıdırlar. Aristoteles, eşdeğerlerin mübadele edilebilmesi için ürünlerin karşılaştırılmaları gerektiğini, karşılaştırılabilmeleri için de ortak bir şeye indirgenmeleri, yani ortak bir ölçüyle ölçülebilmesi gerektiğini görmüştür. Marx’ın aktardığı şu sözler Aristoteles’in düşüncesini özetlemektedir:

... eşitlik olmadan mübadele, ortak bir ölçü ile ölçülebilme olmadan eşitlik olamaz ...⁵⁹

Ne var ki Aristoteles, bu us yürütmesini ileriye götürememiş; ortak ölçüyü bulamadan analizini yarıda bırakmıştır: Bunca farklı şeyin ortak bir ölçüyle ölçülmesi olanaksızdır, sonucuna ulaşmıştır. Aristoteles’in keşfini Marx’ın kavramlarıyla ifade edersek;

1. Aristoteles metalar mübadelesinde “eşdeğer biçim”i yazmış;

2. Ancak, “değerin tözünü” bulamamıştır.

Chris Arthur’un iddia ettiği gibi, Aristoteles gerçekten “ürkmüş” müdür?; yoksa ortak ölçüyü “teorik bir saçmalık” diye düşünüp aramaktan vazgeçmiş midir?⁶⁰

Aristoteles’in yaşadığı dördüncü yüzyılda (MÖ) Atina ekonomik ve toplumsal bakımdan bir dönüşüm geçiriyordu; Scott Me-

59 Aksini belirtmedikçe, Lesley Brown’un gözden geçirdiği David Ross’un Yunancadan İngilizceye çevirisini kullanacağım. Ross’un çevirisini Cambridge Üniversitesi yayınlarından basılan Roger Crisp çevirisi ile karşılaştırarak kullanıyorum. Aristoteles, *The Nicomachean Ethics*, çeviren ve derleyen: Roger Crisp, Cambridge Univ. Press, 2004; Aristoteles, *The Nicomachean Ethics*, Çev. David Ross, gözden geçiren: Lesley Brown, Oxford Univ. Press, 2009 (1980).

60 Arthur, *New Dialectic*, s. 91.

ikle'nin dikkat çektiği üzere, bu dönüşümün en önemli bileşeni piyasanın, yani mübadelenin gelişimi idi.⁶¹ Aristoteles, Antik Yunan toplumunda giderek yaygınlaşan bu mübadele ilişkilerini incelemiş; farklı üreticilerin “sistematik bir mübadele ilişkisi içerisinde sokuğu birbirinden farklı ürünlerinin arasında ne türden bir ilişki olduğunu” araştırmıştı.⁶² Marx'ın *Kapital*'deki şu sözleri, bu arayış içindeki Aristoteles'in iç sesini yankılar gibidir: Meta mübadelesi her ne kadar rastlantısalmış gibi görünse de mübadele değeri “metanın içsel” bir özelliğidir; “ona ayrılmaz bir biçimde bağlıdır.”⁶³ Bu sözleri Aristoteles'in kavram setine uyarlarsak, düşünür şöyle us yürütmüş olmalıdır: Birbirinden çok farklı bunca ürün birbiriyle mübadele ediliyor; eşdeğerler değiştiriliyor, peki ama nasıl? Rastlantısal görünen bu mübadelelerin devindirici bir yasası olmalı.

Mübadelede eşitler değiştirilir; ürünleri eşitlemek içinse ölçmek zorunludur: Aristoteles, birbirlerinden çok farklı ürünlerin (örneğin ev ile yatak) mübadelesinde, bunların *nicelikçe* karşılaştırılabilmesi için *nitelikçe* eşitlendiğini; bunun da her ikisinin ortak bir ölçüyle ölçülebilmesini gerektirdiğini görmüştür: “mübadele edilecek her şey, bir biçimde, ortak bir ölçüyle ölçülebilmelidir (*commensurable*)” (1133a: 17).⁶⁴ Aristoteles bu ortak ölçüyü bulamamışsa da, ortak ölçüyle ölçülme zorunluluğunu kavraması büyük bir keşiftir. Ortak ölçü, Aristoteles'in sadece mübadelede değil, fizik ve biyoloji gibi alanlarda da üzerinde düşündüğü kritik bir

61 Scott Meikle, “Aristotle and the Political Economy of the Polis”, *The Journal of Hellenic Studies*, 1979, 99: 57-73, s. 57; Scott Meikle, “Aristotle on Equality and Market Exchange”, *The Journal of Hellenic Studies*, 1991, 111: 193-196. Ayrıca bkz. G.E.M. de Ste Croix, *Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi*, Çev. Çağdaş Sümer, İstanbul: Yordam Yayınları, 2014.

62 Meikle, “Aristotle and the Political Economy of the Polis”, s. 67.

63 Marx, *Capital I*, Progress Publishers, s. 27.

64 Crisp çevirisi. Ross, *commensurable* yerine *comparable* (karşılaştırılabilir) sözcüğünü kullanmıştır.

meseledir.⁶⁵

Düşünür ilkin mübadele edilen ürünler arasında bir oran bulunduğunu söylemiştir;⁶⁶ ne var ki, Aristoteles’e göre mimarın ayakkabıcıya oranı öyle kurulmalıdır ki, bu oran, ayakkabı sayısının eve oranına karşılık geliyor olmalıdır.

Ürünler arası oran ilişkisinden başlayalım: Marx’ın alıntıladığı *değer* eşitliği;

“5 yatak = 1 ev”

ifadesi şöyle yazılabilir

→ **yatak : ev = 1 : 5 (değer olarak)**

→ **yatak sayısı : ev sayısı = 5 : 1 (miktar olarak)**

Buna göre, değer olarak ev yatağın 5 katıdır. Mimar doğrama-cıya vereceği 1 eve karşılık 5 yatak alırsa, adil bir mübadele kuru-lur.

Peki, ürünler arasındaki oran neye göre kurulmuştur? Aristote-les’e göre: “... mübadele edilecek şeyler bir biçimde ortak ölçüyle ölçülebilir olmalıdır ...” (1133a-26). Bu ortak ölçünün ne olduğunu bulmaya çalışırken birden parayı anmıştır; ardından, analizine yeni bir kavram eklemiştir: *ihtiyaç* (*chreia*).⁶⁷ Aristoteles, ortak ölçünün

65 Spencer J. Pack, *Aristotle, Adam Smith and Karl Marx: On Some Fundamental Issues in 21st Century Political Economy*, Edward Elgar, 2010. Pack, Aristoteles için ortak ölçüyle ölçülebilmenin önemini ayrıntılı bir biçimde incelemiştir.

66 Aristoteles *Politika*’da meta mübadelesinin çeşitli biçimlerini, M-M, M-P-M, P-M-P, P-P analiz etmiştir; ancak *Nikomakhos’a Etik*’te sadece iki üretici arasındaki M-M mübadelesini incelemiştir. Ayrıntılı bir inceleme için bkz. Meikle, “Aristotle and the Political Economy of the Polis”.

67 Ross *chreia*’yı talep (*demand*) olarak çevirmiştir; Chrisp çevirisinde ise ihtiyaç (*need*) olarak geçer. Meikle, Soudek ve Finley kavramın karşılığının ihtiyaç olduğunu ileri sürmüşlerdir. Meikle, “Aristotle and the Political Economy of the Polis”; Josef Soudek, “Aristotle’s Theory of Exchange: An Inquiry into the Origin of Economic Analysis”, *Proceedings of the Ameri-*

ihtiyaç olduğunu söyler gibidir. Ancak, birçok araştırmada tartışıldığı üzere, Aristoteles'in **ortak ölçüsü** ihtiyaç değildir.⁶⁸ Aristoteles, her şeyi bir arada tutan ihtiyaçtır, diye yazmıştır. Aristoteles'in aradığı, farklı ürünlerin belirli oranlarda mübadele edilmesini olanaklı kılan ortak ölçü birimidir. Bu nedenle, önerdiği çözümlerden hiçbirisi, ne ihtiyaç ne de para onu tatmin etmemiştir.⁶⁹ Zaten, bu önerilerin hemen ardından, bu kadar farklı şeyin ortak ölçüyle ölçülebilmesi olanaksızdır, diyerek analizi yarıda bırakmıştır.

Marx, Aristoteles'in yatakla evin değerini ifade eden, her ikisinde de bulunan ortak tözü aradığını, ama hemen ardından böylesi bir ortak şeyin bulunamayacağına kanaât getirdiğini söyledikten sonra Aristoteles'e sorar: Neden olmasın? "Ev, her iki şeyde, yatakta ve evde, gerçekten eşit olan bir şeyi temsil ettiği ölçüde, yatağın karşısında eşit bir şeyi temsil eder. Ve bu, insan emegidir."⁷⁰

Aristoteles ortak ölçüye ilişkin ardıllarına iki ipucu bırakmıştır. Bir yandan, dolaysız üreticiler arasındaki ürün mübadelesini örneklediği için, kendisi hiçbir biçimde emeğe referans vermese de, kimileri ortak ölçünün emek olduğunu düşünmüştür. Thomas Aquinas, Joseph Schumpeter, David Ross, H. Rackham, Ronald L. Meek ortak ölçünün üretimlerine harcanan emeğe göre belirlenebileceğini düşünmüşlerdir.⁷¹ İkincisi, ihtiyaçtır. Skolastiklerde ve

can Philosophical Society, 1952, 96(1): 45-75; Finley, "Aristotle and Economic Analysis".

68 Meikle, "Aristotle and the Political Economy of the Polis"; Soudek, "Aristotle's Theory of Exchange".

69 Pack, *Aristotle, Adam Smith and Karl Marx*, s. 12.

70 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 71.

71 Thomas Aquinas, *Commentary on the Nicomachean Ethics*, C. I. Litzinger O. P. (der.), Henry Regnery Company, 1962 [1271-72], (975-976); J. A. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, Routledge, 1986 (1950), s. 57; Ross ile Rackham Aristoteles'i İngilizceye çevirenlerdendir; yorumları

İskoç Aydınlanmacı Francis Hutcheson'da⁷² “ihtiyaç ve “yararlılık” kavramları öne çıkar. Josef Soudek, Barry Gordon ve Spencer J. Pack de ihtiyaç kavramına öncelik verirler.⁷³ W. James Booth ise kapitalizm öncesinde değer kavramının bulunmadığını; ekonomik etkinliğin ölçüsünün sadece yararlılık olabileceğini yazmıştır.⁷⁴ Ekonomik etkinliğin ölçüsü fayda olamaz; fayda ekonomik etkinliğin ereği, amacı, hedefi olur. Ekonomik etkinliğin ölçüsü her daim zamandır. Meikle ise Aristoteles'in ortak ölçüye dair bir -gizli- düşüncesinin bulunmadığını düşünmektedir,⁷⁵ ki ben de öyle düşünüyorum.

Şimdilik değeri belirleyen ortak ölçünün neye karşılık geldiğini bir kenara bırakabiliriz. Yukarıdaki eşitliğe dönersek, 1 ev karşılığında 5 yatak verilmelidir. Aslına bakarsanız, Aristoteles'in ikinci argümanına başvurmadan, yani üreticiler arasındaki oranı dikkate almadan ürünler arasında bir oran yazmış olduk. Scott Meikle'nin

çeviri kitaplarında yer alır: Aristoteles, *The Nicomachean Ethics*, s. 223; Aristoteles, *The Nicomachean Ethics*, Çev. H. Rackham, cilt 19, Cambridge, MA, Harvard University Press; Londra, William Heinemann Ltd, 1934; Ronald L. Meek, *Studies in the Labour Theory of Value*, New York, Londra: Monthly Review Press, 1975 (1956), s.295.

72 Bkz. Nikolas Theocarakis, “Nicomachean Ethics in Political Economy: the Trajectory of the Problem of Value”, *History of Economic Ideas*, 2006, 14(1): 9-53, s. 12.

73 Soudek, “Aristotle’s Theory of Exchange”; Barry Gordon, “Aristotle and the Development of Value Theory”, *The Quarterly Journal of Economics*, 1964, 78(1): 115-128. Soudek ve Gordon, Aristoteles'i marjinal fayda teorisinin öncülü ilan etmişlerdir. Oysa ki Aristoteles'in ardıllarına bıraktığı ortak ölçü sorunu, marjinalist teori ile ortadan kalkmıştır; daha doğrusu artık önemsenmez olmuştur. Bkz. Theocarakis, “Nicomachean Ethics in Political Economy”; Pack, *Aristotle, Adam Smith and Karl Marx*, s. 9.

74 W. James Booth, “Economies of Time: On the Idea of Time in Marx’s Political Economy”, *Political Theory*, 1991, 19(1): 7-27, s. 10.

75 Meikle, “Aristotle and the Political Economy of the Polis”.

kritik keşfi budur. Meikle'ye göre Aristoteles'in incelemesi "sadece ürünler arasındaki oranla ilgilidir; kişiler ilgisizdir."⁷⁶

Ne var ki, Aristoteles, ikinci olarak, ürünler arasında elde ettiğimiz oranın, üreticiler arasındaki orana karşılık gelmesi gerektiğini söylemiştir: "Bir evle [yahut belirli bir miktar yiyecek] mübadele edilen ayakkabı sayısı, bu nedenle, mimarın ayakkabıcıya oranına karşılık gelmek zorundadır" (1133a-20). Peki, üreticiler arasındaki oran neye göre kurulacaktır? Yukarıdaki kafa karıştırıcı sözler üreticiler arasında ne türden bir oran bulunduğuna ilişkin bir fikir vermemektedir. Aristoteles'in yorumcularını da binlerce yıldır meşgul eden ifadelerden biri budur. Bu durumda sadece şunu söyleyebiliriz: İki farklı kategoride ölçülecek iki *ayrı* şeyden bahsediyoruz; biri insanlar, öbürü ürünleri. Meikle'nin üreticilerin eşitliği çözümlemesinde gözünden kaçan budur. Aristoteles ürünler arasındaki oranı üreticiler arasındaki *bir* orandan türetmeye çalışmıştır.

Yukarıdaki eşitlikten hareket edersek; doğramacı (B) ile mimar (A) arasındaki oran, yatakla ev arasındaki orana eşit olmalıdır: Eşitlik sağlandığında, o halde, bir karşılıklılık olacaktır; böylece, **çiftçinin ayakkabıcıya [oranı] ayakkabıcının ürününün çiftçinin ürününe oranına [karşılık gelecektir]** (vurgular bana ait) (1133b). Görüldüğü gibi, ürünler arasındaki oran üreticiler arasındaki oranla ters orantılı olmalıdır. Aristoteles, mübadelede orantılı karşılıklılığı, -*cross/diagonal conjunction*- çapraz bağlantı kuracak, demiştir. Aristoteles, bu ters orantıyı anlatmaya çalışıyor olmalıdır. O halde üreticiler arasında şöyle bir ilişki vardır; mimara ait bir özellik, bir biçimde, doğramacının 5 katı olmalıdır:

doğramacı : mimar = B : A = yatak : ev (miktar olarak) = 1 : 5

Mimar ile doğramacı arasındaki oran ilişkisinin neye karşılık geldiği açık değil; ama belki biraz zihin jimnastiği yapabiliriz: Bun-

76 Meikle, "Aristotle on Equality and Market Exchange".

lar mübadele ilişkisi içerisine giren iki eşit kişi mi; yoksa toplumsal veya başka yönlerden eşitsizler mi? Pek çok araştırmacı tarafların toplumsal eşitsizliğine vurgu yapmıştır. Kimisi toplumsal statüye değinir: Örneğin, Rackham ve Meek; kimi araştırmacılar ise üreticiler arasındaki farklılığı emek vasfındaki farklılıkla ilişkilendirmiştir; Soudek ve Gordon gibi.⁷⁷

Ben Aristoteles'in us yürütmesinden hareketle üreticilerin mübadele ilişkisi içerisine giren eşit kişiler olduğu sonucunun çıkacağı kanaatindeyim. Meikle ve Van Johnson da *Nikomakhos'a Etik*'te mimar ile ayakkabıcının (yahut doğramacı ile mimar) ürünlerini mübadele eden özgür iki işçi olduğunu söylemektedirler.⁷⁸ Van Johnson'a göre Aristoteles, Marx gibi, mübadele ilişkisine giren kişilerin eşit olduğunda ısrarcıdır.⁷⁹ Aristoteles'in sözlerinden tarafların eşit olduklarını çıkarabiliriz: "Ve bu diğer tüm zanaatlar için de doğrudur; çünkü, hastanın katlandığı şey, hekimin yaptığına karşılık gelmezse - aynı miktarda ve türde değilse, [zanaatlar] tahrip edilmiş olurdu" (1133a:15). Demek ki herkes verdiğine eşit nitelikte ve nicelikte almak ister; ama sadece eşit olanlar eşit ürünleri mübadele edebilirler. Meikle, bu bölümü, Aristoteles'in incelediği adalet biçimleriyle karşılaştırarak, karşılıklılığa dayalı mübadelede tarafların eşit olduklarını göstermiştir.⁸⁰ Ayrıca Aristoteles'in bu sözleri, mübadele ilişkisini örneklediği mimarla ayakkabıcı ile sınırlı kalmadığını, tüm üreticileri kuşatan bir ilişki olduğunu gösterir.

77 Aristoteles, *The Nicomachean Ethics*, Çev. H. Rackham; Ronald L. Meek, *Studies in the Labour Theory of Value*.

78 Meikle, "Aristotle on Equality and Market Exchange", 1991; Van Johnson, "Aristotle's Theory of Value", *The American Journal of Philology*, 1939, 60(4): 445-451, s. 446.

79 Johnson, "Aristotle's Theory of Value".

80 Meikle, "Aristotle on Equality and Market Exchange".

Gördük ki eşdeğerlerin mübadelesi için ürünler arasındaki oranı bulmak yeterli; çünkü üreticiler arasındaki oran mübadele ilişkisinde bir rol oynamıyor. Mübadele oranını ürünler arasında yazabiliyorsak, üreticiler arasında bir oran aramaya ne gerek var? Aristoteles neden bir de üreticiler arasındaki orandan söz etmiştir?

Aristoteles'in zihnini meşgul eden ilk mesele, ürünler arasındaki ortak ölçüdür; ancak, ikinci olarak ürünler arasındaki oranın üreticiler arasındaki oranı yansıtması gerektiğini söylemiştir. Bu bizi, Desmond McNeill'in yorumuna yaklaştırır:⁸¹ Antik Yunan'da, günümüzden farklı olarak, vurgu, şeyler arasındaki ilişkilere değil, insanlar arasındaki ilişkilere. İnsanlar doğuştan gelen belirli gruplara ait olup, belirli toplumsal konumlardan yararlanırlar. İnsanlar arası alışverişlerde bu statüler gözetilir. Mübadele ilişkisi, böylesi bir toplum yapısına aykırı kaçmaktadır. McNeill'in buraya kadarki yorumu açıklayıcıdır. Ancak McNeill, Antik Yunan'da insanlar arasındaki eşitliğin emek ilişkilerinden türemediğini iddia ederek, Marx'ın, Aristoteles'e getirdiği yorumu kabul etmez. McNeill'e göre, emek ve üretim ilişkileri on dokuzuncu yüzyıl kapitalizmine uygun bir çözümleme sunar; buna göre Marx kendi çağının kavramlarıyla kendini sınırlamıyorsa da, Aristoteles'in tasvir etmeye çalıştığı Antik Yunan toplumunu tam değerlendirememiştir. McNeill'in, emek, üretim tarzı, toplumsal üretim ilişkileri vs. kavram-sallaştırmalarını "tam değerlendiremeyişi"ni" bir kenara bırakalım ve buradan devam edelim. Antik Yunan'da, statü ve sınıf konumları ile farklı statü ve sınıftaki insanlar arasındaki ilişkiler ayrıntılı bir biçimde tanımlanmıştır. Bu, hiyerarşik bir biçimde yapılanmış konumlar ve eşitsiz üretim ve bölüşüm ilişkileri, toplumun (ve elbette Aristoteles'in) gözünde *meşrudur* ve verilidir. İlkın, eşdeğerlerin

81 Desmond McNeill, "Alternative Interpretations of Aristotle on Exchange and Reciprocity", *Public Affairs Quarterly*, 4(1): 55-68, 1990, s. 65.

mübadelesi, böylesi bir toplum yapısına aykırı kaçmaktadır. Aristoteles, insanlar arasında süregelen *eşitsiz* ilişkileri de *bir biçimde* hesaba katması gerektiğini düşünmüş olmalıdır. İkincisi çok daha kritiktir; Aristoteles mübadeleyi, yani *insanlar* arasındaki bir ilişkiyi açıklamaya çalışırken, karşısına *şeyler* arasındaki bir ilişki çıkmıştır. Aristoteles'i zorlayan belli ki budur. Salt ürünler arasındaki bir oran ilişkisi ona anlamsız görünmüş olmalı ki, ürünler arası oranın insanlar arasındaki bir oranı yansıtması gerektiğini söylemiştir. Böylece Aristoteles, şeyler arasındaki ilişkiyi yeniden insanlar arasındaki ilişki düzeyine yükseltmeye çalışır gibidir. İhtiyaç kavramına başvurmasının sebebi de budur; ihtiyacın toplumsal önemini kavramasının yanı sıra Aristoteles, ihtiyacı öne sürmekle mübadele ilişkisinin insanlar arasındaki bir *şeyle* ilişkili olduğunu hem kendine hem de okuyucuya ispatlamaya çalışmaktadır. Aristoteles'in değer eşitliğinden ürktüğünü (*feared*) söylemekse, bu müthiş çabayı görmezden gelmek demektir. Meikle, Aristoteles'in, bir öyle bir böyle deneyerek, sürekli yön değiştirerek, nasıl da çabaladığını pek güzel anlatmıştır.⁸² Ne ironiktir ki, Aristoteles'in göstermeye çalıştığı şey, yani mübadelenin insanlar arasındaki bir ilişki olması, bizzat mübadelenin gerçekliğidir. Aristoteles, **şeyler** arasında bir ilişki olarak görünen mübadelenin “yasasını” (ortak ölçü), insanlar arası bir *başka* ilişkide aramıştır; oysa, ortak ölçü, bizatihi şeyler ve insanlar arasındaki *aynı* ilişkidir; özünde insanların emekleri arasındaki ilişki, ürünleri arasındaki ilişkiye yansır. Aristoteles bunu, ortak ölçünün emek olduğunu görememiştir.

82 Meikle, “Aristotle and the Political Economy of the Polis”, s. 59.

Değerlendirme

Aristoteles'te ve Marx'ta Ortak Ölçü:

Ortaklıklar, Farklılıklar

Marx'ın değer biçimini incelerken, kendisinden yüzlerce yıl önce-sinde, mübadele ilişkilerinin henüz yeni filizlendiği dönemde yaşa-yan Aristoteles'i anmasının sebebi, Aristoteles'in, eşdeğerlerin mü-badele edildiğini kavramış olmasıdır. Aristoteles eşdeğerliğin hangi temelde kurulduğunu anlamaya çalışmış, ancak açıklayamamıştır.

Marx'la Aristoteles arasında birkaç önemli fark bulunuyor. İl-kin, farklı çağlara tanıklık ediyorlar. Marx insanlar ve insanların emekleri arasında eşitlik düşüncesinin yerleştiği burjuva toplumu-nun düşünürü. Kapitalist üretim tarzının kritik bir gelişim aşama-sında, manüfaktürden büyük ölçekli fabrikalara geçildiği, makine ve otomatizasyonun kurulmaya başlandığı çağda yaşıyor. Kapi-talist üretim koşullarındaki mübadeleyi ve sermayenin koyduğu (*positing*) değeri inceliyor.⁸³ Aristoteles ise, köle emeğine dayalı, ama aynı zamanda küçük üreticiliğin ve zanaatların geliştiği An-tik Yunan'da basit mübadeleyi inceliyor ve karşılıklılık esasına dayalı mübadeleyi *adalet* düşüncesiyle bağdaştırıyor. Aristoteles için mübadele, toplumsal ilişki biçimlerinden sadece *biridir*; *eko-nomik* bir olgu değildir çünkü Antik Yunan toplumunda ekonomi, toplumdan ayrı bir varoluş kazanmış değildir. Bununla birlikte, in-sanların ihtiyaçlarını karşılamasının bir yolu, yahut bir aracı olarak toplumsal bir üretim ilişkisine gönderme yapar; bu yanıyla elbette

83 Sermayenin bir şeyi koyması (vazetmesi) için, sermayenin başlangıçta man-tıksal olarak varsaydığı şeyi kendi ürünü olarak üretmesi gerekir. Bkz. Roberto Fineschi, "The Four Levels of Abstraction of Marx's Concept of 'Capital' Or, Can We Consider the Grundrisse the Most Advanced Version of Marx's Theory of Capital?", R. Bellofiore, G. Starosta ve P. D. Thomas (der.) *In Marx's Laboratory: Critical Interpretations of the Grundrisse*., Londra: Brill, 2013, s. 76.

ki *ekonomik* bir olgudur. Ne var ki Schumpeter ve ardından Finley, Aristoteles'in çözümlemesini ekonomik bir analiz olarak değerlendirmezler, hatta bu nedenle Aristoteles'i yetersiz bulurlar.⁸⁴ Aristoteles'in adalet kavramından mübadeleye sıçrayan analizini salt bir ekonomik analiz olarak değerlendirmek güç olsa da, Schumpeter ve Finley'in ileri sürdüğü gibi, ekonomik bir analiz olarak kabul etmemek de büyük yanılgıdır; zira, Aristoteles'in zamanında ve düşüncesinde ekonomik olanın toplumsal olandan ayrı bir yeri olmadığı gibi, toplumsal da "ekonomik" ilişkilerden ayrı bir varoluşa sahip değildir.

İkinci olarak, Aristoteles'le Marx bilgi birikimi bakımından da farklı donanıma sahiptirler. Aslında, her biri kendi çağının bilgisini haizdir. Marx sadece politik ekonomi bilimi üzerine değil, matematikten antropolojiye döneminin tüm bilimleriyle ilgilenmiştir. Dante'nin *İlahi Komedya*'da "bilenlerin alimi" (*master of those who know*) değişimiyle taçlandığı Aristoteles de günümüz felsefesinin, mantık biliminin, estetiğinin, fizik, zooloji ve biyoloji biliminin, politik tarih biliminin öncü yapıtlarını vermiştir. Kuşkusuz nesnel gerçekliğin farklılığı, dönemlerin bilgi birikimini de farklılaştırmıştır. Genel kabul gördüğü üzere, mübadele ve değer üzerine düşünen ilk filozof Aristoteles'tir; Aristoteles bu konuda bir bilgi mirasına sahip değildir. Oysa, Marx, Petty'den Smith'e, Smith'ten Ricardo'ya tüm politik iktisatçılardan hem beslenmiş, hem de onları eleştirerek büyük teorisini oluşturmuştur. Marx'ın düşüncesinin esas öncülleri aslında Aristoteles'ten ziyade başta Smith ve Ricardo olmak üzere politik iktisatçılardır ki değer kaynağının emek olduğunu onlar söylemiş, emek değer teorisini onlar geliştirmiştir. Marx, bu bilgiden hareketle değer ve soyut emek kategorilerini bul-

84 J. A. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, s. 57; Finley, "Aristotle and Economic Analysis".

muştur. Aristoteles ise bu bilgiye ulaşamamıştır.

Üçüncü olarak, aralarında şöyle temel bir fark da bulunmaktadır; Marx, sınıfsız ve eşitlikçi bir toplum hedefinden hareketle, emekçilerden taraf durarak, toplumsal ilişkileri incelerken, Aristoteles, içinde yaşadığı köleci toplumu olumlayarak ve köle emeğini meşrulaştırarak analizini sürdürmüştür.

Ancak, bütün farklılıklarına karşın, mübadeleyi çözümlerken benzer biçimde us yürütmüşlerdir: ***eşdeğerlerin mübadelesi ortak ölçüyle ölçülmeyi gerektirir***. Aristoteles ortak ölçüyü bulamamıştır; Marx ise mübadeleden –mübadele değeri– ortak ölçüye –değere–, değerden soyut emeğe ve oradan da sermayeye uzanan diyalektik bir yöntemle sermayenin devindirici yasalarını keşfetmiştir. Tabii ki aralarındaki önemli bir fark da yöntemleridir; Aristoteles analitik düşüncenin mimarıdır, Marx ise Hegel’in diyalektik yöntemi araştırma konusuna uygulamıştır.

Marx’la Aristoteles’i yakınlaştıran sadece ortak ölçü arayışları değildir; Aristoteles de Marx gibi toplumsal üretimden hareket etmiştir. Ortak ölçü, her ikisi için de, teknik bir meseleden ziyade toplumsal ilişkiyle bağlantılıdır. Ancak, Aristoteles’in analizinde mübadele üretim ve bölüşüm ilişkilerinin tek biçimi değildir – çünkü Antik Yunan toplumunda öyle değildir; Marx’ta ise mübadele ilişkisi yegâne üretim ve bölüşüm yoludur bu nedenle ortak ölçünün kendisi bizatihi üretimin toplumsallığını kurar.

Aristoteles Antik Yunan’da mübadelede, belirli mübadele oranlarının yerleştiğini gözlemlemiştir. Buna göre belirli bir ürün, diyelim ki ev, bir başka ürünle, yatakla, belirli bir oranda (1:5) mübadele edilmektedir. Aristoteles, bir evi beş yatağa eşitleyen şeyin ne olduğunu anlamaya çalışmıştır. Aristoteles, iki ürünün mübadele oranının şeyler arasında bir oran değil, o ürünleri üreten insanlar

arasında bir oran olması gerektiği kanaâtindedir. Şeyler arasındaki mübadele oranı, olsa olsa üreticiler arasındaki oranın bir yansıması olabilir. Çünkü, Aristoteles için, mübadele ilişkisi şeyler arasındaki bir ilişki değil, insanlar arasındaki bir ilişkidir.

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, bugün ekonominin konusu olarak kabul edilen mübadele, Aristoteles için toplumsal bir meseledir, zira ekonomi toplumdan bağımsız bir olgu değil, toplumsal ilişkilerin bir veçhesidir - insan ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik bir etkinliktir. Ayrıca, ekonomi o dönemde toplumsal kurumlardan ayrı bir yapısal biçim kazanmadığı için, ekonomik ilişkilere ilişkin düşünce de toplumu genel olarak ele alan çalışmalara tabi olagelmıştır. Bu ilişkiler belirli bir etik ve adalet düşüncesiyle de bezenmiştir; ihtiyaç, dayanışma, kendi-kendine yeterlik gibi unsurlar, toplumsal ilişkilerin olduğu gibi ekonomik ilişkilerin de dayandığı temel öğelerdir.

Ama öte yandan, Aristoteles'in tasavvurunda toplum da bugün "ekonomik" kabul ettiğimiz çeşitli etkinliklerle maluldür - toplum çeşitli zanaatlar ve mesleklerden oluşan bir bütündür. Tüm bu zanaatlar türlü türlü ihtiyaçları karşılamak için gelişmiştir. Doktorla çiftçi, mimarla doğramacı yahut ayakkabıcı ile mimar, farklı ihtiyaçları karşılayan farklı zanaatkârları örneklerler; bu nedenle Aristoteles doktorla doktor arasındaki mübadeleyi anlamsız bulur. Bu tasavvur şunu ortaya koyar ki, Aristoteles, mübadeleyi, sadece, iki kişi arasında bir ilişki olarak görmemiştir; mübadele aynı zamanda iki üreticinin ilişkisidir. Pack'in dikkat çektiği üzere, A ile B sadece birer insan veya basitçe ihtiyaçlarından fazlasını mübadele eden hane (*oikos*) "reisleri" değildir.⁸⁵ Aksine, A bir mimardır; B de bir doğramacı: A evleri, B ise yatakları, mübadele etmek yahut satmak için üretmektedir. Pack'in yorumuna şu da eklenmelidir: A, yani

85 Pack, *Aristotle, Adam Smith and Karl Marx*, 2010, s. 7.

mimar, doğramacının ürettiği yatalara; B, yani, doğramacı, mimarın inşa ettiği evlere ihtiyaç duyar. O halde mübadele iki insanın arasında gerçekleşen, toplumsal bir ilişkinin ifadesidir. Hatta Aristoteles, bu ilişkinin, diğer tüm zanaatlar için de geçerli olduğuna dikkat çekmiştir.

Aristoteles'e göre, insanlar ihtiyaçlarını karşılamak için mübadele ilişkisi içine girmektedirler; Aristoteles *Politika*'da, bütün şehir devletlerinde insanların kendilerinin ve birbirlerinin ihtiyaçlarını karşılamak için alıp satmak zorunda olduklarını yazmıştır (1321b-15);⁸⁶ zira tüm insanlar öbür insanlara ve topluma muhtaçtırlar. İnsan toplumdan soyutlandığında kendine yeter (*self-sufficing*) olmaktan çıkar; böyle biri “ya türün kötü bir örneğidir (*poor specimen*) ya da insanüstü bir varlık” (1253a).⁸⁷ Bu nedenle insan toplumun bir parçasıdır. Mübadele bu yönüyle toplumun kurucu bir unsurudur. Marx'ın *Nikomakhos'a Etik*'ten alıntılandığı sözlerin hemen başında Aristoteles, mübadelenin toplumsal önemini açık bir biçimde ortaya koymuştur:

mübadele olmadan insanların birlikteliği (association) [toplum] olmaz.

Marx'ın *Kapital*'de bu ilk cümleyi aktarmaması şaşırtıcıdır. McNeill, Marx'ın bu ilk cümleyi önemsiz bulduğunu, çünkü, karşılıklılığın Yunan toplumundaki önemini bütünüyle anlamadığını ileri sürmektedir. McNeill'e göre bu cümle Antik Yunan'da, Marcel Mauss'un Polinezya ve Melanezya gibi toplumlardan örneklerle tanıttığı, armağan benzeri mübadele biçimlerine ve karşılıklılığa işaret eder.⁸⁸ Mübadele de bu çerçevede anlaşılmalıdır.⁸⁹ Marx'ın

86 Aristoteles, *Politics*, İngilizceye çeviren: C. D. C. Reeve, Hackett Publishing Company, 1998, s. 187.

87 Aristoteles, *Politics*, s. 4.

88 Mauss'a göre armağan, toplumsal ilişkileri kuran unsurdur. Armağan, bireyler ve gruplar arasında, ortaklıkları, ittifakları ve yükümlülükleri yaratır.

Katkı'da, Marx'ın analizini incelediğimiz bölümde andığımız tartışma bağlamında, bir dipnotta Aristoteles'in sözlerinin tümüne yer verdiğini de belirtmek gerekir.⁹⁰ *Kapital*'in ilk cildinin ilk bölümlerinde ise, *Katkı*'daki analizi kısmen özetleyerek kısmen de değiştirilerek aktarmıştır. Aristoteles'in orijinal ifadesi şöyledir:

mübadele olmadan birlik, eşitlik olmadan mübadele ve ortak bir ölçüde ölçülme olmadan eşitlik olama[z] (1133b: 17).

Bu sözlerden, ortak ölçünün, Aristoteles için de basitçe teknik bir mesele olmadığını anlıyoruz. Ürünlerin belirli bir niteliğiyle açıklanabilecek ortak ölçü, ürünlerin ötesinde insan ilişkilerine ve topluma uzanan bir anlam taşımaktadır. Ortak ölçü, ihtiyaçlarla bu ihtiyaçları karşılayan ürünler arasındaki dolayımıdır, *aracıdır*; ihtiyaç ise, birey ile toplum arasında dolayımıdır, *aracıdır*: “ihtiyaç her şeyi tek bir birim gibi bir arada tutar.” İnsanlar birbirlerine ihtiyaç duyar, birbirlerinin ürünlerine ihtiyaç duyar -birbirlerinin emeklerine ihtiyaç duyar-. Birbirlerinin ürünlerini mübadele aracılığıyla edinirler; ancak mübadele ortak ölçüyle ölçülebilen ürünler arasındaki eşitlikle yürür. Ortak ölçü olmazsa, eşdeğerler mübadele edilemeyecek, eşdeğerlilik sağlanmayınca ise ürünler mübadele edilemeyecektir; mübadelenin olmaması ihtiyaçların giderilememesi, toplumun çökmesi anlamına gelecektir: “Bir evle [yahut bir miktar yiyecek] mübadele edilen ayakkabı sayısı bu nedenle mimarın ayakkabıcıya oranına karşılık gelmelidir. Eğer bu gerçekleşmezse ne mübadele ne de ilişki (*intercourse*) olur (1133a: 20).⁹¹ Çünkü,

Mauss, *The Gift*, 2002.

89 McNeill, *Alternative Interpretations of Aristotle on Exchange and Reciprocity*, s. 57.

90 Marx, *Ekonomi Politîğin Eleştirisine Katkı*, s. 85.

91 Crisp, Ross'un “intercourse”la karşıladığı sözcük yerine “association” sözcüğünü önermiştir, ki birlik, birliktelik, toplum anlamlarını daha yoğun verir.

“mübadele için bir araya gelen insanları, bu adalet biçimi bir arada tutar” (1132b: 30).

Gördüğümüz gibi, Antik Yunan’da belirli bir gelişmişlik düzeyine ulaşmış mübadele ilişkileri, Aristoteles’in us yürütmesini koşturmuştur. Ancak mübadele, o dönemde ihtiyaçları karşılamak için temel toplumsal ilişki biçimlerinden sadece biridir. Antik Yunan’da başka toplumsal ilişki biçimleri de bulunmaktadır; insanların toplumsal statüsüne ve sınıfsal konumuna bağlı olarak gerçekleştirdikleri el koyma ve bölüşüm ilişkileri gelişmiştir. Antik Yunan toplumu sınıflı bir toplum olduğu gibi, toplumsal artığı üretenlerle artığa el koyanlar arasında çeşitli sınıf/statü konumları da bulunmaktadır –hatta, egemen üretim ilişkisi, köle efendi ilişkisidir. Aristoteles, köleliği savunur; bölüşümcü adalet konusunda değindiği gibi, zenginliğin kişilerin statülerine göre paylaşılmasını da olumlar. Ne var ki, mübadele ilişkisinin karşılıklılık esasına göre gerçekleştiğini, eşdeğerlerin mübadele edildiğini ve mübadelede kişilerin toplumsal statülerine bağlı bir eşitsizliğin söz konusu olmadığını görmüştür. Aristoteles’in kafasını karıştıran mesele tam da bu noktada belirir: Birbirinden çok farklı bu ürünler nasıl karşılaştırılabilir? Nasıl eşitlenebilir? İnsanları diğer ilişkiler içerisinde karşılaştırabileceğimiz çeşitli ölçüler var; efendi veya köle olmak yahut çeşitli erdemlere sahip olmak gibi. Peki, ürünler nasıl ölçülecek? Ancak, Aristoteles’in gördüğü gerçeklik sadece bu değildir; ürünlerle üreticiler arasında bir bağlantı olduğunu da görmüştür. Birinin ürettiğinin (evin) diğerininkinden (yatak) daha iyi veya “değer”li olduğunun da farkındadır (1133a) (bir eve karşılık beş yatak). Bütün bunları düşündüğünde, emekle bağ kurması gerekirdi, ama kuramamıştır. Çünkü, Yunan toplumunda emekler eşit değildir. Ayrıca, Aristoteles’in düşüncesinde emek değersiz bir şeydir. Emegin temel toplumsal bir ilişkinin devindirici yasası ol-

duğunu kabul etmek, emeği kıymetli kılmak anlamına gelir ki bu Aristoteles'in köleliği olumlayan, kol emeğini değersiz bulan teorisine uymaz. Aristoteles'in kabulleri zaten böylesi bir düşünce geliştirmesine engeldir.

Marx'ın sözleriyle, Aristoteles'in “değer” kavramından yoksunluğunun sebebi, içinde yaşadığı toplumsal koşullardır. Ancak, benzer biçimde, Aristoteles'in mübadelede eşdeğerliği kavraması da aynı toplumsal koşulların ürünü olmalıdır.

Marx, Aristoteles'i anarken, aslında, Antik Yunan toplumunda süregiden ve giderek yaygınlaşan mübadele ilişkilerine dair önemli ipuçları sunmuştur. Aristoteles'e, *eşdeğerliği* keşfettiği için övgü düzerken Marx, örtük olarak, kapitalizm öncesinde de -Antik Yunan'da- *bir biçimde* eşdeğerlerin mübadele edildiğini kabul etmiş görünmektedir. Zira, Aristoteles'in eşitlerin mübadelesini düşünbilmesinin koşulu da, bunun, bizatihi içinde yaşadığı toplumun gerçekliği olmasıdır. Nikolas Theocarakis'in söylediği gibi, her ne kadar Aristoteles ortak bir ölçünün *felsefi* olarak bulunamayacağı sonucuna ulaşmışsa da aslında Antik Yunan'da gerçek hayatta eşitler mübadele ediliyordu.⁹²

Marx'a göre “ortak ölçüyle ölçülebilme”, toplumsal işbölümünün belirli bir gelişme aşamasına ulaşması ve belirli bir biçim almasıyla, ürünün, tarihsel olarak büründüğü toplumsal bir niteliktir: Ürün belirli tarihsel koşullar altında özgül bir toplumsal biçim olan meta biçimini alır ve ortak bir ölçüyle ölçülebilir hale gelir. Meikle'ye göre, Aristoteles'in zamanında Atina'da da ürünler, toplumsal işbölümünün sağladığı uygun koşullar sayesinde, büyük ölçüde benzer bir toplumsal biçim kazanmışlardır.⁹³ Dördüncü yüzyıl Atinası'nda, bir yandan tarımla zanaatların ayrılması ve zanaatların

92 Theocarakis, “Nicomachean Ethics in Political Economy”, 2006, s. 11.

93 Meikle, “Aristotle and the Political Economy of the Polis”, s. 67.

çeşitlenmesiyle uzmanlaşma gelişmiş, öbür yandan üretim ve emek giderek artan bir biçimde özel (*private*) bir karakter kazanmıştır. Bu iki kritik gelişmeye, bu özel “uzmanlar” arasında gelişen mübadele eşlik etmiştir. Böylece, üreticiler kısmen mübadele için üretmeye başlamış, ihtiyaçlarını da kısmen mübadele yoluyla karşılamaya yönelmişlerdir. Bir başka deyişle, kapitalist olmasa da, çok yönlü bir mübadele sistemi gelişebilmiştir.

Marx, eşdeğerlerin mübadele edilebilmesi için *nitel* bakımdan eşitlenmeleri gerektiğini söylemişti. Ancak, meta mübadelesinin yeni yeni yaygınlaştığı bu dönemde, burjuva toplumunda olduğu gibi, metaların değerini belirleyenin içerdikleri soyut emek olduğunu söylemek kolay değildir. Buna karşılık, mübadele ilişkisine girenlerin, metaların değerce eşitlenmesini talep etmesi, bu eşitliğin peşinde olması pekâlâ mümkündür. Üreticiler emeklerinin karşılığını almak isterler; Aristoteles’in yazdığı gibi, mübadelede kısasa kısas (kötülüğe kötülükle karşılık vermek, *evil for evil*) yasası işler. Kapitalizm öncesinde, özellikle Aristoteles’in zamanında eşdeğerlerin mübadele edildiği düşüncesine çeşitli itirazlar yöneltilmiştir. Örneğin Hans G. Ehrbar, Aristoteles’in verdiği örnekte, yatakla evin eşitlenmesinin, üretimdeki eşitliğin yansıdığı bir yüzey temsili olmadığını ileri sürer. Antik Yunan’da üretim, emeklerin eşitliği ilkesine dayanmadığı için, mübadeleciler sanki yatakla ev eşitmiş gibi davranır; oysa bu, Ehrbar’a göre, hayali bir eşitliktir.⁹⁴ Diane Elson ise, “The Value Theory of Labor” (“Emeğin Değer Teorisi”) başlıklı önemli makalesinde benzer bir itiraz yöneltir:⁹⁵ “Marx’ın meta mübadelesinin metaların eşdeğerliliğini gerektirdiği iddiası,

94 Hans G. Ehrbar, “Annotations to Karl Marx’s ‘Capital’”, <http://content.csbs.utah.edu/~ehrbar/akmc.htm>, s. 348.

95 Diane Elson, “The Value Theory of Labor”, D. Elson (der.) *Value: The Representation of Labour in Capitalist Economy* içinde, CSE Books, 1979, s. 152.

biçimsel ve tarih dışı bir mübadele kavramından değil, metaların gerçekten toplumsal olarak ölçülebildiği ... kapitalizme özgü bir mübadele sürecinin gözlenmesinden gelir". Yani Elson, kapitalizm öncesi toplumlarda mübadelenin eşdeğerlik esasına göre yürümediğini; eşdeğerliğin sadece kapitalizme özgü olduğunu iddia etmiştir. Elson'ın ileri sürdüğü gibi, eşdeğerlerin mübadelesi "kapitalizme özgü bir mübadele sürecinin gözlenmesinden" geliyorsa, Aristoteles bunu kapitalizmden iki bin yıl önce nasıl kavrayabilmişti? Olguların teorik bilgisi, olguların yokluğunda nasıl ortaya çıkabilir? Bu soru yanıtlanmayı beklemektedir. Bu noktada E. Vasilyeviç İlyenkov'a kulak verelim: İlyenkov, genel olarak değer soyutlamasının ve onu temsil eden sözün tarihinin mübadele ilişkileri kadar eski olduğuna dikkat çekiyor ve ekliyor: Yunanca *axia*, Almanca *Wert* vs, Petty, Smith ya da Ricardo tarafından yaratılmadı. "Her dönemin tüccar ve köylüleri, satın alınabilen ve satılabilen, satıldığında bir şey eden ya da bir şeye değen her şey için 'değer' ya da 'eder'i kullanmıştır."⁹⁶ Değer sözcüğünün kökeni de, İlyenkov'u desteklercesine, çok eskilere uzanır. Sözcüğün etimolojisinin de ortaya koyduğu gibi, değer bir özdeşliğin ifadesidir aynı zamanda. Değer sözcüğü; pay, hisse, kıymet anlamlarına gelen Eski Türkçe "teğir" sözcüğünden evrilmiş; Eski Türkçe eşit olmak anlamına gelen "teg" fiilinden türetilmiştir.⁹⁷ A. Kiarina Cordela'ya göre de Aristoteles,

96 E. Vasilyeviç İlyenkov, *Diyalektik Mantık: Diyalektik Mantığın Tarihi ve Diyalektik Mantık Teorisi Üzerine Denemeler*, Çev. Alper Birdal, İstanbul: Yazılama Yayınevi, 2009, s. 254.

97 Kaşgarî, 1073'te, *Divan-i Lugati't-Türk*'te şöyle yazar: "ol at tegirinde bo-kurdi" (atı değerinden ucuza verdi). Aktaran Nişanyan, *Nişanyan Sözlük*. Teg sözcüğü ise, "ulaşmak, erişmek, yetişmek, eşdeğer olmak" fiilinden evrilmiştir. Aynı kökten "teg" dek, kadar; "teğ" denk; "teğe" ise eşleştirmek, ölçüştürmek anlamlarına gelir. Bkz. Nişanyan, *Nişanyan Sözlük*. İngilizce value (değer) sözcüğünün kökeni Latince valere'e uzanır. 13. yüzyıldan alınan şu cümle çarpıcıdır: "fiyat, bir şeyin içsel-özel (intrinsic worth) değerine eşittir." Bkz. Online Etymology Dictionary, <http://www.etymonline>.

kurduğu bu eşitlik ile, çok eski toplumlardan itibaren değer var olduğunu ima etmiştir. Cordela'nın, Aristoteles'e ve Marx'a getirdiği yorum şuna varır: [Antik Yunan'da] değer, halihazırda mevcut olduğu halde, köle emeğinin varlığında, yapısallaştırılmaz; sadece kavranıp, betimlenebilir.⁹⁸

Şimdilik şu kadarını söylemek mümkün gözüküyor. Aristoteles'in "değer" analizinin dayanağını da sınırını da içinde yaşadığı toplumsal koşullar belirlemiştir. Aristoteles, Antik Yunan'da yeni yeni gelişmekte olan mübadele ilişkilerini açıklamaya çalışmıştır. Gelişigüzel görünen mübadelenin düzenleyici yasalarını araştıran Aristoteles, bir yandan Antik Yunan toplumunun köle emeğine dayalı hiyerarşik yapısı öte yandan mübadelenin erken aşamalarında bulunması nedeniyle analizini tamamlayamamıştır. Aristoteles'in kölece düzeni eleştirmeyip onaylaması da, analizini ileriye götürmesini engellemiştir kuşkusuz. Bununla birlikte Aristoteles, meta mübadelesinin eşdeğerlik esasına göre gerçekleştiğini ortaya koymuş görünmektedir; bu eşdeğerliğin temelini ürünlerini mübadele eden üreticilerle ilgili bir unsur olması gerektiğini de belli ki sezmıştır. Makoto Itoh bu tartışmaya yeni bir soruyla katılır. Marx, ortak ölçüyle ölçülebilenin temelini, insan emeğinin metalarda değer in tözü olarak cisimleşmesiyle açıklamıştı. "Ancak", diye sorar Itoh, "ortak ölçünün dayanabileceği başka teorik olasılık yok mudur?"⁹⁹ Itoh bu soruya Kozo Uno'nun izinden giderek yanıt arar. Uno, Aristoteles'in değer biçimlerini (*forms of value*), metaların değer biçimlerini fark etmesini takdir etmiştir; para ve bazı

com/index.php?term=value.

98 A. Kiarina Cordela, *Being, Time, Bios: Capitalism and Ontology*, SUNY Press, 2013, s. 64.

99 Makato Itoh, "The Evolution of the Concept of Value and its Historical Ground: from Marx's Dialogue with Aristotle", *World Review of Political Economy*, 2011, 2(2): 193-204, s. 197.

sermaye türleri, eski zamanlardan itibaren, insanlık tarihinde, muhtemelen görünüş ve var olma zemininde farkedilebilir. Ancak, Uno'ya göre, kapitalizm öncesi dönemde, esas olarak toplumlar arası iktisadi koşullarda yer aldıkları, toplum içi komünal ekonomik düzene dışsal kaldıkları ölçüde, bu biçimlerin toplumsal yaşama kısmi etkide bulunması veya nüfuz etmesi, henüz, toplumsal emek ilişkileriyle mantıksal olarak bağlantılı değildir. Bu nedenle, Aristoteles'in değer biçimlerinin farkına varması, ne metalar arasında insan emeği temelinde eşitliği gösterir ne de doğru bir değer biçimi nosyonunun gelişmesine yol açar.¹⁰⁰ Aristoteles metaların ortak ölçüde ölçülebilirliğinin cisimleşmiş emekte temellendiğini gösteremese de, metanın para biçiminin basit değer biçiminin gelişimi olduğunu açıklığa kavuşturmuştur. Bu, Uno'ya göre, metaların değer biçimlerinin gelişimi üzerine bir teorik düşüncenin, emeğin tözü temeline dayanmasına gerek olmadığını gösterir.¹⁰¹ Uno'ya yöneltilebilecek başlıca soru, mübadeleyi devindiren birden fazla değer teorisi olup olmadığıdır. Bu beraberinde bir dizi tartışmaya gebe dir. Ayrıca, Antik Yunan'da mübadelenin toplum içi bir etkinlik olarak yaygınlaşmış olduğunu da dikkate almak gereklidir. Bu olgu ise, o dönemde mübadele ilişkisini devindiren ortak ölçü üzerinde düşünmeyi gerektirir. Marx Aristoteles'in çabasını *Kapital*'de “değer ifadesinin sırrı, yani genel olarak insan emeği oldukları için ve oldukları ölçüde bütün emeklerin eşit ve eş değerde olmaları, insanların eşitliği kavramı halkın bir ön yargısı haline gelerek yerleşiklik kazanmadan çözülemez” diye yorumlar.¹⁰² Ancak bu sözlerinin hemen ardından çok kritik bir yorum yapar; Aristoteles'in

100 Itoh, *The Evolution of the Concept of Value and its Historical Ground*, s. 199-200.

101 Itoh, *The Evolution of the Concept of Value and its Historical Ground*, s. 200.

102 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 71.

yaşadığı koşulların, onu, “bu eşitliğin ‘gerçekten’ temelinde yatan” şeyi anlamasını engellediğini söyler.¹⁰³ Marx’ın, “gerçekten” (İngilizce çevirisinde “*in truth*”,¹⁰⁴ Almanca orijinalinde “*in Wahrheit*”,¹⁰⁵) sözcüğünü vurgulaması anlamlıdır; Marx’ın sözlerinden eşitliğin ve özdeşliğin **gerçekte** bulunduğunu, ancak Aristoteles’in bunu çözemediğini çıkarmak olanaklıdır. Marx, birkaç sayfa ileride, olguların, onlara ilişkin bilgimizden önce bir gerçeklik ve kararlılık kazanması gerektiğine de dikkat çeker;¹⁰⁶

emek ürünlerine meta damgasını vuran ve dolayısıyla meta dolaşımı için gerekli olan biçimler, insanların, bu biçimlerin, onların gözünde zaten değışmezlik kazanmış olan tarihsel karakterleri hakkında değilse de içerikleri hakkında bir açıklığa kavuşmaya kalkışmasından önce, toplumsal yaşamın fiziksel biçimlerinin kararlılığını kazanmış bulunur.

Sonuç olarak, özetle, Antik Yunan’da tamamlanmış bir “değer biçiminin” kurulduğunu söylemek kesinlikle olanaklı olmasa da, eşdeğerlerin mübadelesinin olgusal varlığı, ortak ölçünün nasıl kurulmuş olabileceği sorusunu canlı tutar.

Aristoteles’in ilk taşlarını döşediğı değer teorisinin geliştirilebilmesi, ancak, değer ilişkilerinin gelişmesiyle olanaklı olmuştur. Değer ilişkisinin bütün üretim ilişkilerinin belirleyici yasası haline gelmesi ise, kapitalist toplumun özelliğidir: Antik Yunan’dan farklı olarak burjuva toplumunda herkes eşittir; hem insanların kendileri hem de emekleri eşittir. İnsanlık tarihinde ilk defa insanların emek-gücü ile birlikte hemen hemen bütün ürünler meta karakteri

103 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 71.

104 Marx, *Kapital I*, Progress Publishers, s. 40.

105 Karl Marx, *Das Kapital, Kritik der politischen Ökonomie*, Cilt: 1, Otto Meissners Verlag, Hamburg, 1908, s. 26.

106 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 85.

kazanmıştır. Kapitalist çağa özgüllüğünü veren sadece metaların nicel artışı ve toplumu kuşatması değildir kuşkusuz; geçmiştekinden farklı olarak üretim, bundan böyle, zanaatkârların bireysel üretimi değildir; metalar sermaye ilişkileri içinde, sermayenin egemenliği altında, kendisi de bir meta olan emek gücü tarafından üretilirler. Bu koşullarda üretilen ürünler de artık meta oldukları denli de sermayedirler.

Kapitalist toplumda hemen her şey metadır! Tüm ihtiyaç nesnelerimiz meta karakterindedir. Ne var ki giderek daha fazla şey alınır satılır hale geldikçe, arkalarındaki gerçekliği daha çok gizlerler: Mübadelede görünür olan iki ürünün oran ilişkisidir sadece; o ürünleri yaratan emekler ve emekçiler gözden silinmiş gibidir. Kişiler arasındaki toplumsal ilişkiler nesneler arasındaki toplumsal ilişki gibi görünmektedir.¹⁰⁷ Marx bu görüntünün arkasındaki gerçekliği göstermiş, bu gerçekliğin neden böylesi bir görünüş kazandığını da ortaya koymuştur: Toplumsal değişmiş gibi görünen ilişkilerin toplumsal karakterini göstermiştir.¹⁰⁸

Aristoteles'ten beslenen Marx, Pack'in söylediği gibi, düşünürün “iki bin yıldır yanıtlanmayı bekleyen sorusunu –birbirinden son derece farklı şeyleri karşılaştırılabilir, eşit ve ortak ölçüyle ölçülebilir yapan nedir– yanıtlamış[tır]”:¹⁰⁹ bu insan emeğidir, soyut emektir.

Marx, sadece, ortak ölçünün soyut emek olduğunu ortaya koyarak, Aristoteles'in yarım bıraktığı analizi tamamlamakla kalmamıştır; ayrıca, Aristoteles'in ispatlamaya çabaladığını, yani şeyler arasındaki ilişkinin, gerçekte insanlar arasındaki ilişkinin bir yansı-

107 Marx, *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*, s. 49.

108 Bkz. Melda Yaman, “Meta”, *SAV Katkı*, 2016, 2: 5-13.

109 Pack, Aristotle, *Adam Smith and Karl Marx*, s. 172.

ması olduğunu da göstermiştir.

Marx'ın bu bağlamda yaptığı, Aristoteles'in birbirinden ayrı ilişkiler yahut olgularmış gibi ele aldığı iki ilişkinin bir ve aynı ilişkinin iki görünümü olduğunu göstermektir; yani bir bakıma James C. Maxwell'in (1831-1879) elektromanyetik alan teorisini kurarak yaptığına benzer. Maxwell kendisinden önce birbiriyle ilişkisiz olduğu düşünülen elektrik alan ile manyetik alanı, elektromanyetik alan teorisinde birleştirmişti. Marx da nesneleri karşılaştırırken aslında insanların emek zamanlarını karşılaştırdığımızı; böylece nesneler arasındaki ilişkinin aynı zamanda onları üreten emekler arasında; daha doğru bir deyişle aslında, insanlar arasındaki ilişki olduğunu ortaya koymuştur.

Peki, insanlar ve belirli bir ihtiyacı karşılayan metaller arasındaki ilişki nasıl birbirine bağlanır? Aristoteles'in kafasını meşgul eden bu soruna Marx'tan hareketle şöyle bir açıklık getirebiliriz. Bir tarafta tekil insanın “doğasından” ve biyolojisinden gelen ihtiyaçları dururken, öbür tarafta insanı öbür insanlara bağlayan ilişkiler evreni – toplumsal ilişkiler bulunmaktadır. İhtiyaçlar, mübadele ilişkisi içerisinde ürünlerin değişebilirliğini (yani bizzatı mübadele ilişkisinin kendisini) kurarken, insanların emekleri arasındaki ilişki –yani toplumsal ilişki– ise mübadelenin yasasını kurar. Buna göre, bir yandan, toplumsal bir ilişki olarak mübadele, biyolojik/bireysel bir kategoriden, ihtiyaçtan dolayım olarak gerçekleşir; öbür yandan, bireysel ihtiyaçlar, insanların birbirleriyle, daha doğrusu birbirlerinin emekleriyle ilişkisinden, yani toplumdan dolayım olarak giderilir. Yani üretimin toplumsallığı *post festum* kurulur. Tekil metalleri üreten emekler, böylece, toplumun toplam emeğinin parçası haline gelirler. Bu süreçte, değer ölçüsü, toplumsal olarak gerekli emek zamanı, hem ürünleri birbirine bağlar hem de üreticileri. Bundan böyle tekil bir ürünün değeri sadece onu üreten üreticinin emek etkinliği tarafından değil, benzer ürünleri üreten tüm üreti-

cilerin emek etkinlikleri tarafından belirlenecektir. Aynı biçimde, tekil üreticilerin emek sürecine tüm diğer benzer üreticilerin emek süreçleri etkiyecektir. Yani, üretim, özünde, ürün mübadelesinden önce de toplumsal karakterdedir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki Marx sadece Smith, Ricardo ve diğer politik iktisatçıların ilkelerini belirlemeye çalıştığı ancak çelişkilerini gideremediği emek değer teorisini kapitalizmin devinimini (krizleri ve emek sömürsünü de) açıklayan muhteşem bir teoriye dönüştürmekle kalmamış, aynı zamanda, Aristoteles'ten bu yana tartışılabilen “ortak ölçü” meselesine de yanıt getirerek, tartışmalara noktayı koymuştur. Marx, meta mübadelesinin düzenleyici yasasının *değer yasası* olduğunu; emek ürünlerinin maddi bir özelliği olmayan değer, bu ürünlerin hareketini -meta mübadelesini- nasıl belirlediğini göstermiştir. Bu teori göstermektedir ki, metaları insan ihtiyaçlarını karşıladıkları için, fakat, insan emeğinin ürünü olmaları, üretilmelerinin belirli bir emek zaman gerektirmesi ve böylece her birinin belirli miktarda insan emeğinin maddileşmesi olması temelinde mübadele edebiliyoruz.

Bir Kavramın Antropolojisi: *Toplumsal Olarak Gerekli Emek Zaman* *Neyi Ölçer?*

Melda Yaman

Giriş

Toplumsal olarak gerekli emek zaman kategorisi, kapitalist üretim tarzının temel kategorilerinden biridir. Toplumsal olarak gerekli emek zaman, soyut emekle birlikte, emeğin, burjuva toplumunda aldığı özgül biçimin kategorileridir. Bu ikisi, ayrıca, sermayeyi devindiren yasanın bileşenleridir.

Peki ama toplumsal olarak gerekli emek zaman -sadece- kapitalizme özgü bir kategori midir? Diğer bir deyişle, “toplumsal olarak gerekli emek zaman” kavramının sermaye dışında yahut kapitalizm öncesinde bir gerçekliği var mıdır?

Marx, *Grundrisse*’de, meta, değer, para gibi burjuva toplumunun tarihsel bakımdan özgül (*historically specific*) başlıca kategorilerinin tarihinin kapitalizm öncesine uzandığını; yani bu kategorilerin ilk, gelişmemiş biçimlerinin kapitalizm öncesi toplumlarda görüldüğünü; ancak en gelişmiş biçimini burjuva toplumunda aldığını söyler:¹

Demek ki daha basit kategori tarihte daha somut olanından önce var olmuş olsa da tam gelişimine (hem içerik hem de yaygınlık

1 Karl Marx, *Grundrisse, Ekonomi Politikin Eleştirisi İçin Ön Çalışma*, Çev.: Sevan Nişanyan, Birikim, 1979, s. 173.

bakımından) ancak karmaşık bir toplum biçiminde ulaşabilmektedir; buna karşılık daha somut kategori ise nispeten az gelişmiş bir toplum biçiminde daha tam bir gelişme göstermiştir.

Marx'tan hareketle, meta, değer, para gibi kategorilerin yanı sıra sermayenin temel kategorilerinden biri olan toplumsal olarak gerekli emek zaman kategorisinin de, kapitalizm öncesine uzanan bir tarihe sahip olduğunu düşünebilir miyiz?

Bu yazıda bu soruya yanıt arıyorum. Böylesi sorulara doyurucu yanıtlar vermek hiç kolay değil. Ama belki, bu kategorilerin tarih içinde izini sürüp, bu bağlamda yeni sorular üretebilir; Marksist yazında genel kabul gören bazı varsayımları sorgulayabiliriz. Böylece, yanıtlara giden yola kapı aralayabiliriz.

Bu tarihsel yolculukta günümüz toplumlarıyla önceki toplumlar arasında, tarihsel süreci bir bütün olarak geriye bakarak anlamayı meşrulaştıran ve açıkçası olanaklı kılan bir süreklilik bulunduğunu varsayıyorum. Kategorilerin, bu tarihsel süreklilik içerisinde ortaklıklar taşıdığını düşünüyorum. Ancak, tarihin belirli aşamalarında kategorilerin özgül işlevler kazandığını da kabul ediyorum.

Tarihsel sürecin tersinden giderek, ilkin, burjuva toplumunda değer ölçüsü olarak toplumsal olarak gerekli emek zaman kategorisini ele alacağım. Bunun için önce, ilk yapıtlarından *Kapital*'e Marx'ın toplumsal olarak gerekli emek zaman kategorisini geliştirmesinin izini süreceğim; ardından *Kapital*'deki analizinden hareketle, burjuva toplumunda toplumsal olarak gerekli zamanın işlevini aktaracağım. Bu bölümde, ayrıca, “toplumsal olarak gerekli emek zaman”ı daha iyi kavramaya yardımcı olacağını düşündüğüm, Marksist yazındaki “soyut emek” ve “soyut zaman” tartışmalarına değineceğim.

Marx *Grundrisse*'de, burjuva ekonomisinin yasalarının, tarihte olduğu gibi, doğru bir biçimde araştırılıp ortaya çıkarıldığında,

daima, bu sistemin ardında yatan geçmişî işaret eden -tıpkı doğal bilimlerdeki ampirik rakamlar gibi- temel eşitliklerin kurulmasını sağlayacağını söylüyor.² Ve ekliyor; “insanın anatomisi, maymun anatomisi için bir anahtardır.”³ Ne var ki tersi de aynı ölçüde doğrudur; maymunun anatomisi de insan anatomisi için yol göstericidir. İnsanın biyolojisinin, ancak ve ancak, evrimsel öncüllerinin incelenerek anlaşılabilmesi gibi, toplumsal kategoriler de tarihsel gelişimleri içinde bütünüyle anlaşılabilir. Bu düşünceyle, ikinci bölümde, toplumsal olarak gerekli emek zaman kategorisinin, tüm toplumlarda emeğin bir kategorisi olduğunu göstermeye çalışacağım. Böylece, bu kategorinin kapitalizmdeki işlevini, önceki toplumlardaki ilksel işlevinin zemininde edindiğini; ancak kapitalizmde, önceki toplumlarda bulunmayan belirlenimler kazandığını gösterebilmeyi umuyorum. Son olarak, toplumsal olarak gerekli emek zamanının kapitalist toplumdaki özgül işlevine odaklanarak, bu kategorinin, Marx’ın deyişle, insanlık için taşıdığı *tarihsel misyona* değineceğim.

Değerin Toplumsal Bir Ölçütü Olarak Toplumsal Olarak Gerekli Emek Zaman

Marx *Kapital*’de bir metanın, onda, insan emeğinin nesnelleşmiş olması nedeniyle bir değere sahip olduğunu söyler. Peki, o halde, bu ürünün değerinin büyüklüğü nasıl ölçülecektir? Marx’ın yanıtını biliyoruz; “değer yaratıcı töz”ün, yani üretiminde harcanan emeğin, miktarıyla. Emeğin niceliği, süresi ile ölçüldüğüne göre, emek miktarının ölçüsü de, saat, gün gibi belirli zaman birimleri olacaktır.

2 Karl Marx, *Grundrisse, Outlines of the Critique of Political Economy*, İngilizceye çeviren: Martin Nicolaus, Tarayan: Tim Delaney, Penguin, Marxists Internet Archive, 1973, s.239.

3 Marx, *Grundrisse*, Penguin, s. 46.

Peki hangi emek değerin büyüklüğünü belirler; zira açık ki aynı ürünü üreten emekler de türlü türlüdür. Aynı ürünü, diyelim ki bir metre keten bezini, A iki saatte üretsin B ise dört saatte. Bu durumda B'nin ürettiği keten bezi A'nın ürettiğinin iki katı değer mi taşır? Marx'ın yanıtını hatırlayalım; metaların değeri **toplumsal olarak gerekli emek zamanla** ölçülür.

Marx'ın İzinde:

“Toplumsal Olarak Gerekli Emek Zaman”ın Gelişimi

Marx metanın değerinin toplumsal bir ortalama zamanla belirlendiğini *Kapital*'den çok önce fark etmişti. Metanın üretilmesi için harcanan fiili emek zamanla toplumsal olarak gerekli emek zaman arasındaki ayrım, ilk olarak 1847 yazılarında ortaya çıkar. 1845-47 arasında yazdığı, 1847 yılında yayımlanan yapıtı *Felsefenin Sefaleti*'nde, Marx, değerın diğer metalarla birlikte oluştuğunu yazar. Bir ürünün değeri tek başına “o ürünü üretmek için gerekli emek zamanla kurulmaz; onunla aynı zamanda üretilebilecek diğer her bir ürünün kotasıyla ilişki içinde” kurulur.⁴ Marx'ın bu sözleri, değeri, başından itibaren, metayı üreten emeğin diğer tüm emeklerle ilişkisi içinde düşündüğünü gösterir. *Grundrisse*'de ise toplumsal olarak gerekli emek zamanı *Kapital*'deki anlamına yakın kullanır; “değeri belirleyen, üründe harcanan emek zaman değil, o anda, gerekli olan emek zaman miktarıdır.”⁵ Marx bunu, altının üretilme zamanının yarıya düşmesi durumundaki değer değişimini

4 Karl Marx, *The Poverty of Philosophy: Answer to the Philosophy of Poverty by M. Proudhon*, Progress Publishers, 1955, s. 35. Ürünlerin zaman kotası ne anlama gelir? Marx, aynı yapıtta, ürünlerin üretildikleri emek kotasını, tüm üretime oranla harcanan emek olarak ifade etmiştir. Demek ki emek zaman kotası da, tüm ürünlerin üretilbileceği emek zamana oranla bir payı ifade eder. Marx, *agk*, s. 26.

5 Marx, *Grundrisse*, Penguin, s. 74.

örnekleyerek anlatır. Ardından, kapitalist koşullarda emek üretkenliğinin sürekli yükseldiğini; emeğin üretkenliği arttıkça metarlarda nesnelleşen emek zamanın giderek düştüğünü söyler.⁶ Açıkçası buna benzer tartışmalar politik iktisatçıların yapıtlarında da yer alır. Örneğin, David Ricardo, bireysel emeğin değer yaratabilmesi için “toplumsal olarak gerekli emeğe” indirgenmesi gerektiğinin farkındadır. Ricardo, gerçek servetin olası en düşük değeri içeren olası en fazla sayıda kullanım değerinde içerilmesi gerektiğini; yani maddi servetin olası en düşük zamanda üretildiğini yazmıştır.⁷ Ancak Ricardo, meselenin, esas olarak, sadece nicel yanıyla ilgilenir; oysa mesele, metaların hepsinin toplumsal emeğin cisimleşmiş halleri olarak var olmaları meselesidir.⁸ Politik iktisatçılar bu toplumsal ortalamanın düşme eğilimini de fark etmişlerdir; Marx bu bağlamda kendisinden neredeyse tam 200 yıl önce yaşamış William Petty’yi anar:⁹ Petty işbölümünün, belirli bir metanın üretilmesi için toplumsal olarak gerekli emeği düşürerek, metaları ucuzlattığını yazmıştır.¹⁰ Marx bu dönemde politik iktisatçılarla polemik içinde kendi teorisinin temellerini inşa etmektedir. Bununla birlikte Marx, henüz, “toplumsal olarak gerekli emek zaman” kavramını geliştirmiş değildir. *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*’da da kavramı henüz bütünüyle oluşturmamıştır; ama bir ürünün değerini belirle-

6 Marx, *Grundrisse*, Penguin, s. 74.

7 Karl Marx, *Marx Engels Collected Works*, Cilt: 32, Lawrence & Wishart, s. 391.

8 Roman Rosdolsky, *Marx’ın Kapital’inin Oluşumu*, Çev.: Cumhur Atay ve Münevver Çelik, Otonom Yayıncılık, 2008, s. 138.

9 Petty 1623-1687 tarihleri arasında yaşıyor. Adam Smith’in *Ulusların Zenginliği*, Petty’in ölümünden 89 yıl sonra, 1776’da yayımlanmıştır. Marx Petty’den övgüyle söz eder; *Kapital*’de yazdığına göre, klasik politik iktisadı Petty’le başlatır. Marx, *Kapital I*, Çev.: Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, Yordam Yayınları, 2011, s. 90 (dipnot: 35).

10 Karl Marx, *Marx Engels Collected Works*, Cilt: 30, Lawrence & Wishart, 2010, s. 296.

yen emek zamanın, o ürünün üretilmesi için toplumda kabul edilen, herkesin yaklaşık harcayacağı emek zamana karşılık gelen zaman olduğuna dikkat çeker.¹¹

Değişim-değerinde temsil olunan emek-zamanı, bireyin emek-zamanıdır, ama bu bireyle ötekiler arasında herhangi bir ayırım yapmadan, eşit bir emek kullandıkları sürece, bu bakımdan da, belirli bir metayı üretmek için birinden istenen emek-zamanı, aynı metayı üretmek için bütün öteki bireylerin kullandıkları *gerekli* emek-zamanı olduğu ölçüde, bütün bireylerin emek-zamanıdır.

Marx, toplumsal olarak gerekli emek zaman kavramını 1861-63 *defterlerinde* geliştirmiştir. Bu defterlerde Marx “gerekli emek zaman”dan, “toplumsal olarak gerekli emek zaman” kavramına geçer. Marx burada, toplumsal olarak gerekli emek zamanın, emek yoğunluğunu muazzam arttırdığını çünkü genel olarak tüm işçilerin ürünlerini, üretimin genel toplumsal koşulları altında, gerekli emek zamanda üretmek zorunda olduklarını söyler: “Köle sahibinin kamçısı bile, sermaye ilişkisinin cebriyle kıyaslandığında, aynı yoğunluğu yaratamaz.”¹² Bu sayfalarda Marx kapitalist üretimde toplumsal olarak gerekli emek zamanın *ilk defa* tüm ürünlerin değerini bütünüyle belirlediğini söyler. “İlk defa” ve “bütünüyle” vurguları şaşırtıcıdır; zira, “ilk defa” vurgusu, değer, kapitalist üretimden önce de bulunduğunu ima eder; üstelik Marx, kapitalizm öncesinde de değeri az çok -bütünüyle olmasa da- belirleyen toplumsal olarak gerekli emek zaman olduğunu söyler gibidir.¹³ Defterlerin ilerleyen sayfalarında, toplumsal olarak gerekli emek zamanın ta-

11 Karl Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Eriş Yayınları, Çev.: Sevim Belli, 2016, s. 33.

12 Marx, *Marx Engels Collected Works*, Cilt: 30, s. 197.

13 Marx, *Marx Engels Collected Works*, Cilt: 30, s. 197.

rihselliğine ilişkin çok açık bir vurgu görürüz: Marx metadaki değerlerin toplumsal olarak gerekli emek zamanla belirlenmesinin ilk kez kapitalizmde gerçekleştiğini (*come to be realised*); bunun “üretim önceki evrelerine ait olan kategorilerin bile, başka bir üretim tarzı temelinde nasıl özgül (*specifically distinct*) bir karakter -tarihsel bir karakter- kazandığını gösterdiğini” belirtir.¹⁴ Bu sözler, Marx’ın, toplumsal olarak gerekli emek zamanı kapitalizm öncesi toplumlara uzanan bir kategori olarak gördüğünü açıklıkla ortaya koymaktadır.

Marx *Kapital*’de bu tarihselliğe açık bir referans vermez. Ancak, toplumsal olarak gerekli emek zamanı benzer biçimde kullanır. *Kapital*’deki tanımıyla toplumsal olarak gerekli emek zaman, “herhangi bir kullanım değerini, toplumun o sıradaki normal üretim koşulları altında, ortalama toplumsal hüner derecesi ve emek yoğunluğuyla elde edebilmek için gerekli olan emek-zamandır.”¹⁵ Diyelim ki bir metre keten bezini üretmek için toplumsal olarak gerekli emek zaman iki saat olsun; bu durumda değil dört saatte, on dört saatte bile üretilmiş olsa, o bir metre keten bezinin değeri, iki saatlik emek zaman değerine sahiptir. Bu nedenle, toplumsal olarak gerekli emek zaman, tüm üreticilere, kendini bir **zorunluluk** olarak dayatır; o, aslında, toplumsal olarak **zorunlu** emek zamandır: zira hiçbir kapitalist emekçisinin o ürünün üretiminde iki saatten fazla çalışmasına müsaade etmez; emekçinin o ürünü üretmek için harcadığı iki saati aşan her bir saniye, kapitalist için bir “kayıptır”.

Sadece bu kadar da değil; bu bir metre keten bezi, iki saatte üretilmiş tüm emek ürünleri ile eşit değere sahiptir, yeter ki diğer emek ürünlerinin de üretilmeleri için toplumsal olarak gerekli emek za-

14 Marx, *Marx Engels Collected Works*, Cilt: 30, s. 313.

15 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 53.

man iki saat olsun. Farklı emeklerin ürünleri nasıl karşılaştırılabilir? Değerlerin tözünü oluşturan emek, Marx'ın sözleriyle, “eşit insan emeğidir, aynı insan emek gücü harcamasıdır. Metalar dünyasının değerlerinde nesnelleşmiş bulunan toplumun toplam emek gücü, sayısız bireysel emek güçlerinden oluşmakla birlikte, burada, bir ve aynı insan emek gücü sayılır.”¹⁶ Tüm emekler, *soyut emek* olarak; bütün tekil özelliklerinden yalıtılıp, sadece insan emek gücünün; yani, insanın kaslarının, zihninin, duygularının harcanması- insanın fiili emek etkinliğinin ürünü olarak; yani, ne yaptığından, nasıl yaptığından bağımsız, sadece insanın maddi ve fiziksel bir etkinliği olarak; sadece bu nitelik temelinde, birbirine özdeştir. Ancak, her bir tekil emek gücü, *toplumsal ortalama emek gücü* niteliğini taşıdığı ölçüde, özdeş insan emek gücüdür. Marx'ın ifadesiyle,¹⁷

Bu bireysel emek güçlerinden her biri, bir toplumsal ortalama emek gücü niteliğini taşıdıkları ve toplumsal ortalama emek gücü olarak etkili oldukları, yani bir metanın üretiminde yalnızca ortalama olarak gerekli ya da toplumsal olarak gerekli emek zamana ihtiyaç duydukları ölçüde, tüm diğerleri gibi, aynı insan emek gücüdür.

Marx'ın yukarıdaki sözlerindeki “ortalama emek gücü niteliği”, yahut, “ortalama emek gücü olarak” vurgusu, toplumsal olarak gerekli emek zamanının bir *ortalama* olduğuna işaret eder. Toplumsal olarak gerekli emek zaman, verili bir toplumda, verili bir zamanda, üreticilerin bir ürünü üretmek için harcadıkları *ortalama* zamandır.

Bir emek ürünün değerinin bir başka emek ürünün değerine oranı, her ikisi de toplumsal olarak gerekli emek zamanda üretildikleri sürece, birinin üretilmesinde harcanan emek zamanının, diğerinin üretilmesinde harcanan emek zamana oranıdır.

16 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 53.

17 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 53.

Emek zaman, emek etkinliğinin ölçüsüyken, toplumsal olarak gerekli emek zaman bu ölçüye bir *ölçüt* ekler. Şöyle ki; önceki örnekteki bir metre keten bezini dört saatte üreten emek gücü, bir metre keten bezini üretmek için toplumsal olarak gerekli emek zaman iki saat ise, iki saatlik emek gücü olarak hesaba girecektir. Burada kritik mesele, tekil emek güçlerinin fiili emek etkinliğinin kendi başına yeterli olmaması, toplumsal olarak gerekli emek zaman temelinde “değer görmesidir”. Toplumsal olarak gerekli emek zaman, bu nedenle, bir ortalama olduğu denli, bireysel emek etkinliğine, **toplumsal bir ölçüt** de getirir. Toplumsal olarak gerekli emek zaman bir ortalama değildir, ancak, **toplumsal** ölçekte bir ortalama değildir.

Marx’ın us yürütmesini izlersek; tekil emek güçleri, toplumsal olarak gerekli emek zaman ölçütünü karşıladıkları ölçüde; diğer bir deyişle bu temelde, hep birlikte, toplumun toplam emek gücünü oluştururlar, zira tüm emekler, soyut emekler olarak, karşılaştırılabilir, toplanabilir, birleştirilebilir. Yani, bir toplumun *toplama* emek gücünden bahsetmek olanaklıdır.

O halde, toplumsal olarak gerekli emek zaman temelinde, soyut emek olma nitelikleriyle her bir tekil emek gücü, toplumun toplam emek gücünün sadece bir parçasını oluşturur. Marx’ın sözlerini hatırlayalım, “metalar dünyasının değerlerinde nesnelleşmiş bulunan toplumun toplam emek gücü, sayısız bireysel emek güçlerinden oluşmakla birlikte, burada, bir ve aynı insan emek gücü sayılır.”¹⁸

Toplumsal olarak gerekli emek zaman kategorisi, böylece, hem emek ürünlerini hem de emek güçlerini nitelikçe eşitleyen bir kategoridir. Bu nitelik, bunları birbirleriyle ilişki içine sokar - tekil emek ürünlerini birbiriyle ilişkilendirirken, tekil emek güçlerini de

18 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 52-53.

birbirine bağlar. Bundan böyle tekil bir ürünün değeri sadece onu üreten emek tarafından değil, toplumun tüm emeklerinin içinde yer aldığı bir ortalama tarafından belirlenir. Benzer biçimde, o tekil emek ürününün değeri de, benzer diğer emek ürünlerinin değerince belirlendiği gibi, onların değerini de belirler.

Her bir emek gücü, toplumsal emek gücü toplamının bir parçasıdır artık. Her bir emek ürünü de benzer ürünlerin bir ortalamasını verir; yani, “tek bir meta burada yalnızca kendi türünün ortalama bir örneği sayılır. Eşit büyüklükte emek miktarları içeren ya da aynı çalışma süresi içinde üretilebilen metalar, bundan dolayı, aynı değer büyüklüğüne sahiptir.”¹⁹

Bu noktada, Marx’ın ikili bir ortalamadan söz ettiğine dikkat çekmek isterim; hem bir ürünün *üretilmesi* için gereken emek zaman bir *ortalama zamandır*, hem de o zamanda üretilen ürün *ortalama bir üründür*. Biri emek etkinliğine, emekçiye dair bir niteliktir; öbürü emekçinin ürünüyle ilişkilidir. Ancak elbette ki bu ikisi birbirinden bağımsız değildir, aksine, ortalama bir emekçinin ortalama emek zamanda ürettiği ürün, ortalama üründür.

Bir metanın üretilmesi için gerekli emek zaman değiştiğinde, metanın değeri de değişir. Emek üretkenliğindeki değişiklikler, toplumsal olarak gerekli emek zamanı değiştirir, böylece yeni bir ortalama tesis edilir. Her bir emekçinin emek etkinliği hem o ortalamayı belirler hem de o ortalamayla belirlenir. Belirli bir emek ürününün üretilmesinde toplumsal olarak gerekli emek zamanda bir değişiklik olduğunda, o ürünü üreten tüm emekçiler yeni ortalama-ya uymak zorunda kalır. Yahut, bir işlikte toplumsal olarak gerekli emek zamanı değiştiren (düşüren) bir yöntem uygulanmaya başla-

19 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 53.

dığında, o işlikte çalışan emekçilerin emek zamanı, tüm toplumun emek zamanına etkir.

Emek üretkenliği çeşitli etkenlerce belirlenir; emeğin hüner derecesi, teknolojik yenilikler, doğa koşulları gibi. Kapitalizmin özgül niteliği, toplumsal olarak gerekli emek zamanı sürekli düşürecek teknolojik yenilikleri hayata geçirmesindedir. Bu konuya son bölümde tekrar döneceğiz.

Soyut Emekten Toplumsal Olarak Gerekli Emek Zamana:

Kimin Emeği, Kimin Zamanı

Toplumsal olarak gerekli emek zaman, *değeri*, insanın bireysel emek harcadığı zamanla, toplumdaki diğer emek zamanlarla ilişki kurarak ölçer. Ancak, tekil emek zamanları birbirleriyle ilişkilendirip, karşılaştırmak için, önce emekleri ortak bir nitelikte özdeş kılabilirmeliyiz -soyut emek kategorisinin anlamı budur. Soyut emek kategorisi, değerın kaynağı emeğin, sadece insanın basitçe emek harcamasına indirgenmesidir; tüm emeklerin, başka bütün niteliklerinden arındırılıp, insan emeği olma niteliğiyle düşünülmesidir.

Peki bu nasıl bir emektir; kimin emeğidir?

Soyut emek: Kimin Emeği?

Birbirinden çeşitli yönlerden farklılaşan ve farklı nitelikler taşıyan tüm emek etkinlikleri, insan emeği olarak, insan emek gücünün harcanması olarak ortak bir nitelik taşır; soyut emek. Marx soyut emeği *Grundrisse*'de geliştirmeye başlar; ancak “soyut emek” kavramını bütünüyle oluşturmuş değildir: soyut emek “bu yahut şu emek değil, arı ve basit emek”tir; “tikel özgüllüğüne mutlak surette kayıtsızdır.”²⁰ Bu bölümlerde soyut emek esas olarak emekçinin

20 Marx, *Grundrisse*, Penguin, s. 235.

salt “hareket halinde” emeğidir.²¹ Marx’ın *Grundrisse*’deki analizi şöyle açılır: işçi ile kapitalist arasındaki “ekonomik ilişkide”, emek, “tüm zanaat karakteristiklerini yitirir”; “tikel becerisi giderek daha fazla *bütünüyle soyut bir etkinlik*, bütünüyle mekanik bir etkinlik halini alır”, böylece “tikel biçimine kayıtsız hale gelir”; “sadece biçimsel bir etkinlik, yahut aynı şey demek olan (*what is the same*), sadece mekanik bir etkinlik, biçimine bakılmaksızın, su katılmamış (*pure and simple*) bir etkinlik halini alır.”²²

Demek ki soyut emek, insanın fiili enerji harcaması olarak, bireysel emekleri birbirine eşitler; şimdi her biri bir bütünün parçaları haline gelir. Marx, *Ekonomi Politîğin Eleştirisine Katkı*’da bunu açıkça dile getirir: “Gerçekten de bu şekilde zamanla ölçülen emek, ayrı ayrı bireylerin emeği olarak görünmez, tersine, çalışan ayrı ayrı bireyler, emeğin basit organları olarak görünürler.”²³ Marx *Katkı*’da kritik bir vurgu daha yapar; “değişim değerlerinde belirttiği biçimiyle emek, genel insan emeği [*labour in general*] olarak nitelendirilebilir.”²⁴ Marx’ın *Katkı*’daki bir diğer vurgusu toplumsal olarak gerekli emek zamanla bağlantılıdır: “Genel insan emeğinin bu soyutlaması, belirli bir toplumun her ortalama bireyinin yapabileceği ortalama emekte mevcuttur, bu insan adalesinin, sinirinin, beyninin vb. belirli bir üretici harcamasıdır.”²⁵ Son vurguyu *Kapital*’de neredeyse birebir yineler; yani, tekil emekler, “insan beyninin, sinirlerinin, kaslarının vb. [harcanması]” olarak *nitelikçe* eşittirler.

21 Riccardo Bellofiore, “The Grundrisse after Capital, or How to Re-read Marx Backwards”, *In Marx’s Laboratory Critical Interpretations of the Grundrisse*, R. Bellofiore, G. Starosta ve P. D. Thomas (eds.), Brill: London, 2013, s. 31.

22 Marx, *Grundrisse*, Penguin, s. 235.

23 Marx, *Ekonomi Politîğin Eleştirisine Katkı*, s. 31.

24 Marx, *Ekonomi Politîğin Eleştirisine Katkı*, s. 31.

25 Marx, *Ekonomi Politîğin Eleştirisine Katkı*, s. 31-32.

Marx'ın soyut emeğe getirdiği bu açıklama, soyut emeğin, tüm belirlenimlerinden sıyrılmış *somut* emek olduğunu ortaya koyar. Soyut emek, ayrıca, Marx'ın tanımıyla, tüm emekleri eşitler - *genel olarak insan emeğidir*. Üçüncü olarak, soyut emek, toplumsal olarak gerekli emek zamanla birlikte, toplumsal bir ortalamaya işaret eder.

Ne var ki soyut emeğin bu tanımına çeşitli itirazlar yöneltilmiştir.

Bu itirazların başlıca gerekçesi, toplumsal bir kategori olan soyut emek kavramının tekil somut emek etkinliğiyle; biyolojik-fizyolojik bir açıklamayla bağdaşmayacağıdır. Bu görüşlerin kökeni Isaak I. Rubin'e uzanmaktadır. Rubin, soyut emeğin bu biçimde fizyolojik açıdan kavramsallaştırılmasına karşı çıktığı gibi, soyut emeği aldığı özgül biçimden sıyrıp, toplumsal bir ortalama gibi görenlere de karşı çıkar.²⁶ Rubin soyut emeği, emeklerin kapitalizmde özgül bir biçimde eşitlenmesi olarak kavramlaştırır. Rubin'in *Marx'ın Emek Değer Teorisi* başlıklı yapıtında belirttiğine göre emekler her toplumda bir biçimde eşitlenirler; ancak Rubin, emeklerin toplumsal olarak eşitlenmesinin üç biçimini ayırt eder: emeğin fizyolojik olarak eşitlenmesi; emeklerin toplumsal olarak eşitlenmesi ve soyut emek.²⁷ Farklı emeklerin *fizyolojik eşitliği*,

26 Isaak I. Rubin, "Abstract Labour and Value in Marx's System", *Capital & Class*, 1978 [1927], 5: 107-139, s. 112. Rubin, Marx'ın soyut emek tanımını fizyolojik bir olgu yahut enerji harcaması olarak alan çalışmalardan ayırtılı örnekler de sunar. Bkz. Isaak I. Rubin, *Marx'ın Emek Değer Teorisi*, Çev. Uğur S. Akalın, Kalkedon, 2010, s. 143-147.

27 Kitabın Türkçe baskısında, Marksist tartışmalarda emeğin fizyolojik kavrayışı olarak geçen terim olan physiologically sözcüğü "psikolojik" olarak çevrilmiş. Bkz. Rubin, *Marx'ın Emek Değer Teorisi*, s. 105. İngilizce çeviride "physiologically" olarak geçiyor. Karşılaştırm: Isaak I. Rubin, *Essays on Marx's Theory of Value*, İngilizceye çeviren: M. Samardzija ve F. Perlman, Black&Red, 1972, s. 95.

Rubin'e göre tüm tarihsel dönemlerde geçerlidir ve bu da işbölümünün gelişmesinin koşuludur. Rubin işbölümüne dayanan tüm toplumların, farklı türden emeklerin ve farklı bireylerin toplumsal olarak eşitlenmesine belirli bir ölçüde ve bir biçimde başvurduğunu belirtir. Ancak Rubin'e göre, meta üretiminde emeklerin bu eşitliği çok özgül bir biçim alır; bu yeni bir kategoridir –*soyut emek*.²⁸ Rubin'e göre, emeğin sadece kadın emeği ile erkek emeği arasında cinse göre bölündüğü eski ataerkil hanelerde olduğu gibi, sosyalist toplumlarda da emeğin toplumsal olarak eşitlenmesi gerçekleşecektir.²⁹ Moishe Postone, Rubin'e dayanarak, soyut emeğin fizyolojik kavramının, soyut emeğin yarattığı değer tarihsel karakteriyle uyuşmasının olanaklı olmadığını ileri sürer. Postone, kapitalizmde emek ve –soyut- tahakküm ilişkisini ufuk açıcı bir biçimde tartıştığı *Time, Labor, and Social Domination*'da, soyut emeğin toplumsal bir kategori olduğunu; buna karşılık Marx'ın soyut emeği biyolojik yahut fizyolojik insan enerjisi harcanmasıyla açıklamasının problemli olduğunu savunur. Postone'a göre bu tanım tarih dışı ve “doğal” olduğu için toplumsal bir kategoriye uyuşmaz. Çünkü Postone'a göre, -kapitalizme özgü- toplumsal töz (*social substance*), tüm toplumsal formasyonlarda ortak olan tarih dışı, doğal bir kalıntı olamaz.³⁰ Stavroz Tombazos ise, kapitalizmde zamanın özgül anlamını ayrıntılı ele aldığı *Time In Marx* başlıklı

28 Rubin'in görüşleri A. Nezhdanov'a benziyor. Nezhdanov'a göre soyut emek, fizyolojik bir özelliğe indirgenemez; farklı emek türlerinin eşitlenmesine yönelik zorunlu bir toplumsal süreçtir. Rubin soyut emeği, Nezhdanov gibi, emeklerin toplumsal bir eşitlenmesi olarak görüyor. Ancak Nezhdanov'u, soyut emeği her ekonomide emeğin eşitlenme sürecinin bir ifadesi olarak aldığı için eleştiriyor; çünkü Rubin'e göre emeklerin bu toplumsal eşitlenmesi burjuva toplumunda özgül bir biçim alarak soyut emek haline gelir. Rubin, *Marx'ın Emek Değer Teorisi*, s. 146.

29 Rubin, “Abstract Labour and Value in Marx's System”, s. 113.

30 Moishe Postone, *Time, Labor, and Social Domination, A Reinterpretation of Marx's Critical Theory*, Cambridge University Press, 2003, s. 144.

yapıtında, Marx'ın, soyut emeği, değer olarak “beynin”, “kas ve sinirlerin” basitçe üretken bir harcanmasına indirgemediği görüşündedir.³¹ Tombazos’a göre emeğin bu fizyolojik gerçekliği, piyasa toplumlarının bir karakteristiği değildir; buna karşılık antropolojik bir gerçekliktir. Tombazos’a göre, piyasa toplumlarını diğer tüm toplumsal formasyonlardan ayıran, tam da soyut emeğin ve soyut emek miktarının fizyolojik bir gerçeklik olmaktan çıkmasıdır.³²

Postone ve Tombazos’a göre soyut emek ile değer, kapitalist üretimin toplumsallığını kuran temel unsurlardır –ki bunda haklılardır. Yazarlara göre, toplumsal bir kategori olan soyut emek, somut emekten bütünüyle farklı, başka bir şeydir –ancak bu argümana yakından bakmak gerekir: Postone ve Tombazos soyut emekle somut emeği nasıl ilişkilendirirler? Açıkçası bu soruyu yanıtlamak güçtür çünkü neredeyse ilişkilendirmezler. Postone, örneğin, David McNally’nin dikkat çektiği üzere, genel olarak emek ile kapitalist koşullarda emek kategorilerini birbirinden koparacak derece uzaklaştırır.³³ Bu yaklaşım, tarih dışı bir analize yöneltilen bir eleştiri kabiline hoş görülebilirse de, Postone, bu sefer çubuğu öbür tarafa bükerek, emeği, salt sermayenin bir aracına indirger. Bu yaklaşım, kapitalist toplumda emeğin ikili özelliğinin göz ardı edilmesi demektir. Oysa Marx, sürekli olarak, aynı emeğin aynı zamanda hem somut hem de soyut olduğunu; benzer biçimde kapitalist üretimin hem maddi ürünlerin üretimi hem de değer yaratımı süreci olduğunu altını çizer. Sermayenin, emeği, bütünüyle tahakküm altına alma, onu bütün tikelliklerinden ve niteliklerinden arındırma, araç-

31 Stavros Tombazos, *Time in Marx: The Categories of Time in Marx's Capital*, Brill / Leiden- Boston, 2014 (1994), s. 21.

32 Tombazos, *Time in Marx*, s. 21.

33 David McNally, “The Dual Form of Labour in Capitalist Society and the Struggle over Meaning: Comments on Postone”, *Historical Materialism*, 2004, 12 (3): 189–208, s. 199.

sallaştırma ve cisimsizleştirme eğiliminde olduğu doğrudur; ancak sermaye, sürekli olarak, somut, canlı -duygulu, cisimleşmiş, düşünen, öz bilinçli emeğe bağımlı olduğu gerçeğiyle yüz yüze gelir. Soyut emek bütüncül (*total*), kendi kendine yeten (*self-sufficient*) bir sistem kuramaz; somut emeğe dayanan kökeni olmadığında, soyut emek var olamaz.³⁴

Ayrıca, Postone, bu kategorileri kapitalizme özgü kategoriler olarak ele aldığından, kapitalizm öncesiyle bir süreksizlik içindedir. Ücretli emek gibi, değeri de soyut emeği de sadece kapitalizme özgü kategoriler olarak gördüğü için, bu tarihsel olarak özgül biçimlerin nasıl ortaya çıktığını açıklayamaz.³⁵ Aslına bakarsanız, Postone gibi sermayeyi kendi içinde bir bütün olarak tanımlayan çoğu Marksist araştırmacı, sadece soyut emeğin değil, kapitalizmin pek çok kategorisinin tarihine ve ontolojisine ilgi göstermez. Örneğin, Chris Arthur “soyut emek” kategorisinin özgül tarihsel koşulların ürünü olduğunu ve ancak bu koşullarda geçerlilik kazandığını ileri sürer. Arthur’a göre bu soyutlama, emeklerin somut toplamının kavramsal bir sonucu değildir; bu, insanların bir işten diğerine kayıtsızca geçebildiği gerçekliğin ürünüdür.³⁶ Ancak, Marx’ın toplumsal emek zaman ile ilgili sözlerini hatırlarsak, bir kategorinin bir tarihsel dönemin ürünü olması ile o kategorinin o tarihsel dönemde bütünüyle gelişmiş biçimine kavuşması ayrı şeylerdir. Bu satırlarda Arthur, soyut emeğin kapitalist üretimde eriştiği gelişmiş biçimin

34 McNally, “The Dual Form of Labour in Capitalist Society and the Struggle over Meaning”, s. 199.

35 Bkz. Karen Miller, “The Question of Time in Postone’s Time, Labor and Social Domination”, *Historical Materialism*, 2003, 12: (3): 209–237, s. 223.

36 Christopher J. Arthur, “The Practical Truth of Abstract Labour”, Riccardo Bellofiore, Guido Starosta ve Peter D. Thomas (der.) *In Marx’s Laboratory: Critical Interpretations of the Grundrisse* içinde, Brill / Leiden- Boston, 2013, s. 105-106, s. 102.

niteliklerini ve tarihsel koşullarını açıklamaktadır sadece; bu argümanlar, bu kategorinin kapitalizm öncesindeki daha *az gelişkin* varlığını olumsuzlamaya yeter mi? Arthur, soyut emek örneğinde olduğu gibi, kapitalizmin kategorilerinin işleyişi üzerine kritik tahliller yürütür; ancak, Arthur'un tahlili neredeyse bütünüyle mantıksaldır, kategorilerin kapitalizm öncesine de uzanabilen tarihine ilgi göstermez. Bertell Ollman benzer eleştiriyi Arthur'un da içinde olduğu Sistematik Diyalektik okuluna yöneltir; onların, *Kapital*'in tümüne nüfuz edemediklerini, çünkü, *Kapital*'in mantıksal analizin yanı sıra tarihsel bir analiz de içerdiğine dikkat çeker.³⁷ Bu çerçevede David Gleicher'in soyut emeğin tarihsel oluşumunu araştırdığı makalesi ilgi çekicidir. Gleicher'e göre soyut emek, politik ekonomi bakımından, genel olarak emektir. Soyut emek tarihsel bir dönemde ortaya çıkmıştır ve bu da Marx'ın "sermayenin ilk birikimi" olarak adlandırdığı süreçtir.³⁸ Ne var ki Gleicher, soyut emeğin, emeğin bir karakteristiği olarak kapitalizm öncesinde tarihsel izini sürmek yerine, soyut emeği, kapitalist üretime özgül bir emek biçimi olarak alma eğilimindedir.

Tombazos ile Postone'da gördüğümüz biçimiyle, soyut emeği insanın genel bir emek harcaması olarak görmeyi reddeden bu akıl

37 Bertell Ollman, "Marx'ın Diyalektik Yöntemi Bir Sergileme Tarzı Olmaktan Daha Fazla Bir Şeydir: Sistematik Diyalektik'in Bir Eleştirisi", *Diyalektiğin Dansı*, Çev.: Cenk Saraçoğlu, Yordam Yayınları, 2008.

38 Gleicher değerlin tözü olarak soyut emeğin kapitalizme özgü bir kategori olduğu düşüncesindedir. Gleicher'e göre bu soyutlama, soyut emeğin somut emeğin karşıtı olarak koyulduğu mantıksal bir soyutlama değildir; tarihsel bir gerçekliktir. Diğer bir deyişle soyut emek, "çeşitli kullanım değerlerinden bağımsızlaşan, bu kullanım değerleri üzerinde homojenleşen ve kapitalizmin gelişimiyle ortaya çıkan fiili (somut) emektir" ve tarihsel bir zorunluluktur. David Gleicher, "A Historical Approach to the Question of Abstract Labour", *Capital & Class*, 1983, 7(3): 97-122, s. 107.

yürütmesi, toplumu (yahut kültürü) doğa (biyoloji yahut fizyoloji) ile karışıklık içerisinde tarif eden bakış açısının ürünüdür. Buna göre toplum, biyolojinin (yani doğanın) karşısında, ondan bağımsız, onunla ilişkisizdir. Bu bakış açısı, biyolojiye öncelik veren indirgemeci görüşler karşısında toplumu öne çıkarmaya hizmet eder görünse de, aslında, o görüşlerle aynı kaderi paylaşmakta; biyolojik indirgemeci olmak yerine, bu sefer “toplum indirgemeci” olma riskini taşımaktadır – toplum, insandan ve biyolojiden bağımsız nasıl mümkün olabilirse.

Ancak bu bakış, yöntembilimsel bir mesele olmaktan öte bir soruna işaret ediyor: toplum, biyolojinin ötesine geçen, ondan yalıtık bir varoluşa mı sahiptir? Toplum *insan* toplumu olduğuna göre, biyoloji de *insanın* temel bir belirlenimi olduğu ölçüde, biyolojinin insanla ve toplumla ilişkisi nasıl kurulmaz?

Bu çerçevede iki noktanın altını çizmek gerekir; ilkin, insanın emek etkinliği her daim toplumsal bir bağlamda gerçekleşir; Marx *Grundrisse*'de başka türlüünü olanaksız görür: “Toplumun dışında tek başına yaşayan bir bireyin üretimde bulunması ... **birlikte yaşam**ı birbirleriyle konuşan bireyler olmaksızın dilin gelişmesini düşünmek kadar saçmadır.”³⁹ İnsanlar birbirleri için, bir biçimde, emek harcamaya başladığında, emekleri toplumsal bir nitelik kazanır. Ancak kapitalizmde emeğin bu toplumsal karakteri baştan koyulmuş değildir. Tekil emeklerin soyut emek olarak birbirleriyle ilişkisi bu toplumsallığı kurar. Soyut emek, insanın emek etkinliğinin bir niteliğidir; insanın emeğinin tüm niteliklerinden soyutlanıp, sadece insan etkinliği olma *niteliği* ile kalmasının ifadesidir. Bu haliyle, tüm tekil emek etkinliklerini ortak bir nitelikte, aynı kümede toplamak olanaklı hale gelir. Toplumun tüm emekçileri, şimdi, emek etkinliği içerisinde olan herkes, tekstil işçisi ile inşaat işçisi aynı

39 Marx, *Grundrisse*, Birikim, s. 142.

küme içinde yer alır (Böyle bakıldığında, hatta, tekstil işçisi kadın ile hane içinde akşam yemeğini hazırlayan kocasının emeği de aynı kümede bulunur). Ayrıca, insanlara tekil bireyler olarak değil, içinde buldukları toplumun birer üyesi gözüyle baktığımızda, emekleri de toplumun toplam emeğinin bir parçası haline gelir. Soyut emek kategorisi ise tam da bu toplumsallık *zemininde* kapitalist değer için işler. Şimdi, her bir tekil emek etkinliği, tekil nitelikleriyle değil, onları ortaklaştıran nitelikleriyle, sermaye çatısı altında, bir bütün oluştururlar. Şimdi soyut emek yığını, değere -dolaylı yahut dolaysız- kaynaklık etmeyen, yani ücretli emek dışındaki emekleri içermez; yani, yemek yapan kocanın emeği, yemeği bir lokantadaki müşterileri değil de hane içindekileri doyurmak için pişirdiği müddetçe, dışarda kalır. Bu akıl yürütmesi Rubin'in emeklerin her toplumda bir biçimde toplumsal olarak eşitlendiği; ancak burjuva toplumunda bu eşitlenmenin özgül bir biçim alarak soyut emek haline geldiği varsayımına yaklaşıp. Ancak Rubin'den şöyle ayrılıyorum; ben de Nezhdanov gibi, soyut emeğin tüm toplumlarda geçerli bir emek kategorisi olduğu görüşündeyim, bir farkla ki, burjuva toplumunda, soyut emeğin hem özgül bir işlev kazandığını hem de toplumsal bir *olgu* (gerçeklik) haline geldiğini savunuyorum.

İkincisi, emek etkinliği, -insanın bilgisi, deneyimi donanımı kadar-, her daim biyolojisinin de bir ürünüdür. Bu bakış açısı ise Rubin (Postone, Tombazos) ve Nezhdanov gibi emeği fizyolojik açıklamalarla bağdaştırmayanlardan hayli farklıdır. Toplamların süregitmesinin birincil koşulu, insanın biyolojik varlığının sürmesi, yani öncelikle biyolojik ihtiyaç nesnelerinin, biyolojik edimlerle, karşılanmasıdır. Hem ihtiyaç bir ölçüde biyolojik bir edim olduğundan hem de ihtiyaç nesneleri insanın emek etkinliğiyle üretildiğinden, böylece, toplumun yeniden üretimi emeğe bağlanır. Toplumun yeniden üretimi buna bağlı olduğu, emek de biyolojik bir edim olduğu ölçüde, biyoloji, toplumun yeniden üretiminin bir

dolayımıdır, aracıdır -her toplum biyolojiyi, yani doğayı içinde saklı tutar. Biyoloji (doğa) toplumun bir uğrağıdır (moment)! Ben de soyut emek tanımını, insanın bizatihi kaslarının ve sinirlerinin fiili harcamasına bağılıyorum.

Diane Elson “The Value Theory of Labor”da (“Emeğin Değer Teorisi”), emeğin soyut emek karakterini sadece kapitalizme özgü bir nitelik olarak görmez; aksine emek etkinliğinin tüm toplumlarda ortak olan bir kategorisi olarak niteler.⁴⁰ Elson’un analizine biraz daha yakından bakalım; Elson, emeğin, bireysel/toplumsal, soyut/somut karakter çiftlerini, emeğin dört niteliğı olarak tanımlar. Elson’a göre, ilkin, emeğin bu dört niteliğı farklı emek türlerine dair kavramlar değildir. Kimi emek etkinliğı soyut kimisi somut değildir. Yahut; bazı emekler bireysel bazıları toplumsal karakter taşımaz. Aynı emek sürecinin çeşitli parçalarının nitelikleri de farklılaşmaz; yani bir emek etkinliğinin bir kısmı bireysel bir kısmı toplumsal, bir diğerk kısmı somut veya soyut değildir. Yahut bir aşamada bireysel olan emek etkinliğı, öbür aşamada toplumsal karakter kazanmaz. Diyelim ki bir aşamada somut olan emek bir diğerk aşamada soyut emeğe dönüşmez. Bu kategoriler, emeğin farklı niteliklerini ifade eden kavramlardır. İkinci nokta, emeğin bu dört kategorisinin bütün tarihsel dönemlerde geçerli kavramlar olmalarıdır. Elson bu kavramların, Marx’ın *Grundrisse*’de belirttiğı türden, yani “bütün çağlara ait olan” türden kavramlardan olduğunu belirtir⁴¹ –“ki en modern dönemin bazı karakteristikleri en eskisiyle ortak olacaktır.”⁴² Marx’ın sözleriyle “bunların yokluğunda bir üretimi düşünmek

40 Diane Elson, “The Value Theory of Labor”, Diane Elson (der.) *Value: The Representation of Labour in Capitalist Economy* içinde, CSE Books 1979, s. 144-145.

41 Elson, “The Value Theory of Labor”, s. 145.

42 Marx, *Grundrisse*, Birikim, s. 143.

mümkün bile değildir.”⁴³ Farklı tarihsel evreleri birbirinden ayıran, bu ortak yanların nasıl biçimler aldığıdır. Yine *Grundrisse*’ye referansla, Elson, bu soyutlamaların, Marx’ın doğru soyutlama dediği türden, yani, ortak ögeyi çıkarıp sabitleyen ve bize bir tekrarı sunan bir soyutlama olduğunu ileri sürer. Üçüncü nokta ise, iki soyutlama çiftinin (soyut-somut; toplumsal-bireysel), bire indirgenmemesi gerektiğidir. “Soyut” emeği “toplumsal” emek; “somut” emeği de “bireysel” emek gibi anlamak yönünde bir yönelim vardır. Oysa Marx kapitalist toplumda bu karakter çiftleri arasındaki ayrımların silinmeye yüz tuttuğunu; bireysel emeğin somut emek, toplumsal emeğin ise soyut emek haline geldiğini gösterir.

Elson’un emeğin bu dört niteliğini, emeğin tüm toplumlarda ortak olan nitelikleri olarak görmesi, soyut emek tartışmalarında ufuk açıcıdır. Bu sözleriyle Elson, Postone ile Tombazos’a erken bir yanıt vermiştir. Ben de Elson’un düşüncelerini benimsiyorum. Emeğin bu dört niteliği tüm tarihsel dönemlerde ortak olan niteliklerdir; insanın toplumsal ilişkiler içerisinde emek etkinliği içerisinde olmasının ürünüdürler. Bu nitelikler, birbirinden yalıtık nitelikler değildir; çeşitli dolayımrlarla birbirine bağlanır. Ancak, bunlar, özgül üretim tarzlarında özgül biçimler alırlar; birisi bir üretim tarzında öne çıkarken, öbürü başka bir üretim tarzında daha büyük önem kazanır; örneğin soyut emek burjuva toplumunda bütünüyle gerçeklik kazanmış; merkezi bir kategori halini almıştır.

Marx *Grundrisse*’de bu düşünceyi destekleyen bir tartışma yürütür. “Politik Ekonominin Yöntemi” bölümünde, soyut emeğin hem tüm toplumlarda görülen ortak bir kategori hem de kapitalizmde en yetkin biçimini alan özgül bir kategori olduğunu dile getirir. Bu bölümde Adam Smith’in “zenginlik yaratıcı faaliyetten tüm sınırlayıcı kayıtları kaldırmasını”; yani “genel olarak emek” (*labour*

43 Marx, *Grundrisse*, Birikim, s. 143.

in general) kavramlaştırmasını, Smith'in "ileriye doğru muazzam adımı" olarak selamlar.⁴⁴ Marx, bunun, "insanların, hangi toplum biçiminde olursa olsun, üretici rolü oynadıkları en yalın ve en eski ilişkinin soyut ifadesinin keşfinden ibaret olduğu"nın sanılabileceğini; ancak, bunun bir yandan doğru olmakla birlikte bir başka yandan doğru olmadığını söyler. Doğrudur; çünkü tüm toplumlarda emek üretici etkinliği içinde *genel olarak emektir*; ancak bundan fazlasıdır da; zira, Marx'ın sözleriyle, "emeğin özgül çeşitlerine karşı kayıtsızlık, hiçbiri artık diğerlerine üstün olmamak üzere bir araya gelmiş, son derece gelişmiş bir gerçek emek çeşitleri toplamını varsayar."⁴⁵ Marx bunun en iyi örneğine, burjuva toplumunun en modern biçimi olan ABD'de ulaşıldığını yazar. Marx, "tüm toplum biçimleri için geçerli son derece eski bir ilişkiyi ifade eden" bu basit soyutlamanın, yine bu soyutlama niteliğiyle, "sadece en modern toplumun bir kategorisi olarak pratik gerçekliğine kavuştuğuna" dikkat çeker.⁴⁶ Sonra, kategorilerin tarihselliği üzerine kritik bir yorum yapar; Marx'a göre, bu emek örneği,

en soyut kategorilerin bile, her çağda –bu ölçüde soyut oldukları için geçerli oldukları halde, fiilen bir soyutlama olarak ortaya çıkmalarının tarihi ilişkilerin bir ürünü olduğunu ve tam geçerliğe ancak bu ilişkiler içinde ve bu ilişkiler çerçevesinde kavuştuklarını çarpıcı bir biçimde göstermektedir.⁴⁷

Öyle görünüyor ki soyut emeğin burjuva toplumunda esas gerçekliğine kavuşmasının nedeni, bu emeğin değer yaratıcı niteliğinden kaynaklanmaz; yani emek, değerın kaynağı olduğu için ve olduğu müddetçe soyut değildir; tersine, değer ilişkilerinin dışında ve ötesinde de emek soyut emek niteliğini taşır. Bununla birlikte,

44 Marx, *Grundrisse*, Birikim, s. 174.

45 Marx, *Grundrisse*, Birikim, s. 175.

46 Marx, *Grundrisse*, Birikim, s. 175-176.

47 Marx, *Grundrisse*, Birikim, s. 176.

soyut emek, değerin fiiliyatta ve toplumun nazarında emeklerin eşitliğini gerektirmesinden ötürü (ve burjuva toplumunda bunun nesnel tarihsel koşulları olduğu için) ve bizatihi değer yaratımının emeklerin fiili eşdeğerliğini, yani birbirini kolayca ikame edebilmesini yaratmasından ötürü burjuva toplumunda **pratik gerçekliğine** kavuşmuştur.

Marx'ın *Kapital*'de emeğin sadece soyut niteliği üzerinden değil, temel özellikleri üzerinden tarihsel ve özgül karakterini ayrıntılandırdığı muazzam bir pasaj vardır. “Metaların Fetiş Karakteri ve Bunun Sırrı” bölümünde Marx, metanın sırrının kullanım değerinden kaynaklanmadığını ortaya koyar. Marx bunu açıklamak için, emeğin nitelikleri ile bağlantılı, ancak burjuva toplumuyla sınırlı olmayan, üç temel özellik sayar. Bu özelliklerden ilki, somut emeğin soyut emek kategorisiyle ilişkisine dikkat çeker ve emeklerin eşitliği ile bağlantılıdır: “yararlı emekler ya da üretici faaliyetler ne kadar farklı olursa olsun, bunların, insan organizmasının işlevleri olduğu ve bu tür işlevlerin her birinin, içerik ve biçimi ne olursa olsun, özünde, insan beyninin, sinirlerinin, kaslarının, duyu organlarının vb. harcanması olduğu fizyolojik bir gerçektir”. Farklı emekler, sırf bu nedenle ve sadece buna indirgenebildikleri için, özdeş emekler haline gelirler. İkincisi, emek harcama süresini hesaba katar, yani emeğin niceliği ile bağlantılıdır; Marx burada tüm toplumlarda zamanın ekonomisinin önemli olduğuna işaret eder: “değer büyüklüğünün belirlenmesinin temelinde yatan şey, yani emeğin harcanmasının süresi ya da niceliği göz önüne alındığı zaman, emeğin niceliği ile niteliği arasındaki farklılık apaçık şekilde görülür. Geçim araçlarının üretimi için harcanan emek-zaman, farklı gelişme aşamalarında aynı derecede olmasa bile, her toplumda insanları ilgilendirmiş olmalıdır.” Üçüncü özellik, emeğin toplumsal karakterine ilişkindir; “insanlar, herhangi bir biçimde birbirleri için çalışmaya başlar başlamaz, emekleri de toplumsal bir biçim kaza-

nır.”⁴⁸ Rubin bu üç noktanın emeğin üç temel karakteristiğini, eşit, nicel olarak bölünmüş ve toplumsal karakterini ortaya koyduğunu; bu karakteristiklerin sadece meta üretimi yapan toplumlarda değil, diğer üretim tarzlarında da geçerli olduğunu savunur.⁴⁹

Kapital’e dönelim tekrar; Marx ilerleyen paragraflarda tüm toplumlara genişlettiği emeğin bu üç niteliğinin, kapitalist toplumda aldığı **özgül biçimleri** anar, ki metaların sırrı (*kerameti*)⁵⁰ da budur:

İnsan **emeklerinin eşitliği**, emek ürünlerinin aynı **değer** nesnelliklerinin **maddi biçimini** alır; insan **emek gücünün harcanmış süre** boyunca harcanmasının ölçüsü, **emek ürünlerinin değer büyüklüğü** biçimini alır; ve son olarak, üreticiler tarafından harcanan **emeklerin toplumsal karakterinin** ortaya çıkmasına aracılık eden üreticiler arası ilişkiler, **emek ürünlerinin toplumsal bir ilişkisi** biçimini alır (vurgular bana ait; bold ve italik olanlar emeğin genel karakteristikleri; sadece bold olanlar bunların kapitalizme özgü biçimleri).⁵¹

Marx emeğin tüm toplumlardaki toplumsal karakteri üzerine, *Kapital*’in Almanca ilk baskısında yer alan, sonraki baskılarında bulunmayan önemli bir vurgu daha yapar; şöyle der: “Çeşitli bireylerin emekleri, emeğin her toplumsal biçiminde, birbiri ile insan emeği olarak ilişkiye girer; ancak burada bu ilişkinin kendisi, emeklerin özgül toplumsal bir ilişkisine karşılık gelir.”⁵² 1861-63 *defterleri*’nde yer alan şu sözler ise, emeklerin bu özgül toplumsal

48 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 81-82.

49 Rubin, “Abstract Labour and Value in Marx’s System”, s. 116.

50 Metaların kerameti için bu derlemede yer alan “Marx ve Aristoteles’te Ortak Ölçü ve Mübadele” başlıklı makaleye bakılabilir.

51 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 82.

52 Karl Marx, *Das Kapital* Cilt: I, Almanca ilk baskı, 1867, s. 238. Bu alıntı *Kapital*’in sonraki baskılarında yok. İlk baskıdan aktaran, Rubin, “Abstract Labour and Value in Marx’s System”, s. 113.

ilişkinine işaret eder; “metalar, genel olarak, sadece insan emeğini temsil ettikleri için bir değer taşırlar; kendinde şeyler oldukları için değil, toplumsal emeğin yeniden canlanması oldukları için değer taşırlar.”⁵³ Demek ki, değer, emeklerin, tüm toplumlarda, birbirleri ile “genel insan emeği” olarak girdikleri bu toplumsal ilişkinin, burjuva toplumunda aldığı özgül biçimdir.

Toprakta buğday yetiştirmek, ocaktan maden çıkarmak, demiri dövmek, inşaatta çalışmak, bir yaşlı teyzeyle yarenlik etmek, bir cebir problemi çözmek, hastanın ilacını vermek, bir şiir yazmak, akşam yemeğini hazırlamak, bir natürmort çizmek, tekstil atölyesinde çalışmak, bebeğin altını temizlemek, çöpleri toplamak, varlık üzerine düşünmek, bir program parçacığı yazmak, görme engelli birine kitap okumak, ders anlatmak, ders dinlemek... hepsi fiili, belirli bir amaç taşıyan emek etkinliğine örnektir. Daha binlerce çeşidini yazabileceğimiz bu emek etkinliklerinin her biri somut bir etkinliktir. Her birinde insan doğayı (ki bu bazen kendi doğasıdır), belirli bir araçla (bir aletle, bir organla, bir yöntemle), somut bir ürüne dönüştürür. Bu ürün bazen tarlada kızaran domates, bazen torna tezgahından çıkan bir alet, bazense Newton’un zihninde kurguladığı kütle çekimi yasasıdır.

Emeğin somut karakteri maddi üretim ilişkilerine götürür bizi. Ne üretiyoruz; ne kadar üretiyoruz; nasıl üretiyoruz; kim için üretiyoruz? Bu soruların yanıtları emeğin iç içe geçen farklı toplumsal niteliklerine bağlanır. Ne ürettiğimiz kendimizin (ve/veya başkalarının) hangi ihtiyaçlarını karşıladığımızı anlatır. Bununla birlikte, temel bir ihtiyaç nesnesi mi üretiyoruz yoksa yaratıcı bir etkinlik içinde miyiz, sorusunu akla getirir; böylece işbölümüne, serbest zaman kullanımına bağlanır. Ne kadar ürettiğimiz kendimiz dışında

53 Marx, *Marx Engels Collected Works*, Cilt: 32, s. 366.

başkalarının ihtiyaçlarını ne ölçüde karşılayabildiğimizin nicel ifadesi olduğu denli, artı ürün, artı ürüne el koyma ilişkileri gibi nitel belirlenimlere de uzanır. Nasıl ürettiğimiz emek araçları ile üretim koşullarını çağırır: hangi üretim “teknolojisi” ile çalışıyoruz; emek sürecinde “zor” var mı; kolektif bir üretim mi yoksa tekil üretim süreçleri mi söz konusu; işbölümü nasıl kurulmuş; elbirliği yapıyor muyuz? Kim için ürettiğimiz hangi ihtiyaç nesnelerini ürettiğimizle bağlantılı olduğu gibi, emeğin ne türden toplumsal karakter taşıdığına da ilişkindir; toplumun sınıflı ve ataerkil yapısına gönderme yapar: Feodal toplumdaki gibi dolaysız bir toplumsallık mı var yoksa burjuva toplumundaki gibi dolaylı mı; peki bu dolaysız toplumsallık eşitlikçi avcı toplayıcılar türünden komünal bir toplumdaki gibi gönüllü mü yoksa feodal toplumda yahut Antik Yunan’daki gibi zorla mı kurulu; emek etkinliği kadın işi olarak mı görülüyor yoksa erkek işi mi?

O halde her bireysel emek etkinliği aynı zamanda toplumsal karakterdedir. On binlerce yıldır insanlar birbirleri için ürettikçe toplum haline gelmişlerdir, zira toplum, kendimizden başkası için üretmekle, başkasının ihtiyacını karşılayacak emek etkinliği içinde olmakla başlar. İnsanlar belirli toplumsal ilişkiler evreninde, özgül üretim ilişkileri içerisinde, verili işbölümünde üretim yapmaktadır; yani insanların bireysel emek süreçleri tarihsel ve toplumsal olarak önceden belirlenmiş koşullarda gerçekleşir. *Grundrisse* bu vurguyla açılır: “Ele alacağımız konu öncelikle maddi üretim. Başlangıç noktamız, şüphesiz, toplum içinde üretim yapan bireyler – dolayısıyla bireylerin toplumsal olarak belirlenmiş üretimi[dir].”⁵⁴ Ancak, öte yandan, topluca üretim süreçlerinde bile her insan bireysel etkinlikte bulunur; kolektif emek süreçlerinde de emek etkinliği bir yanıyla bireysel etkinliktir; işbölümünün bir ucunda eylerken de

54 Marx, *Grundrisse*, Birikim, s. 139.

insan bireysel emek etkinliği içindedir. Bu emek etkinlikleri birbirinden pek çok bakımdan farklılaşır; her birinin belirli bir amacı, belki bir aracı, yordamı ve ürünü vardır. Her bir emek çeşidi, özgöl bilgi birikimi, deneyim ve vasıf gerektirir. Aynı emek etkinliği bile farklı insanların elinde farklılaşabilir; her insan başka türlü *eyler*. İnsanlar emek etkinlikleri içerisinde doğayı dönüştürürler, yararlı nesneler üretirler. Bu emek etkinliklerinden her birinde insan kaslarını, omurgasını, zihnini, duygularını özgöl biçimde hareket ettirir. Emek, bu yanıyla, elbette ki insanın bireysel etkinliğidir.

Böylesi, bir amaç taşıyan emek etkinliği içinde olan tüm bireyler, ne ürettiklerinden, nasıl ürettiklerinden, kim için ürettiklerinden bağımsız olarak, kaslarını, sınırlarını, beyinlerini kullanırlar. Bir başka deyişle, bu bireysel emek etkinliklerini tüm niteliklerinden soyutladığımızda, yani, yordamından, amacından, aracından, vasfından ve insanın *özgöl* enerji harcama (kaslarını, zihnini, duygularını özgöl bir biçimde çalıştırma) biçiminden soyutladığımızda, geriye sadece insanın eylemesi; yani kaslarını, sınırlarını, zihnini, duygularını çalıştırması; yani enerji harcaması kalır. Bu haliyle tekil emekler birbirine özdeş hale gelir; hepsi insanın bir biçimde kaslarını zihnini duygularını kullanmasıdır.

Bireysel emeğe toplumsal emek dolayımında yaklaştığımızda bütünün parçası olarak belirir. Her bireysel emek etkinliği, toplumun ihtiyaçlarının bir bölümünü karşılayan bir etkinlikken, her tekil emek, toplumun toplam emeğinin bir parçasıdır şimdi. Neliğinden ve ne ürettiğinden bağımsız olarak, toplam emek yumağının bir üyesidir. Bu yandan bakınca her bir tekil emek öbür emeklerle aynı görünür. O halde, her tekil emek etkinliği “insan emeği” olarak; insanın kaslarını beynini kullanması olarak diğeri tüm emeklerle özdeştir. Bu emeklerin kümesi, toplumun toplam emeğini oluşturur. Toplumsal üretimin bir parçasını oluşturan bireysel somut emekler, şimdi, soyut emek olarak, bir bütün, toplumun toplam emeği haline gelmiştir.

Soyut emek, hareket halinde emeğe götürür bizi; bu nedenle sadece zamanla birlikte düşünülebilir. Önceki paragraflarda belirttiğim üzere, *Grundrisse*'de emeğin bir etkinlik (*activity*) olduğu üzerine pek çok vurgu bulunabilir: Emek şimdi saf etkinlik, mekanik etkinliktir. Emek şimdi, bu saf etkinlik haliyle, sermayeye, sadece emek **zaman** olarak görünmektedir. Bu zaman, toplumsal olarak gerekli emek zamandır.

Peki bu zaman kimin zamanıdır?

Toplumsal Olarak Gerekli Emek Zaman: Kimin Zamanı?

Bu zaman bizatihi emekçilerin harcadığı somut zamanıdır. Ne var ki, Marx hiçbir biçimde soyut zaman kavramını kullanmamış olsa da, Marksistler arasında soyut emeğe benzerlikle, toplumsal olarak gerekli emek zamanı da soyut zaman olarak kavramlaştırma eğilimi güçlüdür. Örneğin Moishe Postone, değerin yaratıldığı zamanı “soyut zaman” olarak adlandırır. Postone şöyle us yürütür: Değer’i üreten soyut emek, bütün somut özelliklerinden soyutlanmış, tüm emeklerde ortak olan şeye indirgenmiştir -emek harcamak. Bunu ölçüsü, insan emeğinin toplumsal olarak gerekli miktarda harcanmasıdır. Postone bunu “soyut zaman biçimi” olarak kavramlaştırır.⁵⁵ Postone’a göre somut zamanla soyut zaman, somut emekle soyut emek karşıtlığında kurulur; somut emeğin ürettiği maddi servet somut zamanla ölçülürken, soyut emeğin ürettiği değer, soyut zamanla ölçülür. Somut zaman işler, süreçler, doğal döngüler, yaşam gibi somut olayların fonksiyonudur; soyut zaman ise, olaylardan ve süreçlerden bağımsız, tekbiçim, sürekli, homojen, “içi boş” zamandır. Bu zaman, “eşit, sabit, nitel olmayan birimlere” bölünebilen zamandır.⁵⁶

Peki soyut zaman nasıl işler? Üretkenlikte değişiklik, toplumsal

55 Postone, *Time, Labor, and Social Domination*, s. 189.

56 Postone, *Time, Labor, and Social Domination*, s. 202.

olarak gerekli emek zamanı somut zaman ekseninde kaydırır; üretkenlik yükseldikçe toplumsal olarak gerekli zaman düşer. Ancak, toplumsal emek zaman burada yeniden belirlense de, soyut zaman ekseninde kaymaz; çünkü soyut zaman, somut zaman eksenine referansla kurulan sabit, homojen bir zaman çerçevesidir. Saat, soyut zamanda sabit bir birimdir; daha doğrusu bunun soyut zaman terimleriyle sabit kalması gerekir, çünkü eşit zamanlarda eşit değerler üretilir. Sonuç olarak, her bir yeni üretkenlik seviyesi yeni baz seviyesi olarak, eşit değer oranını vererek, belirlenir. Soyut zaman eksenini (çerçevesi, referansı) hareket eder (kayar); hem toplumsal emek saati hem de üretkenlik baz seviyesi “zamanda ileri” hareket eder.⁵⁷

Postone, kapitalizmde tarihin hareketinin iki zaman biçimiyle kurulduğunu ileri sürer: “soyut zaman” ve “tarihsel zaman”. Tarihsel zaman, bir somut zaman türüdür. Postone’a göre kapitalizm öncesinde sadece somut zaman vardır; “tarihsel zaman” kapitalizme özgü somut zamandır. Soyut zaman ise sadece kapitalizmde özgü bir zaman türüdür. Kapitalizmin gelişmesiyle birlikte soyut zaman somut zamanı tahakküm altına almıştır.⁵⁸

Postone’un soyut zaman kavramı, bize, sadece değerın yaratıldığı zamanı anlatır. Dikkat ederseniz, toplumsal olarak gerekli emek zaman, aslında, Postone’a göre soyut değil, somut zamandır. Soyut zaman türünden bir kavramlaştırma, bir tür zihin cimnastiği gibi görülebilir,⁵⁹ Postone’un kapitalizmde ve kapitalizm öncesin-

57 Postone, *Time, Labor, and Social Domination*, s. 289.

58 Postone, *Time, Labor, and Social Domination*, s. 292. Postone’un soyut zaman kavramı gerçekten karmaşıktır; olabildiğince basitleştirmeye çalıştım. Bir sonraki dipnotta kurguladığım örnek kavramaya yardımcı olabilir.

59 Postone aslında bize şunu anlatmıştır: Bir fabrikada, diyelim ki, yılda toplam 1000 birim değer taşıyan 1000 birim ürün üretilsin; bir birim ürünün üretilmesi için toplumsal olarak gerekli emek zaman da 1 saat olsun. Bu fabrikada on yılda çalışan sayısı ve çalışma saatleri sabit kalırken, teknolojik yenilik, toplumsal olarak gerekli emek zamanı, her sene 4 dakika ki-

de zamanın işleyişini anlattığı bölümler de çarpıcıdır. Ancak, soyut zaman kavramlaştırması kafa karıştırıcıdır. Zamanın zamandan soyutlanması, “içi boş zaman” nasıl bir zamandır?

Chris Arthur ise emeğin soyut emek olarak saf etkinlik hali-ne gelişinden hareket ederek soyut zaman kavramını üretir. Ne var ki Arthur’a göre bu hareket emeğin hareketi değil, bizzat değer in hareketidir ve mantıksal olarak arı etkinlik (*pure activity*) olarak düşünülmelidir. Çünkü, Arthur’a göre, soyut emek değerin kaynağıdır ama değeri üretmez; değeri yaratan sermayedir; sermaye değer taşıyan ürünleri üreten emeğe el koyarak değer yaratır. Sermaye değeri koyar (*positing*) -üretimin mantıksal soyutlaması, değeri koymaktır. Bu nedenle, Arthur’a göre, Marx’ın *Kapital*’in ilk bölümünde anlattığı gibi, emeğin **tözünden** söz etmek olanaklı değildir; “değerin bizzat kendisinin, çeşitli biçimler altında ortaya çıkan ... töz olduğu söylenebilir.”⁶⁰ Somut emek sadece değere sahip metaları, yani değerin taşıyıcılarını üretir; bu nedenle soyut emek değer üretmez, somut emek değere sahip şeyler üretir.⁶¹ Bunun sonucunda, emek kendisi olarak değil, sadece, değer koyma etkinliğinin taşıyıcı olarak hesaba katılır.⁶² Bu akıl yürütmesi doğal olarak emeğin bizzat kendisinin olumsuzlanmasına varacak gibidir.

salarak, on yıl sonunda üçte bir zamana, diyelim ki 1 saatten 20 dakikaya indirsin. Bu fabrikada, her yıl toplumsal olarak gerekli emek zaman düşerken (toplumsal olarak gerekli emek zaman birinci yıl 56 dakika, ikinci yıl 52 dakika, üçüncü yıl 48 dakika ... dokuzuncu yıl 24 dakika, onuncu yıl 20 dakika olur); üretilen ürün sayısı artar ancak değer değişmez, her yıl 1000 birim değer yaratılır. Onuncu yıl sonunda ürün sayısı 3000’e çıkmıştır, ancak yaratılan toplam değer hala 1000’dir. Ancak, değerin yaratıldığı “soyut zaman” her sene başka bir toplumsal olarak gerekli emek zamanı (ilk sene 1 saat iken onuncu sene 20 dakika) baz alır. İşte değerin yaratıldığı bu sabit zaman, Postone’a göre soyut zamandır.

60 Arthur, “The Practical Truth of Abstract Labour”, s. 106.

61 Arthur, “The Practical Truth of Abstract Labour”, s. 107.

62 Arthur, “The Practical Truth of Abstract Labour”, s. 109.

Arthur da benzer biçimde akıl yürütür zaten; maddi emeğe referansı bütünüyle ortadan kaldırır. Arthur’a göre emeğin soyutlandığı şey sadece emekleri birbirinden ayıran özellikler değildir; emek, aynı zamanda, emeklerdeki ortak özellikten de, yani, emeğin, insanın enerji harcaması olması niteliğinden de soyutlanır. Çünkü, metaların üretilmesi enerji gerektirse de, soyut değer vazetme hareketi (sermayenin değeri vazetmesi), enerji kullanımını gerektirmez.⁶³ Arthur’a göre soyut emek, bir bakıma, kendinden de soyutlanmaktadır; geriye emeğe dair bir şey kalmaz, sadece sermayenin değeri koyması kalır: Ürünün değerinden metanın bütün yararlı özelliğinin bütünüyle soyutlanması gibi, onu üreten emeğin de soyutlanması gerekir. Bu kimin emeğidir, diye sorar Arthur; “sermayenin emeğidir” diye yanıtlar;⁶⁴ çünkü emek süreci değerlendirme sürecinin tahakkümü altındadır.

Arthur’un akıl yürütmesi, sermayenin, emek etkinliğinin her momentini boyunduruk altına aldığı; ürünü metanın taşıyıcısına, kullanım değerini değer taşıyıcısına, emek sürecini bütünüyle değerlendirme sürecinin taşıyıcısına dönüştürdüğünü zımnen de olsa iddia eder. Marx ise sermayenin emeği, ürünü, emek sürecini tahakküm altına alma eğiliminden bahseder; Marx, metanın, değer, değerlendirme sürecinin yanı sıra ürünün, kullanım değerinin, emek sürecinin varlığını ve önemini sürekli vurgular. Arthur, oysa ki, bu makaleden yaklaşık dokuz sene önce yazdığı bir başka makalesinde, ona yönelttiğim bu eleştiriyi, bizatihi Postone’a yönelmiştir: Postone, sermayenin emeği bütünüyle boyunduruğu altına aldığı iddia etmektedir; Arthur’a göre bu pratikte olanaksızdır.⁶⁵

Arthur’a göre zaman, değerlendirme sürecinin zamanıdır. Ancak,

63 Arthur, “The Practical Truth of Abstract Labour”, s. 109.

64 Arthur, “The Practical Truth of Abstract Labour”, s. 111.

65 Christopher J. Arthur, “Subject and Counter-Subject”, *Historical Materialism*, 2004, 12 (3): 93–102, s. 101.

Arthur'un önceki argümanlarını hatırlarsak, değerenme sürecinin zamanının olması olanaksızdır, zira Arthur'a göre soyut değeri koyma hareketi (sermayenin değeri vazetmesi) enerji kullanımını gerektirmez. Değerenme süreci, enerji gerektirmeyen bir süreçse, nasıl olur da zaman alabilir? Arthur değerenme sürecinin tek olası boyutunun zaman boyutu olduğunu söyler; ancak bu, Arthur'a göre, "emeğin süresiyle ölçülmek zorunda olması"ndan kaynaklanmaz, çünkü, Arthur, pek çok Marksistin ve bizzatıhi Marx'ın aksine, emeğin zamanla ölçülmek zorunda olmasını çok da açık bulmadığını söyler.⁶⁶ Ancak, "bu saf etkinliğin sadece saf zaman içinde var olması gereklidir" diye yazar. Arthur'a göre, burada etkinliğin somut ile soyut yönleri ters çevrildiği için, "bu zaman *soyut zamandır*" (vurgu bana ait).⁶⁷ Sonra şöyle devam eder: bu somut emekler anlamlı bir biçimde birleştirilemeyeceği için, sermaye bunları idealde, zaman yönüyle bir araya getirir; zira metaların olabildiğince çabuk üretilmesine ihtiyaç duyar. Arthur'a göre, emeğin değere sahip ürünleri üretmesi gerektiğinden, sermaye onu zamanlamak (*to time*) zorundadır; çünkü, sermayenin diğer sermayelerle rekabetinde referans noktası zamandır.⁶⁸

Arthur'un bu makalesinde yürüttüğü muazzam analizine rağmen bu noktada kavramları kadar us yürütmesi de sorunlu görünüyor. Postone ile Tombazos soyut emeğin ve böylece değerin, insanın kaslarıyla, beyniyle, kanıyla canıyla ilişkisini ortadan kaldırırken; Arthur, insanı soyut emeğe bağlayan göbek bağına kesmiştir. O halde niye -soyut- *emek* demeye devam ediyoruz ki? Benzer biçimde soyut zaman nasıl bir soyutlamadır; soyut zaman kavramı, insanın fiili emek etkinliği verili iken, zamanı neyden soyutlar? Toplumsal olarak gerekli emek zaman mantıksal olarak öncelikle "emek za-

66 Arthur, "The Practical Truth of Abstract Labour", s. 113.

67 Arthur, "The Practical Truth of Abstract Labour", s. 113.

68 Arthur, "The Practical Truth of Abstract Labour", s. 112.

mandır”. Peki, emek zaman kimin zamanıdır? Emek zaman, emek harcama süresi değil midir? Harcama/etkinlik sadece somut emeğe içkin olduğuna göre, toplumsal olarak gerekli emek zaman somut emekle bağlantılı olmalıdır. Sermaye, toplumsal olarak gerekli emek zamanı dayatır, doğrudur; ama nihayetinde metayı üreten, metayı toplumsal olarak gerekli emek zamanda üreten emekçidir. Riccardo Bellofiore, emeğin, daima işçinin kanından canından çıkarılması gerektiğine dikkat çeker. Bu emek, “yabancılaşmış” olsa da, “kaçınılmaz olarak işçinin etkinliği olarak kalır; sermayenin olduğu kadar işçilerindir de.”⁶⁹ Bu zaman da, sadece, sermayenin dayattığı bir kriter, el koyduğu zaman olduğu için, sermayenin zamanıdır. Marx da bu zamanı sermayenin zamanı olarak görür ama sermayenin, işçinin emek zamanına el koyması anlamında sermayenin zamanı olarak adlandırır. Ayrıca, Marx sömürü ilişkisine işaret ederken, Arthur, emeği bizatihi kendinden de soyutladığından, sömürü ilişkisini açıklamak sorunlu hale gelir. O halde, Karen Miller’ın sözleriyle, zamanın “özü” (*“essence” of time*), mutlak yahut soyut tabiata sahip değildir; tersine, görelî ve somut özelliktedir. Bu, zamanın, insanın etkinliği aracılığıyla ifade edildiğini anlatır; bunun ötesinde ve dışında bir anlamı yoktur. Marx, zamanın bu özünün tüm insan toplumlarında temel olduğunu; ancak gelenekler, toplumsal pratikler, inançlar ve algılar yoluyla ifade edilen biçiminin toplumdan topluma değiştiğini görmüştür.⁷⁰

Sonuç olarak, emeğin bu zamanı, toplumsal olarak gerekli emek zaman, somut emeğin, fiili etkinlik içinde olduğu zamandır. Yahut, aynı şey demek olan, salt etkinlik olarak gördüğümüz eme-

69 Bellofiore, “The Grundrisse after Capital, or How to Re-read Marx Backwards”, s. 41.

70 Miller, “The Question of Time in Postone’s Time, Labor and Social Domination”, s. 221.

ğın, soyut emeğin, eylediği zamandır. Bu zaman ilkin toplumsal karakterdedir, zira, emek zamana bir kriter getirmektedir –**toplumsal bir kriter**. Şimdi, belirli bir ürünün değeri, o ürünü üreten emekçinin emek zamanının diğer tüm üreticilerle ilişkisi içinde ölçülür. Ama aynı zamanda bu bir zorunluluktur; toplumsal olarak **gerekli-zorunlu** (*necessary*) emek zamandır. Emekçi ürününü, o ürünün üretilmesi için toplumsal olarak gerekli emek zamanda üretmek zorundadır. Toplumsal olarak gerekli emek zaman, tüm üreticilerin emek zamanının tekil emekçilerin emek etkinliğini belirlemesidir ve bu zamanı emekçiye dayatmasıdır.

Sonraki bölümde, toplumsal olarak gerekli emek zamanın kapitalizme özgü belirleyici bir kategori olduğunu unutmadan, kapitalizm öncesinde geçerliliğini sorgulayacağım.

Toplumsal Bir Ortalama Olarak

Toplumsal Olarak Gerekli Emek Zaman

Önceki bölümde toplumsal olarak gerekli emek zamanın, kapitalizmin önemli bir kategorisi olduğunu gördük. Bununla birlikte, bugün, meta üretimi dışındaki üretim süreçleriyle ilgili de benzer bir toplumsal kategorinin işlediğini günlük hayatımızda deneyimlemekteyiz. Toplumsal ilişkiler içerisinde çeşitli emek etkinliklerinin ne kadar zamanda yapıldığına ilişkin bir ortalama hep iş başındadır. Yani her toplumda bir çeşit “toplumsal olarak gerekli emek zaman” gündelik hayatın içinde kendiliğinden hesaplanır.

Bu ortalama, toplumsal ilişkiler evreninde türlü normların kurulmasına benzer biçimde işler. Aristoteles’in *Nikomakhos’a Etik*’te çeşitli örnekler üzerinden incelediği gibi, toplumsal normlar toplumsal ortalamayla kurulur, değişir, yeniden kurulur. Örneğin bir toplumda birine cimri yahut eli açık diyebilmemiz için, o toplumsal koşullar evreninde, ortalama *vericiliğe* dair bir fikrimiz olmalıdır. Tabii ki ortalamanın büyüklüğü gibi normlar da toplumdan topluma

değişiklik gösterir. Bir toplumda cimri bulunan diğer toplumda eli açık bulunabilir; yahut, bir toplumda, belirli bir dönemde cimrilik olarak görülen bir davranış, toplumun geçirdiği dönüşümlerle birlikte, cimrilik olmaktan çıkabilir. Ahlaki ve toplumsal normlar, beğeniler, “moda”, “trend”ler, “in”ler, popüler kültür, her biri, değişir ve toplumun geneline yayılır; yıkılır ve yeniden kurulur. O halde, her toplumda çeşitli alanlarda özgül ortalamalar söz konusudur. Üstelik bu ortalamaların kendileri hareketlidir, sürekli sağa-sola oynarlar.

Çeşitli normların, beğenilerin, toplumsal kabullerin ortalama ile işlemesi gibi, toplumda her bir tikel emek etkinliğinin, verili koşullarda ortalama ne kadar zamanda yapılacağı bilinir. Bu konuya günlük hayatımızdan o denli aşınayızdır ki, üzerine düşünmek hiç aklımıza gelmez. Hegel’in sözleriyle, “aşına olan bilinmez”. Birinin, diyelim ki komşu teyzenin, bizim gözümüzde ve komşuların gözünde “becerikli” olması nasıl olanaklıdır örneğin? Birine -bir konuda- becerikli demek, elbette ki, o toplumda –o konudaki- ortalama hüner derecesinin az çok bilinmesini gerektirir. Komşu teyze becerikliyse, diğerlerinden daha hünerli olmalı, ortalamanın üzerinde nitelikte ürünler üretmelidir -diyelim ki pişirdiği kurabiyeler daha lezzetlidir, yahut, örneğin, daha iyi araba kullanıyordu. Kimine “eli ağır” kimineyse “eline çabuk” diyebilmemiz de, benzer biçimde, toplumsal ortalamayı az çok kestirebilmemizdendir. Biri, bir işte –o işi ortalama düzeyde kotarmak koşuluyla-, o iş için öngörülen ortalama emek zamandan fazlasını harcıyorsa, eli ağırdır; tersine, bir başkası, aynı işi, ortalamadan daha düşük emek zamanda yapıyorsa, eline çabuktur.

Bir toplumda, belirli koşullarda, belirli bir işin yapılabilceği ortalama zamana, *toplumsal olarak gerekli emek zaman* diyoruz; bu zaman ister bir dönüm tarlayı sürmenin gerektirdiği zaman olsun, isterse bir tas çorba pişirmenin alacağı zaman, isterse de bir

toplu iğnenin üretileceği zaman. Marx'ın tanımıyla toplumsal olarak gerekli zaman, herhangi bir **kullanım değeri**,⁷¹ toplumun o sıradaki normal üretim koşulları altında, ortalama toplumsal hüner derecesiyle ve emek yoğunluğuyla elde edebilmek için gerekli olan

71 Marx *Kapital*'in Almanca baskısında **kullanım değeri** (*Gebrauchswert*) diyor: "Gesellschaftlich notwendige Arbeitszeit ist Arbeitszeit, erheischt, um irgendeinen Gebrauchswert mit den vorhandenen gesellschaftlich-normalen Produktionsbedingungen und dem gesellschaftlichen Durchschnittsgrad von Geschick und Intensität der Arbeit darzustellen." Karl Marx, *Das Kapital, Kritik der politischen Ökonomie*, Cilt: 1, Otto Meissners Verlag, Hamburg, 1908, s. 5. Bu cümlemin kimi İngilizce ve kimi Türkçe çevirilerinde kullanım değeri yerine başka sözcükler kullanılmış; bu da toplumsal olarak gerekli zamanı hangi tarihsel döneme yerleştireceğimizi anlamamızı güçleştiriyor. Alaattin Bilgi "**mal**" demiş: "Toplumsal olarak gerekli emek-zamanı, bir malı, normal üretim koşulları altında, o sıradaki ortalama hüner derecesi ve yoğunluğu ile elde edebilmek için gerekli zamandır" Karl Marx, *Kapital, Kapitalist Üretimin Eleştirel Bir Tahlili*, Çev.: Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, 1997, s. 51. İlk İngilizce çeviriyi yapan Samuel Moore ve Edward Aveling "useful article" demiş: "The labour-time socially necessary is that required to produce an article under the normal conditions of production, and with the average degree of skill and intensity prevalent at the time." Karl Marx, *Capital*, Cilt: I, İngilizceye çeviren: Samuel Moore ve Edward Aveling, Progress Publishers, Moskova, 2015, s. 29. Buna karşılık Mehmet Selik ile Nail Satlıgan "**kullanım değeri**" sözcüğünü kullanmış: "Toplumsal olarak gerekli emek-zaman, herhangi bir kullanım değerini, toplumun o sıradaki normal üretim koşulları altında, ortalama toplumsal hüner derecesi ve emek yoğunluğuyla elde edebilmek için gerekli olan emek-zamandır", Marx, *Kapital I*, Çev.: Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, Yordam Yayınları, s. 54. Ben Fowkes İngilizce çevirisinde "(any) **use value**" sözcüğüyle karşılaşmış: "Socially necessary labour-time is the labour-time required to produce any use value under the conditions of production normal for a given society and with the average degree of skill and intensity of labour prevalent in that society" Karl Marx, *Capital*, Cilt: I, Çev.: Ben Fowkes, Penguin Books, 1990, s. 129. Fowkes'ın İngilizce'ye, Selik ile Nail Satlıgan'ın Türkçe'ye çevirileri, Almanca orijinal metnin doğru karşılığını veriyor. Buna göre, toplumsal olarak gerekli emek zaman, kullanım değeri üretimiyle ilgili bir niteliktir; ama elbette ki kapitalist üretiminde değerin başlıca kategorisi halini almıştır.

emek-zamandır. Marx, açık ki, toplumsal olarak gerekli emek zamanı, esas olarak, somut emek etkinliğinin bir kategorisi olarak görmektedir –elbette ki Marx esas olarak bu kategorinin değer yaratımındaki özgül işleviyle ilgilidir. Marx’ın tanımı kullanım değeri üretimine, yani ihtiyaç nesneleri ile hizmetlerinin üretimine işaret eder. Marx’ın *Katkı*’daki sözleri, bu tezi destekler yöndedir. Marx genel insan emeğinin bu soyutlamasının, belirli bir toplumun her ortalama bireyinin yapabileceği ortalama emekte mevcut olduğunu yazmıştır. Marx’ın belirttiği üzere, ortalama emeğin niteliği, ülkeye ve uygarlık dönemlerine göre değişir: “ama bu, mevcut her toplumda veri olarak belirir.” Bu sözler, Marx’ın toplumsal olarak gerekli emek zamanı kapitalizm dışındaki toplumlara genelleştirdiğine işaret eder. Bununla birlikte Marx, bu paragrafın sonunda, bu basit emeğin, “burjuva toplumun tüm emeğinin en önemli kısmını teşkil ettiğini” de vurgular.⁷²

O halde, toplumsal olarak gerekli emek zaman bütün toplumlarda emeğin ortak kategorisidir. İlk bölümde, Marx’ın 1861-63 *defterlerinden* aktardığım yorumu, açıkça bu görüşü desteklemektedir: Toplumsal olarak gerekli emek zamanla belirlenmesi ilk kez kapitalizmde gerçekleşmiştir; bu, “üretimin önceki evrelerine ait olan kategorilerin bile, başka bir üretim tarzı temelinde nasıl özgül bir karakter -tarihsel bir karakter- kazandığını gösterir.”⁷³ Bir ürünü, toplumsal olarak gerekli emek zamanda üreten emek de, ortalama emektir. Sadece somut emek etkinliği olarak değil, soyut niteliğiyle de bir ortalamaya işaret eder. Marx’ın *Katkı*’daki vurgusunu hatırlayalım; soyut emek, belirli bir toplumun her ortalama bireyinin yapabileceği ortalama emekte mevcuttur, bu insan adalesinin, sinirinin, beyninin vb. belirli bir üretici harcamasıdır. Marx

72 Marx, *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*, s. 33.

73 Marx, *Marx Engels Collected Works*, Cilt: 30, s. 313.

Katkı'da zamanla ölçülen, değerin kaynağı olan bu emeği “genel insan emeği” olarak nitelendirmişti. Soyut emek, bu haliyle, kapitalizmde değer yaratımı süreciyle bağlantılıdır, ama kapitalizm öncesinde de insanın emek etkinliğinin bu niteliğine gönderme yapar. Şimdi soyut emek de bütün toplumların ortak kategorisi gibi görünmektedir. Kuşkusuz her iki kategori de, kapitalist üretimde, yepyeni, özgül işlevler kazanmıştır.

Toplumsal olarak gerekli emek zaman, toplumsal bir ortalamaı norm olarak ifade ettiği ölçüde, emek etkinliği için bir kriter dayatır. Bu kriter, o toplumun ortalama boy uzunluğunun ölçüsü gibi belirli bir niceliktir; bu boy kriterini karşılayanlar orta boyludur, ortalamadır, yani, “normal”dir; benzer biçimde, ortalama hüner derecesi ile ürünü toplumsal olarak gerekli emek zamanda üretenler, ortalama bir ürün üretmiş olurlar. Bu kriter, aynı zamanda, uzun boylu/kısa boylu olma niteliğini belirleyen sınır türünden bir sınırdır: kriteri tutturamayanlarla ötesine geçenlere, “eli ağır”/“eli çabuk”, “becerikli”/“beceriksiz” türünden nitelemeler yöneltilir.

Toplumsal ortalama, ortalama olduğu ölçüde toplumsaldır da. Toplumsal olarak gerekli emek zaman, üretimin, yani insanın emek etkinliğinin, toplumsal karakterini yansıtır. Tekil emekleri birbirleriyle ilişkilendirir; emekler kadar emekçileri de birbirine bağlar. Yani, komşu teyzeye “becerikli” derken, aslında, değerlendirmemiz komşu teyzeden daha ötesine uzanır; diğer tüm benzer emekçileri içerir: diyelim ki kurabiyeler hususunda, komşu teyzenin emek etkinliğini, diğer komşuların emek etkinliğiyle, daha doğru bir deyişle, kurabiye yapanların ortalamasıyla kıyasladığımız içindir ki, bu değerlendirmede, tüm kurabiye yapan emekçiler *saklıdır*.

Nasıl ki günümüzde, değer üretiminin dışındaki günlük haya-

tımızda, mal ve hizmetlerin üretilmesi için emek zaman ortalaması bir biçimde işliyorsa, benzer biçimde, kapitalizm öncesi toplumlar da, bir ortalama iş başındadır. Kapitalizm öncesi toplumlarda üretimin nihai hedefi ihtiyaçları karşılamaktır; üretim esas olarak kullanım değeri üretimine dayalıdır; meta üretimi ile meta mübadelesi sınırlı bir önemdedir –hatta kimi toplumlarda hiç bulunmaz. Böyle olunca da daha fazla üretmek için itki de motivasyon da sınırlıdır. İhtiyaçlara dayalı üretim koşullarında, üretim yine zaman üzerinde örgütlenir. Bu toplumlarda elbette ki ürünlerde billurlaşan emek zaman, üretimin düzenleyici ilkesi değildir; W. James Booth'un dikkat çektiği üzere, “yönetici amacın (*governing purpose*) ihtiyaçları karşılayacak nesnelerin üretimi olan bir ekonomide, cisimleşmiş zaman (*embodied time*) nosyonunun ölçü olması anlamsızdır.”⁷⁴ Genelleşmiş meta mübadelesinde emek zaman, değerin ölçüsüdür ve böylece toplumsal üretimin düzenleyici ilkesidir; mübadelenin sınırlı önemde olduğu toplumlarda değer ilişkileri yeterince gelişmediği gibi, ürünlerde cisimleşmiş emek zaman da temel ölçü işlevi görmez kuşkusuz. Bununla birlikte, bu yoruma iki noktayı eklemekte yarar vardır: İlkin, Antik Yunan'da olduğu gibi, meta mübadelesinin gelişme gösterdiği toplumlarda, emek zamanın, tüm ekonomiyi değil ama mübadele ilişkilerini devindiren yasa olarak, yavaş yavaş, işlev taşımaya başladığı söylenebilir. İkincisi, metalarda cisimleşmiş emek zamanın değil ama emek zamanın kendisinin bu toplumlarda üretimin örgütlenmesinde kritik bir önem taşıdığıdır.

Kapitalizm öncesi tarım toplumlarında tarımın ve toprak yönetiminin örgütlenmesi, toplumsal olarak gerekli emek zaman kategorisini gizil bir biçimde içerir. Bu toplumlarda az sayıda zanaatçı

74 W. James Booth, “Economies of Time: On the Idea of Time in Marx's Political Economy”, *Political Theory*, 1991, 19 (1): 7-27, s. 11.

dışında emekçilerin büyük bölümü çiftçidir ve benzer bir emek etkinliği içerisindeyler. Kapitalizm öncesinde emek etkinlikleri zanaat üretimi üzerinden tartışılacağı için, tarımsal üretim ilişkisini Marksist kategorilerle incelemek pek yaygın değildir. Bunun başlıca nedeni, tarımın sanayiden çok farklı bir üretim ilişkisi olarak görülmesi, bu kategorilerin tarımsal üretimde karşılığının bulunmadığının düşünülmesidir. Sanayi zanaat üretiminden evrildiğinden, kapitalist üretimin özgüllüğü, sanayi üretiminin zanaat üretiminden devamlılığı ve farklılığıyla açıklanagelmıştır; tarımsal üretimi sanayiye bağlayan toplumsal kategoriler ise bu tartışmalarda sınırlı yer bulabilmiştir. Kapitalizm öncesi tarımsal üretimin pek ilgi çekmemesinin bir nedeni de, bu tartışmaların, mübadele ilişkileri üzerinden yürütülmesidir; yani, “basit mübadelenin” emek etkinlikleri farklılaşan zanaatçıların ürünleri arasındaki mübadele ile ifade edilmesidir. Bu us yürütmesiyle bağlantılı yaygın bir kabul ise, burjuva toplumunu tarif eden kategorilerin önceki toplumlarda farklı biçimler altında dahi bulunmadığı varsayımdır. Oysa, kapitalizm öncesi toplumlara, tekil çiftçi emeğine, toplumsal emekle ilişkisi yönünden yaklaştığımızda, emek zamanın bileşimi ile toplumsal olarak gerekli emek zaman kategorileri daha net görülür. Bunun en güzel örneklerinden biri, çiftçilerin birlikte iş yaptıkları zamandır. Köylerde kurulan imeceler, birkaç çiftçinin, genellikle benzer işi, her biri için, sırasıyla, elbirliğiyle yapmasıdır. Diyelim ki köyün ihtiyaçları üç güne kadar yağmur geleceğini öngördü -ki yüzlerce yıllık deneyimden çoğu kez şaşmadan bilirler-; tarla göl olmadan patateslerin üç günde toplanması gerek. Bunun için imece kurulur. Bir tarlanın patatesinin ne kadar zamanda toplanabileceği az çok bilinir. Nasıl? Benzer ürünler üretseler de, çiftçilerin beceri, yetenek ve yordamları farklılaşır. Buna karşın köylüler, ortalama bir çiftçinin bir günde ortalama kaç dönümden patates toplayabileceği bilgisini haizdir; geriye kalan basit bir aritmetik hesabdır. Böylece

bir tarladaki ürünün, diyelim ki on kişiyle ne kadar zamanda toplanacağı kestirilebilir: önce birinin toprağındaki patatesler sökülür, sonra bir diğersinin, ardından da ötekının.

Toplumsal olarak gerekli emek zaman metrik hesaplarda birim olarak da karşımıza çıkar; yine burada kullanılan ortalama emek zamandır. Eski ölçü birimlerin etimolojisi, arkalarında yatan -ortalama- emek zaman ilişkisini mükemmel bir biçimde ortaya koyar. Örneğın, Marx'ın *Grundrisse*'de aktardığı üzere, bir ağırlık ölçüsü olan "livre", madende bir emek günü elde edilen ürünün, yani bir çalışma gününde çıkarılabilen altın miktarının adıdır.⁷⁵ Zamanla, bir ağırlık ölçüsü biçimi almıştır. Ancak, hangi madencinin bir günde çıkardığı altın miktarına "livre" diyeceğiz? Belki biri günde 500 gram altın çıkarırken öbürü sadece 400 gram çıkarabilir. "Livre"nin bir standart olabilmesi, o toplumda belirli koşullarda bir ortalamaı ifade edebilmesiyle olanaklıdır. Yani, belirli bir toplumda, verili üretim koşulları ile günde ortalama "x" gram altın çıkarılabiliyorsa, bu "x" gram altın "livre" kabul edilecektir. Yani "livre", altının, değeri ölçüsü, yani para olmasının yanı sıra ağırlık ölçüsü de olduğunu gösterir; her iki işlevinde de altın, emek zamandan dolayımlanır.⁷⁶ Bir diğeri örnek toprak büyüklüğü birimidir. Bir çift öküzle bir günde sürülecek toprak büyüklüğü pek çok toplumda birim toprak büyüklüğü olarak alınmıştır. Almanlar ve Almanca konuşan İsviçreliiler bunu "juchart" olarak adlandırmışlardır. Almanlar bu toprak büyüklüğü birimine "tagwerk" yahut "tagwanne",⁷⁷

75 Marx, *Grundrisse, Ekonomi Politığın Eleştirisinin Temelleri – II*, Çev.: Arif Gelen, Sol Yayınları, 2003, s. 258.

76 1 Livre = 0.45359237 Kg = 16 Ons. İngilizlerin ağırlık ölçüsü birimi pound, "Livre"den türemiştir ve libre olarak adlandırılır. Livre, bir ağırlık ölçüsü olmasının yanı sıra Fransız'ların eski para birimidir. Sözcük Latince "libra"-dan gelir. Latince küçük gümüş sikke anlamına gelen "libella"dan türemiştir. Türkçe "lira" da ortak kökenden evrilmiş görünüyor.

77 Bkz. How Many? A Dictionary of Units of Measurement, "Juchart", Russ

diğer bir deyişle “günlük çalışma” da demişlerdir.⁷⁸ Tagwerk yahut juchart, İngilizlerin acr’ına çok yakın bir büyüklüktür; yaklaşık dört bin metrekareye (dört dönüm) karşılık gelir. Benzer biçimde, bir günlük emeğe karşılık gelen toprak büyüklüğüne Avusturyalılar “joch”, Fransızlarsa “journal” demiştir. Fransızca “jour” gün demektir. Marx *Kapital*’de bunu “terra jurnalıs” diye alıntılar.⁷⁹ Aynı yerde eski Cermenler’de toprak ölçüsünün biriminin bir günlük hasada göre hesaplandığını ve bunun için de *Tagwerk*, *Tagwanne*, *Mannsmaad* (*jurnale* ya da *terre jurnalıs* ya da *diornalis*) vb. gibi terimler kullanıldığını hatırlatır.⁸⁰ Tüm bu sözcükler Roma’da toprak büyüklüğü birimi olan “jugerum”dan türemiş görünmektedir. Jugerum da bir çift öküzün bir günde sürebildiği toprağın büyüklüğüdür.⁸¹ Marx *Grundrisse*’de “plough” sözcüğünün de sekiz öküz koşularak bir yılda işlenen toprak anlamına geldiğini belirtir. Toprağı sürmek anlamına gelen plough, zaman içinde toprak büyüklüğünün ifadesi halini almıştır.⁸² Toprak yönetimi biçimini Bizans’tan (Doğu Roma) alan Osmanlı’da da benzer bir adlandırma görülmektedir. Bir çift öküzün bir günde sürebileceği alan, toprak birimi olarak belirlenmiştir ve kısaca “çift” olarak adlandırılmıştır. Anadolu’da tarlayı sürmek, sabanla toprağı sürmek yerine hâlâ “çift sürmek” sözü kullanılır. Çiftçi gibi çiftlik sözcüğü de aynı kökenden gelir.

Farklı farklı toplumlarda emek zamandan hareketle bu isimlerin verilebilmesi, belirli büyüklüklerin tayin edilebilmesi, yine toplumsal ortalama emek zamanının aşağı yukarı hesaplanabilmesiyle olanaklıdır. Roma’da bir çift öküzün bir günde sürebildiği toprak

Rowlett ve University of North Carolina, <https://www.unc.edu/~rowlett/units/dictJ.html#juchart>, erişim tarihi: 02.09.2017.

78 Tombazos, *Time in Marx*, s. 14

79 Marx, *Kapital I*, Sol Yayınları, 1997, s. 82.

80 Marx, *Kapital I*, Sol Yayınları, s. 82.

81 Ayrıntılı bir açıklama için Wikipedia’daki “Jugerum” maddesine bakılabilir.

82 Marx, *Grundrisse II*, Sol Yayınları, s. 248.

parçası demek olan Jugerum’u alalım örneğin. Böylesi bir standardın oluşabilmesi için hem öküzleri süren çiftçinin hem de öküzlerin bir ortalaması alınır; öyle olmasaydı, toprak büyüklüğü, zayıf öküzleri olan çiftçiye göre hesaplanırsa küçük; besili, güçlü öküzle sürülen toprağa göre hesaplanırsa daha büyük çıkacaktır. O dönemlerde arazi büyüklüklerinin bütünüyle eşit olmasını bekleyemeyiz elbette; ancak belirli bir ortalamanın kurulduğunu, arazi ölçümlerinin az çok eşitlendiğini düşünebiliriz.

Emek zamanların böylesi ortalamalarının alınabilmesi, kapitalizm öncesinde de emeklerin bir biçimde eşitlenebildiğini gösterir. O dönemde emeklerin, burjuva toplumundaki gibi, toplumsal bir gerçeklik olarak eşitlendiğini düşünemeyiz kuşkusuz. Ancak, kapitalizm öncesinde, belirli kategorideki emeklerin az çok eşitlenmesi pekâlâ olanaklıdır: örneğin Antik Roma’da bir latifundiumda çalışan kölelerin emeği; yahut bir ortaçağ köyündeki çiftçilerin emeği gibi. Hatırlarsanız, Rubin’in işbölümü temeline dayanan tüm toplumlarda farklı bireylerin farklı türden emeklerinin toplumsal olarak belirli bir ölçüye kadar ve bir biçimde eşitlendiğini öne sürdüğünü belirtmiştim. Rubin, Güney Slavlarda büyük aile niteliğindeki topluluğu olan Zadruga’da, böylesi bir eşitlenmenin düşünülebileceğini belirtir.⁸³ Marx da *Grundrisse*’de, Ruslarda emeğin özgül niteliklerine kayıtsızlığı örnek olarak gösterir.⁸⁴ Elbette ki bu biçimle soyut emek hayli basit ve gelişmemiştir. Keza, toplumsal olarak gerekli emek zaman da, sadece, yıllar içinde çok az değişiklik gösteren toplumsal bir norm olarak, üreticilerin ve toplumun diğer üyelerinin zihinlerinde az çok yer etmiş olmalıdır. Bu ölçüm, değerlendirme ve muhasebeler, genel hatlarıyla da olsa, bu topluluklarda

83 Rubin, *Marx’ın Emek Değer Teorisi*, s. 106.

84 Marx, *Grundrisse*, Birikim, s. 177.

bir anlam taşıyor olmalıdırlar; yoksa bireysel üreticilerin üretimi, diyelim ki köylülerin, ekimi, dikimi, hasadı, organize etmesi hayli güç olacaktır. Üstelik, böyle olmasaydı, Asya toplumlarında olduğu gibi büyük ölçekli üretimler nasıl örgütlenebilirdi; yahut Çin seddi türünden devasa yapılar nasıl inşa edilebilirdi ki? Bireysel üreticiler yahut bunları organize eden yöneticiler, devasa yapıları tasarlayıp üretimi/inşaatı organize ederken, *kaba* ortalamalar üzerinden hesaplamalar yapmak zorundadırlar; bu hesapları yapabilmek için kullandıkları ortalamalar, toplumsal olarak belirlenir.

Mübadelelinin gelişimi, hem emeklerin eşitliği düşüncesini doğurmuş hem de toplumsal olarak gerekli emek zamanının, bir başka biçim altında, toplumsal bir kategori olarak işlev görmesine yol açmıştır. Mübadelelinin erken aşamalarında ürünlerin değerleri rastgele belirlenmiş olabilir. Zamanla, mübadele ilişkileri yaygınlaştıkça, ürünlerin mübadele değeri, emek zamanla ölçülmeye başlanmıştır.

Üreticilerin emek ürünlerini belirli bir oranda ve sürekli olarak mübadele edebilmesinin koşulu, onları ortak bir ölçüde karşılaştırebilmeleridir. Birbirinden türlü özellikleriyle farklılaşan emek ürünleri, insan emeğinin ürünü olma temelinde karşılaştırılabilir hale gelirler. Böylece, farklı insan emekleri, insanın emeği olması niteliği ile, insanın kaslarını, zihnini, bedenini harcaması temelinde, özdeş hale gelir. Şimdi onları farklılaştıran tek şey, büyüklükleridir: kim ne kadar zaman emek harcamıştır; yahut bir ürünün üretilmesi ne kadar zaman almıştır? Bu emeklerin ürünleri şimdi, içlerinde cisimleşen emek zamanının ölçüsünde “değerlidirler”.⁸⁵ Ancak, bu emek ürünlerinin, toplumda öngörülen ortalama süreyle ölçülmesi temel alınır, emek zaman ölçüsü anlamlı hale gelir. Yukarıdaki örnekte dört saatte üretilen bir metre keten bezinin değeri, toplumsal olarak öngörülen ortalama emek zaman iki saat ise, iki saatlik

85 Bu tartışma için “Marx ve Aristoteles’te Ölçü” yazısına bakılabilir.

bir mübadele değeri taşıyacaktır.

Kapitalizm öncesinde, mübadelenin geliştiğı toplumsal koşullarda, somut emeklerin bütünüyle “soyut emek” olarak eşitlenmesi ve emek ürünlerinin emek zaman temelinde ölçölüp, karşılaştırılması olanaklı değildir kuşkusuz; zira emekler birbirine eşit değildir. Bununla birlikte, mübadelenin geliştiğı yerlerde, emeklerin toplumsal olarak eşitlenmesinin ve toplumsal olarak gerekli emek zamanının bir *eğilim* olarak ortaya çıkmaya başladığını söylemek çok da olanaksız görünmemektedir. Ancak toplumsal bir ortalama olarak bu, sadece yaklaşık değerleri verebilir; kimi zaman, toplumsal başka “değer”lerden de etkilenebilir. Emek değeri yasasının tüm üretimi kuşatması söz konusu değildir kuşkusuz.

Mübadele ilişkisinin gelişip yerleşmesiyle, toplumsal olarak gerekli emek zaman ve soyut emek kategorileri üretimin başlıca kategorileri olarak filizlenmeye başlamıştır. Ancak kapitalizmde bu kategoriler bir başka biçim ve içerikle, emek ilişkilerinde merkezi rolü üstlenecektir. Emekler birbiriyle soyut emek olarak özdeş hale gelecek; toplumsal olarak gerekli emek zaman da emek zamanın kendini zorunlu olarak dayatan kriteri halini alacaktır. İşbölümünün gelişmesi ile üretimin alt parçalara ayrılması, emeklerin farklılıklarını azaltarak, giderek birbirinin yerini alabilir benzer emekler yaratmaktadır. Böylece soyut emek, bir olgu olarak, fiili bir gerçeklik olarak da karşımıza çıkmaktadır; son dönemde yaygınlaşan esnek çalışmayla bu eğilim beslenmekte ve güçlenmektedir.

Ancak, kapitalist üretimde emek ürünlerini mübadele ilişkisine sokan bundan böyle dolaysız üreticiler değildir; sermayedir. Bu kategorileri mübadelenin işleyişinde bilinçsizce uygulayan da artık bireysel üreticiler değil, bizatihi sermayedir. Sermaye, bir yasa koyucu olarak devreye girmektedir; babanın yasası gibi, “toplumsal normları” bildiren, değeri ölçen, ödüllendirip cezalandıran -bu top-

lumsal normlara uymayanların, diyelim ki ürünü toplumsal olarak gerekli emek zamanda üretemeyen sermayelerin ayakta kalamaması- bundan böyle, sermayedir.

Geçmişten Geleceğe:

Sermayenin -Toplumsal Olarak Gerekli Emek Zamanının-Tarihsel “Misyonu”

Önceki bölümde, bütün toplumlarda, çeşitli normların ortalamayla kurulmasına benzer biçimde, verili koşullarda, bir ürünün üretilmesi için gerekli ortalama emek zamanının az çok kestirilebilir olduğunu; bunun toplum bireylerinin zihninde bir karşılığının bulunduğunu; bu ortalama emek zamanının imeceler, büyük ölçekli üretimler gibi -gönüllü yahut zorla oluşturulan- kolektif üretim süreçlerinin örgütlenmesinde ve planlamasında gelişmemiş bir araç olarak kullanılmış olduğunu göstermeye çalıştım.

Sermayenin toplumsal olarak gerekli emek zaman kategorisinin, bu arkaik ortalamanın gelişkin bir biçimi olduğunu düşünüyorum. Daha önce aktardığım üzere, *1861-63 defterlerinde* toplumsal olarak gerekli emek zamanının tarihselliğine ilişkin çok açık bir vurgu görürüz: Marx’ın sözlerini izlersek, “üretimin önceki evrelerine ait olan” toplumsal olarak gerekli emek zaman kategorisi, kapitalist üretim tarzı temelinde, özgül bir karakter -tarihsel bir karakter- kazanmıştır. Şimdi, bu kategori, sermayenin egemenliği altındadır; sermaye, kendinden önceki birçok toplumsal kategoriyi boyunduruğu altına aldığı gibi, toplumsal olarak gerekli zamanı da boyunduruğu altına almış, -emek- zamanın akışını kendi işleyişine uyarlamıştır. Diğer bir deyişle sermaye zamanı boyunduruk altına almıştır; zaman artık sermayenin zamanıdır.⁸⁶ Ama, eski (kapita-

86 Zamanın sermayenin üretimden dolaşıma çeşitli momentlerinde önemi için şu çalışmalara bakılabilir: Tombazos, *Time in Marx ve Postone, Time, La-*

lizm öncesi) toplumsal ortalama emek zaman, toplumsal bir ortalama olması anlamında, şimdiki toplumsal olarak gerekli emek zamanı *saklısıdır* (*aufhebung*'a uğramıştır).

Sermaye toplumsal olarak gerekli emek zamanı üreticilere bir zorunluluk olarak dayatır. Ürünler ancak bu temelde içerdikleri emek zaman ölçüsünde değerlidir. Tüm üreticiler bu zamana uymak zorundadır -sermayenin tahakkümü. Marx bunu yerçekimi yasasına benzeterek, şöyle ifade ediyor:

Birbirlerinden bağımsız olarak yürütülen, ama toplumsal iş bölümünün kendiliğinden gelişen üyeleri olarak her açıdan birbirlerine bağımlı olan kişisel emekler, sürekli olarak, orantılı toplumsal ölçülerine indirgenmek zorundadır; bunun nedeni, rastlantısal ve sürekli olarak dalgalanan mübadele ilişkilerinde, kendi ürünlerinin, üretilmeleri için toplumsal olarak gerekli olan emek-zamanı, düzenleyici doğa yasası olarak, yerçekimi yasasının bir insanın evini kafasının üzerine yıkarken yaptığı gibi, zorla kabul ettirmesidir.⁸⁷

Ancak, sermaye sadece bu zorunluluğu dayatmakla kalmaz, toplumsal olarak gerekli emek zamanının değerini de sürekli olarak devindirir. Kapitalizmde, toplumsal olarak gerekli emek zamanı sabitlemek neredeyse olanaksızdır zira sermayenin devinimi, toplumsal olarak gerekli emek zamanı sürekli olarak kısaltan bir hareket sergiler. Tekil bir sermaye, herhangi bir birim ürünü, diyelim ki bir metre keten bezini, *bir biçimde* daha kısa sürede üretmeye başladığında, o ürünü diğer sermayelerden daha ucuza satabilir. Bu durumda, diğer pek çok sermaye de daha ucuza üretme baskısı altında, ürünü benzer biçimde üretmeye başlayacak; böylece, bir metre keten bezinin üretilmesi için gerekli emek zaman *ortalama* olarak düşecektir. Bu yeni durumda, bir metre keten bezinin üretilmesi

bor, and Social Domination.

87 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 85.

için toplumsal olarak gerekli zaman yeni -daha düşük- bir seviyeye ötelenmiştir. Böylece, her bir birim ürünün üretilme zamanı giderek düşerken, sermaye bu hız içinde devinir. Yani, ihtiyaç nesnelerini üretmek için gerekli ortalama emek zaman, kapitalizmin tarihi boyunca sürekli düşmektedir.

Bu da, sermayenin egemenliğinin olmadığı, üretimin başka türlü örgütlendiği bir toplumda, toplum bireylerinin, bugüne oranla, emek zamanının daha az bir bölümünü temel ihtiyaçlarının üretimine ayırıp, geri kalan zamanını melekelerini ve yaratıcı etkinliklerini geliştireceği *serbest zaman* olarak değerlendirebilmesini olanaklı kılacaktır. Bu yanıla, kapitalizmden önceki toplumların *ruhunu* içinde saklayan toplumsal olarak gerekli zaman, kapitalizm sonrası eşitlikçi toplumlarına da *can suyu* olacaktır.

Sermayenin Devinimi: Serbest kalan zamandan artı zamana

Sermaye sadece artı zamana el koymakla kalmaz, aynı zamanda bu artı zamanı büyütme eğilimindedir. Sermayenin bu içsel eğilimi, sermayeler arası rekabette ifade bulur.

Kapitalist üretim ilişkilerinde emek ürününün aldığı biçim, değer, yoğunlaşmış zamandır. Sermaye zamandır; vakit nakittir. Sermaye birikiminin yegâne hedefi, artı değeri artırmaktır. Bunun bir yolu emek zamanı uzatmaktır. Kapitalizmin tarihi, çalışma zamanı üzerinde sürdürülegelen emek sermaye mücadelesinin tarihidir; kapitalistler emekçileri olabildiğince uzun saatler boyunca çalıştırmak arzusundadır. Çalışma zamanının uzatılması, artı-değeri mutlak olarak artırır. Ne var ki insanın emek etkinliği doğal, yasal ve hatta kültürel sınırlarla kuşatılmıştır. Sermaye bu sınırları sürekli zorlar. Mutlak artı değeri yükseltmek için her dönem çeşitli mekanizmalar geliştirir; kimi zaman işin aşamaları (alt basamakları) arasındaki -boşa geçen (!)- zamanı kısaltacak üretim organizasyonları geliştirir; kimi zamansa, şimdi olduğu gibi, hafta sonlarını, mesai

bitimi sonrasını fiili çalışma zamanına dönüştürür. Bunun yanı sıra, sermaye verili bir çalışma saati içinde, gerekli zaman/artı zaman oranını düşürmeye çalışır. Gerekli zaman, emekçilerin kendilerini yeniden üretecekleri mal ve hizmetlerin değerinin düşürülmesiyle, kısaltılır. Böylece işçiler, bir günlük çalışma süresinin daha kısa bir bölümünde kendileri için çalışmış olacaklar, sermaye daha uzun bir bölümüne el koyacaktır. Gerekli zamanı kısaltmak için, işçilerin “ücret sepeti”ne giren mal ve hizmetler yeni teknolojilerle daha hızlı üretilmeli, birim ürünlerin değeri düşürülmelidir. Bu durumda görece artış değeri artırılır.

Birim metadaki değerin düşürülmesi eğiliminin bir sebebi de sermayeler arası rekabetin tekil üreticileri buna zorlamasıdır. Sermayenin emekle mücadelesi artış değeri üretme mücadelesi iken (*valorization*), sermayeler arası mücadele artış değeri gerçekleştirme (*realization*) mücadelesidir. Kapitalistler artış değeri, ürünleri satarak gerçekleştirebilirler; ne var ki bir ürün alanında çok sayıda tekil üreticinin varlığı, tüm ürünlerin satılmasını riske sokar. Bu durumda, kendi ürünlerini satmak için, her kapitalist, diğerleriyle rekabet içindedir. Tekil kapitalistler arasındaki rekabet, onları aynı ürünü rakiplerinden ucuza satmaya, bunun için birim metanın değerini düşürmeye zorlar. Teknoloji ve yeni üretim teknikleri sayesinde birim zamanda üretilen ürün sayısı yükseldiğinde, eşit zamanda üretilen değer değişmeyeceği için, birim ürünün değeri düşmüş olur. Yani emeğin üretkenliği yükseltilerek, birim ürünün değeri düşürülür. Şöyle bir örnekle açıklayabiliriz; diyelim bir A kapitalistin işliğinde, ortalama hüner derecesi, ortalama üretkenlikte ve ortalama yoğunlukta birim emek, birim zamanda, 10 saatlik bir iş gününde, keten bezinden, 100 metre ürettiyor olsun; bu 100 metre ürün toplam “100” değer taşıyın. Bu durumda birim ürün, yani 1 metre keten bezi, “1” değerindedir; birim ürünün, yani 1 metre keten bezinin üretilmesi için **toplumsal olarak gerekli emek zaman**

ise 0,1 saattir (6 dakika). Sonra, bu işlikte, yeni bir teknolojinin uygulanmasıyla, birim emek, birim zamanda, yani 10 saatte, 200 metre keten bezi üretmeye başlasın. Şimdi A işliğinde her bir metre keten bezi, 0,05 saatte (3 dakika) üretilmektedir. Eşit zamanda eşit değerler yaratılacağı için, 200 tane ürün de toplam “100” değerinde olacaktır; ancak birim ürün, bir metre keten bezi “0,5” değer taşır. Yani, birim zamanda üretilen ürün sayısı iki katına (100’den 200’e) çıkarken, diğer bir deyişle, birim ürünün üretilme zamanı yarıya (6 dakikadan 3 dakikaya) inerken, birim üründe içerilen değer yarıya (“1”den “0,5”e) düşmüştür.

Bu durumda A, keten bezini yeni değerinde (eski fiyatının yarısı) satarak rekabet gücünü artıracaktır; hatta önceki değerinin altında ama yeni değerinin üzerinde bir fiyata satarak, ekstra kâr elde edebilecektir. Şöyle söyleyelim; eskiden 1 metre keten bezinin fiyatı 9 TL olsun; A, bunu yeni koşullarda 4,5 TL’ye sattığında yine eskisi gibi kâr edecektir, ama eğer 6 TL’ye satarsa, ki hâlâ piyasa fiyatının altındadır, daha fazla kâr elde edebilir.

Bir süre sonra diğer B, C, D... kapitalistleri de aynı teknikleri uygulayacak ve 1 metre keten bezinin üretilmesi için toplumsal olarak gerekli emek zaman düşecektir: **toplumsal olarak gerekli zaman** şimdi 3 dakikadır (eskiden 6 dakika idi).

Bu sürece, yaratılan değerler tarafından bakalım şimdi de; her iki iş gününde eşit değerler yaratılmıştır ancak ikincisinde üretilen ürün miktarı ilkinin iki katıdır. Yani ikinci durumda daha fazla üretim yapılmıştır.

Eğer, bu ürün, keten bezi örneğinde olduğu gibi, gıda yahut giyecek maddeleri türünden, işçilerin ihtiyaç nesnelerinden biriye, birim ürünün değerinin yarıya düşmesi, emek gücünün değerini de düşürecektir; çünkü artık emek gücünü belirleyen *bazı* nesnelerin değeri düşmüştür. Bu ne anlama gelir? Buna göre, emekçilerin, bundan böyle, kendi emek güçlerini yeniden üretmek için daha az

emek zaman harcaması gerekmektedir. Bu meseleye tekrar döneceğiz.

Sermaye demek ki iki mücadele içindedir; sermayenin emekle mücadelesi, sömürü oranını yükseltmeyi; diğer sermayelerle mücadelesi ise tekil metanın değerini düşürmeyi hedefler. Rekabet, yani emek sermaye mücadelesinden ayrı bir mücadele hattı çizer görünen sermayeler arası mücadele, emek sermaye mücadelesiyle dolayımlanır. Bireysel bir sermayenin diğer sermayelerle mücadelesinde birim ürünün fiyatını düşürmek için attığı her adım, emek üzerinde yeni bir tahakküm biçiminin inşasına, yeni bir denetim mekanizmasının kurulmasına, sömürünün şiddetlenmesine yol açar.

Bu iki mücadele birbirine bağlanır; tekil kapitalistleri toplumsal olarak gerekli emek zamanda üretim yapmaya zorlayan rekabet gibi görünse de, aslında bizatihi birikim sürecinin kendisi, yani, sürekli genişleyen ölçekte sermayenin yeniden üretimi, bu eğilimi yaratır.

Marx bunu şöyle ifade eder:

Bir metaya sadece bunun yapımı için toplumsal olarak gerekli emek-zaman kadar zaman harcanması, meta üretiminde, genel olarak rekabetten gelen bir dış zorunluluk olarak görünür; çünkü, yüzeysel bir biçimde ifade edilecek olursa, kendi başına faaliyette bulunan her bir üretici, metasını piyasa fiyatından satmak zorundadır. Buna karşılık manifaktürde belli bir ürün miktarının belli bir emek-zaman içinde üretilmesi, bizzat üretim sürecinin teknik yasası olur.⁸⁸

Marx bu sözlerinin ardından, manifaktür üretimindeki işbölümünü, ardından manifaktürün kapitalist karakterini inceleyip, sonra makinenin ve fabrikanın kapitalist karakterini ele alacağı “Maki-

88 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 335.

neler ve Büyük Sanayi” bölümüne geçecektir. Marx bu bölümlerde büyük ölçekli fabrikalarda, makinelerle görelî artı değerin nasıl yükseltildiğini ve gerekli emek zamanının nasıl düşürüldüğünü inceleyecektir.⁸⁹

Roman Rosdolsky, “sınıfsız bir topluma geçişi hem mümkün hem de zorunlu kılan maddî üretim koşulları nelerdir” diye sorar. Rosdolsky’nin yanıtı makinelerdir: Marx’ın makinenin rolü üzerine yaptığı analiz göstermektedir ki, makinedeki gelişim tekil işçiyi emek sürecinde kısmî bir alet düzeyine indirgediği gibi, üretim sürecinde harcanan insan enerjisi düzeyinin en aza indirilmesinin ön koşullarını da yaratmıştır.⁹⁰ Iring Fetscher, kapitalizmin bu sürekli eğilimine, yani mekanik ve otomasyon teknikleriyle emek zamanının düşürülmesi eğilimine insanlık açısından bakılınca, kapitalist üretim tarzının insan toplumlarının zenginliğine muazzam bir katkı yaptığı yorumunu yapar. Kapitalizm gerçekte emek zamanı uzatarak, artı değeri artırsa da bu yorumun doğru olduğunu vurgular.⁹¹ J. E. Elliott’a göre sanayi gelişimi benzer bir eğilim yaratır; ayrıca kapitalist kurumlar sanayi gelişiminin önündeki tüm engellerin

89 Bu bölümler için bu derlemede yer alan şu iki makaleye bakılabilir: “Marx ve Makine” ve “Fabrika: Kapitalist Üretimin Diyalektik Doğuşu”. Marx bu eğilimi, Proudon’un *Sefaletin Felsefesi* adlı yapıtına karşı 1847 yılında yazdığı *Felsefenin Sefaleti*’nde dile getirmişti: İnsanın makineye tabî olmasıyla veya aşırı iş bölümüyle, emeğin eşitlenmiş bulunduğunu; insanların kendi emekleri tarafından silinip bir köşeye çekildiklerini; saatin sarkacının, iki lokomotifin hızını ölçmek için olduğu gibi iki işçinin nispi faaliyetini ölçmek için de doğru bir ölçü haline gelmiş bulunduğunu önceden varsayar. Karl Marx, *Felsefenin Sefaleti*, Çev. Erdoğan Başar, Sol Yayınları, 1966, s. 22.

90 Rosdolsky, *Marx’ın Kapital’inin Oluşumu*, s. 449.

91 Iring Fetscher, “Emancipated Individuals in an Emancipated Society: Marx’s Sketch of Post-capitalist Society in the Grundrisse”, Marcello Musto (der.) *Karl Marx’s Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy 150 Years Later* içinde, Routledge, 2008, s. 110-11.

üstesinden gelmek için “sınırsız bir itki” yaratırlar. Kapitalizmin “tarihsel misyonu”, sermaye birikiminin ve sanayileşmenin, kapitalizm sonrası uygarlıklar için bir hazırlık olmasıdır.⁹²

Bu epeyce basitleştirilmiş örneğin gösterdiği üzere, şimdi emekçilerin, kendi emek güçlerini yeniden üretmek için daha az emek zaman harcaması gerekmektedir; bu sürekli bir eğilimdir, yani sermaye, sürekli olarak, “gerekli” emek zamanı düşürme eğilimi içindedir. Bu eğilim iradi bir kararın sonucu değildir, sermayenin kendini genişletme ve artı değeri artırma ihtiyacının bir yansımasıdır. Sermayenin temel eğilimi, aslında, artı emek zamanı büyüttür; gerekli emek zamanı düşürmek bu eğilimin önkoşuludur. Gerekli emek zamanı düşürme eğiliminin yegâne amacı ise, açığa çıkan zamanı artı emek zamana dönüştürmektir. Yani, sermaye gerekli emek zamanı, kendisine mal etmek, yani artı zamana dönüştürmek için, “serbest” hale getirir. Marx’ın *Grundrisse*’deki sözleriyle:⁹³

... sermayenin eğilimi, her zaman, bir yandan yararlanılabilir zamanı (disposable time) yaratmak, öte yandan da onu artı-e-meğe dönüştürmektir.

Peki şimdi, kendi emek güçlerini yeniden üretmek için daha az emek zaman harcaması gereken emekçiler, bundan böyle daha az mı çalışacaktır? Marx, Enternasyonal Genel Konseyi’nin bir toplantısında, kapitalistlerin elinde makinelerin toplumsal sonuçları üzerine yaptığı konuşmada, makinelerin kaçınılmaz sonuçları olarak beklenen tüm sonuçlarının tersine döndüğünü söylemişti.

92 J. E. Elliott, “Karl Marx’s Theory of Socio-Institutional Transformation in Late-Stage Capitalism”, *Karl Marx’s Economics: Critical Assessments*, Vol: 5, John Cunningham Wood (der.), Routledge, s. 397-406, 2003, s. 400.

93 Marx, *Grundrisse II*, Sol Yayınları, s. 177.

Makinelerin kapitalist üretimde kullanımının sonucunda, emek zamanı kısalması bir yana, önceden on saat olan iş gününün on altı, on sekiz saate uzadığına dikkat çekmişti.⁹⁴

Sermayenin gözünde çalışma zamanı bir sıfır toplam oyunu gibidir; gerekli emek zamanının düşmesi, artı emek zamanının sadece görelî değil mutlak olarak da büyümesi sonucunu doğurur. Örneğin, bir işçinin 10 saatlik iş gününün beş saati gerekli emek zamana diğer beş saati de artı emek zamana karşılık gelsin. Diyelim ki ücret malları üretiminde uygulanan yeni teknolojiler sayesinde emek gücünün kendisini yeniden üretmesi için gerekli emek zaman dört saate insin. Şimdi 10 saatlik iş gününün altı saati artı emek zaman haline gelecektir; bu durumda, (artı emek zaman)/(gerekli emek zaman) oranı 6/4 olacaktır. Yani artı emek zaman hem mutlak hem de görelî olarak yükselmiştir. Yani emekçi eskisi gibi yine 10 saat çalışacaktır; ama şimdi sermaye için daha fazla çalışmaktadır.

Zaman, bundan böyle, üretimin temel devindirici gücüdür. Birim metadaki emek zamanının düşürülmesi *zorunluluğu*, teknolojik gelişmelerin temel itkisi haline gelmiştir. Kapitalizm emek zaman tasarrufu yapan teknolojilerin ve tekniklerin gelişmesi için muazzam bir baskı yaratır. Bunu bir yandan gerekli zamanı düşürmek öbür yandan artı emek zamanı büyütme için yapar.⁹⁵

94 Marx, Karl, “Record of Marx’s Speech on the Consequences of Using Machinery Under Capitalism”, International Workingmen’s Association 1868, *Marx Engels Collected Works*, Cilt: 21, 1985, s. 382. Marx, konuşmasında, yasal düzenlemelerle birlikte geçen yüzyılın ticaret mevzuatının, çalışanları uzun saatler çalışmaya zorlamaya başladığını anlatmıştı.

95 Booth, “Economies of Time”, s.18.

Sermayenin Tarihsel “Misyonu”: Artı zamandan serbest zamana

*Neş’emizi arttırırdı bu acı,
Şimdi azap mı vermeli bize?
Yiyip bitiren on binlerce canı,
Timur’un hükümdarlığı değil mi?
Goethe⁹⁶*

Yukarıdaki örnekleri tekrar formüle edelim. Ortalama bir işçi, diyelim ki bir ekmek fabrikasında, yani fırında, on saatlik işgününde, 100 ekmek üretsın. On saatin beş saati gerekli emek zaman, beş saati artı zaman olsun. Hamur karıştırıcı makinenin icadıyla emek üretkenliği yükselsın, diyelim ki, günlük ekmek sayısı 200’e çıksın. Şimdi tek bir ekmeğin değeri yarıya düşmüştür. Ekmek, işçinin ücret mallarından biri olduğu için, emek gücünün değeri de düşecektir: Bunun anlamı gerekli emek zamanının düşmesidir. Diyelim ki ekmek tüm ücret mallarını temsil etsın; bu durumda gerekli emek zaman iki buçuk saate iner. Bu yeni durumda, toplam değer sabit kalır (10 emek saat); birim ürünlerdeki değer düşer (1/10 emek saatten 1/20 emek saate), yani ürün ucuzlar; (artı emek zaman)/(gerekli emek zaman) oranı yükselir (1/1’den 3/1’e). Kapitalist, şimdi, bu ürünleri piyasa fiyatının altında satarak daha fazla kâr edebilir. An-

96 Johann Wolfgang von Goethe, “Züleyha’ya”, *Timur Kitabı, Doğu-Batı Divanı*, Çev.: Senail Özkan, Ötügen yayınları, 2009, s. 242. Aktaran Marx, *Collected Works, Cilt: 30*, s. 168. Marx’ın aktardığı şiirin *Collected Works*’teki İngilizce çevirisi şöyle:

*Should this torture then torment us
Since it brings us greater pleasure?
Were not through the rule of Timur
Souls devoured without measure?*

Şiirin orijinal Almancası ise şöyle:

*Sollte jene Qual uns quälen,
Da sie unsre Lust vermehrt?
Hat nicht Myriaden Seelen
Timurs Herrschaft aufgezehrt?*

cak hiç bir koşulda, işçilerin çalışma zamanını kısaltmaz; işçiler günde on saat çalışmayı sürdürürler. Hatta, şimdi çalışma gününün daha uzun bir bölümünü (yedi buçuk saati) sermaye için harcarlar; sömürü oranı yükselmiştir. Yahut kapitalist şunu da yapabilir; günde 200 ekmek değil de daha az, diyelim ki yine 100 ekmek üretmek isterse, bu durumda emekçi sayısını yarıya indirir. Yükselen sömürü oranıyla daha az sayıda işçi, aynı üretim düzeyini sürdürür.

Şimdi bu örneği başka bir pencereden inceleyelim. Değer yaratımının ortadan kalktığı bir toplumda, kolektif üretim kurulduğunu varsayalım. Buna göre, yeni makine ile ekmeği, yani ihtiyaç ürünlerini eskisine oranla daha çabuk üretebileceğiz demektir. Toplumun toplam emek saatinin daha küçük bir bölümünü, eskiye nazaran yarısını, ihtiyaç nesnelerini üretmeye ayırmak yeterli olacaktır. Yahut şöyle de ifade edebiliriz; bundan böyle, kendi ihtiyaç nesnelerini üretmek için, tekil üreticilerin günde beş saat yerine iki buçuk saat çalışması yetecektir. Bu ne anlama gelir? Tüm üreticiler şimdi günde –fazladan- iki buçuk saate kavuşmuşlardır.

Bu örnek, sermayenin; bir yenilik, herhangi bir ürünün üretim zamanını düşürdüğünde, bu zamanı artı zamana çevirerek, emekçiler için daha fazla sömürü, daha fazla işsizlik yarattığını; oysa böylesi bir yeniliğin, komünal, yani ortaklaşacı üretim koşullarında, insanlara serbest zaman kazandıracağını gösteriyor. Açık ki komünal üretimin yapılacağı bir toplumda insanlar üretimi birlikte usla örgütleyecek, birilerinin “çıkarını” değil, herkesin ortak çıkarını dikkate alacaklardır. Böylece bir ürünün üretilme zamanının düşmesi, insanların tümünün zorunlu üretim için ayıracakları zamanı kısaltarak, onlara başka uğraşlar için zaman yaratacaktır.

Bununla birlikte, benim bu örnekte göstermek istediğim bir başka şey daha var: Sermaye, artı-değeri artırma amacıyla, ürünleri ucuzlatacak bir tekniği işe koştığında, ürünleri daha kısa sürede üretmenin koşullarını yaratmış olur. Açığa çıkan zamanı artı zama-

na çevirse de; böylece, işçilerin daha fazla zamanına el koysa da; sermaye, aslında, hiç istemeden, komünal üretimin koşullarını da hazırlamış gibidir. Marx *Kapital* öncesi yapıtlarında bu düşüncüyü ileri sürmektedir. Yani sermaye, Goethe'nin dizelerinden uyarlar-sak, bugün emekçiye daha fazla cefa çektirerek (emek sömürüsü), Timur'un (sermayenin) ortadan kalktığı dünyada (komünist toplum), emekçilerinin sefa sürmesinin (serbest zaman) koşullarını yaratmış olur. Böylece, kapitalizmden sonra gelecek komünist bir toplumda, insanlar, toplam emek zamanının epeyce az bir bölümünü temel ihtiyaç nesnelerini üretmek için kullanacaklar; geri kalan zamanı dilediklerince harcayabileceklerdir.

Bu, kapitalizmi, böylesi bir geleceğin, yani, eşitlikçi komünist bir toplumun kurulması için bir dolayım, hatta ileri gidip söylersek, bir araca dönüştürüyor gibidir. *Grundrisse*'de Marx'ın söylediği gibi;

... sermaye -hiç istemeden- insan emeğini, güç harcamasını en düşük düzeye indirdiği için önemlidir. Bu, özgürlüğe kavuşmuş emeğin yararına olur ve emeğin özgürleşmesinin koşuludur.⁹⁷

Marx bu meseleyi *Grundrisse*'de birkaç yerde tartışıyor. İnsanların, ihtiyaçlarını karşılamak için tüm zamanlarını üretime adanmalarına gerek kalmadığını; ihtiyaç nesnelerini üretmekten arta kalan zamanı serbest zaman olarak kullanacağını söylüyor. “Burada mistik bir şey yok” diyor Marx; çünkü insanların ihtiyaçları, emek gücünün ilk gelişmişlik düzeyindeki duruma kıyasla, şimdi daha az zaman gerektiriyor. Bu noktada kritik bir meseleye dikkat çekiyor; üretici güçler belirli bir gelişkinlik düzeyine ulaştığında ancak önemli bir zaman serbest hale gelecektir. Bu **özgürleşme**, *tarihsel bir üründür*: tüm serbest zaman özgür gelişme içindir.⁹⁸

97 Marx, *Grundrisse II*, Sol Yayınları, s. 171.

98 Marx, *Grundrisse*, Penguin, s. 572.

Marx bu görüşünü 1861-63 *defterlerinde* birkaç yerde dile getiriyor. Bir yerde, şöyle diyor: “Aslında, insanlığın sosyalist bir oluşumunu önceleyen bu tarihsel dönemlerde, genel olarak insanın gelişimi, yalnızca bireysel gelişimin en büyük israfında güvence altına alınır.”⁹⁹ Sonraki sayfalarda bunu daha açık ve vurgulu bir biçimde yineliyor: “insan neslinin kapasitesinin gelişimi başlangıçta insan bireylerinin ve tüm insan sınıflarının pahasına gerçekleşse de”, sonunda, insanın gelişimi bu çelişkinin üstesinden gelecek ve bireyin gelişimi ile örtüşecektir; bu nedenle, “bireyselliğin daha yüksek gelişimi” yalnızca, “bireylerin kurban edildiği tarihsel bir süreçle elde edilir.”¹⁰⁰

Ancak bu meseleyi *Kapital*'de ele alıp, geliştirmiyor. Birinci ciltte sermayeye böylesi bir misyon attığı açık bir paragraf bulunmuyor. Diğer ciltlerde bir iki yerde sermayenin bu devindirici gücüne değiniye rastlıyoruz. Örneğin, üçüncü ciltte, kâr oranlarının düşme eğilimi yasasının işlendiği bölümde, sermayenin tarihsel misyonunun, insan emeğinin üretkenliğini, hiçbir sınır tanımadan, geometrik bir biçimde geliştirmek olduğu; üretkenlikteki gelişmesini engellediği zaman, “tarihsel görevine [misyonuna] (*historical mission*) iha-net e[ttiği]” yazıyor. Sonuçta kapitalizm “yaşlandığını ve miyadını doldurduğunu bir kez daha göstermiş oluyor.”¹⁰¹ Ancak bu paragraf, Engels'in, Marx'ın emek üretkenliğindeki yükselmenin, sermayenin bileşimine etkisinin sonuçları üzerine yazdığı bir paragrafı yeniden işleyerek, kendinden notlar eklediği “Tamamlayıcı Düşünceler” (*Supplementary Remark*) bölümünde geçiyor. Marx, birinci ciltte ne

99 Marx, *Marx Engels Collected Works*, Cilt: 30, s. 168.

100 Karl Marx, *Marx Engels Collected Works*, Cilt: 31, Lawrence & Wishart, s. 348.

101 Karl Marx *Kapital*, III. Cilt, Çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, 1990, s. 224. Alaattin Bilgi, “historical mission” sözünü, “tarihsel görev” biçiminde çevirmiştir.

sermayenin tarihsel misyonuna ne de miyadını doldurduğuna ilişkin böylesi açık bir yorumda bulunmuyor. Bu da, üçüncü ciltteki bu vurguların Engels'in eklemeleri olduğunu düşündürüyor.¹⁰²

Marx, sermayeye böylesi bir rol yüklemekle, kapitalizmi eşitlikçi bir toplumun zorunlu bir aşaması olarak mı görmektedir?¹⁰³ Bu

102 Marx sadece birinci cildi kendisi yayımlamış (1867); Almanca ikinci baskı (1872) ile Fransızca baskıda (1875) düzeltmeler yapmıştı. Diğer ciltler ise sağlığında yayınlanmadı. Marx geriye birinci ve ikinci ciltler olarak yayımlamayı düşündüğü kitapların el yazmalarını bıraktı. Sonra Engels bu elyazmalarının üzerinden geçerek, kimi bölümlere okurun kavramasına yardımcı olacağı düşüncesiyle notlar ekleyerek yayına hazırladı; Marx'ın vefatının ardından, ikinci cildi (1885) ve üçüncü cildi (1894), yayınladı. Bununla beraber, Regina Roth, Marx'ın orijinal elyazmaları ile basılı eserler arasında çok sayıda farkın olduğunu belirtiyor. Hatta, kimi yerlerde Marx'la Engels'in vurgularının değiştiğine dikkat çekiyor. Regina Roth, "Marx on Technical Change in the Critical Edition", *The European Journal of the History of Economic Thought*, 2010, 17 (5): 1223-1251, s. 1232. Bunlardan biri de bu tarihsel misyon meselesi. Marx'ın *Kapital*'de kapitalizmin geleceğine ilişkin bu tür açık yorumlar yapmaması, Roth'a bu vurgunun Engels'in vurgusu olduğunu düşündürüyor. Roth, *agk*, s. 1233.

103 Marx'ın Vera Zasulic'e verdiği meşhur yanıt, bunun böyle olmadığını gösteriyor. Rusya'da Halkın Dostları (Narodnik) çevresinden Zasulic, Marx'a 16 Nisan 1881 tarihinde yazdığı mektupta şöyle diyordu: Rusya kır komünlerinin muhtemel yazgısına ilişkin ve dünyadaki tüm ülkelerin kapitalist üretimin tüm aşamalarından geçeceğini söyleyen tarihsel zorunluluk teorisi üzerine düşüncelerinizi izah etseydiniz, bize büyük bir iyilik yapmış olurdunuz. Vera Zasulic, "Letter from Vera Zasulich to Marx", <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1881/zasulich/zasulich.htm>. Marx Zasulic'e verdiği yanıt için dört taslak yazmıştır. Sonunda, 8 Mart 1881 tarihli mektubunda, bu tarihsel kaçınılmazlığın Batı Avrupa ülkelerine özgü olduğunu söylemiştir. Marx, kapitalist ilişkilerin henüz girmediği yahut belirleyici olmadığı kır komünlerinin, "Rusya'da toplumsal yeniden doğuşun dayanağı olduğunu" düşündüğünü yazmıştır. Karl Marx ve Friedrich Engels, *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, Çev. Mihri Belli, Sol Yayınları, 1967, s. 263-64.

tartışma çok önemlidir ancak bu yazının sınırlarının hayli ötesindedir. Belki kısaca şunları söylemek olanaklıdır: Marx, muhtemelen, bu satırlarda, bir yandan, yeni toplumun nüvelerini, eski toplumun çelişkilerinde aramaktadır. Marx *Grundrisse*'de, “nasıl ki bir tarafta burjuva öncesi aşamalar sadece tarihsel, yani, artık ortadan kalkmış önkoşullar olarak görünüyorsa, günümüzdeki üretim koşulları da benzer biçimde *kendilerini ortadan kaldırmakla* ve böylece yeni bir toplum aşamasının *tarihsel önkoşullarını* koymakla uğraşiyor görünürler”¹⁰⁴ diye yazmıştı. Zira, Marx'ın *Gotha Programının Eleştirisi*'nde söylediği gibi, komünist toplum kapitalist toplumun içinden gelişecektir.¹⁰⁵ Marx, yeni bir topluma ilişkin tasavvurumuzu da, eski topluma bakarak oluşturacağımızı düşünür. 1843 yılında Arnold Ruge'a yazdığı mektupta Marx, “eskiyi eleştirerek, yeni dünyayı keşfetmeyi öngörüyoruz” demişti.¹⁰⁶ Yukarıda *Grundrisse*'den aktardığım sözlerinin başında da, burjuva toplumunun yasalarının doğru kavrayışının, mevcut üretim koşullarının ortadan kalkıp, geleceğin işaretlerini vereceği noktayı ortaya çıkaracağını yazmıştı.¹⁰⁷

Marx, öte yandan, sermayenin insanın yaratıcı yeteneklerini, olumsuzdan geçerek, nasıl da ilerletme eğilimi taşıdığını göstermek istemektedir. Marx erken dönemlerden itibaren kapitalizmin “yaratıcı yıkım” etkisini keşfetmişti. Engels'le birlikte, daha *Komünist Manifesto*'da, “burjuvazi tarihte son derece devrimci bir rol oynamıştır” diye yazmışlardı.¹⁰⁸ Bunu izleyen satırlarda, burjuvazinin, üretim araçlarını, üretim ilişkilerini ve dolayısıyla tüm toplumsal

104 Marx, *Grundrisse*, Penguin, s. 393.

105 Marx, “Gotha Programının Eleştirisi”, s. 32.

106 Karl Marx, “Letter to Ruge”, Marxists Internet Archive, https://www.marxists.org/archive/marx/works/1843/letters/43_09-alt.htm, erişim tarihi: 02.07.2017.

107 Marx, *Grundrisse*, Penguin, s. 393.

108 Karl Marx ve Friedrich Engels, *Komünist Parti Manifestosu*, Çev.: Nail Satlıgan, Yordam Kitap, 2013, s. 43.

ilişkileri sürekli devrimcileştirmeksizin var olamayacağını söylüyorlardı. “Üretimin durmadan altüst edilmesi” diyorlardı, “bütün toplumsal koşulların aralıksız sarsılışı ve bitmek bilmeyen bir belirsizlik ve çalkantı, burjuva dönemini öteki bütün dönemlerden ayırt eder.”¹⁰⁹ Bunun yanı sıra, “bütün üretim araçlarının hızla iyileşmesi, iletişimin son derece kolaylaşması sonunda”, burjuvazi, “bütün ulusları, en barbarlarını bile kendi bağrına çekiyor”;¹¹⁰ “kendi suretinde bir dünya yaratıyor”du.¹¹¹

Postone’un dikkat çektiği gibi, Marx’ın bu bağlamdaki düşünceleri, kapitalist üretimin, emek üretkenliğini yükselterek, toplumsal olarak gerekli emek zamanı düşürüp, serbest zaman potansiyelini yaratma eğilimi taşıdığını göstermektedir. Postone’a göre de bu eğilim kritik önemdedir; emek üretkenliğinin artmasıyla açığa çıkan bu “ekstra” zaman, değer üretimine dayalı toplumlarda artı-zamana dönüştürülerek insanları “yoksullaştırırken”; değer ortadan kalktığı bir toplumda insanları zenginleştirecek “serbest zaman” (*leisure time*) halini alacaktır.¹¹² Postone’a göre Marx’ın “zamanın ekonomisi” kavrayışı, kapitalizm sonrası toplumlarda da geçerli olacaktır ama artık insanlar zamanı kendi yararlarına göre örgütleyecektir. Bununla birlikte bu, zenginliğin, yine zamanla ölçüleceği anlamına gelmez; zenginlik bundan böyle maddi zenginlik olacaktır.

Son olarak Marx’ın sözleriyle, gerçek zenginliğin serbest zaman olduğunu söyleyerek bitireyim:

... gerekli-emek zamanı, ölçüsünü, toplumsal bireyin gereksinimlerinde bulacak, öte yandan da toplumsal üretken gücün gelişmesi öyle hızlı büyüyecektir ki, artık, üretim herkesin ser-

109 Marx ve Engels, *Manifesto*, s. 44.

110 Marx ve Engels, *Manifesto*, s. 45.

111 Marx ve Engels, *Manifesto*, s. 46.

112 Postone, *Time, Labor, and Social Domination*, s. 376.

vetinden sayılmakla birlikte, herkesin yararlanılabilir zamanı da artacaktır. Çünkü gerçek servet, bütün bireylerin gelişmiş üretken gücüdür. Artık o zaman servetin ölçüsü hiç de emek zaman değildir, yararlanılabilir zamandır [disposable time].¹¹³

113 Marx, *Grundrisse II*, Sol Yayınları, s. 177.

Para Neden Gereklidir?

Özgür Öztürk

Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı'nın önsözünü hazırladığı günlerde Marx, Engels'e bir mektubunda, “kimsenin, ‘para’dan böylesine yoksunken, onun hakkında yazmış olduğunu sanmıyorum” diye yakınmıştı.¹ Gerçekten de Marx, özellikle 1850’li yıllar boyunca derin bir sefaletin pençesindeydi. Ailesini ekmek ve patatesle beslemeye çalışıyor; hatta bazı günler, ceketini rehin verdiği için evden dışarı çıkamıyordu. 1850-1855 arasında, büyük ölçüde yoksulluktan ileri gelen hastalıklar nedeniyle üç çocuğunu kaybetti. Para üzerine görüşlerini işte böyle bir parasızlık ortamında şekillendirdi.

Marx’ın teorisinde para, mübadele sürecinin zorunlu bir ürünüdür. Aslında herkes, gelişkin bir piyasa ekonomisinde para kullanımının çok yaygın olacağını bilir. Fakat, bunun nedeni konusunda farklı fikirler vardır. Örneğin, Marx’ın yazdığı dönemde hâkim olan klasik iktisat öğretisinde para sadece bir araç, ticareti kolaylaştıran yararlı bir icat olarak görülürdü.² Bu perspektife göre, “reel” kabul edilen ekonomik ilişkiler paradan bağımsız ele alınabilirdi. Dola-

1 Marx’tan Engels’e, 21 Ocak 1859. *Marx & Engels Collected Works*, cilt 40, Lawrence & Wishart, 2010, s. 369. Marx, bu mektupta, *Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı*’nın el yazmasını yayınevine gönderecek parası olmadığını belirterek Engels’ten borç ister.

2 Bkz. Fuat Ercan, *Para ve Kapitalizm*, İstanbul: Ceylan Yayıncılık, 1997, s. 114, 128.

ysisıyla, tüm ekonomi aslında bir takas ekonomisi gibi düşünülebilir. ³ Para, tıpkı motor yağı gibi, sistemin çalışmasını sağlıyordu; ama motorun işleyiş mekanizması motor yağına hiç değinmeden açıklanabilirdi. Liberal iktisatçılar günümüzde de bu “sağduyuya uygun” ama bilimsel açıdan hatalı fikri savunurlar.

Marx’a göre politik iktisat, mübadelenin neden parayı zorunlu kıldığını anlayamadığından, paranın sırrını çözememiştir. Paranın köken itibarıyla bir meta olması gerektiğini sezinlemiş, ama onun, değerin büründüğü zorunlu bir biçim olduğunu kavrayamamıştır.

Marx’ın ilk çalışma planında para aslında ayrı bir bölüm oluşturmuyordu. ⁴ Daha sonra, *Grundrisse*’de, önce parayı incelemek gerektiğini düşündü. Nitekim bu yapıtın iki ana bölümünden birincisi “Para Üzerine” başlığını taşır. Fakat, *Grundrisse* defterlerinin sonuna geldiğinde Marx yine fikir değiştirmiş; meta ile başlayıp ardından para ve dolaşım konusuna, daha sonra da sermayenin analizine geçmeye karar vermişti. *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı* ve *Kapital*, meta-para-sermaye biçimindeki yeni sıralamaya sadık kaldığı metinlerdir.

Marx’ın doğru sıralama konusuna bunca kafa yorması şaşırtıcı gelebilir. Fakat bu salt hangi konudan hangisine geçileceğine dair dışsal bir mesele, bir “içindekiler” tablosu oluşturma işi değildir. “Sunuş tarzı” araştırma esnasında ulaşılan sonuçların nasıl bir kategorik sıra içinde ortaya konulacağını ifade eder. Bir kategoriden

3 Bu konuda bkz. Martha Campbell, “Marx’s Theory of Money: A Defense”, Fred Moseley ve Martha Campbell (der.) *New Investigations of Marx’s Method* içinde, New York: Humanity Books, 1997, s. 100.

4 Marx, bir meta ekonomisinde paranın neden gerekli olduğu sorusunu daha *Felsefenin Sefaleti*’nde ortaya atmış, fakat yanıtı o dönemde verememişti. Vitali Solomonovic Vygodski, *Büyük Bir Keşfin Hikayesi: Kapital (Marx’ın Düşüncesinin Gelişimi)*, Çev. Atilla Aksoy, İstanbul: Daktylos Yayınları, 2008, s. 25.

diğerine geçişler keyfi değil zorunlu olmalı, ele alınan konunun kendi iç diyalektiğine uymalıdır. Bu bakımdan, metadan veya meta mübadelesinden paraya geçiş bir mantıksal zorunluluk içerir.

Diğer taraftan, bu salt düşünsel bir işlem de değildir. Kategoriler, tarihin, gerçek dünyadaki ilişkilerin bir ürünü, yansımasıdır. Marx, daha gençlik yıllarında, Hegel'i "şeyin mantığını değil, mantığın şeyini" öne koyduğu için eleştirmişti.⁵ Oysa, her durumda, incelenen nesnenin kendine özgü mantığının belirlenmesi gerekir.

Marx, paranın ortaya çıkışını *Grundrisse*'de metanın iç karşıtlığının zorunlu olarak bir dış biçim kazanması ile açıklar. Bu temel fikri daha sonraki dönemlerde de korur, fakat *Grundrisse*'deki açıklama ona yüzeysel bir diyalektiğin ürünü gibi görüldüğünden pek tatmin edici gelmemiştir.⁶ Buna karşılık, *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*'da ve daha önemlisi *Kapital*'de, paranın en basit mübadele ilişkisinden nasıl doğduğunu, metanın içerdiği kullanım değeri-değer karşıtlığının bir dış nesnede (parada) nasıl cisimleştiğini ve soyut gerekliliğin tarihsel deneyim içinde nasıl altın ve gümüş gibi değerli metallerde somutlandığını gösterir. Mantıksal zorunluluğu tarihsel bağlamı içinde ortaya koyar. Yine de, bu durum, bir kategoriden diğerine geçişlerin tarihsel evrelere birebir denk düştüğü anlamına da gelmez. Tüm bunları aşağıda açmaya çalışacağım.

5 Karl Marx, *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, Çev. Kenan Somer, Ankara: Sol Yayınları, 1997, s. 29.

6 *Grundrisse* üzerine belki en çok bilinen çalışmayı yapmış olan Roman Rosdolski, Marx'ın paranın gerekliliği argümanını *Grundrisse*'de sağlam biçimde kurduğu ve daha sonra esas olarak değiştirmedeği kanısındadır. *Marx'ın Kapital'inin Oluşumu*, Çev. Cumhur Atay, Münevver Çelik, İstanbul: Otonom Yayıncılık, 2008, s. 125, 131. Bu iddianın hatalı olduğu kanısındayım, zira *Grundrisse*'nin "idealist" söylemi Marx'ın kendisini de rahatsız etmiştir; ayrıca, bu metinde değer biçimi analizi değil, yalnızca bu konuda bazı ham fikirler bulunur.

Grundrisse’de Diyalektiğin Sorunları

Marx *Grundrisse* defterlerine 1857 sonbaharında başladı.⁷ Daha önce, Temmuz ayında, o dönemin iki tanınmış iktisatçısı olan F. Bastiat ve H. Carey üzerine bir şeyler yazarak yola koyulmayı denemiş, fakat kısa sürede bundan vazgeçmişti. Ardından, Ağustos-Eylül aylarında Giriş bölümünü yazdı. Burada ilk cümlede, maddi üretimi ele almaya niyetlendiğini belirtir. Ayrıca, yöntem üzerine genel gözlemlerini de ortaya koyar. Bu Giriş, hem politik iktisat geleneği içindeki yapıtlarda olduğu gibi bir “genel” bölümdür, hem de politik iktisadın yönetsel açıdan eleştirisidir. Gelgelelim Marx bunu da yarım bırakacak ve Ekim ayında Para Bölümü’ne başlayacaktır.

Para Bölümü, Proudhoncu bir yazar olan Alfred Darimon’un görüşlerinin eleştirisi ile açılır. Marx, 1850’lerin ortalarında para konusu üzerine epey çalışmış, ayrıca Darimon’un eleştirisini de zaten belirli ölçüde hazırlamıştı.⁸ Bu bölümün başlarında, o dönemin tipik parasal sorunları üzerine (altın-banknot bağlantısı, 1844 Bankacılık Yasası vb.) tartışmalar da yürütür. Darimon’un ve Proudhoncuların eleştirisini ilerletirken, söylemini aniden belirgin biçimde değiştirir ve son derece diyalektik bir dille metanın, değer ve paranın analizine girer.⁹ Ocak 1858’de Engels’e bir kez

7 *Grundrisse* üzerine Türkçe’de yararlı bir özet ve giriş kitabı olarak bkz. Mehmet İnanç Turan, *Marx’ın Grundrisse’si*, Ankara: Ütopya Yayınevi, 2015.

8 1850’lerin ilk yarısına ait yayınlanmamış bir elyazması “Para, Bankacılık, Krizler” başlığını taşır. Anita Nelson, *Marx’s Concept of Money: The God of Commodities*, Londra: Routledge, 1999, s. 23; Marx’ın bu dönemdeki diğer çalışmaları hakkında bkz. Vygotski, *Büyük Bir Keşfin Hikayesi: Kapital*, s. 33 vd.; Sergio Bologna, “Money and Crisis: Marx as Correspondent of the New York Daily Tribune, 1856-57”, Çev. Ed Emery, *Common Sense*, no 13, 14, <http://www.wildcat-www.de/en/material/cs13bolo.htm>.

9 Karl Marx, *Grundrisse: Ekonomi Politikin Eleştirisinin Temelleri (Ham Taslak) 1857-1858*, cilt I, Çev. Arif Gelen, Ankara: Sol Yayınları, 2013, s. 66. Elinizdeki kitapta “Marx ve Yöntem” başlıklı yazının 52 nolu dipnotunda belirttiğim üzere, ilgili okuyucu için diğer baskılardaki sayfa numaralarını da

daha gözden geçirdiğini yazdığı Hegel'in *Mantık Bilimi*'nin etkisi, o noktadan itibaren görünmeye başlar. Marx, artık, *Grundrisse* defterlerinde ele aldığı konulara Hegelci mantığın kategorileri ile silahlanmış olarak yaklaşmaktadır.

Hegel, *Mantık Bilimi*'nde, düşüncenin temel kategorilerini bir sistematik içinde ortaya koymuştur.¹⁰ Hegelci mantığın üç ana bölümü, varlık, öz ve kavramdır. Birinci ana bölüm olan varlık öğretisi, kendi içinde nitelik, nicelik ve ölçü kısımlarından oluşur. Ana hatlarıyla söylendiğinde, nitelik bir şeyi ne ise o yapan belirlenimdir. Nicelik ise varlığa ilgisiz belirliliktir, belli sınırlar içinde değişse bile o nesne değişmez. İçtiğimiz kahve biraz soğuduğunda başka bir şeye dönüşmez. Fakat bazen, küçük bir niceliksel değişikliklerle bir sınır aşıldığında, nesnenin niteliği değişir: su donar, insan ölür, çiçek açar. Dolayısıyla nitelik ve nicelik iç içedir, birini düşündüğümüzde diğeri de kaçınılmaz olarak düşünmemiz gerekir. Ölçü, bu ikisinin birliğinin kavramıdır. Ölçüde hem nicelik hem nitelik içkindir.

Marx da *Grundrisse*'de meta mübadelesini ve parayı nitelik, nicelik ve ölçü kategorileri çerçevesinde ele alır.¹¹ Marx'ın söylemindeki değişiklik, aniden bu kavramları kullanmaya başlamasından anlaşılır. Kuşkusuz, bunlar genel kategorilerdir ve sadece bunları kullanmak kimseyi Hegelci yapmaz. Gelgelelim Marx'ın nitelik, nicelik ve ölçüyü *Grundrisse*'deki kullanım biçimi He-

ekliyorum: Nişanyan çevirisi: s. 197; Nicolaus çevirisi: s. 136-137; Almanca baskı: s. 55-56.

10 Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Mantık Bilimi (Büyük Mantık)*, Çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi, 2008.

11 “Parada maddelenen soyut emeğin kavramını geliştirirken Marx üçlü bir yapı kullanıyor görünür: ilkin, nitel bakımdan değerin ölçüsü olarak, sonra nicel bakımdan mübadele aracı olarak, nihayet bir nitel nice olarak, değerin temsilcisi olarak (daha sonra ‘para olarak para’ denilecektir).” Nelson, *Marx's Concept of Money*, s. 62.

gel’den yoğun esinlenmeler içermektedir.¹²

Paranın ortaya çıkışını, Marx *Grundrisse*’de şu şekilde özetler:

Ürün bir meta haline gelir; meta mübadele değeri haline gelir; metanın mübadele değeri onun için para-özelliğidir; bu para-özelliği, kendini ondan [metadan] para biçiminde ayırır ve tüm tikel metarlardan ve onların doğal varoluş tarzından ayrı genel [evrensel] bir toplumsal varoluş kazanır; ürünün kendisiyle mübadele değeri olarak ilişkisi, yanı sıra varolan, para ile ilişkisi haline, veya tüm ürünlerin, hepsinin dışında varolan, para ile ilişkisi haline gelir. Ürünlerin fiili mübadelesi onların mübadele değerini yarattığı [ürettiği] gibi, mübadele değeri de parayı yaratır [üretir].¹³

İlk bakışta anlaşılma gelen bu açıklama, belirgin biçimde Hegelci bir akıl yürütmenin sonucudur. Hatta Marx, “Daha sonra, bu sorundan ayrılmadan önce, meselenin salt kavramsal belirlemelerden ve bu kavramların diyalektiğinden ibaretmiş gibi görünmesine neden olan idealist sunuş tarzını düzeltmek gerekli olacak” diye kendine bir uyarı notu yazar.¹⁴ Her şeyden önce de “ürün (veya etkinlik) meta haline gelir; meta mübadele değeri haline, mübadele değeri para haline gelir” biçimindeki önermeden rahatsızdır.

Marx’a göre, emek ürünü, öncelikle maddi niteliklere, bir “doğal biçim”e sahiptir. Bu doğal, cisimsel yön duyularla kavranabilir. Nesneyi elimize alıp bakabilir, evirip çevirebilir, çeşitli fiziksel özellikleri açısından inceleyebiliriz. Bir masa, insan ihtiyaçlarını

12 *Grundrisse*’deki Hegel etkisi konusunda bkz. Hiroshi Uchida, *Marx’s Grundrisse and Hegel’s Logic*, Terrell Carver (der.) Londra: Routledge, 1988; Mark E. Meaney, *Capital as Organic Unity: The Role of Hegel’s Science of Logic in Marx’s Grundrisse*, Dordrecht: Springer-Science+Business Media, 2002.

13 Marx, *Grundrisse I*, s. 75 (çeviri değiştirildi). [Nişanyan çevirisi: s. 213-214; Nicolaus çevirisi: s. 146-147; Almanca baskı: s. 65].

14 Marx, *Grundrisse I*, s. 79 (çeviri değiştirildi). [Nişanyan çevirisi: s. 221; Nicolaus çevirisi: s. 151; Almanca baskı: s. 69].

karşılayan belirli bir nesne olarak doğrudan maddi niteliktedir; dört ayağı vardır, cilalanmıştır, üzerine örtü serilebilir, kare biçimlidir vs. İnsan etkinliğinin, emeğin maddi bir ürünüdür ve bu “doğal” nitelikleriyle binlerce yıl boyunca üretilmiştir. Öte yandan, piyasa için, mübadele amacıyla üretildiğinde bu doğal biçimin yanı sıra yeni bir başka biçim, “değer biçimi” kazanır. Bu, masanın maddi niteliklerinden tamamen farklı, toplumsal bir niteliktir. Değer biçimi, doğal biçim gibi duyularla algılanabilir değildir. Ürünün (meta-nın) diğer tüm metalarla olan ilişkisini, bir anlamda metaların kendi aralarındaki toplumsal ilişkiyi ifade eder; bu ise ancak akılla, uygun bir analizle kavranabilir. Şimdi dikkate alınacak şey yalnızca masanın değeri, daha doğrusu ne kadar emek içerdiği.

Özetle, metaların bir doğal (maddi) biçimleri vardır, bir de değer (toplumsal) biçimleri. Her meta, toplumun toplam emeğinin bir kısmının nesneleşmiş, donmuş halidir. Belirli bir miktar emeğin (emek zamanının) cisimleşmesi olarak meta, bir değerdir, değer biçimine sahiptir. Diğer metalarla ilişkisi bu yönü aracılığıyla kurulur. Doğal (maddi) biçimleri açısından bakarsak, bir masa ile bir çift ayakkabı arasında herhangi bir ilişki göremeyiz. Oysa değer (toplumsal) biçimleri açısından bakarsak, mesela bir masanın değeri üç çift ayakkabıya eşitse, ikisi arasında bir oran ilişkisinin kurulduğunu görürüz. Dolayısıyla metalar, birbirleriyle kendilerine özgü bir yoldan ilişkiye geçmiş, bir toplumsallık oluşturmuştur. Metalar dünyasında her meta, diğer metalar karşısında belirli bir yer işgal eder, onlarla belirli oranlarla mübadele edilir. Değerler olarak, “tüm metalar nitel olarak eşittir ve yalnız nicel olarak farklılaşırlar, böylece karşılıklı olarak ölçülebilirler ve belirli nicel ilişkiler içinde birbirlerinin yerini alabilirler (karşılıklı mübadele edilebilirler, birbirlerine çevrilebilirler). Değer, onların [metaların] toplumsal ilişkisi, ekonomik niteliğidir.”¹⁵

15 Marx, *Grundrisse I*, s. 70 (çeviri değiştirildi). [Nişanyan çevirisi: s. 204; Ni-

Marx, *Kapital*'de değer ile mübadele değeri arasındaki ayrımı netleştirecek, metanın diğer metalarla değişilme oranını ifade eden mübadele değerinin, değer görünüüş biçimi olduğunu belirtecektir. *Grundrisse*'de ise bu ayrım henüz bu kadar net değildir. Bir başka deyişle, kullanım değeri, mübadele değeri ve değer kavramları en gelişkin hallerine ancak *Kapital*'de kavuşacaktır. Fakat temel ilkelere *Grundrisse*'de konulur.

Metaların kendi aralarındaki ilişki, nicel bir ilişkidir. Her meta, değer olarak, diğer metalar karşısında diğer tüm niteliksel özelliklerinden sıyrılır ve salt belli bir miktar emek zamanının cisimleşmesi olarak kabul edilir. Bir masa üç çift ayakkabıya eşdeğerse, iki nesne arasındaki tüm diğer niteliksel farklılıklar bir yana bırakılmıştır. Böylece, herhangi bir meta, diyelim bir çift ayakkabı, aslında tüm metaların değerini ifade edebilir, eşdeğer haline gelebilir.

Değer olarak meta, aynı zamanda, belirli bir oranda [ilişkide] tüm diğer metalar için eşdeğerdir. Değer olarak meta eşdeğerdir; eşdeğer olarak, onun tüm doğal özellikleri silinmiştir; artık diğer metalarla hiçbir özel, nitel ilişkisi yoktur; ama daha ziyade, tüm diğer metaların genel [evrensel] mübadele aracı olarak, onların genel [evrensel] ölçüsü ve de genel [evrensel] temsilcisidir. Değer olarak, meta, paradır.¹⁶

Marx, *Grundrisse*'de, paranın gerekliliğini, meta mübadelesinin bir nicel karşılaştırma olmasından, bunun için de bir üçüncü unsurun gerekmesinden türetir. Mantık kategorileri açısından, Marx'ın yaptığı işlem nitelikten niceliğe ve oradan ölçüye geçmektir.

Değer olarak özelliği, kendi doğal varoluşundan farklı bir varoluş kazanabilir, kazanması da gerekir? Neden? Zira değer olarak metalar birbirlerinden sadece nicel olarak farklı oldukla-

colaus çevirisi: s. 141; Almanca baskı: s. 59].

16 Marx, *Grundrisse I*, s. 70 (çeviri değiştirildi). [Nişanyan çevirisi: s. 204-205; Nicolaus çevirisi: s. 141; Almanca baskı: s. 59-60].

rından, her meta kendi değerinden nitel olarak farklı olmalıdır. Dolayısıyla, metanın değeri, metanın kendisinden nitel olarak ayırt edilebilir bir varoluşa sahip olmalıdır; ve fiili mübadelede bu ayrılabilirlik gerçek bir ayrılma haline gelmelidir; zira metaların doğal farklılıkları onların ekonomik eşdeğerliği ile çelişkiye düşmek zorundadır ve her ikisi de, ancak, meta ikili bir varoluş kazanırsa birlikte varolabilirler - sadece doğal değil, aynı zamanda saf bir ekonomik varoluş ki bu ikincide meta salt bir sembol, bir üretim ilişkisi için salt bir şifre, kendi değeri için salt bir semboldür.¹⁷

Marx'a göre, metanın değer olma özelliği, onun doğal biçiminden farklı bir varoluşa sahip olabilir, daha doğrusu olması gerekir. Yani metanın bir doğal maddesel biçimi ve bir de toplumsal değer biçimi varsa, bu ikincisi ayrı ve bağımsız bir varlık haline gelmelidir. Çünkü değer ilişkisinde metalar birbirleriyle nitel olarak aynı hale gelirler ve salt nicel olarak farklılaşırlar. Dolayısıyla, her meta kendi içinde farklılaşmıştır. Birbiriyle çelişen şu iki cümle aynı anda doğrudur: metalar aynıdırlar, metalar farklıdırlar. İşte bu çelişkili varoluşun dışsal bir ifadesi olmalıdır Marx'a göre.

Hegel, iki niteliğin birbiriyle nicel ilişkisinin kurucu doğasını vurgulamıştır: Bunlar, "birbirleri ile dışsal Niceler olarak bağıntılı değildirler, tersine *her biri belirliliğini öteki ile bu bağıntıda taşır*. Böylece bu başkalıklarında kendi içlerine geri dönmüşlerdir; her biri ne ise, başkasında odur."¹⁸ Benzer biçimde, bir meta, ancak bir başka meta ile karşılaştığı, mübadele edildiği zaman meta olarak gerçeklik kazanır. Hegel'in genel mantıksal şemasında, iki farklı nesnenin nicel ilişkisi, öncelikle iki nice (kuantum, belirli nicelik) arasındaki bir oran ilişkisidir. Bu tam da, iki meta arasındaki müba-

17 Marx, *Grundrisse I*, s. 70 (çeviri değiştirildi). [Nişanyan çevirisi: s. 205; Nicolaus çevirisi: s. 141; Almanca baskı: s. 60].

18 Hegel, *Mantık Bilimi*, s. 239 (vurgu orijinalde).

dele ilişkisinin anlatımı gibidir. Dahası, bir oran ilişkisinde (örneğin $A/B = C$ biçimindeki doğru oranda), oranın kendisinin (C'nin), ilişkideki taraflardan bağımsız bir varlığı vardır (Hegel buna, günümüz okurunu biraz yanıltacak biçimde, *eksponent* der).

Nicelik, sayı, nice, miktar ve birim gibi Hegelci mantığa özgü kategorilere yoğun biçimde başvurduğu *Grundrisse* metninde, Marx da benzer biçimde akıl yürütür ve paranın gerekliliğini, esas olarak mübadele ilişkisinden, daha doğrusu düşüncedeki mübadele ile gerçek mübadelenin farklı oluşundan hareketle kanıtlamaya çalışır.¹⁹ Marx'a göre, mübadele değeri parada bağımsız bir varlık biçimi kazanır. Hatta bu toplumsal işlev, tüccarın şahsında, mübadeleyi gerçekleştiren taraflardan da bağımsız bir üçüncü kişi olarak somutlaşır.²⁰

Bu açıklamalar bir miktar zorlama görünebilir, çünkü gerçekten de zorlama bir yön içerirler. Marx'ın bu akıl yürütmedeki yüzeysel diyalektiği geride bırakması zaman alacaktır. *Grundrisse*, bu bakımdan, Marx'ın hem klasik politik iktisadın önermeleriyle hem de Hegelci diyalektikle boğuştuğu bir metin olarak görülmelidir. Paranın gerekliliğine dair argümandaki bu yetersizlik, ancak *Kapital*'deki değer biçimi analizi ile doyurucu biçimde aşılabacaktır.

Kanıtlama nasıl bir yol izlerse izlesin, Marx, meta mübadelesinin parayı zorunlu kıldığı kanısındadır. İki meta eşdeğerse, üçüncü bir nesnenin ölçüyü sağlaması gerekir. Bir masa altı buluta, veya iki dağ manzarasına eşdeğerdir denilemez. Zira bu nesneler arasında herhangi bir ortaklık yoktur. Eşdeğerlik ancak ikisi de meta olan iki nesne arasında kurulabilir. Para, bu ilişki için bir ölçü, dışsal bir

19 Marx, *Grundrisse I*, s. 70-72. [Nişanyan çevirisi: s. 203-207; Nicolaus çevirisi: s. 140-142; Almanca baskı: s. 59-61].

20 Marx, *Grundrisse I*, s. 77. [Nişanyan çevirisi: s. 216; Nicolaus çevirisi: s. 148; Almanca baskı: s. 67].

ölçü sağlar: “değerin **dışsal** ölçüsü paradır; ancak para bu ölçü niteliğini emeğin (soyut emek miktarının) bir **içsel** ölçü olarak zaten var olması sonucunda kazanır.”²¹ Bir başka deyişle paranın kendisi de bir meta, dolayısıyla değer, olmak zorundadır. Değer ölçüsü olmak, paranın ilk ve en temel işlevidir.²²

Bu bölümdeki amacımız açısından, Marx’ın *Grundrisse*’deki açıklamalarını daha fazla izlememiz gerekmiyor. Metadan paraya geçişi salt mantıksal biçimde formüle etmeye çalıştığı, aynı zamanda bundan rahatsızlık duyduğu ve analizi derinleştirme ihtiyacı hissettiği açıktır. Nitekim bu noktada konudan ayrılır, fakat bir süre sonra yeniden şu ifadeye döner:

Ürün meta haline gelir. Meta mübadele değeri haline gelir. Metanın mübadele değeri, metanın yanında ayrı bir varoluş kazanır; yani bu biçim içinde, meta 1) tüm diğer metalarla değişilebilir, 2) dolayısıyla genel [evrensel] bir meta haline gelmiştir ve doğal özgüllüğü silinmiştir; ve 3) metanın mübadele edilebilirliğinin ölçüsü (yani içinde diğer metalara eşdeğer olduğu verilen ilişki [oran]) belirlenmiştir – bu meta, para olarak metadır; kesin olmak gerekirse, genelde para olarak değil ama belirli bir miktar para toplamı olarak metadır, zira mübadele değerini tüm çeşitliliği içinde temsil etmek için, para, sayılabilir, bölünebilir olmalıdır.²³

21 Sungur Savran, “Bir Üretim Tarzı Olarak Kapitalizm”, Nail Satlıgan, Sungur Savran ve E. Ahmet Tonak, *Kapital’in İzinde* içinde, İstanbul: Yordam Kitap, 2012, s. 108.

22 Chris Arthur’un sözleriyle: “Para sadece değerlere ortak bir ölçü sağlama nicel sorununu çözmez, onları birbirleri ile değerler olarak ilişkiye sokmak suretiyle, bizzat metaların ortak bir ölçüye getirilebilirliğini kurma nitel sorununu da çözer”. Christopher J. Arthur, “Hegel’s Logic and Marx’s Capital”, Fred Moseley (der.) *Marx’s Method in Capital: A Reexamination* içinde, New Jersey: Humanities Press, 1993, s. 81.

23 Marx, *Grundrisse I*, s. 91. [Nişanyan çevirisi: s. 242-243; Nicolaus çevirisi: s. 165; Almanca baskı: s. 82].

Marx, paranın gerekliliğini bu şekilde “kanıtladıktan” sonra, hangi metaların para rolünü üstlenebileceği sorusuna geçer. Değerli metaller, fiziksel özellikleri nedeniyle para olarak işlev görmeye daha yatkındırlar ve Marx altın ve gümüş üzerine geniş bir tartışmaya girişerek konuya devam eder. Metadan paraya geçişin daha ileri geliştirilmesi işini sonraya bırakır. Bu işi *Kapital*’de gerçekleştirecektir.

***Kapital*’e Giden Yolda**

Paranın gerekliliği argümanı, Marx’ın 1859 tarihli *Ekonomi Politika’nın Eleştirisine Katkı* yapıtında biraz daha farklı bir kılıkta karşımıza çıkar. *Katkı*’nın ilk cümlesi ile *Kapital*’in ilk cümlesi neredeyse aynıdır ve *Grundrisse*’nin sonunda ulaşılan başlangıç noktasını ele alır: meta.

Meta, burjuva servetinin basit biçimidir. Metanın maddi yani kullanım değerini; toplumsal yani ise mübadele değerini ifade eder. Kullanım değeri ve mübadele değeri kavramlarını bu şekilde netleştiren Marx, soyut emeği de açıklığa kavuşturur: Mübadele değerini yaratan emek, genel soyut emektir.²⁴ Emeğin nicel varlık tarzı emek zamanıdır ve bu emeğin kendisi normal zaman ölçüleri ile (saat, gün vb.) ölçülecektir. Metalar, mübadele değerleri olarak, donmuş emek zamanının belirli ölçülerinden ibarettir.²⁵ Farklı bireylere ait ve farklı niteliklere sahip emekler, toplumsal emeğin organlarıdır: Mübadele değerinde görünen emek, “varsayım olarak, tecrit edilmiş bireyin emeğidir. Bu emek, doğrudan doğruya kendi karşıtının biçimini, soyut genelliği biçimini almakla, toplumsal emek olur.”²⁶

24 Karl Marx, *Ekonomi Politika’nın Eleştirisine Katkı*, Çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları, 1979, s. 48.

25 Marx, *Ekonomi Politika’nın Eleştirisine Katkı*, s. 49.

26 Marx, *Ekonomi Politika’nın Eleştirisine Katkı*, s. 54.

Her meta, genel emek zamanının doğrudan doğruya maddileşmesi gibi görünür, ama karşılaşmalar bireyseldir. “Genel emek zamanının kendisi, bu sıfatıyla, metalar için mevcut olmayan bir soyutlamadır.”²⁷ Bir başka deyişle, toplumsal emek zamanı burada gizlidir, ama ancak mübadele ile ortaya çıkar. Neden? Çünkü bu aşamada hareket noktası kolektif emek değil, özel kişilerin özel emekleridir. Toplumsal emek burada bir koşul değil sonuçtur.

Marx’a göre, özel bir meta genel eşdeğer olur. Somut evrensel, kendisini bir tekilde ortaya koyar. Bu ilkin salt bir soyutlamadır, ama aslında mübadele sürecinin sonucudur. “Metalara kendi aralarındaki karşılıklı ilişkileri”, mübadele değerini ifade eden tikel bir meta ile genel (evrensel) ilişki olarak görünür. Öte yandan, aynı ilişki, ters yönden, bu belirli tikel metanın tüm diğer metalarla özgül ilişkisi gibi görünecektir.²⁸ Bu özel (tikel) meta, paradır, para haline gelmiştir. Dolayısıyla para, bir simgeden ibaret değildir. Parada toplumsal ilişki bir nesne biçiminde ve belirli ilişkiler bu nesnenin özgül nitelikleri gibi görünür. Marx buna, “Gerçeğin ta kendisi olan bir aldanma” der.

Kısacası, para bir dış güçlüğü getirilen basit bir çözüm değildir, mübadele değerinin gelişmesinden doğar. Para olmadan, toplumsal bir süreç olarak mübadele ilişkileri de olanaklı değildir. Değer, mübadele değeri biçimine büründüğünde, daha doğrusu bu şekilde ortaya çıktığında, zorunlu olarak para biçimine de bürünür. Daha ileri gelişmesiyle ise sermaye biçimine geçilecektir.

Tarihsel açıdan, mübadele ilişkileri gelişip düzenliliğe kavuştuğunda değer de nesnellik kazanır, mübadele değeri parada somutlaşır. Belirli bir meta (altın) genel eşdeğer olarak, meta dolaşımının dışına alınır. Tüm metaların mübadele değerleri altında ifade edilir-

27 Marx, *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*, s. 67.

28 Marx, *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*, s. 71.

ken, altının mübadele değeri de tüm metalarda ifade edilir. Metaları birlikte ölçülebilir hale getiren şey para değildir, tersine metaların birlikte ölçülebilir olmaları altını para yapar. Altın, öncelikle değer ölçüsü ve buna bağlı olarak fiyat ölçütüdür. Fiyat, metaların mübadele değerinin dolaşım süreci içindeki görünüş biçimi, dolaşısıyla “başkalaşıma uğramış” bir biçimdir.²⁹

Metalar, birbirlerine kendi değerlerini para birimleri (*currencies*) ile bildirirler. Para burada itibari (nominal) para olarak bulunur. Dünya pazarında ise, para ölçülerinin ulusal nitelikleri kaybolur ve bunların yerini madenlerin genel ağırlık ölçüleri alır.

1859 tarihli *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*’daki para analizi, *Grundrisse*’deki idealist dilden önemli ölçüde arındırılmış, tarihsel malzeme ile yoğrulmuş, aynı zamanda kavramsal açıdan epeyce netleştirilmiş durumdadır. Fakat değer biçimi analizi aslında *Katkı*’da henüz ancak nüve biçimindedir. Buna göre, bir metanın mübadele değeri, diğerlerinin kullanım değerlerinde “tezahür eder”. Eşdeğerlik, bir metanın mübadele değerinin bir başka metanın kullanım değerinde (bunun belirli bir miktarında) ifade edilmesidir. Böylece, sadece ikinci metada değil, aslında tüm metalarda ifade edilebilir. Her meta, hem hepsi tarafından ölçülür, hem de hepsini ölçer. Böylece metalar arasındaki ilişkiler Hegelci bir ölçü ilişkileri dizisi oluştururlar.

Marx’ın değer biçimine dair söyledikleri, *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*’da aşağı yukarı bunlardan ibarettir. Marx bu analizi, ilk başta *Katkı*’nın bir devamı gibi tasarladığı 1861-63 defterlerinde hemen hiç dokunmadan bırakacak, hatta *Kapital*’in ilk baskısında da yeterince işlemeyecek ve ancak ikinci baskıda yetkin haline sokacaktır.

29 Marx, *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*, s. 92, 94, 97-98.

***Kapital*'de Değer Biçimi**

Kapital'in I. cildindeki değer biçimi (value-form) kesimi (1. Bölüm, 3. Kesim), Marx'ın en karmaşık, ama aynı zamanda en parlak teorik analizlerinden biridir. Sonraları değer biçimi yaklaşımı adı verilecek bir ekolün de çıkış noktası olmuştur.³⁰ *Kapital*'in ilk basısından sonra Marx bu bölümü elden geçirmiş ve geliştirmiştir. Burada en son, en gelişmiş haliyle ele alacağım.³¹ Amacım değer biçimi analizini ayrıntılı olarak açıklamak değil, bu analizin Marx'ın yöntemi açısından taşıdığı kritik öneme işaret etmek olacak.

Marx-Hegel ilişkisi üzerine yazında son yıllarda en çok tartışılan konulardan biri, Marx'ın değer biçimi analizinde (mübadeleden paraya geçişte) Hegel'den nasıl yararlandığıdır. Chris Arthur, bu kesimin *Mantık Bilimi*'ndeki öz bölümüne denk düştüğünü savunur. Zira değer biçimlerinin diyalektiğinde, öz öğretisine özgü yansıma belirlenimleri iş başındadır. Örneğin, genel (evrensel) eşdeğer biçimi ayırım-içinde-özdeşliğin bir örneğidir.³² Tony Smith, metaların değerinin zorunlu olarak parada görünen bir “öz” olduğunu ileri sürer. “Her biri diğerinde ‘yansımıştır’: para, ilkin ve öncelikle değer toplumsal bakımdan nesnel ölçüsüdür, değer ise yalnızca para aracılığıyla, yani kendi görünüş biçimi aracılığıyla edimsellik kazanabilir.”³³ Patrick Murray de değer biçimi analizinin özden görü-

30 Bkz. Isaak Illich Rubin, *Marx'ın Emek Değer Teorisi*, Çev. Uğur Selçuk Akalın, İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2010; ayrıca, Alfredo Saad-Filho, *Marx'ın Değeri: Çağdaş Kapitalizm için Ekonomi Politik*, Çev. Ertan Günciner, İstanbul: Yordam Kitap, 2006.

31 Bu karmaşık analizin şekilsel gösterimi için bkz. Ercan, *Para ve Kapitalizm*, s. 272.

32 Christopher J. Arthur, *The New Dialectic and Marx's Capital*, Leiden, Boston: Brill, 2004, s. 95 vd.; Arthur, “Hegel's Logic and Marx's Capital”, s. 79.

33 Tony Smith, “Hegel, Marx and the Comprehension of Capitalism”, Fred Moseley ve Tony Smith (der.) *Marx's Capital and Hegel's Logic: A Reexamination* içinde, Londra, Boston: Brill, 2014, s. 31.

nüşe bir hareketi örneklediğini iddia eder. Murray’e göre buradaki mesele, özün görünmek zorunda olmasıdır.³⁴ *Grundrisse* ile *Mantık Bilimi* arasındaki paralellikleri inceleyen Hiroshi Uchida ve Mark Meaney, değer biçimi analizine *Grundrisse*’de karşılık gelen pasajlar için varlık öğretisine işaret ederler (Uchida, Hegel’deki “bir ve çok” analizine benzettği bu temayı Marx’ın *Grundrisse*’den *Kapital*’e giden yolda temelde değiştirmedeği kanısındadır).³⁵ Marx’ın para teorisi üzerine kapsamlı bir inceleme yapan Anitra Nelson, değer biçimi kesiminin *Mantık Bilimi*’ndeki nitelik, nicelik, ölçü tartışmasının (varlık öğretisinin) yanı sıra, *Tinin Görüngübilimi* ile de (“Kuvvet ve Anlak” başlıklı III. kısım) bazı benzerlikler içerdiğini ileri sürmüştür.³⁶ Stavros Tombazos ise, Marx’ın bu bölümde *Mantık Bilimi*’nin üçüncü ana bölümü olan kavram öğretisini (mekanizma-kimyasallık-teleoloji kategorilerini) revize edip doğru biçime sokarak kullandığını belirtir.³⁷ Kısacası, Marksistler arasında bu konuda görüş birliği yoktur: *Mantık Bilimi*’nin üç ana bölümünün (varlık, öz, kavram) her üçü de, hatta *Tinin Görüngübilimi*’nin bir bölümü de, farklı yazarlar tarafından, değer biçimi analizinin düşünsel modeli olarak gösterilmiştir.

Marx’ın bu bölümde Hegel’den nasıl yararlandığı sorusuna verilen farklı yanıtlar, ilk elde, meselenin pek de basit olmadığını

34 Patrick Murray, “The Necessity of Money: How Hegel Helped Marx Surpass Ricardo’s Theory of Value”, Fred Moseley (der.) *Marx’s Method in Capital: A Reexamination* içinde, New Jersey: Humanities Press, 1993, s. 45, 48; ayrıca bkz. Patrick Murray, “The Secret of Capital’s Self-Valorisation ‘Laid Bare’: How Hegel Helped Marx to Overturn Ricardo’s Theory of Profit”, Fred Moseley ve Tony Smith (der.) *Marx’s Capital and Hegel’s Logic: A Reexamination* içinde, Londra, Boston: Brill, 2014, s. 196.

35 Uchida, *Marx’s Grundrisse and Hegel’s Logic*, s. 50, 54-56; Meaney, *Capital as Organic Unity*, s. 22-23.

36 Nelson, *Marx’s Concept of Money*, s. 173, 177, 181.

37 Stavros Tombazos, *Time in Marx: The Categories of Time in Marx’s Capital*, Leiden, Boston: Brill, 2014, s. 59-62.

gösterir. *Mantık Bilimi*'nin hangi önermesinin *Kapital*'de tam olarak nereye denk düştüğünü saptamaya çalışmak, aslında umutsuz bir çabadır. İki metnin kavramsal mimarilerinin birebir örtüştüğünü öne süren *homoloji* tezi, düz anlamıyla alındığında, savunulabilir değildir. Zira Marx Hegel'in yapıtını epey serbest ve yaratıcı biçimde kullanmış, incelediği olgunun (sermayenin) kendi iç diyalektiğini ni açığa çıkarabilmek için *Mantık Bilimi*'ndeki kategorilere ve kategori gruplarına başvurmuştur. Bunu yaparken *Mantık Bilimi*'nin kategoriler sıralamasına sadık kaldığı söylenemez. Bu açıdan bakıldığında, değer biçimi kesimi gerçekten de Hegel mantığının birçok kategori grubunun karmaşık ve yoğun biçimde kullanıldığı bir analiz içerir. Bir başka deyişle, bu kesimin *Mantık*'taki karşılığını bulmaya çalışan Marksist araştırmacıların ortaya koyduğu bulguların hepsi de muhtemelen belli bir doğruluk payı taşımaktadır. Aşağıda vereceğim yorum daha ziyade Meaney'e yakın olsa da, okuyucunun bu durumu hatırd tutmasında yarar var.

Marx, paranın sırrının iki meta arasındaki en basit değer ilişkisinde saklı olduğunu belirterek başlar. Bu, değer basit, tek başına veya rastlantısal biçimdir. Buradan *toplam veya genişlemiş* biçime, sonra genel (evrensel) biçime ve ardından, bunun bir başka versiyonu olan para biçimine geçecektir. Salt bu sıralama bile, paranın, değer biçiminin mantıksal gelişiminin bir sonucu olduğunu göstermektedir, zira analizin gelişimi açıkça tekilden tikele ve oradan evrensele doğrudur. Aynı zamanda, bir kategoriden diğerine geçişler, bir tarihsel gelişme fikrini de ima eder.³⁸ Gelgelelim bu ilişki doğrusal değildir ve kategorik sıra tarihsel kronoloji ile örtüşmez. Mesele

38 Bkz. Patrick Murray, "Unavoidable Crises: Reflections on Backhaus and the Development of Marx's Value-Form Theory in the *Grundrisse*", Riccardo Bellofiore, Guido Starosta ve Peter D. Thomas (der.) *In Marx's Laboratory: Critical Interpretations of the Grundrisse* içinde, Leiden, Boston: Brill, 2013, s. 129.

ne salt tümdengelimsel bir Őema oluşturmak, ne de tarihsel süreci adım adım izleyip kavramlara dökmektir. Daha ziyade, görünüŐün arkasına geçebilmek, bu görünüşü ortaya çıkarmıŐ ama Şimdi kaybolmuŐ olan ara basamakların mantığını yakalayabilmektedir. Zira, “Bir meta, diğer bütün metalar değerlerini bu meta ile ifade ettikleri için para olmuş gibi görünmez, tersine, o meta para olduğu için, diğer metalar değerlerini genel olarak onunla ifade ediyormuŐ gibi görünür. Aracılık yapan hareket, kendi sonucu içinde kaybolur ve arkasında hiçbir iz bırakmaz.”³⁹

I. Değerin Basit, Tek Başına veya Rastlantısal Biçimi

Ana fikir basittir: x kadar A metası = y kadar B metası (mesela 20 m. keten bezi = 1 ceket) ilişkisinde, A metasının değer, B metasının belli bir miktarı ile ifade edilmiştir. Bir metanın değer biçimi, bir başka metanın maddi biçimi ile ortaya konulur; ceket, keten bezinin değerini ifade eder. “Demek ki, değer ilişkisi aracılığıyla, B metasının fiziksel biçimi A metasının değer biçimi haline geliyor ya da B metasının cismi, A metasının değerinin yansıdığı ayna oluyor.”⁴⁰

Bu ilişki tersinir özellikte gibi görünür, aslında öyledir de, fakat bir seferde sadece tek bir metanın değer i ade edilebilir. A metası göreli biçimde, B metası ise eşdeğer biçimdedir. B metasının değerini i ade ettiğimizde ise bu kez A metası eşdeğer biçime geçmiş demektir.

Basit değer biçimi, takastan farklıdır. Marx’ın “doğrudan mübadele” olarak adlandırdığı takas ilişkisinde, değer biçimi söz konusu değildir.  r nler, doğal biçimlerinin yanı sıra ayrıca bir değer biçimi kazanmamıŐlardır.⁴¹

39 Karl Marx, *Kapital*, cilt I,  ev. Mehmet Selik, Nail Satlığan, İstanbul: Yordam Kitap, 2011, s. 100-101.

40 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 65.

41 “Metaların mübadelesini genel olarak mübadeleden ayıran, birincinin, pa-

Basit değer ifadesinde, keten bezinin değeri kendisinden niteliksel olarak farklı bir başka meta ile, ceketle ifade edilir. Niceliksel eşitliğin temelinde niteliksel farklılık yatar. Zira keten bezinin değeri, yine keten beziyle gösterilemez. Böylece, A metasının değeri (toplumsal yönü), B metasının cisminde, maddi yönünde ifade bulunmaktadır. Marx bunu, metanın içerdiği kullanım değeri-değer karşıtlığının görünüm biçimi olarak kavrar:

A metasının B metası cinsinden değer ifadesinin daha yakından incelenmesi, bu ifadede A metasının fiziksel biçiminin sadece kullanım değeri biçimi olarak, B metasının fiziksel biçiminin yalnızca değer biçimi olarak yer aldığını göstermiş bulunuyor. Demek ki, metanın içinde saklı bulunan kullanım değeri-değer iç karşıtlığı, bir dış karşıtlıkla, yani iki meta arasındaki, kendi değeri ifade edilecek olanın dolaysız olarak yalnızca kullanım değeri olarak, buna karşılık değerın kendisiyle ifade edileceği diğer metanın dolaysız olarak yalnızca mübadele değeri olarak yer aldığı ilişki aracılığıyla ortaya konuyor. O halde, bir metanın basit değer biçimi, o metanın içerdiği kullanım değeri-değer karşıtlığının basit görünüm biçimidir.⁴²

rada tikel metalara dışsal bir şey olarak konulan, değer tarafından dolayım-lanmasıdır.” Tombazos, *Time in Marx*, s. 25; ayrıca bkz. Campbell, “Marx’s Theory of Money: A Defense”, s. 92; Costas Lapavitsas, *Social Foundations of Markets, Money and Credit*, Londra, New York: Routledge, 2003, s. 65; Thomas T. Sekine, *An Outline of the Dialectic of Capital*, cilt 1, Londra: Palgrave Macmillan, 1997, s. 33.

- 42 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 72. Bu pasajı yorumlayan Marksist filozof Evald İlyenkov, genel olarak diyalektik üzerine şu belirlemelerde bulunur: “Sonuç olarak değer, metanın başka bir meta ile ilişkisi aracılığıyla dışavurulan, metanın kendi kendisiyle iç ilişkisi olarak sunulmuştur. Metanın değerini ifade eden diğer meta sadece, onun kendi içinde çelişkili olan doğasını bir ayna gibi yansıtmaya işlevini yerine getirir (...) Metafizikçi her zaman iç ilişkiyi dış ilişkiye indirgemeye çalışır ... Diyalektik her zaman bir nesnenin bir başkasıyla arasındaki ilişkinin ardında o nesnenin kendi kendisiyle olan ilişkisini, kendi iç ilişkisini görür (...) mesele, bir dış çelişkiiyi iç çelişkiiye indirgemekte değil, dış çelişkiiyi iç çelişkiden çıkarsa-

Söz konusu görünüm biçiminin gelişimi, parayı ortaya çıkarmaktır. Bu geçiş, ana hatları ile, Hegel'deki olgusal ölçü (*real measure*) uğrağını da andırır. Kısaca söylendiğinde, Hegel'e göre bir ölçü ilişkisinde iki yan vardır ve bunların kendileri de birer ölçüdür. Biri dolaysız, dışsal, diğeri ise kendi içinde özgülleşmiş, belirtilmiş durumdadır. Örneğin, bir masanın uzunluğunu 30 santimlik bir cetvelle ölçüp 1.5 metre bulduysak, aynı zamanda o cetvelin uzunluğunu da örtük olarak ve masa cinsinden belirlemiştir: bu cetvel 1/5 masa uzunluğundadır. Fakat her ne kadar iki nesne birbirini ölçmekte ise de, bunlardan yalnızca biri ölçen, diğeri ölçülen konumdadır. Ölçü birimimiz cetvel değil de masa olsaydı, bu kez cetvelin uzunluğunu ölçmüş, ifade etmiş olacaktık. Dolayısıyla, ölçünün iki yanının her ikisi de aslında birer ölçüdür. Hegel, bu iki yanın birliği olarak ölçünün olgusallaşacağını, ayrı ve bağımsız bir varlık haline geleceğini yazar.⁴³ Örneğin, uzunluk birimi olarak bir "metre" (veya "inç" gibi başka bir birim) kavramı oluşacak ve "bir metre"lik uzunluk belirli bir nesneye bağlanıp standart hale gelecektir. Bir başka deyişle, ölçünün olgusalılık kazanıp ayrı bir varlık biçimi kazanması teması Hegel'de de mevcuttur.

II. Toplam veya Genişlemiş Değer Biçimi

Metaların göreceli ve eşdeğer biçimlerinin ilişkisinde de benzer bir mantık geçerlidir. Marx, önce iki metanın karşılaştığı durumu ele alırken, sonraki adımda birçok karşılaşmayı ele alır (toplam veya genişlemiş değer biçimi). Şimdi x kadar A metasının değeri, yalnızca y kadar B metasına değil, aynı zamanda z kadar C metasına,

makta ve böylece de çelişkilerin her ikisini de nesnel zorunlulukları içinde kavramaktadır". Evald Vasilyeviç Ilyenkov, *Diyalektik Mantık: Diyalektik Mantığın Tarihi ve Diyalektik Mantık Teorisi Üzerine Denemeler*, Çev. Alper Birdal, İstanbul: Yazılama Yayınevi, 2009, s. 236-237.

43 Hegel, *Mantık Bilimi*, s. 263.

w kadar D metasına ... eşittir. Keten bezi, şimdi metalar dünyasıyla toplumsal ilişki içine girmiştir. Bu yeni biçimde, basit değer ifadesindeki keyfi ve rastlantısal unsur da yok olmuştur: A metasının değeri artık tam anlamıyla nesnel bir ifadeye kavuşmuştur.

Değerin basit biçiminden genişlemiş biçimine geçiş, öncelikle mantıksaldır: ölçüler, ölçü ilişkileridir, ki bunların kendileri de ölçü ilişkileridir. Bir ölçüden bahsetmek, zorunlu olarak, bir dizi ölçü ilişkisinden bahsetmek anlamına gelir.⁴⁴

Diğer taraftan, bu geçiş, mübadele ilişkilerinin (veya ticaretin) yaygınlaşması anlamında, aynı zamanda tarihsel bir karakter de taşır. Gelgelelim paranın ortaya çıkışını, değer kavramını geliştirmeden, salt olgusal yoldan kanıtlamak olanaklı değildir. Bir başka deyişle, paranın, ticaretin yaygınlaşması *sonucunda* ortaya çıktığını öne sürmek eksik bir anlatım olacaktır. Zira yalnızca ampirik gözlemlerden hareket ederek herhangi bir nedensellik kurmak olanaklı değildir. Aksine, paranın kökenini ancak değer varsayımı altında, parayı bir değer biçimi olarak aldığımızda açıkça kavrayabiliriz. Kısacası, paranın ne olduğunu kökenine bakarak anlayamayız; tersine, ancak ne olduğunu anladığımızda onun kökenini de açıklığa kavuşturabiliriz.

III. Değerin Genel Biçimi

Chris Arthur, birçok kişinin bu alt bölümü aşırı ayrıntılı bulduğunu belirtir. “Marx’ın tüm söylediği, Paris’teki standart metreya benzer bir değer ölçüsüne ihtiyacımız olduğu” diye düşünülür. Oysa değer, uzunluk gibi maddi bir özellik değildir, sadece metaların karşılıklı ilişkisinde ortaya çıkar. Bu nedenle Marx’ın, paranın bu ilişkiler içinden nasıl doğduğunu göstermesi gerekir.⁴⁵ Üstelik, böyle bir se-

44 Hegel, *Mantık Bilimi*, s. 265 vd.

45 Arthur, “Hegel’s Logic and Marx’s Capital”, s. 78.

rimleme daha önce hiç yapılmamıştır.

Genişlemiş değer biçimindeki denklemler silsilesi, aynı zamanda tam ters ifadeyi, yani tüm metaların değerlerini tek bir meta ile ifade ettikleri genel biçimi de içerir. Bir başka deyişle, genişlemiş biçimi tersine çevirmekle değerın genel (evrensel) biçimine geçmiş oluruz. Fakat bu geçişı yapan biz değiliz; söz konusu ters çevirme denklemler dizisinde zaten mevcut olduğu için bu düşünsel adımı atabiliyoruz. Bu evrede, tüm metaların değerlerini ifade eden tek bir meta, genel eşdeğer haline gelmiştir. Tüm nesnelerin değeri ona referansla ölçülmektedir.

Kapital'in birinci cildinin ilk baskısında Marx, değerin genel biçimini, kedi, köpek vb. canlılardan soyutladığımız “hayvan” kavramının kendi başına varolmaya başlayıp diğer hayvanlarla ilişkiye geçmesine benzetmiştir.⁴⁶ Bu anlamda para, bir ideanın maddi bir bedene kavuşmasının örneği olarak görülebilir.⁴⁷ Gelgelelim, Marx daha sonraki baskılarda bu benzetmeyi kaldırmıştır. Bunun nedeni, muhtemelen, benzetmenin yanlış anlamalara açık olmasıdır. Zira para, basitçe bizim ürettiğimiz bir fikir değil, daha ziyade bir “gerçek soyutlama”dır. Zaten var olan bir düşüncenin maddesellik kazanması değil, maddi ilişkilerin bir yönüdür. Alfred Sohn-Rethel'in vurguladığı gibi, kapitalizmde gerçek soyutlamalar iş başındadır.⁴⁸ Tıpkı para gibi, örneğın “soyut emek” kategorisinin de bir gerçekliğı bulunur. Marx'ın “gerçek soyutlama”ları, “meyve” veya “hay-

46 Bkz. Nelson, *Marx's Concept of Money*, s. 172; Arthur, *The New Dialectic and Marx's Capital*, s. 159.

47 Paul Mattick, Jr., “Marx's Dialectic”, Fred Moseley (der.) *Marx's Method in Capital: A Reexamination* içinde, New Jersey: Humanities Press, 1993, s. 130.

48 Alfred Sohn-Rethel, *Zihin Emeği, Kol Emeği: Epistemoloji Eleştirisi*, Çev. Ayşe Deniz Temiz, İstanbul: Metis Yayınları, 2011; ayrıca Bertell Ollman, *Diyaletiğın Dansı: Marx'ın Yönteminde Adımlar*, Çev. Cenk Saraçoğlu, İstanbul: Yordam Kitap, 2011, s. 51.

van” gibi salt düşünce ürünü soyutlamalardan farklıdır.⁴⁹

Genel eşdeğer biçimi, tarihte birçok nesnenin zaman zaman üstlendiği bir rolü anlatır. Sonsuz sayıdaki mübadele ilişkilerinin içinden, bazı nesneler ayrılıp sadece ölçü rolü oynamaya başlarlar.⁵⁰ Aslında tüm nesneler birbirlerini ölçerler. Gelgelelim biz bunu ancak bir tanesini ölçü olarak seçerek ortaya koyabiliriz. Marx’ın daha ileride yazacağı gibi, “Güçlük paranın meta olduğunun kavranmasında değil, bir metanın nasıl, niçin ve ne yoldan para haline geldiğinin anlaşılmasındadır.”⁵¹

IV. Para Biçimi

Genel biçim, kendi içinde zaten para biçimine geçişi de barındırır. Nitekim Marx, Engels’e bir mektubunda, bu son biçimin “sadece süreklilik açısından eklendiğini” belirtir.⁵² Her meta genel eşdeğer biçimini alabilir, fakat pratikte yalnızca bunlardan biri para olacaktır:

Genel eş değer biçimi, genel olarak değer bir biçimidir. Bu nedenle, her meta, genel eş değer biçimini alabilir. Diğer yandan, bir meta, ancak, bu meta bütün diğer metalar tarafından eş değer olarak dışlandığı için ve dışlandığı sürece, genel eş değer biçiminde (III. biçim) bulunur. Ve ancak, hangi özgül meta türünün dışarıda bırakılacağını kesin olarak belli olduğu andan itibaren, metalar dünyasının tek göreceli değer biçimi, nesnel sağ-

49 Guglielmo Carchedi, *Frontiers of Political Economy*, Londra, New York: Verso, 1991, s. 103. Carchedi, değer in mübadele sürecinde oluştuğunu savunan “değer biçimi” yaklaşımını, soyut emeğin mübadele öncesindeki bu gerçekliğini kavrayamamakla eleştirmektedir. Bkz. “Marx’s Logic of Inquiry and Price Formation”, Fred Moseley (der.) *Marx’s Method in Capital: A Reexamination* içinde, New Jersey: Humanities Press, 1993.

50 Bu bağlamda, kapitalizmde para zorunludur, ama bu işlevi örneğin altının üstlenmesi olumsal bir olaydır. Bkz. Arthur, *The New Dialectic and Marx’s Capital*, s. 85.

51 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 100.

52 Bkz. Nelson, *Marx’s Concept of Money*, s. 174.

lamlık ve genel toplumsal geçerlilik kazanır.⁵³

Demek ki Marx, paranın ortaya çıkışını değer ölçüsü olma işlevine bağlamaktadır. Bu açıdan, para, mübadele sürecinin zorunlu bir sonucudur. İşleri kolaylaştırsın diye icat edilmiş bir şey değildir.⁵⁴ Aynı zamanda, diğer metaların karşısına para olarak çıkabilmesi için, daha önceden onların karşısında meta olarak durmuş olması gereklidir.⁵⁵ Bir başka deyişle, mantıksal zorunluluk tarih içinde işler ve somutluk kazanır.

Metaların ortak bir ölçüye sahip olmaları, paranın eseri değildir. Tersi geçerlidir. Bütün metalar değer olarak nesnelleşmiş insan emeği olduklarından ve dolayısıyla da ortak bir ölçüyle ölçülebilir olduklarından, kendi değerlerini hep birlikte aynı özel metayla ölçülebilir ve böylece bu metayı kendi ortak değer ölçülerine, yani paraya dönüştürülebilirler. Değer ölçüsü olarak para, metalarda içkin değer ölçüsünün, yani emekzamanın zorunlu görünüş biçimidir.⁵⁶

Marx, “Meta” başlıklı birinci bölümde, değer biçimi analizinin ardından, metanın fetiş karakterini ele alır. Buna göre, “Mübadelede bulunanların kendi toplumsal hareketleri, onlar için, şeylerin bir hareketi biçimine sahiptir ve şeyleri denetlemek yerine, onlar tarafından denetlenirler.” Marx, devamlı, “kişisel emeğin toplumsal karakterini ve dolayısıyla tek tek işçilerin toplumsal ilişkilerini

53 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 79.

54 David Harvey, *Sermayenin Sınırları*, Çev. Utku Balaban, Ankara: Tan Kitabevi Yayınları, 2008, s. 70.

55 Marx’ın parayı öncelikle bir meta (altın) olarak kabul etmesi, birçok yanlış anlamaya kaynaklık etmiştir. Örneğin günümüzde ulusal paralar altına bağlı olmadığı için Marx’ın para analizinin demode kaldığını savunanlar vardır. Oysa Marx meta-parayı paranın sadece bir biçimi olarak, ilk ve en basit biçimi olarak kabul eder. Bkz. Campbell, “Marx’s Theory of Money: A Defense”, s. 115.

56 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 102.

açıklığa kavuşturmak yerine nesnel olarak perdeleyen şey, metalar dünyasının işte bu tamamlanmış biçimidir: para biçimi” diye yazar.⁵⁷ David Harvey’in vurguladığı gibi, Marx’ın metaların fetiş karakterini para biçiminin ortaya çıkışının hemen ardından ele alması tesadüf değildir, zira para biçimi, toplumsal ilişkileri örtmekte, gizlemektedir.⁵⁸ Daha doğrusu, sadece gizlemekle kalmamakta, gerçek ilişkileri ters dönmüş biçimde sunarak yanılsamalar üretmektedir. Nitekim, “Ceketin, çizmenin vb., soyut insan emeğinin genel cisimleşmesi olarak keten beziyle ilişki kurduğunu söylediğimde, bu ifadenin saçmalığı apaçık ortadadır.” Bununla birlikte, mübadele sürecinde, “kendi kişisel emekleri ile toplumsal toplam emek arasındaki ilişki” üreticilere tam da bu saçma biçimde görünür. “Burjuva iktisadının kategorilerini, işte bu türden biçimler oluşturur.”⁵⁹

Metanın fetiş karakteri üzerine bu kısa alt bölümün ardından, Marx, “Mübadele Süreci” başlıklı ikinci bölümde, önceki analizlerinin sonuçlarını bu kez genel bir tarihsel çerçeve biçiminde sunar. Buna göre,

Meta mübadelesi, toplulukların sona erdiği, bunların yabancı topluluklarla ya da yabancı toplulukların üyeleriyle temas kurduğu noktalarda başlar. Ama, nesneler bir kere topluluğun dışında meta haline gelince, gerisin geriye topluluğun kendi içinde de meta haline gelmeye başlar. Başlangıçta, bunların mübadele oranları tümüyle rastlantısaldır ... Ama yabancı kullanım nesnelerine duyulan ihtiyaç adım adım yerleşiklik kazanır. Mübadelenin sürekli tekrarı, onu düzenli bir toplumsal süreç dönüştürür ... Bu andan itibaren, bir yandan, nesnelerin day-sız ihtiyaç giderme yararlılıkları ile mübadele konusu olma yararlılıkları arasındaki ayrılma kuvvetlenir. Kullanım değerleri, mübadele değerlerinden ayrılır. Diğer yandan, birbirleri ile mü-

57 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 85.

58 Harvey, *Sermayenin Sınırları*, s. 77.

59 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 85-86.

badele edilme oranları, bizzat üretimlerine bağımlı hale gelir. Alışkanlık bunları değer büyüklükleri olarak sabitler.⁶⁰

Bu cümleler, değer biçimi analizinde mantıksal önermeler biçiminde anlatılanların bir anlamda tarihsel karşılıklarıdır. İlk metnin iç çelişkisini ve paranın ortaya çıkışını son derece yoğun bir diyalektik analiz içinde sunan Marx, bunun ışığında ve ardından, yine son derece yoğun bir metin biçiminde, çok uzun bir tarihsel sürecin belli başlı uğraklarını ortaya koyar. Bu özlü pasajlar, değer biçimi üzerine tartışmalarda genellikle dikkate alınmamıştır. Fakat, Marx'ın analizinin, örneğin Ricardo'nunki gibi basitçe mantıksal veya tümdengelimsel karakterde olmadığını, hem mantıksal hem de tarihsel bir nitelik taşıdığını gösterirler. Bu bakımdan, aşağıdaki özet son derece aydınlatıcıdır:

Problem, kendi çözümünün araçlarıyla aynı zamanda ortaya çıkar. Meta sahiplerinin kendi nesnelerini farklı başka nesnelerle mübadele etmelerini ve karşılaştırmalarını sağlayan bir meta dolaşımı, farklı meta sahiplerinin farklı metaları, dolaşımları sırasında, bir ve aynı üçüncü metayla mübadele edilmeden ve değerler olarak bununla karşılaştırılmadan, asla ortaya çıkmaz. Böyle bir üçüncü meta, diğer farklı metalar için eş değer haline gelir gelmez, dar sınırlar içinde de olsa, genel ya da toplumsal eş değer biçimini alır. Bu genel eş değer biçimi, kendisine hayat veren anlık toplumsal temasla doğar ve kaybolur. Bu biçim, sırayla ve geçici olarak şu ya da bu meta tarafından üstlenilir. Ama meta mübadelesinin gelişmesiyle birlikte genel eş değer biçimi yalnızca belirli meta türlerine sabitlenir ya da para biçiminde kristalleşir. Hangi meta türüne yapışıp kalacağı başlangıçta rastlantısaldır. Bununla beraber, genel olarak bakıldığında iki husus belirleyicidir. Para biçimi, ya gerçekte yerli ürünlerin mübadele değerlerinin ilk kendiliğinden görünüm biçimleri olan en önemli yabancı mallara, ya da içerideki elden

60 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 96-97.

çıkarılabilir mülkiyet unsurlarının en önemlisi olan kullanım nesnesine, örneğin hayvanlara bağlanır. Bütün varlıkları taşınabilir ve bu nedenle dolaysız olarak elden çıkarılabilir biçimde olduğundan ve yaşayış biçimleri kendilerini durmadan yabancı topluluklarla temasa geçirerek ürün mübadelesini teşvik ettiğinden, para biçimini ilk geliştirenler göçebe kavimler olmuştur. İnsanlar, pek çok örnekte, insanları köleler olarak ilk para malzemesi yapmış, ama toprağı hiçbir zaman para malzemesi yapmamışlardır. Böyle bir fikir ancak artık gelişmiş bulunan burjuva toplumunda ortaya çıkabilmiştir.⁶¹

Meta mübadelesinin gelişmesi, para biçiminin, doğal özellikleri nedeniyle bu biçime en elverişli metalar olarak değerli madenlere (altın, gümüş gibi) bağlanması sonucunu getirir. Marx, daha ileride ele alacağı paranın işlevleri tartışmasını önceleyerek, bu noktada, bazı işlevleri açısından paranın kendisinin yerine simgesinin kullanılabildiğini hatırlatır. Bu durum, paranın salt bir sembol olduğu düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Marx, bu düşüncenin bir yanlığı olduğunu, fakat yine de “şeyin büründüğü para biçiminin ona dışsal ve yalnızca arkasında gizlenmiş bulunan insan ilişkilerinin görünüm biçimi olduğu sezgisini” içerdiğini belirtir.⁶² Bir başka deyişle, içinde örtük olarak bir hakikât barındıran bir yanlığıdır bu.

Marx’ın paranın ortaya çıkışına dair analizi, öncelikle tarihsel değil mantıksal bir karakter taşıyor gibi görünür. Zira bir kategoriden diğerine geçişler, tarihsel evrelere birebir karşılık gelmez. Bununla birlikte, bu analizin tarih-dışı bir nitelik taşıdığı da söylenemez. Marx’ın analizinde bugün geçmişe ışık tutar, ama tarihi bir kronoloji biçiminde düşünmek yanlış olur. Tombazos’un yazdığı gibi, “değerin ilk üç biçimi, IV. biçimin tarihsel geçmişi değil, şimdinin ışığı ile aydınlatılmış bir geçmiştir; gerçekte cereyan ettiği

61 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 97.

62 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 99.

gibi değil, mantıksal olarak yeniden inşa edilmiştir.”⁶³ Bu mantıksal-tarihsel yeniden inşa önemlidir, zira değer hiç de “doğal” bir biçim değildir.

Sonuç

Paranın gerekliliği argümanı, Marx’ın diyalektiğinin parlak örneklerinden biridir. Marx bu argümanı bir seferde ortaya koymamış; *Grundrisse*’den *Kapital*’e giden yolda, sağlam bir sezgiden ayrıntılı bir teoriye dönüştürmüştür. Metadan ve meta mübadelesinden paraya geçişe dair açıklamaları, yalnızca Marx’ın klasik politik iktisadı nasıl geride bıraktığını görmek açısından değil, bunu yaparken diyalektikten ne şekilde yararlandığını, mantık ile tarih arasındaki ilişkiyi nasıl formüle ettiğini anlamak açısından da önem taşır. Paranın kökenini açıklığa kavuştururken, aynı zamanda, kendi diyalektik kavrayışını da derinleştirmiş, daha doğrusu yöntemini netleştirmiştir.

Marx’ın eleştirdiği burjuva iktisadında ise tarih ile teori arasındaki ilişkiye dair herhangi bir farkındalık veya hassasiyet göremeyiz. Örneğin, paranın işlevleri başlığı altında bir liste sunulur: para, değer ölçüsüdür, dolaşım aracıdır, aynı zamanda değer saklama aracıdır vs. Fakat listelenen bu işlevlerin nereden çıktığı belli olmadığı gibi, aralarında nasıl bir ilişki bulunduğu da belirsizdir. Diğer taraftan, “paranın tarihi” başlığı altında da yine çeşitli olguların alt alta sıralandığı görülür: tarihte birçok nesne para olarak kullanılmıştır, ilk sikke Lidyalılar tarafından basılmıştır vs. Bu olguların mantığı ise karanlıktadır. Böylece tarih bir yanda, sözüm ona teori ise diğer yanda, birbirlerine ilgisiz biçimde dururlar. Buna karşı-

63 Tombazos, *Time in Marx*, s. 63. Değer biçimi analizindeki tarihsel unsur hakkında ayrıca bkz. Lapavistas, *Social Foundations of Markets, Money and Credit*, s. 60-61.

lık, Marx'ın prosedüründe, organik bir bütün olarak sermayeye dair kategorilerin kendi aralarındaki ilişkiler bir kez netliğe kavuşturulduğunda, bunların varoluş koşullarını (tarihlerini) daha açık kavramak da olanaklı hale gelmektedir.

Yine de, buradan acele sonuçlar çıkarmak ve tarihsel süreçle mantıksal analizi birleştirecek bir “büyük teori” peşinde koşmak yanlış olacaktır. Mantık ile tarih arasındaki ilişki doğrudan kurulamaz. Hem Marx hem de Hegel bunun farkındadır; ama uygulamada, tarihi mantıksal bir şemaya indirgeme ayarısına direnebilen yalnızca Marx'tır. Marx'ın diyalektiğini Hegel'den ayıran en önemli noktalardan biri de budur.

Paradan Sermayeye, *Grundrisse'den Kapital'e*

Özgür Öztürk

Marx'ın teorisinde en dramatik uğraklardan biri, paradan sermayeye geçiştir. Bu geçişi Marx *Kapital*'in ilk cildinin “Paranın Sermayeye Dönüşümü” başlığını taşıyan ikinci kısmında ele alır. İki ana toplumsal aktör olan kapitalist ile işçi ilk kez bu aşamada sahneye çıkarlar. Paranın sermayeye dönüşebilmesi için bir dizi koşulun yerine gelmesi, en önemlisi de para sahibinin “özgür” emekçiyle karşılaşması gerekir. Marx'ın ironik bir dille belirttiği gibi, bu karşılaşma öncesinde işçi iki anlamda “özgürleşmiş”tir: hem kendi emek gücünü satma özgürlüğünü elde etmiş, hem de çalışabilmek için gerekli üretim araçlarından yoksun kalmıştır. “Sermaye, ancak, üretim ve geçim araçları sahibinin özgür işçiyi piyasada kendi emek gücünün satıcısı olarak karşısında bulduğu durumda doğar; ve bu tek tarihsel koşul bir dünya tarihini kapsar.”¹

Paranın sermayeye dönüşmesi teması, Marx'ın teorisinin gelişimi açısından da kritik bir önem taşır. *Grundrisse* defterlerini yazdığı dönemde Marx bu dönüşümü öncelikle salt mantıksal bir tarzda, Hegelvari bir kategorik geçiş biçiminde formüle edebilmek için epey uğraşmıştır. Fakat daha sonraları, bu çabanın bir sınırı ulaşması nedeniyle, farklı bir açıklamaya yönelmiştir.² Süreç için-

1 Karl Marx, *Kapital*, cilt I, Çev. Mehmet Selik, Nail Satlıgan, İstanbul: Yordam Kitap, 2011, s. 172.

2 Benzer bir görüş için bkz. Jacques Bidet, *Exploring Marx's Capital: Philo-*

de, Hegel’e yönelik eleştirisini somutlaştırmış ve kendi diyalektik yöntemini bir parça daha açıklığa kavuşturmuştur.

Bilindiği gibi, Marx’ın *Kapital*’deki analizi meta-para-sermaye sıralamasını izler. Metadan paraya, paradan sermayeye geçilir. Her bir geçişte, basitçe yeni bir konuya değil, başka ve daha karmaşık bir kuramsal düzleme sıçrama yapılır. Genel tablo içinde, para kategorisinden sermayeye geçiş önemli bir perspektif değişikliği getirir. Zira meta ve para analizleri, Marx’ın “basit dolaşım” dediği alanı, sermayenin ilk ve yüzeysel görünüş biçimlerini kapsar. Sermaye kategorisine geçişle birlikte, inceleme dolaşım alanından üretim alanına kayar. Analizin yeni odak noktası, artık, bağımsız üreticiler arasındaki meta mübadelesi ilişkileri değil, kapitalist ile işçi arasındaki üretim ilişkisidir. İşçinin emek gücünün yanı sıra üretim araçlarını ve diğer gerekli malzemeleri de satın alan kapitalist, üretim sürecini başlatır. Parıltılı mübadele dünyasının gerçek yüzü, fabrikanın karanlık kuytularında ortaya çıkar.

Basit dolaşım veya meta mübadelesi alanını terk ederken, görüldüğü kadarıyla, *dramatis personae*’mizin (oyun kişilerimizin) yüzlerinde daha şimdiden bir şeyler değişiyor. Bir zamanların para sahibi şimdi kapitalist olarak önden gidiyor, emek gücü sahibi de onun işçisi olarak arkasından yürüyor; birinde anlam yüklü bir bıyık altından gülümseme ve iş yapma hevesi, diğerinde, kendi derisini pazara getirip de bunu yüzdürmekten başka bir şey beklemesine imkan olmayan bir kimsenin çekingenlik ve tutukluğu.³

Bir kez paradan sermayeye geçildikten sonra, incelemenin sermaye ile sınırlı biçimde sürdürülmesi beklenebilir. Gelgelelim “paranın sermayeye dönüşümü” tartışmasının uzantıları aslında

sophical, Economic and Political Dimensions, Çev. David Fernbach, Leiden, Boston: Brill, 2007, s. 153-158.

3 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 178.

Kapital'in birinci cildinin tamamına yayılmış durumdadır. Bir başka deyişle, “para” kategorisinden “sermaye” kategorisine geçiş ile “paranın sermayeye dönüşümü” birbirinden farklı teorik meselelerdir. Birincisi (“geçiş”) dar anlamda sunuş tarzıyla daha çok ilgilidir ve Marx’ı epey uğraştırmıştır. İkincisi (“dönüşüm”) ise çok daha geniş bir sorundur ve aşağıda ele alınacağı gibi, *Kapital*'in ilk cildinde birçok farklı bölümde karşımıza çıkar. Her ne kadar Marx yalnızca ikinci kısma “paranın sermayeye dönüşümü” başlığını koymuş olsa da, aslında bu tema farklı kısımlarda işlenir. Dolayısıyla, paranın sermayeye dönüşümünün çeşitli farklı boyutları, ancak sermaye kategorisi teorik olarak geliştirildikçe aydınlığa kavuşur. İlk bakışta basit gibi görünen bir kategorik geçiş, aslında Marx’ın düşüncesini ve yöntemini kavramak açısından can alıcı önemdedir. Bununla birlikte, Marksist araştırmacılar arasında bu konuya dair tartışmalar ne yazık ki dar anlamıyla “geçiş”in mantıksal nitelik taşıyıp taşımadığı sorusu etrafında dönmektedir. Aşağıda bu tartışmalara da kısaca değineceğim.

Paranın İki İşlevi

Marx, paradan sermayeye geçişi *Grundrisse*'de önce mantıksal biçimde sunmaya çalıştı. Bunu, dolaşım sürecinde paranın kendi başına bir amaç haline gelmesine dayandırmayı denedi. Gelgelelim paranın bir amaç olmasının, sermayeye geçişi sağlamak için yeterli olmadığı ortaya çıktı. Paranın sermayeye dönüşmesi için kritik adım, kendisinin bir amaç haline gelmesinden ziyade, özel bir meta olan emek gücüyle karşılaşmasıydı. Dolayısıyla, paranın sermayeye dönüşebilmesi için emek gücünün meta karakteri kazanmış olması gerekiyordu. Bu ise, tarihsel bir koşul olarak, dolaşım alanının dışında yer almaktaydı.

Marx’ın nasıl akıl yürüttüğüne daha yakından bakalım. Para, mübadele sürecinin zorunlu bir ürünüdür ve öncelikle değerin ölçü-

südü. Bu işlevi görecek paranın kendisi de bir değer olmalıdır, bir başka deyişle meta olmalıdır ve değer ölçüsü olarak en uygun para malzemesini değerli metaller sağlar.⁴

Para analizinde ikinci uğrak dolaşım aracı olarak paradır. Paranın üstlendiği bu ikinci işlev, bir değer olmasını, meta olmasını gerektirmez. Herhangi bir sembol, toplumsal açıdan kabul gören herhangi bir nesne (kağıt parçaları, banknotlar vb.) bu görevi yerine getirebilir. Dolayısıyla, paranın bir meta olması hem gereklidir (birinci işlevi yönünden), hem de gerekli değildir (ikinci işlevi yönünden)! Böylece paranın bu iki temel işlevi arasında sürgit bir çelişki yaşanacaktır.

Marx, paranın ikinci işlevini özellikle *Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı*'da uzun uzun inceler.⁵ Dolaşım aracı işlevini yerine getirirken para yerel ve siyasal bir nitelik kazanır, sikke olur. İç dolaşım alanında yer alır. Oysa metalar aleminin genel dolaşım alanında, bir başka deyişle dünya pazarında sikke biçimi geçerli değildir. Ulusal alanda resmi para olan altınla dünya pazarında genel eşdeğer olan altın çelişki içindedir.⁶ Altına bağlı bir uluslararası para standardının bulunmadığı günümüz koşullarında, bu çelişki de farklı biçimlerde karşımıza çıkar. Biz Marx'ın analizini izlemeye devam edelim.

4 Karl Marx, *Grundrisse: Ekonomi Politğin Eleştirisinin Temelleri (Ham Taslak) 1857-1858*, cilt I, Çev. Arif Gelen, Ankara: Sol Yayınları, 2013, s. 91-92. Elinizdeki kitapta "Marx ve Yöntem" başlıklı yazının 52 nolu dipnotunda belirttiğim üzere, ilgili okuyucu için diğer baskılardaki sayfa numaralarını da ekliyorum: Nişanyan çevirisi: s. 244; Nicolaus çevirisi: s. 166; Almanca baskı: s. 83.

5 Karl Marx, *Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı*, Çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları, 1979, s. 150 vd.

6 Marx, *Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı*, s. 192 vd.

Üçüncü İşlev(ler)

Paranın işlevleri, değer ölçüsü ve dolaşım aracı olmaktan ibaret değildir. Kapitalist sistemin en kritik unsurlarından biri olarak para, süreç içinde farklı görevler üstlenir ve birçok kılığa bürünür. Paranın analizinde üçüncü uğrağa Marx, basitçe “para” veya “para olarak para” diyecektir. Bir başka deyişle, ölçü olarak para (birinci işlev) ve dolaşım aracı olarak paradan (ikinci işlev) sonra, sıra para olarak paraya gelmiştir. Bu üçüncü uğraktan sermayeye geçiş yapılacağı için, paradan sermayeye geçişte en kritik aşama para olarak paradır.

Paranın ikinci işlevinden “para olarak para”ya geçiş, bir perspektif değişimiyle gerçekleşir. Dolaşım, M-P-M (meta-para-meta) biçiminde bir süreçtir. Burada sürekli olarak metalar ve para el değiştirir.⁷ Genel itibarıyla, dolaşım, hem metaların hem de buna karşıt yönde paranın dolaşımıdır. Fakat, süreç boyunca kalıcı olan paradır. Metalar dolaşım alanına girer ve daha sonra, tüketilmek üzere bu alandan dışarı çıkarlar. Buna karşılık para daima dolaşım alanındadır, elden ele geçer ve aslında dolaşımın sürekliliğini sağlayan çarktır.

Marx, basit dolaşımı, ateşe yakıt atar gibi sürekli olarak dışarıdan metalarla beslenmesi gereken bir süreç olarak tanımlar. “Kendi kendisini yeniden ateşleyemez. *Bu nedenle dolaşım, kendini yenileme ilkesini kendi içinde taşımaz. Uğrakları onun önvarsayımlarıdır, onun tarafından koyulmamışlardır.*”⁸ Kendisini sürdürme ilkesini

7 Marx’a göre, M-P-M dizisi ile temsil edilen dolaşım süreci, Hegelci tarzda bir Tikel-Evrensel-Tekil tasımının örneğidir: Belirli bir –tikel– ürünü piyasaya getirir, evrensel değer olan para ile mübadele eder, sonra bu para ile kendi ihtiyacını karşılayacak bir başka –tekil– ürünü satın alır ve tüketir. Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, s. 126.

8 Marx, *Grundrisse I*, s. 166 (vurgu orijinalde, çeviri değiştirildi). [Nişanyan çevirisi: s. 320-321; Nicolaus çevirisi: s. 254-255; Almanca baskı: s. 166].

kendi içinde taşımayan basit dolaşım, Hegelci anlamda bir “kötü sonsuz”dur. Bitimsiz bir süreçtir, ama tıpkı eklemelerle sürekli uzayıp giden bir çizgi gibi, herhangi bir yere varmaz. Buna karşılık sermaye “gerçek sonsuz”dur. Sermayenin imgesi bir çizgi değil çemberdir. Sürekli olarak kendisine geri dönen, kendisini yenileyebilen böyle bir varlık, bizzat kendi hareketiyle sonsuzluğa ulaşır.

Basit meta dolaşımı; yani satın almak için satmak, dolaşımın dışında olan bir nihai amaca, yani kullanım değerlerinin elde edilmesine, ihtiyaçların giderilmesine aracılık eder. Buna karşılık paranın sermaye olarak dolaşımı başlı başına amaçtır; çünkü, değerinin büyümesi, ancak bu durmadan yenilenen hareketle olur. Bunun içindir ki, sermayenin hareketi sınırsızdır.⁹

Kesintisiz devam eden meta dolaşımı (M-P-M), aynı zamanda karşıt yönde paranın da dolaşımıdır, dolayısıyla P-M-P biçimini de içerir. Bu yeni süreç ise, daha yakından incelendiğinde, aslında P-M-P’ biçimindedir. İlk başta konulan paradan daha fazla para elde edilmelidir ($P' > P$ olmalıdır), zira aynı miktar para elde etmek için uğraşmak anlamsızdır. “Metayı meta karşılığında mübadele etmenin anlamı vardır; zira metalar, fiyatlar olarak eşdeğer olsalar da, nitel olarak farklıdırlar ve mübadeleleri, nihayetinde, nitel olarak farklı ihtiyaçları karşılar. Buna karşılık, nicel bir farklılık ortaya çıkmadıkça, parayı para karşılığında mübadele etmenin anlamı yoktur.”¹⁰

Böylece, mübadele sürecinde bizzat mübadeleden farklı bir amaç ortaya çıkar. Dolaşım aracı olarak para, aynı zamanda zenginliği temsil ettiğinden, diyalektik bir tersine dönüşe uğrayıp amaç haline gelir. Dolaşım, dolaşım aracının kendisini amaç haline getirmiştir. Buna bağlı olarak, para (altın) şimdi bir araç olarak görülme-

9 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 156.

10 Marx, *Grundrisse I*, s. 122 (çeviri değiştirildi). [Nicolaus çevirisi: s. 202; Almanca baskı: s. 116].

diğinden, dolaşım alanının dışına çıkarılması gündeme gelir. Araç olarak daima dolaşım alanında bulunması gereken, onun sürekliliğini sağlayan para, dolaşım alanını terk eder. “İçinde salt dolaşım aracı olarak görüldüğü uşak rolünden çıkarak, aniden metalar dünyasında efendi ve tanrı haline gelir.”¹¹

Para analizinde üçüncü uğrağa gelmiş bulunuyoruz. “Para” veya “para olarak para” başlığı altında, Marx üç olguyu tartışır: gömüleme (para yığma, iddihar), ödeme aracı ve dünya parası.¹² Tartışma, *Grundrisse*’de son derece karışık ve sezgisel biçimde yürütülür. Üstelik sıralama da farklıdır ve dünya parası işlevi, ödeme aracı işlevinden daha önce ele alınır.¹³ Ölçü, sınır, engel, miktar, birim gibi Hegelci mantığa özgü kategorilere yoğun biçimde başvurduğu bu sayfalarda, Marx esas olarak dolaşım alanından üretim alanına ve sermayenin koşulu olarak ücretli emeğe “mantıksal” bir geçiş bulabilmek için çabalamaktadır.¹⁴ Örneğin, “*Genel servetin maddi temsilcisi olarak, bireyselleştirilmiş mübadele değeri olarak, para, genel emeğin, tüm bireylerin emeğinin doğrudan konusu, amacı ve ürünü olmalıdır. Emek doğrudan mübadele değeri, yani para üret-*

11 Marx, *Grundrisse I*, s. 137 (çeviri değiştirildi). [Nicolaus çevirisi: s. 221; Almanca baskı: s. 133].

12 Bkz. Fuat Ercan, *Para ve Kapitalizm*, İstanbul: Ceylan Yayınları, 1997, s. 301 vd.; Roman Rosdolski, *Marx’ın Kapital’inin Oluşumu*, Çev. Cumhuriyet Atay, Münevver Çelik, İstanbul: Otonom Yayıncılık, 2008, s. 168 vd. Marx’ın bu konulardaki analizi John Fullerton’un (1844) çalışmasından da etkilenmiştir. Bkz. Lucia Pradella, *Globalization and the Critique of Political Economy*, New York: Routledge, 2015, s. 96-97.

13 Bkz. Marx, *Grundrisse I*, s. 141, 149-150. [Nicolaus çevirisi: s. 226, 236; Almanca baskı: s. 137-138, 146-147].

14 Anitra Nelson, *Grundrisse*’deki analizin “olay örgüsü”nü şu şekilde özetliyor: “Emek ürünü dolaşımda meta haline gelir, zorunlu olarak para için satılır, metaların ve paranın varlığı ücretli emeğin ortaya çıkmasına olanak sağlar, emek para için satılan bir meta haline gelir, para böylece sermaye haline gelir.” *Marx’s Concept of Money: The God of Commodities*, London: Routledge, 1999, s. 42 (vurgular orijinalde).

melidir. Dolayısıyla *ücretli emek* olmalıdır” diye yazar.¹⁵ Oysa daha sonra bu iddiadan vazgeçecek, daha doğrusu ücretli emeğin ortaya çıkışını paranın amaç haline gelmesine dayandırmayacaktır. *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*’da, Hegelci argümantasyonu ve kategorileri muhafaza etmekle birlikte, sunum yöntemini epey rafine hale getirmiş ve düşüncesini netleştirmiştir. Gelgelelim paradan sermayeye geçişi *Katkı*’da değil, onun devamı olarak kurguladığı 1861-63 defterlerinde ele alacaktır.

Paranın (bu bağlamda daima altın düşünölmeli) kendi başına bir amaç haline gelmesiyle birlikte dolaşım alanını terk etmeye başladığını görmüştük; bu öncelikle gömüleme (iddihar) biçimindedir. Meta üretimi ne kadar az gelişmişse, gömülemenin önemi o kadar fazladır.¹⁶ Marx, içkin bir sınırı hatta bir ölçüsü bulunmayan gömülemenin bitimsiz bir süreç (bir başka “kötü sonsuz” örneği) olduğunu vurgular.

Para olarak paranın ikinci biçimi, kredi paranın da kökeni olan ödeme aracı işlevidir. *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*’da, paranın ödeme aracı işlevinin, kredi sisteminin temelini oluşturduğu belirtilir. Fakat asıl tahlil ancak *Kapital*’in üçüncü cildinde karşımıza çıkacaktır. Ana fikir şu şekilde özetlenebilir: herhangi bir alışveriş para kullanılmadan, birtakım belgelerle (çek, senet, poliçe gibi) gerçekleştirildiğinde, bir taraf diğerine ticari kredi açmış demektir. Senedin vakti dolup da parasal ödeme yapıldığında, para sadece ödeme aracı işlevi görür (mübadele aracı değil, zira alışveriş senetle gerçekleştirilmişti). Bu tarz kağıtlar, kredi para biçiminin çıkış noktasını oluştururlar.¹⁷

15 Marx, *Grundrisse I*, s. 139 (vurgu orijinalde, çeviri değiştirildi). [Nicolaus çevirisi: s. 224; Almanca baskı: s. 135].

16 Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, s. 174.

17 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 142; *Kapital*, III. cilt, Çev. Mehmet Selik, Erkin Özalp, İstanbul: Yordam Kitap, 2015, s. 400-401; ayrıca bkz.

Marx, mübadele süreci genişledikçe paranın basit gömülemeyen ödeme aracı biçimine geçtiğini belirtir. “Bağımsız bir zenginleşme biçimi olarak gömüleme, burjuva toplumun gelişmesiyle birlikte ortadan kaybolurken, aynı gelişme sırasında, ödeme aracı yedek fonları biçiminde artış gösterir.”¹⁸ Bir başka deyişle, Marx, analizi ilerletirken her adımda ortaya koyduğu yeni kategorilerin, tarihsel gelişmeye kabaca denk düşen bir mantık içerdiğini öne sürmeye devam etmektedir. Peter Hans Matthews’a göre, aslında Marx’ın paranın işlevlerini tartışma düzeni teorik olmaktan ziyade tarihsel bir inşa olarak daha anlamlıdır.¹⁹

Para olarak paranın üçüncü ve son boyutu, Marx’ın dünya parası (evrensel para) dediği işlevdir. Ulusal alanda geçerli kağıt simgeler dünya pazarında anlamını yitirir ve para yeniden altın biçimine geri döner. İç dolaşımın engelleri aşıldığında, para kendi doğal ve ilkel biçimine yeniden kavuşur.²⁰ Tıpkı ödeme aracı işlevi gibi, dünya parası işlevi de aslında analizin daha sonraki düzeylerine aittir. Fakat Marx, para konusundan ayrılmadan önce buna da değinme gereği duyar. Zira paranın ortaya çıkışından dünya parası işlevine kadar tüm basamakları, genel itibarıyla, mübadele sürecinin gelişmesinin sonuçları olarak sunar. Bu çerçevede, mantıksal geçişler, belirli fakat sınırlı bir ölçüde tarihsel anlam da taşır.

Makoto Itoh ve Costas Lapavitsas, *Political Economy of Money and Finance*, Londra: Palgrave Macmillan, 1999, s. 86 vd.; David Harvey, *Sermayenin Sınırları*, Çev. Utku Balaban, Ankara: Tan Kitabevi Yayınları, 2008, s. 319 vd.; Ercan, *Para ve Kapitalizm*, s. 325 vd.; Geert Reuten, “The money expression of value and the credit system: a value-form theoretic outline”, *Capital & Class*, Temmuz 1988, s. 130-131.

18 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 144; *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*, s. 177.

19 Peter Hans Matthews, “The modern foundations of Marx’s monetary economics”, *The European Journal of the History of Economic Thought*, Bahar 1996, 3(1): 62.

20 Marx, *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*, s. 192.

Marx, para olarak paraya, altın biçimine yeniden bürünen paraya, “metaların tanrısı” der. Burada para kendi başına amaçtır. Kapitalist, daha fazla para kazanmak için parasını dolaşım alanına yatıran kişidir. Kuşkusuz, zenginleşme arzusu ve hırsı tarih boyunca var olmuştur ve servetin evrensel temsilcisi olarak para, bu arzunun daimi nesnesidir. Fakat kapitalistin hareket tarzı, parayı (altını) yığarak zenginleşmeyi hedefleyen gömüleyicinin yaklaşımından çok farklıdır: “Gömüleyici sadece kaçık bir kapitalist iken, kapitalist akılcı bir gömüleyicidir. Gömüleyicinin parayı dolaşımdan kurtararak varmak istediği değeri durmadan çoğaltmak hedefine, daha akıllı olan kapitalist, parayı durmadan yeniden dolaşıma sokarak ulaşır.”²¹

Sermayenin Doğuşu

Sistematik diyalektik yaklaşımının önde gelen temsilcilerinden Tony Smith, paradan sermayeye geçişin hem *Grundrisse*'de hem de *Kapital*'de mantıksal bir zorunluluk olarak sunulduğunu öne sürer. Smith'e göre, para formunun gelişmesiyle, elinde yeterli parasal fon bulunmayanlar (işçiler), mantiken, bu tür fonları elinde bulunduranlara (kapitalistlere) emek güçlerini satma eğilimine girecektir.²² Keza Martha Campbell da paradan sermayeye geçiş konusunda *Grundrisse* ile *Kapital* arasında hiçbir ciddi fark bulunmadığı kanısındadır. Buna göre, Marx'ın ilk olarak analiz ettiği basit dolaşım zaten mantıksal olarak sermayeyi gerektirir. Zira paranın üçüncü işlevi altında, para kendi başına bir amaç haline geldiğinden, değer sürekli olarak artmak zorundadır ve bu da örtük olarak, ücretli emek-sermaye ilişkisini içerir. Bir başka deyişle, ücretli

21 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 157.

22 Tony Smith, “Marx's Capital and Hegelian Dialectical Logic”, Fred Moseley (der.) *Marx's Method in Capital: A Reexamination* içinde, New Jersey: Humanities Press, 1993, s. 23-24.

emek kategorisine, basit dolaşımın mantıksal analizinden ulaşılır.²³

Sistematik diyalektik ekolünün bir başka önde gelen ismi Chris Arthur da, Marx'ın sunuş düzenini pek beğenmemekle birlikte, paradan sermayeye geçişin salt mantıksal bir hareket olduğunu düşünür. Arthur'a göre, paradan sermayeye geçişte, özgür emek sermaye için mantıksal bir önkoşuldur ve Marx bunu basitçe varsayarak analizine devam etmiştir. Ancak daha sonra, sermaye kavramını geliştirdiği zaman, ücretli emeği sermaye ilişkisinin bir sonucu olarak türetmiştir. Bir başka deyişle, paradan sermayeye geçiş Arthur'a göre de salt mantıksal biçimde ve sorunsuz olarak gerçekleşmektedir. Her ne kadar Arthur iddiasını sadece *Kapital*'e dayandırırsa da, Marx'ın argümanının *Grundrisse*'de de *Kapital*'de de aynı şekilde geliştirildiği konusunda Tony Smith ve Martha Campbell ile benzer bir konumdadır. Arthur'a göre, *Kapital* esas olarak mantıksal bir analiz içerir ve tarihsel kesimler metne yalnızca iddiaları örneklendirmek amacıyla konulmuştur.²⁴

Hegelci Marksizme yakınlık duyan yazarlar paradan sermayeye geçişte *Grundrisse* ile *Kapital* arasında belirgin bir farklılık olmadığını, her iki metinde de geçişin mantıksal bir karakter taşıdığını savunurken, Marksizme herhangi bir sempati beslemeyen Hegelci bir filozof olan Richard Dien Winfield, iki yapıt arasındaki farklılığı vurgulamakta ve *Grundrisse*'deki yorumu tercih etmektedir! Bir başka deyişle, bizzat Hegelci bir filozof, *Kapital*'e kıyasla *Grundrisse*'nin Hegel'e daha yakın durduğu kanısındadır. Winfield'a göre, P-M-P' biçiminin ortaya çıkışı ve "metaların metalarla üretimi" ücretli emeği hiç de mantıksal olarak gerektirmez. Köle

23 Martha Campbell, "The Transformation of Money into Capital", Riccardo Bellofiore, Guido Starosta ve Peter D. Thomas (der.) *In Marx's Laboratory: Critical Interpretations of the Grundrisse* içinde, Leiden, Boston: Brill, 2013, s. 153.

24 Arthur, *The New Dialectic and Marx's Capital*, s. 73, 76.

emeği, özel üreticilik (aile emeği), kooperatifler vb. birçok biçim altında, ücretli emeğe dayanmadan meta üretimi gerçekleştirilebilir. Dolayısıyla Marx'ın *Kapital*'deki yorumu mantıksal bir temele sahip olmayıp, İngiltere örneğinden geliştirilmiştir. Oysa *Grundrisse*'de, sermayenin kendisini ancak kendi başkasından geçerek, onun dolayımıyla büyütebildiği ve nesnelleşmiş emek olarak sermayenin karşısında onun anti-tezi olarak yalnızca öznal, canlı emeğin bulunduğu fikri mevcuttur.²⁵ Winfield bu fikri daha cazip bulmaktadır. İşin ilginç şudur ki, Roman Rosdolski de, *Grundrisse*'deki açıklamanın “metafizik” görüldüğünü teslim etmekle birlikte, bunun *Kapital*'deki açıklamanın aynısı olduğunu iddia etmektedir. Rosdolski'ye göre tek farklılık, *Kapital*'deki sunuşun “ara aşamaları” dışarıda bırakmasıdır.²⁶

Bu konuda üçüncü bir görüş, Jacques Bidet gibi doğrudan Althusser'i izleyen veya Alex Callinicos gibi Hegelci Marksizm yorumuna eleştirel bakan Marksistlere aittir. Her iki yazar da paradan sermayeye geçişin Marx'ın Hegel diyalektiğinden uzaklaştığı bir konu olduğunu savunur.²⁷ Örneğin Callinicos, Marx'ın *Kapital*'deki ilerleme tarzının “sistematik” nitelik taşımadığı kanısındadır. Daha ziyade, Althusser'in önerdiği gibi, Marx'ın analizi her adımda yeni kavramların ve belirlenimlerin konuluğu ile ilerlemektedir. Her yeni belirlenim bazı sorunlar doğurmakta, bunlar da bir sonraki adımda çözüme kavuşmaktadır. “Marx'ın yöntemine ilişkin olarak, paradan sermayeye geçiş hakkında özel hiçbir şey yoktur. Analizindeki her adım, daha ileri içerik getiren ve böylece kapitalist üretim

25 Richard Dien Winfield, *Rethinking Capital*, Cham: Palgrave Macmillan, 2016, s. 75-85.

26 Rosdolski, Marx'ın *Kapital*'inin Oluşumu, s. 206-207.

27 Alex Callinicos, *Deciphering Capital: Marx's Capital and its Destiny*, London: Bookmarks Publications, 2014, s. 134-135; Bidet, *Exploring Marx's Capital*, s. 153-158.

tarzının bir bütünlük olarak anlaşılmasına katkı yapan yeni bir belirlenimin sunuluşunu içerir.”²⁸

Paradan sermayeye geçişin Marx’ın yöntemine dair kritik bir mesele olduğu bu tartışmalarda görülebilmektedir. Yukarıda kısmen ele alındığı ve aşağıda da el alınacağı gibi, Marx’ın konuya yaklaşımı ve argümanı, aslında *Grundrisse*’den *Kapital*’e uzanan yolda belirgin biçimde değişmiştir. Bu bakımdan, sistematik diyalektik okulunun veya Hegelci eğilimleri baskın yazarların tezi hatalı kabul edilmelidir. Bununla birlikte, Callinicos ve Bidet tarafından savunulan konum da Marx’ın Hegel’le bağını koparma çabası içinde gereksiz bir uca savrulmaktadır. Marx’ın salt mantıksal bir sunuş düzeninden vazgeçtiği doğrudur. Fakat bu durum Marx’ın tarihe, olumsuzallığa, “dışarı”ya sığındığı veya diyalektikten vazgeçtiği anlamına gelmez. Üstelik, Callinicos’un Althusser’e dayanarak önerdiği çözüm de sorunu açıklığa kavuşturmamaktadır. Zira bahsi geçen “yeni belirlenim”lerin nasıl ortaya çıktığı tamamen belirsizdir. Oysa tam da paradan sermayeye geçiş konusunda Marx yeni belirlenim olarak sermayeyi öne sürmekte (en azından *Grundrisse*’de) belirgin bir sıkıntı yaşamıştır.

***Kapital* Öncesinde**

Marx paranın işlevlerini *Grundrisse*’de de *Kapital*’de de esas olarak üç başlık altında tartıştı. Metanın içerdiği kullanım değeri-değer karşıtlığının bir dış biçimi, görünüş biçimi olarak para öncelikle değer ölçüsüydü ve kendisi de bir metaydı. İkinci adımda, paranın aynı zamanda dolaşım aracı olduğu ortaya konuluyor, ayrıca bu ikinci biçimde paranın bir meta olmasının gerekmediği de saptanıyordu. Böylece paranın iki işlevi arasında daimi bir çelişki ortaya çıkmaktaydı. Üçüncü adımda, dolaşımın kendisi, kesintisiz bir sü-

28 Callinicos, *Deciphering Capital*, s. 137.

reç olarak, aynı zamanda paranın karşıt yöndeki dolaşımını içermekteydi. Bu ise P-M-P biçimine uyduğu için paranın bir araç değil kendi başına bir amaç olduğu anlamına gelmekteydi.

Marx üçüncü işlevden, yani para olarak paradan sermayeye geçmeye çalışmaktaydı. Gelgelelim *Grundrisse*'de para olarak paranın işlevleri (gömüleme, dünya parası, ödeme aracı) hiç de sermayeye geçişi sağlamıyordu. Bir başka deyişle, Bidet'nin isabetle saptadığı gibi, basit dolaşımdan kapitalist üretime geçiş mantıksal bir zorunluluk değildi.²⁹ Böylece Marx'ın paradan sermayeye geçişi mantıksal yoldan açıklama çabası bir sınıra dayandı ve nesnenin özgül diyalektiğine uymadığı ortaya çıktı. Başka bir yoldan ilerlemek gerekiyordu.

Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı, metanın ve paranın analiziyle, yani basit dolaşım alanıyla sınırlıdır. Marx, bu yapıtta, “paradan sermayeye geçiş bu birinci kısmı sona erdiren üçüncü bölümde incelenecek” diye belirtir. Gelgelelim bu geçiş, yayınlanmayan 1861-63 defterlerinde işlendikten sonra, ancak *Kapital*'de gün yüzüne çıkabilecektir.

1861-63 defterleri, “Para nasıl sermaye haline gelir?” sorusuyla açılır.³⁰ Marx'ın yanıtı, P-M-P döngüsünün analiziyle başlar. Bu, sermayenin ilk görünüş biçimidir. Buna göre, para bağımsız hale gelen, dolaşımdan doğan değer, yeniden dolaşıma girmekte, böylece hem kendini korumakta hem de daha büyük bir değer olarak kendisini büyötmektedir.³¹ Bu hareket, en açık biçimde tüccar sermayesinde görülür; sermayenin bu ilk tarihsel biçimi, bu nedenle, sermayeye dayalı üretimdeki sermaye ile karıştırılmıştır. Gelgelelim bu henüz sermayenin üretimi ele geçirmedığı bir evreye aittir.

29 Bidet, *Exploring Marx's Capital*, s. 153-158.

30 *Marx & Engels Collected Works*, cilt 30, Lawrence & Wishart, 2010, s. 9.

31 *Marx & Engels Collected Works*, cilt 30, s. 11.

Döngünün daha yakından incelenmesi, paranın sermayeye dönüşebilmesi için canlı emek kapasitesiyle mübadelenin şart olduğunu sergiler.³² Emek gücü piyasasının oluşması kapitalist üretimin önvarsayımdır. Dolayısıyla, “sermaye ilişkisinin oluşması, daha başlangıçta, toplumun ekonomik gelişiminin, toplumsal üretim ilişkilerinin ve üretici güçlerin belirli bir tarihsel aşamasında resme dâhil olabileceğini gösterir.”³³

Öte yandan, paranın sermayeye dönüşebilmesi için canlı emekle mübadele edilmesi en önemli önkoşul olmakla birlikte, kapitalist adayının aynı zamanda emekçinin kullanacağı emek araçlarını ve emek malzemesini de satın alması gerekir.³⁴ Kısacası, “Paranın sermayeye (üretken sermayeye) dönüştürülmesi için, hepsi de geçmiş emeğin ürünleri olan, emek malzemesine, emek araçlarına ve emek kapasitesine dönüşmüş olması gerekir.”³⁵

Bu noktada yanıt şekillenmeye başlamıştır, fakat sorun henüz tam anlamıyla çözümlenmiş değildir. Sunuş tarzı anlamında, para kategorisinden sermaye kategorisine geçebilmek için tek gereken, bir ara kategori olarak emek gücüdür.³⁶ Fakat, “paranın sermayeye dönüşümü” sorunu sermayenin sadece emek gücü ile karşılaşmasını değil, birçok belirlenimin işin içine girmesini (sabit sermaye yatırımları, ilk birikim, gözetim masrafları vb.) gerektirmektedir. Bunlar ise ancak sermayenin kavramı geliştirildikçe açıklığa kavuşabilecek belirlenimlerdir.

Hem “geçiş”in hem de “dönüşüm”ün en kritik adımı emek

32 *Marx & Engels Collected Works*, cilt 30, s. 36.

33 *Marx & Engels Collected Works*, cilt 30, s. 38.

34 *Marx & Engels Collected Works*, cilt 30, s. 57.

35 *Marx & Engels Collected Works*, cilt 30, s. 65.

36 Hatta Thomas Sekine, paranın üçüncü işlevinin zaten “potansiyel olarak” sermaye kavramını içerdiği kanısındadır. Thomas T. Sekine, *An Outline of the Dialectic of Capital*, cilt 1, Londra: Palgrave Macmillan, 1997, s. 85.

gücünün meta karakteri kazanmasıdır. Marx aslında *Grundrisse* döneminde, hatta çok daha öncesinde paranın sermaye haline gelebilmesi için en önemli koşulun ücretli emek olduğunun farkındadır. *Grundrisse*'de, özgül kapitalist üretimin iki önkoşulu olarak, hem ticari sermaye birikimini (ki emek araçlarının ve emek malzemesinin satın alınabilmesi için de gereklidir), hem de toprak mülkiyeti ilişkilerinin çözülmesiyle ücretli emeğin kırlardan kopuşunu zikreder.³⁷ Fakat bunlardan asıl belirleyici olan, ikincisidir. En önemli adım, doğrudan üreticinin üretim araçlarından koparılmasıdır. “Dolayısıyla ücretli emek sermayenin oluşumu için zorunlu bir koşuldur ve kapitalist üretim için sabit, zorunlu bir öngereklilik olarak kalır.”³⁸

Dolaşım alanında para, metalarla karşılaşır; ancak ve ancak, özel bir meta olan emek gücü ile karşılaştığı zaman sermayeye dönüşebilir. Emek gücü ise ancak bir meta karakterinde ise para ile mübadele edilebilir. Bu mübadele elbette dolaşım alanında gerçekleşir ve paradan sermayeye “geçiş” için bu yeterli koşuldur. Bununla birlikte, paranın sermayeye “dönüşümü” için bu yeterli değildir, zira satın alınan emek gücünün üretim sürecine dâhil olması gerekir. Sonuç olarak, paranın sermayeye dönüşmesi, “hem dolaşım alanında gerçekleşir, hem de bu alanda gerçekleşmez; bu iş, dolaşımın araya girmesiyle olur; çünkü, meta piyasasında emek gücünün satın alınması gerekir; dolaşımda olmaz; çünkü, dolaşım üretim alanında gerçekleşen değer yaratma sürecinin ancak ilk adımının atıldığı yerdir.”³⁹ İki süreç birbirinden ayrıdır: birinci süreç meta dolaşımı alanına, ikincisi ise üretim alanına aittir.⁴⁰

37 Marx, *Grundrisse I*, s. 185. [Nicolaus çevirisi: s. 276; Almanca baskı: s. 187-188].

38 Marx & Engels *Collected Works*, cilt 30, s. 116.

39 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 197.

40 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 766-767.

Grundrisse'deki sorun şimdi daha açık görülebilir: Marx “geçiş” sorununu paranın kendi başına bir amaç haline gelmesine dayandırmaya çalışmıştır. Oysa paradan sermayeye geçiş yapabilmek için en kritik adım emek gücünün meta karakteri kazanmasıdır. Gelgelelim emek gücünü bir metaya dönüştüren süreç, yani doğrudan üreticilerin üretim araçlarından kopartılıp mülksüzleştirilmele-ri, basit dolaşımın dışında yer alır ve aslında insanlığın “modern” tarihinin önemli bir kısmını kapsar. Para kategorisinden sermaye kategorisine geçebilmek için ücretli emeğin “varsayılması” şarttır. Bir kez bu geçiş yapıldıktan sonra, geriye bakışla, başlangıçta var-sayılan koşullar daha açık görülebilir. Daha doğrusu, başlangıçta var-sayılan koşullar daha sonra sermayenin kendisinin koyduğu ön-varsayımlar haline gelecektir. Arthur'un anlatımıyla:

Hiçbir şey Marx'ın diyalektiğinin doğasını daha açık göste-remezdi. Marx, özgür emeği dolaşımın diyalektiğinden onun sonucu olarak türetmez. Daha ziyade, diyalektik ilerleyecekse, sermaye kavramı onun [özgür emeğin] önceden varolmasını gerektirir der. Ve ilerler! Fakat bu mesele sonsuza dek askıda bırakılmaz. Sermayenin varoluşunun başlangıçta öncül olarak alınan (ve *Kapital*'in son kısmında kapsanan gelişmelerin tarihsel olarak olumsal bir sonucu olduğu gösterilen) bu koşulu, daha sonra bizzat sermaye ilişkisinin gelişmesinin sonucu olarak zeminlenir. Şimdi Marx'ın neden emek piyasasını sermaye ilişkisinden önce türetmekle ilgilenmediğini görebiliriz; onun sonucu olarak türetilir; sermaye kendi önkoşullarını ‘koyar’.⁴¹

Chris Arthur'un Marx'ın diyalektiğini salt sunuş tarzıyla sı-nırlı bir mesele olarak kabul ettiği bu alıntıda da görülebilmekte-dir. Oysa mesele sadece paradan sermayeye “geçiş” değil, daha da önemlisi, paranın sermayeye “dönüşümü”dür. Marx'ın argümanı-nın uzantılarını aşağıda ele alacağım, fakat bu noktada, kategorile-

41 Arthur, *The New Dialectic and Marx's Capital*, s. 73.

rin kendilerinin tarihle yüklü olduklarını bir kez daha vurgulamakta yarar var. Marx'ın diyalektiği, sunuş tarzı anlamında bile, hiçbir zaman salt mantıksal nitelik sergilemez. Arthur'un karşı çıktığı mantıksal-tarihsel perspektif, doğru veya yanlış, Marx'ın benimsemediği perspektiftir.

Burada kısaca, daha önceki dönemlerde, örneğin Antik Yunan'da neden kapitalist üretim tarzının gelişemediğine değinmekte yarar var. Kuşkusuz, eski Atina'da da ücretli emekçiler ve belirli bir ticari sermaye birikimi mevcuttu. Hatta bazı büyükçe atölyelerin günümüz kapitalist işletmelerine çok benzer biçimde işledikleri de söylenebilir. Bununla birlikte, o dönemde sömürünün, yani doğrudan üreticilerin artı emeğine el koymanın esas olarak köle emeği üzerinden gerçekleştiği bilinmektedir. Sermaye bu nedenle üretim sürecini ele geçirememiş, toplumsal üretime damgasını vuramamış, dolayısıyla da eski toplumda ancak marjinal biçimde varlığını sürdürebilmiştir. Buna bağlı olarak da sermaye ilişkisi, kendi potansiyelini tam olarak açığa çıkaramamıştır.

Argümanın Uzantıları

Genel olarak sermayeyi karakterize eden en önemli unsur, emekle kurduğu ilişki olduğundan, aslında paranın sermayeye dönüşümü *Kapital*'in ilk cildinin en baskın temasıdır. Nitekim ilk birikim üzerine bölümde bunun, yani kavramsal olarak ortaya konulmuş olan ücretli emeğin doğuşu olgusunun tarihsel kökeni ele alınır. Bir başka deyişle, modern kapitalist toplumun kendi iç eklemlenmesi bir kez ortaya konulduğunda, onun varoluş koşullarını da yeni bir ışık altında anlamak olanaklı hale gelmiştir. Sermaye bazılarının tutumlu olması veya çalışkanlığı nedeniyle değil, doğrudan üreticilerin üretim araçlarından kopartıldıkları bir tarihsel süreç içinde doğmuştur.

Üretim ve geçim araçları nasıl başından beri sermaye değilse,

para ve meta da değildir. Bunların sermayeye dönüştürülmesi gerekir. Ne var ki, bu dönüşmenin kendisi ancak belli koşullar altında olabilir: birbirlerinden tamamıyla farklı iki meta sahibi karşı karşıya gelmeli ve bunlar arasında ilişki kurulmalıdır; bir yanda, sahip bulundukları değerler toplamını başkalarının emek güçlerini satın alarak artırmaya can atan para, üretim ve geçim aracı sahipleri, öte yanda, kendi emek güçlerini satan ve dolayısıyla emek satıcısı olan özgür işçiler yer almalıdır. İşçiler iki anlamda özgür olmalıdır; köleler, serfler vb. gibi, doğrudan doğruya üretim araçları arasında yer almamalı, ama bağımsız çalışan çiftçiler vb. gibi de üretim araçları kendilerine ait olmalıdır; bu gibi şeylerden yoksun, serbest ve boş kimseler olmalıdır. Meta piyasasındaki bu kutuplaşma ile birlikte kapitalist üretimin temel koşulları yerine gelmiş olur. Sermaye ilişkisi, işçilerle, emeğin gerçekleşme koşullarını oluşturan mülkiyetin, birbirlerinden ayrılmış olmasını gerektirir. Kapitalist üretim, kendi ayakları üzerinde durabilecek hale gelir gelmez, bu ayrılmayı korumakla kalmaz, bunu giderek büyüyen bir ölçekte yeniden üretir. Dolayısıyla, sermaye ilişkisini yaratan süreç, işçiyi kendi çalışma koşullarının mülkiyetinden ayıran süreçten başka bir şey olamaz; bu, bir yandan, toplumsal geçim ve üretim araçlarını sermayeye, öte yandan, dolaysız üreticileri ücretli işçilere dönüştüren süreçtir. Demek oluyor ki, ilk birikim denilen şey, üreticileri üretim araçlarından ayıran tarihsel bir süreçten başka bir şey değildir. Bunun bir “ilk” süreç olarak görünmesi, sermayenin ve sermaye ile uyuşan üretim tarzının tarih öncesi dönemini oluşturmasından ileri gelir.⁴²

Kapitalist üretim, öncelikle, çok sayıda işçinin bir arada çalışmasını içerir. Marx, bunu daha *Grundrisse* metninde vurgulamıştır: Sermayenin sermaye olarak varlığını sürdürebilmesi için, işçilerden çekilen artı emeğin, kapitalistin tüketimini aşması gerekir.⁴³ Dolayısıyla

42 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 687.

43 Marx, *Grundrisse II*, s. 70. [Nicolous çevirisi: s. 588-589; Almanca baskı: s. 483].

sayla, bir para sahibinin kapitalist haline gelebilmesi için, aynı zamanda sermayesinin belli bir nicel büyüklüğe sahip olması gerekir.

Kapitalist üretim ... gerçekte ancak, aynı bireysel sermayenin daha çok sayıda işçiyi eş zamanlı olarak çalıştırdığı, yani emek sürecinin kapsamını genişlettiği ve nicel açıdan daha yüksek düzeyde ürün sağladığı yerde başlar. Aynı tür metanın üretimi için daha çok sayıda işçinin aynı anda, aynı mekanda (aynı iş alanında da denebilir), aynı kapitalistin kumandası altında faaliyet göstermesi, tarihsel ve kavramsal açıdan, kapitalist üretimin başlangıç noktasını oluşturur.⁴⁴

Öte yandan, “Değişir sermaye için söz konusu olan şeyler, değişmez sermaye için de söz konusudur.”⁴⁵ Zira kapitalist, emek gücünü, “ancak onu üretim araçları ile donatarak tüketebilir.”⁴⁶ Dolayısıyla, verili teknolojik koşullar altında, kapitalistin başlangıç sermayesinin belirli bir alt sınırı vardır. “Elimizdeki bir parayı veya değeri her istediğimiz zaman sermayeye dönüştüremeyiz; aksine, bu dönüşümün gerçekleşebilmesi için, tek bir para veya meta sahibinin elinde, belli bir asgari miktarda para veya mübadele değeri olması gerekir.”⁴⁷ El birliğinden manüfaktüre ve oradan fabrikaya uzanan süreçte (bkz. bu kitapta 9. bölüm), kapitalistin başlangıç sermayesi tutarı giderek büyümüştür:

Para veya meta sahibi bir bireyin kapitalist haline gelmek için elinde bulundurmamak zorunda olduğu asgari değer miktarı, kapitalist üretimin farklı gelişme aşamalarında farklılaşır ve belli bir gelişme aşamasında, farklı üretim alanlarında, bu alanların özel teknik koşullarına bağlı olarak yine farklılaşır. Belli üretim alanları, daha kapitalist üretimin başlangıcında, henüz tek tek bireylerin ellerinde bulunmayan bir asgari sermayeyi gerektirir.⁴⁸

44 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 314.

45 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 321.

46 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 188.

47 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 298.

48 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 300.

Demir-çelik gibi bazı üretim kollarında zamanla büyük üretim birimleri oluşur ve “ölçek ekonomileri” sayesinde birim maliyetler çok aşağıya çekilebilir. Ana akım iktisatta “doğal tekeli” denilen bu tür işletmelerle rekabet edebilmek için, o üretim koluna yatırılacak sermayenin olağanüstü büyük olması gerekir. Buna bağlı olarak, başlangıç sermayesi tutarı artmış, paranın sermayeye dönüşmesi de o ölçüde zorlaşmıştır. Bununla birlikte, kredi sistemi ve hisseli sermaye gibi biçimlerle bu zorluğun üstesinden gelinir. Örneğin, demiryolları gibi bazı üretim kollarında başlangıç sermayesi tutarı o kadar büyüktür ki, bireysel kapitalistler hiçbir zaman bu miktarda sermayeyi toparlayamazlar. Fakat anonim şirketler gibi kolektif sermaye biçimleriyle bu sınırlılık kolayca aşılır.⁴⁹ Böylece sermaye, daha tarih sahnesine ilk çıktığı andan itibaren, büyük ölçekli üretim gerektiren alanları kolayca ele geçirebilme kapasitesini ortaya koyar.

Paranın sermayeye dönüşümü açısından bir başka engel, çok sayıda işçinin bir arada çalıştırılması nedeniyle, bunların sermayeye karşı direnme olasılıklarının da bir gerçekliğe dönüşmesidir. “Aynı zamanda çalıştırılan işçi kitlesi ile birlikte bu kitlenin direnme gücü ve bununla birlikte zorunlu olarak sermayenin bu direnme gücünü alt etmeye yönelik baskısı artar.”⁵⁰ Buna bağlı olarak, üretim süreci içinde sürekli düzenlemeler yapma gereği ortaya çıkar. Zira kapitalistin emek gücünü satın alması yetmez, aynı zamanda bunu işe koşabilmesi de gerekir. İşçi bir kapasiteyi sattığı için, emek süreci işçi ile kapitalist arasında sürekli bir mücadelenin alanıdır. Kapitalistin “emek üzerindeki komutası, bizzat emek sürecinin yürütülebilmesi için bir zorunluluğa, gerçek bir üretim koşuluna dönüşür. Kapitalistin üretim alanındaki komuta gücü, şimdi, generalin savaş alanında-

49 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 607.

50 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 322.

ki komuta gücü kadar vazgeçilmez olur.”⁵¹ İşçi sayısı arttıkça, emek süreci içinde kapitalistin otoritesinin kurulması için gözetmenler, idari kadro vb. oluşturulur. Tüm bunlar, yine, bir üretim kolunda asgari başlangıç sermayesi miktarını yukarı çeken unsurlardır.

Paranın sermayeye dönüşümü tartışmasının kapitalist üretime özgü birçok temayı içerdiği rahatlıkla söylenebilir. Paranın kendi başına bir amaç haline gelmesi, ücretli emeğin ortaya çıkışı, kapitalistin başlangıç sermayesinin çeşitli nedenlerden ötürü artması, emek sürecinde işçi-kapitalist mücadelesi, ilk birikim gibi konuların hepsi de paranın sermayeye dönüşmesi ile ilgilidir ve *Kapital*’in birinci cildinin neredeyse tamamına yayılmışlardır. Dolayısıyla, Marx’ın sorununun basitçe para kategorisinden sermaye kategorisine geçmekle sınırlı kalmadığı açıktır. Bu tartışmanın *Kapital*’in birinci cildinin çok geniş bir bölümünü kaplamasının nedeni, burada sermayenin varoluş koşullarının söz konusu olmasıdır. Fakat sermayenin “varoluş koşulları”ndan söz ettiğimizde, sadece tarihsel koşullardan değil, aynı zamanda bugüne dair süreçlerden de söz etmiş oluruz.

Sermayenin Ontogenisi ve Filogenisi

Sermaye, önünde hazır bulduğu koşullardan hareket eder ve etmiştir. Yüzyıllar boyunca tüccar ve tefeci sermayesi gibi biçimler altında devindikten sonra, “özgür” emekçiyle karşılaşmasının ardından, üretim alanını ele geçirmiş ve bir özne haline gelmiştir.

Yukarıda, basit dolaşımın kendisini yenileme ilkesini kendi içinde taşımadığını, bu nedenle de Hegelci anlamda bir “kötü sonsuz” örneği olduğunu görmüştük. Basit dolaşım kendisini sürekli canlı tutmaya muktedir değildir, zira kendi uğraklarını (momentlerini) kendisi koymaz. Buna karşılık, üretim alanını ele geçirip bir

51 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 322.

özne haline gelen sermaye, artık kendi önvarsayımlarını koymaya, kendi koşullarına hâkim olmaya başlar. “Artık sermaye, oluşmak için önvarsayımlardan [*Voraussetzungen*] çıkış yapmaz, daha ziyade kendisi önvarsayımdır ve kendi korunmasının ve büyümesinin önvarsayımlarını yaratmak için kendisinden yola çıkar.”⁵² Esc-her’in karşılıklı olarak birbirini çizen iki el figüründe olduğu gibi, sermaye de döngüsel bir hareket içinde sürekli olarak kendi önkoşullarını sağlamaya başlar. Böylece kapitalist üretim süreci, “bir bütün olarak ele alındığında ya da bir yeniden üretim süreci olarak, sadece meta, sadece artı değer üretmekle kalmaz, sermaye ilişkisinin bizzat kendisini, bir tarafta kapitalisti, diğer tarafta ücretli işçiyi üretir ve yeniden üretir.”⁵³ Şimdi sermaye, tıpkı canlı bir organizma veya otomat gibidir. Kendi dışında bulunan nesneleri (canlı emek, doğa) sürekli içselleştirerek, kendini yeniden üretebilir hale gelir. Bir organizma gibi ürer, çoğalır. Bu süreçte kapitalist,

parayı, yeni bir ürünün malzemesi ya da emek sürecinin unsurları olarak iş gören metalara dönüştürürken ve bu metaların cansız maddelerine canlı emek gücünü katarken aynı zamanda, değeri, yani geçmişte harcanmış, maddeleşmiş ölü emeği, sermayeye, kendi değerini artıran bir değere, üreyip çoğalan canlı bir canavara çevirmiş olur.⁵⁴

Tüm bu süreç, tözün özneleşmesinin parlak bir örneğidir. Marx’ın *Grundrisse*’de farkına vardığı nokta, sermayenin, dışarıyı içselleştirerek bir özne haline, kendini devindiren bir güç haline geldiğidir. Ve bu farkındalıkta Hegel’in rolü çok fazladır. Zira *Man-tık Bilimi*, Marx’a, sermayeyi organik bir bütünlük olarak incelemenin kavramsal araçlarını sağlamıştır. Bununla birlikte, Marx’ın

52 Marx, *Grundrisse I*, s. 340 (çeviri değiştirildi). [Nicolaus çevirisi: s. 460; Almanca baskı: s. 364].

53 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 559.

54 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 197.

özne olarak aldığı sermaye Hegel'in öznesi gibi soyut bir ilke değil, gerçek bir ilişkidir.⁵⁵ Marx'ın *Grundrisse*'de farklı bir noktadan başlamaya çabalarken daha sonra *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'da ve *Kapital*'de "iktisadi bütünün hücre biçimi" olarak metadan hareket etmesi de bu farklılıkla alakalıdır: tıpkı biyolojide "hücre"nin salt bir kavram veya kategori olmayıp gerçek somut olması gibi, meta da burjuva toplumun hücre biçimidir.⁵⁶ Böyle baktığında, sermaye sanki canlı bir varlık gibidir. Daha doğrusu, ne olursa olsun kendi mantığı (algoritması) uyarınca hareket eden bir robota veya otomata benzer. Bilimkurgu sanatının androidleri, terminatörleri sermaye ile karşılaştırıldığında basit oyuncaklar gibi kalırlar.

Şeyin mantığına saygı duymak, Marx'ın gençlik döneminden beri ileri sürdüğü bir ilkeydi. *Kapital*'de bunu gerçekleştirdiği ve sermayenin "mantığını" ortaya koyduğu kesinlikle öne sürülebilir. Fakat tüm mesele bundan ibaret değildir. Marx, paranın sermayeye dönüşümünün esasını açıklığa kavuşturduktan sonra yeni bir iddiada daha bulunur. Bu iddia, Marx-Hegel ilişkisi ve özel olarak da *Mantık Bilimi* ile *Kapital*'in ilişkisi üzerine literatürde genellikle atlanmaktadır.

Marx'ın iddiası, kısaca, paranın sermayeye dönüşümünün, aslında her tekil sermayenin sürekli olarak yaşadığı bir şey olduğudur. Her sermaye, kendi süreci içinde, genel olarak sermayenin

55 Bunu özellikle vurgulamak gerekiyor, zira son dönemde bazı araştırmacılar Marx'ın öznesinin de Hegel'inki gibi soyut karakterde olduğunu iddia ediyorlar. Örneğin, Moishe Postone, "Lukács and the Dialectical Critique of Capitalism", Robert Albritton ve John Simoulidis (der.) *New Dialectics and Political Economy* içinde, New York: Palgrave Macmillan, 2003, s. 86.

56 Bkz. Juan Iñigo Carrera, "Dialectics on Its Feet, or the Form of the Consciousness of the Working Class as Historical Subject", Fred Moseley ve Tony Smith (der.) *Marx's Capital and Hegel's Logic: A Reexamination* içinde, Londra, Boston: Brill, 2014, s. 73.

öyküsünü yineler. Eldeki her para tutarı elbette sermaye değildir, fakat sermaye başlangıçta daima para biçimindedir. Para, sermayeye dönüşür – sürekli olarak.

Tarihsel açıdan baktığımızda, sermayenin toprak mülkiyetinin karşısına her yerde ilk olarak para biçimiyle, parasal servet, tüccar sermayesi ve tefeci sermayesi olarak çıktığını görürüz. Bununla beraber, paranın sermayenin ilk görünüm biçimi olduğunu ortaya koymak için, sermayenin oluşum tarihini gözden geçirmemiz gerekmez. Aynı tarih her gün gözümüzün önünde cereyan etmektedir. Her yeni sermaye, sahneye, yani piyasaya, meta piyasasına, emek piyasasına ya da para piyasasına ilk olarak hala para biçiminde, belirli süreçler aracılığıyla sermayeye dönüşecek para olarak çıkar.⁵⁷

Para, sermayenin ilk görünüm biçimidir. Marx’a göre bunu anlamak için tarihe bakmaya gerek yoktur. Zira aynı tarih “her gün gözümüzün önünde cereyan etmektedir.” Her sermaye, paranın sermayeye dönüşümü aşamasından geçer.⁵⁸ Bir başka deyişle, sermaye canlı bir varlık gibi düşünülecekse eğer, bu canlı türünün her tekil örneği, kendi türünün öyküsünü tekrarlar.

İşin ilginç şü: bu çarpıcı iddianın hemen hemen aynısını, ne-redeyse aynı dönemde, 1874 yılında Ernst Haeckel *biyolojide* öne sürmüştür! Haeckel’in biyogenetik kuralına göre ontogeni (tekil bir organizmanın embriyo evresindeki gelişimi) filogeniyi (bir türün evrimsel gelişme aşamalarını) tekrarlar.

Haeckel’in kuralının ampirik olarak sağlam bir temele dayanmadığını vurgulamakta yarar var. Günümüzde bile bu “kural” bir yasa statüsünde değil, ancak bir hipotez konumundadır. Üstelik Ha-

57 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 151-152.

58 “Parasını sanayi sermayesine dönüştürmek isteyen her para sahibi her gün bu süreçten geçer. Yabancı emeği tüketebilmek için, emek malzemesini ve araçlarını satın alması gerekir.” *Marx & Engels Collected Works*, cilt 30, s. 69.

eckel kendi gerekçelerini de tatmin edici biçimde ifade edememiş, bir başka deyişle iyi bir argüman kuramamıştır. Bununla birlikte, evrensel (genel) ile tekil (bireysel) arasındaki bağı formüle etme girişimi olarak, Haeckel'in biyogenetik kuralı halen saygı değer bir fikirdir. Bu yazı açısından önemli olan nokta, Marx'ın da o dönemlerde sermayeyi sanki canlı bir organizma gibi, biyolojik bir varlık gibi düşünmüş ve evrensel ile tekil arasında benzer bir ilişkiden söz etmiş olmasıdır.

Sonuç olarak, paradan sermayeye geçiş, bir kategoriden diğerine geçiş olarak, bir seferde gerçekleşen teorik (ve ilk bakışta sadece mantıksal) bir meseledir. Buna karşılık, paranın sermayeye dönüşümü, sermayeye dayalı üretimin tüm varoluş koşullarını ilgilendiren, mantıksal olduğu denli tarihsel bir teorik meseledir. Üstelik, tarihte olup bitmiş bir süreç olmayıp, her tekil sermayenin bizzat deneyimlediği bir dönüşümü konu almaktadır. Bu yönüyle de *Kapital*'in özellikle birinci cildinde birçok bölümde karşımıza çıkmaktadır.

Sonuçlar: Marx ve Diyalektik

Paradan sermayeye geçiş “özgür” işçinin, ücretli emeğin varolmasını gerektirir. Fakat emek gücünün metalaşmasının herhangi bir tarihsel zorunluluğu bulunmaz; bu, temelde, zorunlu değil olumsal bir şeydir. Bununla birlikte, bir kez uygun koşullar oluştuğunda, yani mübadele süreci geliştiğinde, paranın kendisi bir amaç olduğunda, doğrudan üreticileri topraktan kovmak olanaklı hale geldiğinde, para sahiplerinin elinde sermaye olarak işlev görebilecek miktarda para biriktiğinde, bu sonucun er veya geç ortaya çıkacağından da kuşku duyulamaz. Sonuç ne arı zorunluluk, ne de salt olumsallıktır. Her ikisinin iç içe bulunduğu, karşılıklı olarak birbirlerini gerektirdikleri bir durumdur. Gelgelelim bu durum, ancak para kategorisinden sermaye kategorisine geçiş yapıp, sermayenin

kavramı geliştirildikçe açıklık kazanır.

Althusserci ekolün öne sürdüğünün aksine, paradan sermayeye geçiş, diyalektiğe aykırı olmak bir yana, onun en parlak örneklerinden biridir. *Grundrisse*'den *Kapital*'e uzanan yolda Marx Hegel'in kategorilerinden vazgeçmemiş, daha ziyade şeyin mantığını ortaya çıkartmak için bu kategorileri yaratıcı biçimde kullanmıştır.

Marx, teorisini geliştirirken, ilkin Hegelci bir akıl yürütme ile konuya yaklaştı. Fakat bir süre sonra bir sınıra ulaştı. Paranın kendi başına bir amaç olması sermayeye geçişi sağlamadığı için, ücretli emeğin doğuşunu ele almak gerekiyordu. Zira olgunun, sermayenin kendisi bunu gerektiriyordu. Paranın sermayeye dönüşümünde tarihsel bir koşul olarak ücretli emeğin doğuşuna yapılan vurgu henüz *Grundrisse*'de bile çok belirgindir.⁵⁹ Fakat *Grundrisse* metninde Marx bu vurgunun ardından kapitalizm öncesi üretim tarzlarına dair karmaşık ve biraz da spekülatif bir tartışmaya girişir. Gelgelelim konuyu daha doyurucu biçimde ele aldığı 1861-63 defterlerinde ve *Kapital*'de, çok daha ayrıntılı ve bizzat kapitalist üretim sürecinde paranın sermayeye dönüşümünün çeşitli yönlerine odaklanan bir analizle karşılaşırız.

Althusserci yaklaşım “geçiş”in mantıksal olamayacağından hareketle bunu olgusal dünyaya havale etme, yani “paranın sermayeye dönüşümü” sorunuyla eşitleme eğilimine girdiği için yanılmaktadır. Buna karşılık, sistematik diyalektik okulu da, bahsettiğimiz bu “dönüşüm” meselesini ikinci plana koyup diyalektiki salt sunuş tarzıyla sınırlı mantıksal bir mesele olarak aldığı, yani ters yönden, “dönüşüm”ü “geçiş”e indirgediği için hatalıdır. Marx bunu, *Grundrisse*'den *Kapital*'e uzanan süreçte hem Hegel'le hem de politik iktisadın kategorileriyle boğuşarak, zor yoldan ilerleye-

59 Örneğin Marx, *Grundrisse I*, s. 342-343. [Nicolaus çevirisi: s. 462-464; Almanca baskı: s. 366-367].

rek öğrenmiştir.

Sonuç olarak, hazır bir mantıksal şemayı olgulara dayatmak yanlış olduğu kadar, olguları analiz ederken mantıksal kategorilerden (diyalektikten) vazgeçmek de yanlıştır. “Şeyin mantığını” ortaya koyabilmek, Lenin’in deyimiyle “somut durumun somut analizi”ni yapabilmek, ancak diyalektiği yaratıcı biçimde işe koşmakla, deneyip yanılmakla, ince eleyip sık dokumakla mümkündür.

Tarihsel ve Güncel Bir Çözümleme Denemesi: Marx ve Makine

Özgür Narin

1. TARİHSEL

Günümüzde her şey kendi karşısına gebe görünüyor. İnsanın çalışmasını kısaltma ve bereketlendirme mucizevi gücüne sahip makinelere karşın kendisinin yoksulluk içinde, gücünün ötesinde çalıştığını görüyoruz. Ortaya yeni çıkmış zenginlik kaynakları, garip bir gizemli büyü ile yokluk kaynakları haline dönüşüyor. [...] Öyle görülüyor ki, insan, doğayı egemenliği altına alırken, aynı hızla öteki insanların ya da kendi aşağılıklığının kölesi haline geliyor. Bilimin saf ışığının bile, cehaletin karanlık zemininden başka bir şeyi aydınlatamadığı görülüyor. Bütün keşiflerimiz ve ilerlememiz, **maddi güçleri entelektüel bir yaşamla doldurmak ve insan yaşamını maddi bir güçle aptallaştırmaktan** başka sonuç vermiyor! (Karl Marx, 1856)¹

160 yıl önce, sanayi devrimi ve büyük teknolojik buluşlarının parlaklığı sırasında gözler kamaşmışken, herkes makineler karşısında büyülenmiş onlara övgüler düzerken yapılan bir konuşma... Sadece İngiliz ve İrlandalı işçilere değil, dünyanın pek çok yerinden çalışmaya mecbur biçimde İngiltere'ye sürgün gelen işçilere, sömürü

¹ 14 Nisan 1856 tarihinde Çartist işçi hareketinin mirası olan *Halkın Gazetesi*'nin (*People's Paper*) yıldönümünde yapılan konuşma.

ilişkilerini yaşayıp buna karşı çıkan muhaliflerin en önde gelenlerine yapıyor. Çarpıcı karşıtlıklardan bahsediyor. Aradan geçen 160 yıl bu karşıtlıklarda, tarihin olumsuzdan dönen çarkında pek de değişiklik yaşanmadığını gösteriyor.

Gerçekten de insana kolaylık sağlaması için geliştirilen bilgisayarlı teknolojiler, üretime sağladıkları devasa üretkenlik hızlarına oranla işgünümüzü kısaltmıyorlar.

Oysa çok eskiden beri, iş saatlerinin kılalacağı, işin biteceği argümanı öne sürölüp duruyor!

Çok değil. Keynes, yüz yıl içinde günde 3 saatlik vardiyalarla, haftada sadece 15 saat çalışılacağını söylediğinde sene 1930'dur.² "Büyük Buhran" sonrasının önemli iktisatçısı, insanlığın mutlak gereksinimlerini karşılamaya yetecek üretimin günde 3 saat çalışmayla karşılanacağını düşünüyordu. 2030 yılına gelindiğinde bunun gerçekleşeceğini öngörüyordu. Keynes'in şartı, kayda değer savaşların olmaması, nüfusun önemli oranda artmaması idi.

Benzer biçimde 1970'lerde de bilgisayarın ve otomasyonun, çalışmayı, bildiğimiz anlamıyla işi bitirdiği söylendi.

Üstelik sadece yakın zamana ait değil bu yanılsama. Görülen o ki, otomatik makinelerin insanları kölelikten kurtaracağı, işi ortadan kaldıracağı, çalışma zamanını azaltacağı çok eski devirlerden beri söyleniyormuş. Marx'ın buna dikkat çektiği bölümlerin keskin hicvi, acı alayı, gerçekte tarihin ironisidir!

Antik çağların en büyük düşünürü Aristoteles'in sözünü aktarır:

Her alet, zorunluluk gereği olarak ya da Daedalus'un yaratıklarının kendi kendilerine hareket etmeleri gibi, kendiliğinden, veya Hephaestos'un üç ayaklılarının kutsal görevlerinin başına

2 John Maynard Keynes, *Essays in Persuasion*, 1931.

kendiliklerinden gitmeleri gibi, kendisine uyan işi yapabilseydi ve böylece mekikler kendi kendilerine işleyip kumaş dokusalar-
dı, ne ustaların çıraklara ve ne de efendilerin kölelere ihtiyacı
olurdu.³

Kendi kendine iş gören makineler ortaya çıktığında kölelere,
çalışanlara, çıraklara ihtiyaç kalmayacaktır.

Yüzlerce yıl sonra Yunan Şairi Antipatros “tahıl öğütmek için
icat edilmiş olan su değirmenini, üretim işinde kullanılan bütün ma-
kinelerin bu ilk basit biçimini, kadın kölelerin kurtarıcısı ve altın
çağın başlatıcısı olarak selamlamıştı!”

Oysa hiç böyle olmadı. Bırakın işin bitmesi, tam da makine-
ler iş gününü uzatmanın en güvenilir aracı oldu. Marx’ın sözüyle,
“**ekonomi politiktan... hiç haberleri yoktu bunların.** Başka şey-
lerin yanında, makinenin, iş gününü uzatmanın en güvenilir aracı
olduğunu da anlamamışlardı.”⁴

İşgününde yaşanan bu karşıtlık, makinelerin geliştiği diğer
alanlarda da çarpıcı biçimde yaşanıyor.

Bilgisayar ve internet çağı, bir yanda, istediğinde dünyanın
bilgisine erişebilen, pek çok konuda daha bilgili kuşaklar öte yanda
ise inanılmaz ve virüs gibi hızla yayılabilen (viral) dijital hurafeler
barındırıyor.

İnternet sayfaları, bilgisayarlar, “akıllı telefonlar”, artık han-
gi sayfalara baktığımızın, hangi alışveriş yaptığımızın bilgisini
toplayarak, bizi cezbedecek reklamlar, ürünler öneriyorlar. Prog-
ramlanmış da olsa bir makine ya da algoritma bize sadece arkadaş
önermiyor, aynı zamanda akıllı cep telefonlarından iş verimliliği-
mizi, yer belirleme (GPS) sisteminden nerede olduğumuzu, hangi

3 Karl Marx, *Kapital, Ekonomi Politikin Eleştirisi*, Cilt I, Çev.: Nail Satlıgan
ve Mehmet Selik, Yordam Yayınları, 2011, s. 391.

4 Marx, *agk*, s. 391.

işleri, teslimatı yapabileceğimizi ya da hangi ürünü nereye satabileceğimizi kontrol ediyor. İşteyse gözetim ve denetimi artırıyor, toplumsal yaşamda ise neyi tüketeceğimizi, hangi “indirim”in ya da paralı “sosyal etkinliğin”, meta haline gelmiş adrenalin dozlu “maceraların” yanı başımızda bizi beklediği konusunda bizi cezbetmeye çalışıyor. Elbette ki, sadece bu makine, bilgisayar ya da bilişim teknolojisi değil, esas olarak böyle bir üretim ilişkisi, insan yaşamını maddi bir güçle aptallaştırıyor.

Tarihin bu karşıtlıkları, olumsuzlukları hep var mıydı? Yoksa tarih, olumsuzla boğuşarak, olumsuzlamayla mı ilerliyor?

Bu karşıtlıkları, birbirine zıt yüzey hareketlerini anlayabilmek için, makineyi üreten toplumsal ilişkileri, bunlardaki devindirici karşıtlıkları anlamak gerekiyor. Bu devindirici karşıtlıkların işleyişini en iyi Marx’ın kapitalist üretim ilişkileri çözümlemesinde bulabiliyoruz ve Makine incelemesi de bu çözümlemenin sonucunda tarihsel gerçekliğine oturabiliyor. İşte bu nedenle, yazıda Marx’ın Makine ve makineleşme üzerine incelemelerini tarihsel olarak ele alacağım. *Kapital* ve onun ön çalışmaları olan 1857-58 (*Grundrisse*) ve 1861-63 *El yazmaları*, makine konusunda belirleyici oldukları için bu değerlendirmenin merkezinde yer alacak.

Kapitalist üretim ilişkilerinin köklü ve sistematik bir çözümlemesi, ilk kez Marx tarafından yapılmış, bu çözümlemenin ilk adımı 1867’de ilk cildi yayınlanan *Kapital* ile gerçekleşmiştir. *Kapital*, hepsi Marx’ın yaşamında yayınlanmasa da tüm ciltleri ile birlikte anılır. Daha sonra Engels tarafından düzenlenerek yayınlanan ikinci ve üçüncü ciltlere, genelde dördüncü cilt olarak bilinen *Artı Değer Kuramları* da eklenir. Kapitalist üretimin hareket yasalarını, nasıl değiştiğini, değişimin öznelere anlamak, incelemek isteyenler *Kapital*’i bir bütün olarak ele almalı ve bu çalışmanın ilk başta zor nüfuz edilen ama giderek okuyucuya toplumsal ilişkileri kavrama

gücünü veren kavram merdivenlerini *Kapital* boyunca tırmanmadırlar. Elde edilen sadece merdivene tırmandıkça görülen resmin bütünü değildir, esas olarak hareket kavranır ya da, merdiven ve basamaklara tırmanma öğrenilir. Öte yandan öğrenilen kapitalizmin 1867’deki resmi ya da “Reel Kapitalizm” de değildir, kategorilerin hareketi, kavramlar ise hiç değildir. Esas olarak kapitalist üretimin hareket dinamiği kavranır, *Grundrisse* el yazmalarında yapılan eskiz çalışması, *Kapital*’de egzersize dönüşmüştür. Sadece değer kuramı ya da toplumsal ilişkiler öğrenilmez, karşıtlıklar üzerinden hareket kavranır. *Kapital* üzerine bütünlüklü bir çalışma, maddi üretim ilişkilerindeki devinimi, çelişkileri ve bu çelişkilerin yeniden üretilme dinamiklerini açığa vurur. *Grundrisse* olarak ele alınan el yazmaları ise bu hareketin nihai ifadesi olan *Kapital*’in, hareket dinamiklerinin “oluş” sürecidir. Yedi defterden oluşan el yazmalarının ilk iki defterinde, Ocak 1858 tarihlerine yakın bir zamanda Marx’ın önceki yazılarında (hatta eleştirilerinden yararlandığı kimi eylemci ve düşünürlerde) işaret edilen, örneğin Rikardocu Sosyalistler’den beri belirli belirsiz tarif edilen ama kavramsallaştırılamayan artı-değer kategorisi, hareketi içinde ortaya çıkar.⁵ Daha sonra ise *Kapital*’e giden yolda, diğer kavramlarla gelişen çözümlemeye tanık oluruz. Daha önce alıntısı yapılan, tartışılan kimi muarızlarla, bu kavramsal hareket ile yeniden tartışılmaya başlanır. Değerden paraya geçiş, artı değer sorunu, makine ve üretkenlik, emeğin ikili niteliği, göreceli artı değer, bu denemelerde yeniden yeniden kullanılarak sistemleştirilmeye çalışılır. Kimi zaman bozup

5 Kavramların hareketi ile maddi üretim ilişkileri arasında kurulan içsel bağların devrimci bir tarzda dönüşüme uğradığı ya da yerine oturduğu bu nokta, bir mektubunda belirttiği gibi Hegel’in *Küçük Mantık*’ına göz atarak diyalektik yansımali düşüncü tazelediği (hareket yasalarını ya da hareketi kavramsallaştırma egzersizi yaptığı) noktadır. Lenin, *Kapital*’in özellikle ilk bölümlerini anlamak için *Mantık* okumak gerektiğinden dem vurur. Lenin’in işaret ettiği bağlantının ilk dinamikleri buralarda kurulur.

yeniden birleştirilir. İşte bunun için makine üzerine incelememizde *Grundrisse* ve *Kapital*'i temel alıyoruz.

Marx'ın Makine İncelemesinin Temel Soruları

Marx, burjuva devrimlerinin ardından işçi sınıfının kendini gösterdiği bir çağa doğdu. Bu dönemde, sanayi devriminin parlantısı ile “eşitlik, kardeşlik ve özgürlük” ideallerinin arkasına gizlenemeyecek denli kötü çalışma koşulları hüküm sürerken, bir yandan da sömürüye karşı hareketlenen bir işçi sınıfı gelişmektedir.

Devrimler çağı, geçiş çağıdır. Eskinin yok olmakta olduğu, yenin filizlenmekte olsa da tam olarak kendini göstermediği çağdır. İki sokak lambası arasında duran kişinin yere yansıyan iki gölgesi gibi, pek çok olgu, bu geçiş dönemi yüzünden iki yüzüyle de görünür. Öyle bir dönemdir ki, çelişkiler, saklı kalamayacak denli görünür hale geldikleri için ironik biçimde ikili görünümleriyle yüzeye vururlar. Avrupa'yı sarsan 1848 Devrimleri, burjuva devrimlerinin çelişkilerini belirginleştirmiştir, “sanayi devrimi” ise tekniğin toplumsal gelişmesinin çelişkilerini belirginleştirmiştir. Fransız Devrimi'nden beri tarihi toplum yapmaktadır, ama ekonomi bilimi ve teknik bilimler sanki “görünmez el”e teslim edilmişlerdir.

Değişim ve hareket, böylesi geçiş çağlarında belirgindir, hareketi kavramak, kavramsallaştırmak için gereksinim de artar. Olguların bu karşıt görünümlerinde, analitik akıl, paradokslar, çelişkiler görür, dengelemeye kalkar ya da kaygıyla diğer yönü reddeder. Hareketi, değişimi içsel olarak kavrayan ise diyalektik düşünce olacaktır.

Sanayi devrimi, fabrika üretimi ve makinelerin gelişmesinin en görkemli çağıdır. Yazının girişinde belirttiğimiz madalyonun ters yüzü ile birlikte. Makineli üretime eşlik eden işçilerin sömürü koşulları, zamanın siyasal bloklaşmalarında günlük basında, fabrika ve müfettiş raporlarında gündem olmaktadır. Toplumsal ha-

reketler, tarih planında karşılıklı mücadele içindeyken, tek yönlü bir makine kavramsallaştırması yapılamaz. Klasik iktisatçılar bile işbölümü ya da makineden bahsederken, sadece üretkenlik artışına değinmekle yetinemedişler, çalışanların koşullarına da yer vermek zorunda kalmışlardır.

Makinenin sağladığı üretkenlik, klasik iktisadın düşünürlerinden Rikardo'da ilk kez ayrı bir bölümde ele alınmış, daha sonra gelen iktisatçılar, burjuva politik ekonomisinin deyiimiyle makinelerin “emekten tasarruf eden” yönlerini vurgulamışlardır. Bu iktisadi görüşe göre, makineler, işçilerin birim zamanda üretimlerini artıracak, gerekirse üretim araçlarının sahibi olan kapitalist, masrafını düşürmek üzere işçi sayısını azaltabilecektir. Ancak farklı iktisat düşünürleri diğer yönü de ele alırlar, makineli üretim, makinenin, sermaye ürünlerinin de değerlerini düşürerek masrafı azaltabilir. Kendisini görünür kılan birkaç çelişki, şimdiden tartışılmaktadır. Toplumsal gerçeklikteki bu çelişkiler, Marx'ın da çözümlemesinde karşı karşıya kaldığı sorunlardır. Burada öne çıkardıklarımız ise, kapitalist üretimin hareket yasalarının anlaşılmasında makinenin rolünü ele veren, bu tarihsel gelişmeyi çözümlemesine yardım eden çelişkilerdir. Yazı boyunca Marx'ın Makine çözümlemesinin köşe taşları olan soruları dört ana grupta toplayabiliriz.

Bu ana sorulardan ilki, Makineleri doğuran nedene dairdir. Makineleşmeyi sağlayan itkinin temelinde ne vardır? Bu soru, Fransız iktisatçı Quesnay'in sorduğu “bilmece” biçiminde çıkar ve *Kapital*'de çözülür. Sermaye için üretimin görünür paradoksu bu bilmececi. Her kapitalist bir yandan kazancının artması için mübadele değeri ile ilgilenir, öte yandan da daha fazla üretme ve masrafları azaltma çabasıyla yaptıkları, metaların mübadele değerlerinin düşmesine yol açar.⁶ Bindığı dalı kesmek gibi görünen bu çelişkili dav-

6 “Sanayi ürünlerinin imalatı sırasında üretime zarar vermeden, masraflardan

ranışın nedeni nedir? Üretkenliği artırmak ve masrafları azaltmak için girilen bu yol, sermayenin makineleri, teknoloji ve bilimi hizmetine koşmasını getirmekte, makinelerin geliştirilmesindeki itkiyi göstermektedir. Makineleşme itkisi bir yanda, seri üretimle meta fiyatlarını, yani mübadele değerlerini düşürerek bindiği dalı kesme olarak görünen olgu diğer yandadır. Aynı dinamiğin yarattığı ikili, çoğu zaman karşıt sonuç, dönemin tüm iktisatçıları tarafından farklı yönleriyle tartışılır. Günümüzde otomasyon ve robotikleşmenin daha yaygın ve genel kullanılabileceği halde canlı emeği ortadan kaldırmamasının, aksine kimi yerlerde emek yoğun kimi yerlerde yüksek nitelikli de olsa daha fazla çalışma saatleriyle genişleyen işçi nüfusunun hala varolmasının nedenini bu sorunun çözülmesi ortaya çıkaracaktır.

İkincisi, makineli üretimde üretkenlik artarken, çalışma koşulları ve çalışma süreleri ya da zahmeti azalmamaktadır. Makine öne sürülen işleviyle taban tabana zıt bu sonuca hangi toplumsal ve maddi ilişkilerle yol açar?

Üçüncüsü, emek aletinden Makineye geçiş tarihsel olarak nasıl gerçekleşmiştir? Çeşitli görüşler ön plana çıkar: “Makine sadece karmaşık alettir.” “Devindirici gücün doğal kuvvetlere ve Buhar gücüne geçmesi belirleyicidir” ya da “mekanizmanın devindirdiği işgören aletteki değişim önemlidir.” Bu tartışma gerçekte makineyi teknolojik olarak, kendi başına tartışmak ile onu, insan ilişkilerinin bir ürünü ve onun maddi temeli ile sonucu olarak tartışmak arasındaki ayrımı belirler. Marx, Engels’e yazdığı bir mektupta, başlı başına alet ve makine arasındaki ayrım üzerine düşünenin neden

veya masraflı işlerden ne kadar fazla tasarruf sağlanırsa, nihai ürünün fiyatı bu yoldan azaltılmış olacağı için, bu tasarrufların o kadar yararlı olacağını kabul ediyorsunuz. Ama buna rağmen, çalışanların emeğinin ürünü olan zenginlik üretiminin, yaptıkları şeylerin mübadele değerlerinin artışından meydana geldiğine inanıyorsunuz.” Aktaran, Marx, *Kapital*, Yordam Yay., s. 312.

önemli olduğunu şöyle açıklar:

...insanın toplumsal ilişkileriyle bu maddi üretim yordamının (tarzının) gelişimi arasında bağ kurmaya gelince bu sorunlar çok önem kazanır.⁷

Buradan görülebileceği gibi, kesinlikle teknik bir soruya yanıt aranmamakta, tersine bu maddi üretim yordamının gelişimini açıklayan toplumsal ilişki çözümlenmeye çalışılmaktadır. Arkaplandaki soru, sanayi devrimine neyin neden olduğudur: Varsayıldığı gibi makinelerdeki gelişme mi? Buhar gücünün devindirici güç olması mı?

Bununla bağlantılı dördüncü nokta ise, makinede nesneleşen emek, ölü emeğin toplumsal üretim ilişkilerini nasıl belirlediğidir. Bu son nokta, yazıda ayrı bir bölüm altında ele alınacaktır. *Kapital*'in merdivenini tırmandıktan sonra yeniden ele alınan *Grundrisse* üzerinden tartışılacak bu bölümde otomatın “ölü emek” olarak işlevini irdeleyerek, bunun yeni bir evresi olan sibernetik ve ağ kuramının geliştirilmesi “dijital çağ” üzerinden tartışılacaktır.

Marx'ın makine üzerine incelemelerinin tarihsel evrimini bu kritik sorunlar belirliyor. Bu sorunların, 1850'lerden başlayarak çalışmalarında aldığı biçimler, sorulara verdiği yanıtlar onun Makineye bakışını gösterir. Kuram ve tarihsel gelişimi açığa çıkartıkça görülecek ki, makine, bütüncül bir kuramın, kapitalist üretim ilişkilerinin bir aracı, dolayım ve sonucu olarak ortaya çıkar. Üretim “aracı”, amaçlı bir üretim etkinliğinin “aracı”dır. “Ara”, dolayım ile belirlenir ve “araç”, dolayımın nesneleşmiş halidir. Emek etkinliği, bir ortamda, “ara”da (medium, mittel) gerçekleşir, “aracı”, ortamda devinir, ortam tarafından belirlenir ve bu ortamı belirler. Aracı ol-

7 Bkz. Marx, Engels Toplu Eserler: İngilizce *MECW*, c. 41, s. 450. Karş. Marx Engels, *Seçme Yazışmalar I 1844-1869*, Çev: Yurdakul Fincancı, Sol Yayınları, 1995, s. 159.

duğu ürün, etkinliğin amacını yansıtır.⁸ Tam da bu yüzden Makine şeyleri değıl toplumsal ilişkilerin değışimini ve hareket yasalarını incelemek isteyen bir kuram için bir başlangıç değıldir ve diyalektik bir ilişkiyle irdelenebilir.

Makine Üzerine Çözümlemenin Tarihi: Emek Aracı Olarak Aletten Makineye

Marx'ın gençlik yıllarından beri gelen bilim ve teknoloji üzerine ilgisi, doğduğu yerlerin doğa felsefesi ve bilim geleneğinden ve tartışmalarından besleniyordu. Bir yanda, Schelling ve Hegel, Alman Aydınlanmasından doğan Doğa Felsefesi (*Naturphilosophie*) geleneğı içinde, diğeryanda, Büchner ve Liebig gibi bilimciler ve materyalistler termodinamik ve tarımda teknoloji gibi konularda güçlü bir tartışma ortamı yaratmışlardı. Marx'ın Hegel geleneğini eleştirerek sürekli tartıştığını, Liebig'i ve Büchner'i ilk kez gençliğinde okuduğunu, Fransız ve İngiliz mühendisliği, buharlı makine üzerine yoğun ilgisinin olduğunu biliyoruz.⁹

Özellikle Doğa Felsefesi tartışmalarının etkisiyle, Marx'ın çalışmalarında, 1844 *El yazmalarından* 1851'e kadar geçen süreçte emek ve emek araçları, insanın kendini gerçekleştirmesinin aracı olarak ele alınır. Emek araçları ve emek nesnesi ile emeğin ilişkisi,

8 İnsanın emek sürecinin doğa ile dolayımılarak kendini gerçekleştirme, kendini doğada tanıma olarak düşünülmesi Hegel'e dayanır. Hegel'in Jena döneminde emek üzerine irdelemeleri, başlangıçtan beri, Marx'ın emek üzerine düşüncelerini etkilemiştir. Ancak Marx, genel olarak emek ile kapitalist üretim sürecinde emek arasındaki ayrımı da özgül olarak ele almıştır. Bkz. Georg Lukacs, *The Young Hegel, Studies in the Relations Between Dialectics and Economics*, Çev: R. Livingstone, Merlin Press, 1975, s. 370-373 ve Ernest Mandel, *Marx'ın İktisadi Düşüncesinin Oluşumu*, Çev: D. Işık, Yazın Yayıncılık, 1993.

9 Amy E. Wendling, *Karl Marx on Technology and Alienation*, Palgrave Macmillan, 2009, s. 73-74.

doğayı dönüştürürken, kendini doğada ve üründe dışsallaştırması-
nı ve gerçekleştirmesini sağlar. Bu insanın temel bir etkinliğidir.
Emek, aracı ve emek nesnesi, genel olarak üretimin kategorileri
olarak ele alınır. Emegın tarihteki boyunduruk biçimleri bir yana
bırakılırsa, soyut ve genel olarak emek hep bu potansiyeli ve an-
lamı koruyacaktır. Genel olarak üretimin kategorileri, tarih içinde
ise bambaşka biçimlere bürünürler. Emek araçlarından makineye
gidiş, bu soyutluktan somuta yükselmekle çözümlenebilir.

Erken dönemde, ilk olarak 1847’de *Felsefenin Sefaleti*’nde,
Proudhon’u eleştirirken makine üzerine çözümlmelerini görebili-
riz. Bu kitabında Marx, önce Proudhon’un, Hegel’in kategorilerini
şematik olarak kullanmasını eleştirerek başlar. Makine’yi işbölü-
münün sentezi olarak ve işbölümünden türetilmiş mantıksal bir ka-
tegori olarak görmeyi eleştirir, toplumsal gerçekliğe bakmayı öne-
rir. Marx’a göre, burjuva iktisat biliminin kurucularından Smith’in
manüfaktür dönemi için geçerli olan işbölümü ve atölye içindeki
ayırışma ilkesi, fabrika döneminde tersine döner. Önceki dönemde
işbölümüne uyan makine gelişimi, artık makinenin işbölümünü
belirlemeye başlamasıyla değişir. Marx, “işbölümündeki büyük
ilerlemenin, İngiltere’de makinenin icadından sonra başladığı”nı
belirtir.¹⁰ Makine, bu işlemleri ayırıştırır, artık işçi makine gözetici
konumundadır. İşçinin emek sürecindeki becerileri, ayırıştırılarak
makineye soğurulmuştur. Ure’dan alıntıladığı makine bölümleri,
işçinin niteliklerini alarak, işi yürüten makine parçaları üzerine
alıntılardır. Burada alet ile makine arasındaki ayrım tartışılmakta-
dır. Ama Marx, makinenin işbölümünü değiştirmesinden yola çıkara-
rak, teknolojiyi ön plana almaz. Aksine, makinenin ortaya çıkma-
sı ve geliştirilmesinde toplumsal ilişkiler ve toplumun ihtiyaçları

10 Karl Marx, *Felsefenin Sefaleti*, Çev. Ahmet Kardam, Sol Yayınları, 1979, s.
147. Marx burada Andrew Ure’un *İmalatın Felsefesi* kitabından destekle-
yici görüşler aktarır.

açıkça vurgulanır. Kitapta ve kitap henüz yayımlanmadan önce bu eleştirilerini özetlediği, Annenkov’a 28 Aralık 1846 tarihli mektupta, toplumsal üretim ilişkilerinin makinenin gelişimindeki belirleyiciliği ön plandadır. Makinelerin gelişmesini toplumsal ilişkilerin ve “pazarın” gereksinimlerine bağlar ve ekler “1825’ten bu yana, makinelerin icadı ve üretime sokulması, yalnızca işçilerle, işverenler arasındaki savaşın sonucudur.”¹¹ Kitapta, işçilerin direnişlerini kırmak için makinelerin nasıl devreye sokulduğu da betimlenir. Tüm bunlar, emek süreci ve sınıflar arasındaki mücadelenin ürünü olarak makine ve teknoloji konusunda erken bir uyarı ve ipucudur ve daha sonraki kuramsal gelişmede korunacaktır.

Marx, Proudhon’u toplumsal sistemi “dişlilerin iç içe geçmesi” biçiminde kavramadığı için eleştirir. Makineye duyulan gereksinim, toplumsal üretim ilişkilerinin ihtiyacıdır ve maddi üretim ilişkileri, dişlilerin iç içe geçmesi¹² gibi üretici güçlerle iç içe geçmişlerdir.

Marx’ın makine üzerine titizlikle ve ayrıntılı durması, maddi üretici güçleri öne çıkarması zaman zaman teknolojik belirlenimcilik (determinizm), yani toplumun değişiminde teknolojinin belirleyiciliğini öne aldığı şeklinde yorumlanmış ve eleştirilmiştir. *Felsefenin Sefaleti*’nden sıkça verilen örnek şöyledir: “El değirmeni size feodal lordu, buharlı makine kapitalisti verir.”¹³ Marx’ın buradaki sözleri bugün de kimi yazarlar tarafından böyle yorumlanır.¹⁴ Ancak hem polemğin gerekleri unutulmakta,¹⁵ hem de Marx’ın, He-

11 Marx Engels, *Seçme Yazışmalar I*, s. 34. Ayrıca karş. Wendling, s. 67-68.

12 Marx burada Fourier’in deyimini “engrènement (dişlilerin içiçe geçmesi)” kullanır. Deyim, çağın makinelerden etkilenen ruhunu da anlatmaktadır.

13 Marx, *Felsefenin Sefaleti*, s. 117.

14 Nick Dyer-Witheford, *Siber-Marx Yüksek Teknoloji Çağında Sınıf Mücadelesi*, Çev. Ali Çakıroğlu, Aykırı Yayınevi, 2004 s. 58. Ayrıca Donald McKenzie, “Marx and the Machine”, *Technology and Culture*, Vol. 25, No. 3, 1984.

15 Polemik yaparken eksik bırakılan yönü vurgulamak ve öne çıkarmak sıkça

gelci kategorileri şematik biçimde ezeli, ebedi kategorilermiş gibi uygulayan Proudhon'un karşısında maddi olanın belirleyiciliğini ön plana çıkarma kaygısı göz ardı edilmektedir. Üstelik, tarihsel arkaplan düşünülürse, 1848 Devrimleri'nde, yani bu kitaptan birkaç ay sonra örgütlü olduğu Komünistler Birliği adına *Komünist Manifesto*'yu yazacak olan Marx'ın bütüncül değerlendirilmemesi burada da kendini göstermektedir.

Genel olarak Marx'a yönelik bu tür eleştiriler için iki hatırlatma yapmak gerekir. İlk eserlerin bütünlüklü biçimde ele alınmasına dairdir. İkincisi ise, toplumsal ve tarihsel arkaplan gözetilerek değerlendirilmesi gerekliliğidir. Hakikat, bütündür. Ve bu bütüne, düşüncenin damıtıldığı tarihsel birikim kadar, bu birikimin içinde devinen kişilerin toplumsal hareketteki yerleri de dahildir. Marx, sadece politik ekonomi üzerine çalışan iktisatçıların, toplum üzerine düşünen düşünürlerin içinde devinmemektedir, aynı zamanda Rikardocu Sosyalistlerden, Proudhoncu akıma, Sol Hegelcilere kadar toplumsal akımlarla karşılaşmaktadır. Siyasal gazete yayıncılığı, Komünistler Birliği, I. Enternasyonal gibi hareketlerin içinde etkin ve örgütlü olarak yer almıştır. Eleştirilerini toplumsal hareket ve akımlarda ete kemiğe büründürmeye çabalarken, somutun zenginliğine müdahale eden, ama sorunları gerçek ve canlı halleriyle daha net ortaya çıkartan bir dünyada var olmaktadır. Bu iki dünyanın kesiştiği yerde, toplumun ve toplumsal devinimin sorunları ve bu sorunların çözümü üzerine yapılan bir kuramsal inşa süreci

yapılır. Oysa Annenkov'a yazdığı mektupta, aynı zamanda şöyle söyler: "İşbölümüyle makineler arasındaki ilinti bay Proudhon için gizemseldir. Her tür işbölümü, kendine özgü üretim aracına sahiptir. Örneğin onyedinci yüzyılla onsekizinci yüzyılın ortası arasındaki dönemde insanlar her şeyi el ile yapmıyorlardı. Araç ve gereçleri vardı, hem de bazıları dokuma tezgahları, gemiler, manivelalar gibi çok gelişkin araç ve gereçlerdi. Öyleyse, makinelerin, genel olarak işbölümü sonucu ortaya çıktığını öne sürmekten daha saçma bir şey olamaz." Marx, *Seçme Yazışmalar I*, s. 34.

vardır aslında. Dokuma tezgahlarında makinenin gelişimi üzerine düşünürken, Terzi Weitling'i unutmaması; Saatler, dişliler ve makineler üzerine çalışırken de sadece Vaucanson'un icatlarını düşünüp, saatçi Joseph Moll'ü anımsamaması olanaklı değildir. Eğer bunlar gözönünde tutulmazsa, toplumsal hareketin sadece yükseldiği değil, geri çekildiği dönemlerde de yürüttüğü makine ve teknoloji incelemelerinde sınıfsal olanın nasıl merkezde durabildiği anlaşılamaz. Bunu her biri, toplumsal hareketin med cezirleri içinde farklı dönemlere denk gelen dönüm noktalarında, 1856'da Halkın Gazetesi'nin yıldönümünde yaptığı konuşmada, *Grundrisse* ve *Kapital*'de göreceğiz.

Felsefenin Sefaleti'ndeki genel eleştiriden sonra başlı başına Makine ve teknoloji üzerine çalışmaya odaklandığı esas dönem, 1851'de Londra'dadır. Sürgün hayatının son noktası olarak yerleştiği Londra ve İngiltere hem kapitalizmin merkezi durumundadır, hem de Marx'ın buraya yerleşmesinden kısa bir süre sonra 1851 yılında ilk Dünya Sanayi Fuarı'na ev sahipliği yapar. Marx, aynı yıl Eylül ve Ekim aylarında teknoloji, teknoloji tarihi ve agronomi konularında çalışmaya başlar.¹⁶ Poppe'nin, Andrew Ure'nın, Beckmann'ın, Johnston'ın Teknoloji Tarihi, Mekanik, Matematik Tarihi üzerine çalışmalarını Eylül-Kasım 1851 tarihleri arasında okur ve 44 sayfa not çıkarır.¹⁷ İleride *Teknoloji Defterleri* olarak adlandırılacak bu defterler, Politik Ekonominin eleştirisini yapmak üzere

16 Marx'tan Engels'e 13 Ekim 1851 tarihli mektup. Bkz. *Toplu Eserler*, MECW, c. 38: s. 476.

17 Okuduğu kitaplar, kitapların basıldığı tarih ve çıkardığı notlar miktarı şöyledir: J. H. M. Poppe'un yedi kitabı, "The Mechanics of the 18th Century and the Early 19th Century" (1807) (tek cümle), "Textbook of General Technology" (1809) (2 sayfa), "Physics, especially as used on Arts, Manufacturing and Other Useful Industries," (1830) (6 sayfa), "History of Mathematics" (1828) (1 sayfa), "History of Technology" (3 cilt, 1807-11) (26 sayfa); Andrew Ure'dan "The Dictionary of Arts, Manufactures and Mines," (3 cilt. 1834-1844) (7 sayfa); J. Beckmann, "History of Inventions" (5

yürütülen kapsamlı ve uzun erimli çalışmanın notlarıdır.

Bundan sonra 1857 yılına kadar, arada Bonaparte'ın gericiilik dönemi ve Fransa üzerine çıkan siyasal üçleme bulunur. Yazının başında alıntıladığımız Çartist gazete onuruna yapılan 1856 konuşması, teknoloji üzerine ilginin azalmadığını gösterir. Burada makine kendi başına değil makineleşmenin toplumsal sonuçlarıyla ele alınır. Marx, konuşmada karşıtlıkları ortaya çıkaran sınıfsal ilişkilere çarpıcı biçimde işaret eder.¹⁸ Aynı zamanda bir ekonomik bunalım beklenirken, Makine üzerine temel uğraklardan birine, 1857-58 El Yazmalarına yani Politik Ekonominin Eleştirisi için Ön Çalışma'ya (*Grundrisse*) gelinir.

Anahat ya da Taslak anlamına gelen *Grundrisse*, el yazmalarını ilk kez derleyen Marx Engels Lenin Enstitüsü tarafından verilen addır. Avrupa'yı gezerek, arşivlerden elyazmalarını ilk kez açığa çıkaran Enstitü, bu 7 defteri yazılış tarihlerine göre sıralar, *Grundrisse* olarak adlandırır ve ara başlıklar ile yayımlar. El yazmaları Politik Ekonominin kapsamlı bir eleştirisi için ön çalışma niteliğindedir. Bu anlamıyla Marx'ın akıl yürütmesini, kavramları hareketlendirmeye, sistemlileştirmeye çalışmasını el yazmalarında görmek heyecan vericidir.

Grundrisse, gerçekten de Marx'ın notlarını derler ya da yeni notlar geçirirken, sistemli bir biçimde düşünmeye çalıştığı, deneme-

cilt, 1780-1805) (çeyrek sayfa). Bkz. Yoshida, 1983 ve Draper, 1985, s. 60.

18 Raya Dunayevskaya'nın etkileyici kitabında (özellikle "Otomat ve İşçiler" bölümünde) *Kapital*'in Makine çözümlemesinin *Grundrisse*'ye göre sınıfsal olarak daha güçlü olduğu belirtilirken, 1860'lı yıllarda yükselen işçi hareketinin etkisi hatırlatılır. *Grundrisse*'deki Makine nesnel iken *Kapital*'de sınıf mücadelesi ve çelişkili yapı işin içine girer. İşçilerin direnci, fabrika raporları ve örnekler düşünüldüğünde bu doğrudur ancak 1856'daki bu konuşma, Marx açısından sınıf karşıtlıklarının hep merkezde ve canlı olduğunu göstermektedir. Karş. Raya Dunayevskaya, *Philosophy and Revolution, From Hegel to Sartre, and from Marx to Mao*, A Delta Book, 1973, s. 68-76.

ler yaptığı elyazmalarıdır. Yayınlanması düşünülmeyen bu metinler, denemeler, deneyip yanılmalarla gelişen ve belirginleşen figürleri andırdığı için eskiz diye nitelenebilirler. Temel amaç, kapitalist üretim ilişkilerinin, meta, para, değer, sermaye gibi esas kavramlarını, iç bağlantıları ile sistematikleştirme, daha önemlisi buradan, hareket ve değişim yasalarını bulmaktır. Diyalektik ve Hegel'in *Mantık Bilimi* kitabı *Grundrisse* sırasında kısaca gözden geçirilmiştir.¹⁹ Aynı dönemde Alman işçi liderlerinden Lassalle'ın Heraklit üzerine Hegel'in kategorilerini kullanarak felsefi ve ekonomik analizlere giriştiği kitabı yayımlanmıştı. Marx, Proudhon'dan beri gelen aynı yanlışı Lassalle'da da görmüş; Hegel'in mantık kategorilerini şematik biçimde kullanmasını, toplumsal ilişkilere düşünce kategorilerini dayatmasını sert bir biçimde eleştirmiştir.

Öte yandan hareket ve değişimi kuramlaştırmak için diyalektiğin önemini hep vurgulayan Marx, kategorileri, kendi kavramsal birikimini kullanıp deneyerek, sistemli ve dinamik bir politik ekonomi eleştirisi yapmaya yönelir. *Grundrisse*, bunun önçalışmasıdır. Kamuya açılmak yani yayımlanmak amacıyla yazılmıştır. Bu yüzden, elyazmaları an ile geleceğin karıştığı, konudan dağılmaların, boy veren uçların ortaya çıktığı, bir çözümlemenin tamamlanmadan bırakılıp başka alana geçildiği dağınık eskiz metinlerinden oluşur. En büyük önemi, artı değerın keşfini, diğer kavramlarla ilişkilendirerek harekete geçirme çabasını ve giderek sistemli hale getirilen kapitalist üretim ilişkileri çözümlemesine dair dolambaçlarla dolu düşünme sürecini izleyebilmektir.

19 16 Ocak 1858'de Marx, Engels'e şöyle yazar: "Aklıma gelmişken, bazı hoş argümanlar keşfediyorum. Örneğin, şimdiye kadar varolduğu biçimiyle kâr doktrinini yıktım. Salt bir raslantı sonucu, Hegel'in yeniden gözattığım *Mantık*'ı... **eldeki materyali kullanma yöntemi konusunda** bana büyük ölçüde yardımcı oldu." Ayrıca 1 Şubat 1858 tarihli mektup. Bkz. *Seçme Yazışmalar I*.

Makine Üzerine Fragmanlar

Grundrisse, ikinci defterden itibaren artı değerin kategori ve bü-tünsel hareket dinamiği olarak keşfi ile yepyeni bir ritm yakalar. Metaların ve değerin ikili niteliğine karşılık gelen emeğin ayrımı, artıdeğerin ayrımı (görelî artıdeğer) tam bir kategori olarak ortaya çıkmasa da belirginleşmeye başlar. Kavramlar diyalektik bir siste-matik ile hareket etmeye başlar, “eldeki malzemeyi kullanma yön-temi” haline dönüşürler, bir yandan da gerçek verilerle sınanmaya başlanırlar.²⁰ Görelî artı değerdan, gerekli emekten bahsedilir ama geçerken... En büyük eksiklik, soyut/somut emek ayrımının sistem-lileşmemesi ve toplumsal olarak gerekli emek zamanı kavramının henüz ortaya koyulmamış olmasıdır. Bunun sonuçlarını makine in-celemesinde göreceğiz. Bunun için *Grundrisse*’de, “dolaysız emek süresi”, “emek süresi” kavramları belirsiz biçimde kullanılır. Öte yandan, değışir, değışmez sermaye ayrımı henüz belirginleşme-miştir. Sermaye kesimlerinden birisinin değerini artırdığı ama di-ğerrinin değerinin, üretim sürecinde ürüne aynen geçtiğı vurgulanır ancak henüz döner sermaye ile sabit sermaye (capital fixe) kulla-nılmaktadır.

Konumuz açısından önemli olan, Makine üzerine Fragmandır. *Grundrisse*’de, “Sabit Sermaye, Emek Süreci ve Makine” ara baş-lıklı bölümden sonraki birkaç bölüm, daha sonraki tartışmalarda

20 İlginçtir, el yazmalarının coşkulu sapmaları, us yürütmeleri, makineler, bi-lim, icadın meslek haline gelmesi gibi fragmanlarda parlak biçimde tartışılan konular, aynı dönemde mektuplara pek yansımamış gözükmektedir. Toplu eserlerde bu dönemde, makine üzerine yalnızca iki mektuplaşma bu-lunmaktadır. 5 ve 11 Mart 1858 tarihlerindeki mektuplarda Marx, Engels’e amortismanlar, makinelerin yıpranma süreleri hakkında sorular sorar, En-gels’in aktardığına göre, Babbage’ın İngiltere için verdiği rakamlar kendi gördüklerinden farklıdır. Marx, *Kapital* çalışmalarında gerçek verileri, ra-porları ya da Engels’in verdiği işletme ve fabrika verilerini kullanır. Bkz. *Toplu Eserler*, c. 40, *MECW*, s. 282-287.

Makine üzerine Fragman olarak anılacaktır.²¹

Fragman, tam da artı-değerin keşfine dayanan alttaki dinamik hareketin bağlarının kurulmaya çalışıldığı ama bu sırada makinenin pek çok özelliğine dağınık biçimde yer verildiği bölümlerden oluşmaktadır. *Kapital*'de yer almayan bazı canlı uçlar, “bilimin gelişmesi”,²² “icadın bir meslek haline gelmesi”²³ gibi daha belirginleştirilmiş kimi yönleriyle burada bulunurlar. *Grundrisse*, karmaşık ve tamamlanmamış bir metin olduğu için, makine ile ilgili pek çok yönü tartışılabilir ancak biz burada kendimizi başta sorduğumuz temel sorular ile sınırlayacağız.

Makine açısından *Grundrisse* ve Fragmanların en temel özelliği, makinenin emek araçlarının en gelişmiş biçimi olarak tanımlanmasıdır. “Otomat” olarak tarif edilen kendi kendini devindiren makine sistemleri, alet gibi sadece emeğin dolaysız bir aracı olarak üretime katılmaz artık bizzat sermayenin ortaya çıkardığı ve ona karşılık gelen biçimdir.²⁴

Makine ve otomatik sistemler ile birlikte, emek aracı aşılmış, sermayenin karşısına makine olarak çıkmıştır.²⁵ Makine, bilimin üretime uygulanması olarak sabit sermayenin (*Capital fixe*) en gelişkin halidir. Üstelik, bu otomat ile birlikte artık

Makine, bireysel işçinin emek aracı olarak gözükmez. Özgül işlevi kesinlikle emek aracınınkı gibi işçinin etkinliğini nesneye iletme, ona aracılık etmek değildir; tersine, işçinin etkinliği

21 Fragmanı içeren 6. ve 7. defterler, Enstitü’ye göre, Mart ile Haziran 1858 arasında yazılmıştır. Fragmanlar için Bkz. Karl Marx, *Grundrisse, Ekonomi Politiğin Eleştirisi için Önçalışma*, Çev.: Sevan Nişanyan, Birikim Yayınları, 1979, s. 635- 664. *Grundrisse*, Dietz Verlag, 1953, s. 582-600 ve *Grundrisse*, Penguin, 1973, s. 690-712.

22 *Grundrisse*, Birikim Yayınları, s. 650-654.

23 Marx, agk, s. 650.

24 Marx, agk, s. 638-639.

25 Marx, agk, s. 642.

salt makinenin emeğini, makinenin eylemini hammaddeye iletmekte aracı olmak -nezaret etmek, aksamalara engel olmak- haline gelmiştir.²⁶

İşçi, makineyi gözeten, ona nezaret eden bir aracı, makinenin uzantısı haline gelmiştir.

Peki makineleşmenin itici gücü nasıl açıklanır? Göreceğiz ki bu açıklamada henüz soyut emek, toplumsal olarak gerekli emek zamanı kategorileri yoktur; görelî artı değer kavramı ise, sistemli hale getirilmemiştir.²⁷ Ancak Marx, *Grundrisse*'de çok önemli bir yöntemsel çabayı açıkça vurgular.

Politik Ekonominin, zenginliğin kaynağını, kârlardan, rekabetten yani yüzey görünümlerinden çıkarmaya çalışması hatalıdır. Bunu köklü biçimde eleştiren Marx, *Grundrisse*'de değer ve artı değeri temel odak noktası olarak alır. Değerin kendisini genişletmesi, rekabet gibi yüzey görünümünden önce, artıdeğerin içsel ve zorunlu hareketinden kalkılarak açıklanmalıdır. *Kapital*'in 1. cildi bu açıklamayı yapar. Tıpkı buna benzer biçimde Marx, üretimin makineleşmesini, rekabetten ya da rekabet tarafından tetiklenen üretim maliyetlerini düşürme yasasından çıkartmayı reddeder.

Makinelerin üretime sokulmasını, rekabet ve rekabet tarafından devreye sokulan üretim maliyetinin düşürülmesi yasası bahsinde analiz etmek kolay. Burada söz konusu olan, bunu, başka sermayeleri hesaba katmaksızın sermayenin canlı emekle olan ilişkisinden hareketle incelemektir.²⁸

Hem rekabetin, yani **genel olarak sermaye** kavramından bir-

26 Marx, agk, s. 638.

27 Michael Heinrich, "The 'Fragment on Machines': A Marxian Misconception in the Grundrisse and its Overcoming in Capital", R. Bellofiore, G. Starosta ve P. Thomas (der.), *Marx's Laboratory: Critical Interpretations of the Grundrisse* içinde, Brill, 2013, s. 197-212.

28 Marx, agk, s. 715. Ayrıca bkz. Wendling, *Karl Marx on Technology*, s. 114.

den **çok sermayenin** ortaya çıkmasının kendisinin açıklanması gerekir, hem de makineleşme itkisi ya da zorunluluğunun artıdeğerle bağlantısını kurmak, yüzey görünümünün altındaki maddi üretim ilişkisini bulmak gereklidir. **Makineleşme için bu anahtar, görelî artı değer üretimindedir.** Ancak henüz *Grundrisse*'de tam olarak geliştirilmemiştir. Bayağı İktisatın bakış açısından sermayenin, makine ile emek üretkenliğini artırma zorunluluğu, sadece rekabete bağlanır, böyle görünür. Ama bu yüzey görünümüdür. Makineleşmenin içsel bir itki olması, dıştakilerle bir rekabetten önce sermayenin bizzat kendi hareketinde vardır. İleride daha geniş tartışacağımız gibi, bu hareketi belirleyen, emek sürecinde görelî artı değer üretimidir. Yani harcanan gerekli emek zamanı azaltarak, daha fazla zamana artı değer olarak sermaye tarafından el konmasını sağlamaktır. İlerde göreceğimiz gibi, Marx, makineleşmeyi rekabetten kalkarak değil, bizzat sermayenin kendisinden kalkarak açıklama çabasıyla, yalnızca yalnız bu yöntemle eleştirisini tüm sonuçlarına ulaştırabilmiştir.

Şimdi makineleşmenin itici gücünün *Grundrisse*'de nasıl açıklandığını irdeleyelim.

Makineleşmenin İtici Gücü Nedir?

Sermayenin makineleşme doğrultusunda hareketinin nedenlerini ve itici gücünü çözümlemek için aşılması gereken önemli bilmecelerden birisi Quesnay bilmecesi, Fragmanlarda hala durmaktadır:

Bir yandan emek süresinin minimuma indirgenmesi için uğraşan,²⁹ öte yandan emek süresini zenginliğin tek ölçüsü ve kaynağı olarak vazeden sermaye, işleyen çelişkinin (prozessieren-

29 *Grundrisse*'nin Almanca Dietz Verlag 1953 basımı, daha sonraki basımlarda düzeltildiği biçimiyle strebt (uğraşmak, çabalamak) yerine baskı yanlışıyla stört (bastırmak, engellemek) kullanmıştır, bu nedenle Nişanyan'ın bu kitaptan yaptığı çeviri de "bastıran" yerine "uğraşan" diye düzeltilmiştir.

de Widerspruch) ta kendisidir.³⁰

Bu işleyen çelişki, gerçekte sermayenin varolma, değişme dinamiğidir ve görelî artı değerin sistemde yerine oturmasıyla birlikte *Kapital*'de bütündeki anlamını bulacaktır. Çünkü sermaye, mübadele değeri üretmeyi değil, artı değer üretimini ve bunun çoğaltmasını hedefler. Eğer emek üretkenliğini artırmak, işçinin çalıştığı saatler içinde daha az zamanının gerekli emeğe, yani ücrete, daha fazla zamanın ise artı değere gitmesini sağlıyorsa, bu sermaye için kârlıdır. Temel amaç daha fazla artıdeğere el koymak olduğu için kapitalist makineleşmekten, dolayısıyla nihayetinde meta fiyatlarının ucuzlamasından kaçınmaz. Aksine, daha fazla meta üretirken, daha fazla artıdeğer de üretecektir. İşte dolaysız emek süresi kavramının eksikliği burada görülür. Makine ile daha fazla üretirken, birim metada emek süresi azalabilir, ama o emek süresinin içindeki artı emek artabilir. İşte gerçekte artı emeği yani artı değeri artırmak çabası, makineleşme ile böylelikle çelişmez. Meta fiyatı ucuzlasa da elde edilen artı değer artmıştır.

Sermaye için zenginliğin ölçüsü, emek süresi değil, artı değer olarak el koyulan emek süresi, yani artı emektir. İşte bu çözüm *Grundrisse*'de henüz yoktur ama bilmece, *Kapital*'e giden yolda, görelî artı-değer, soyut emek ve toplumsal olarak gerekli emek zaman gibi kavramsal araçlarla çözülecektir.

Grundrisse'nin ön çalışma niteliği burada tümüyle gözükür. Çünkü Marx, makinenin iki anlamda değer üretmesini açıklarken bu bulanıklık, hem olumsuz hem olumlu yönüyle belirir.

30 Türkçede “hareket halindeki çelişki” olarak biliniyor, böyle çevrildi ama ne yazık ki temel bir hatayı içeriyor. Hareket çelişkiye dışsal değildir, aksine çelişkinin işlemesi zaten değişimi ve hareketi yaratmaktadır. Sermaye hareket eden çelişki değildir, işleyen, nüfuz eden ve hareketi yaratan çelişkinin, çelişkili varoluşun ta kendisidir.

Üretim aracı biçimindeki sabit sermaye -ki bunun en uygun biçimi makinedir- sadece iki anlamda değer üretir, yani ürünün değerini artırır; 1) kendi **değeri** olduğu, yani bir emek ürünü, nesneleşmiş halde bir emek niceliği olduğu için; 2) emeğin üretici gücünü artırarak artık-emeğin zorunlu emeğe oranını artırdığı, yani canlı emek kapasitesini geçindirmek için gereken ürünlerin daha kısa bir sürede ve daha büyük miktarda üretilmesini sağladığı için.

Makinenin kendi değeri ürüne geçer, bu doğrudur. Ancak bu değer üretmek değildir. İleride *Kapital*'in Fransızca baskısında daha net biçimde düzelterektedir. Makine, göreceli artı değer üretir. Ancak daha ilginç olan ikinci yöndür. Marx, burada tam da göreceli artı değer üretimini anlatır. Oysa birkaç paragraf önce, emek süresinin minimuma indirgenmesinden, canlı emeğin oranının azalmasından ve çöküşten bahsetmiştir. Metnin deneme ve farklı olanakları araştırma yönü burada görülür.

Tekrar vurgulamak gerekir ki kavramlar henüz sistemlileşmemiştir. Emek süresi yerine artı emek süresi ayrımı henüz belirginleşmediğinde ya da mübadele değeri yerine artı değere el koyma amacı henüz bulmacada yerine oturmadağında bir başka sorun daha çıkar.

Kendiliğinden Çöküş (Katastrofi) ve Makineler

“Emek süresi”nin kavram olarak sistemlileşmemesinin bir başka sonucu daha, *Grundrisse*'de görülür. Daha sonra çok tartışmaya neden olacak konu, “emek süresini minimuma indigeme”ye uğraşan kapitalist üretimin sınırlarına dair bir bölümdür.

Grundrisse'de kendiliğinden çöküş ya da katastrofi olarak yorumlanan bölüm şöyledir:

Sermaye emek süresini -emeğin yalın niceliğini (Quantum)³¹ -

31 Yalın nicelik, artma ve azalma karşısında niteliği değiştirmeyen yalın nice-

tek belirleyici öge olarak vazettiği ölçüde, dolaysız emek azalır ve üretimin -kullanım değerleri yaratımının- belirleyici ilkesi olma niteliği kaybolmaya yüz tutar; hem nicelikçe daha küçük bir orana, hem de nitelikçe, şüphesiz vazgeçilmesi imkansız, fakat tali bir öğeye indirgenir. Dolaysız emeğin karşısında, bir yandan genel bilimsel emek, yani doğa bilimlerinin teknolojik uygulaması, bir yandan da üretimin toplumsal bir bütün şeklinde eklemlenişinden ileri gelen genel üretici güç birinci plana geçer (genel üretici güç tarihî sürecin bir ürünü olduğu halde, toplumsal emeğin doğa vergisiymiş gibi görülür). Sermaye, böylelikle, **kendi emeğiyle, kendi egemen olduğu üretim biçiminin çözülüşünü hazırlar.**³²

Buna göre, emek süresi minimuma indirgenecek, ölü emek, yani makineler, teknoloji ve bilim giderek üretim içinde daha fazla yer kaplayacaktır. Bilimin ve bilimsel emek örgütlenmesinin sonucu olarak toplumsal bir bütün şeklinde eklemlenen genel üretici güç artık birinci plandadır. Dolaysız emek azalır. Sermaye, kendi eliyle “çözülüş”ü hazırlar.

Marx burada gerekli emeğin azaltılması, bilimin ve teknolojinin üretime uygulanması konusunda dağınık fragmanlarda yakaladığı düşünce zincirini zihinsel egzersizinde düşünsel sınırlarına kadar götürür.³³ Böyle bir kendiliğinden çözülüş, *Kapital*’de yer almaz. Çünkü sermayenin nitelik olarak sınırı, canlı emeğin üretimden kalkacak denli azalması, bir nicelik sorunu değil, nitel bir sorundur, bunun maddi varoluşu, buradaki sınır, sınıftır.

lik olarak *Mantık*’ta Nicelik kategorisi altında yer alır. Marx, burada ölçü ve niceliği kavramsal çerçevesine uygulamayı denemektedir.

32 Almancasıyla düzeltilmiştir. Vurgular bize ait. Karş. *Grundrisse*, Birikim Yayınları, s. 643, Dietz Verlag, s. 587-88.

33 Michael Heinrich’in dediği gibi, makineler kullanım değeri olarak potansiyelde sınırsız biçimde üretim sistemine eklenebilirler, ancak mübadele değeri olarak bu sınırlıdır. M. Heinrich, “The ‘Fragment on Machines’...”, 2013.

Burada iki ana eksiklik vardır. İlk olarak başta belirttiğimiz emek süresi kavramının, artı emek kavramı ile netleştirilmemiş olması arka plandadır. Tıpkı Quesnay bilmeceesinde olduğu gibi, henüz artı değer merkezinde olduğu sistem tam kurulmadığı için ona verilemeyen yanıt tüm gölgesini bu tartışmada hissettirir. **Sermaye, mübadele değeri ya da emek süresini artırmak değil, artı değer ile artı emek süresini artırmak peşindedir. Temel amacı budur.**³⁴ Bulmacanın daha büyük parçasını tamamlayacak olan ise, makinenin yarattığı diğer gerçektir. Makine sadece işçinin emek süresini kısaltmaz, aynı zamanda sabit sermayenin üretiminde de emek süresini kısaltır. Yani, ölü emekte cisimleşen emek süresi de birikimli olarak kısalır. Bu durumda, canlı emek ile ölü emek oranı Marx'ın tek yönlü hesapladığı gibi katlanarak canlı emek aleyhine azalmaz. Bu karşıt kuvvetlerin hareketini kavramak, *Kapital*'de olanaklı olacaktır. Makinelerin artması, organik bileşimin yükselmesi, kâr oranlarının düşme eğilimini güçlendirir ama buna karşıt kuvvetler de vardır. Makinelerin değersizleşmesi gibi karşıt kuvvetleri bulmacanın parçaları olarak bütüne katacak olan gelişme, *Kapital*'de tamamlanacaktır. Elyazmalarının Marx'ın ön çalışmaları olduğunu ve kamuya açılma gibi amacının olmadığını hatırla tutarak belirtmek gerekiyor. 1861-63 el yazmalarından başlayarak, *Kapital*'de çözülecek olan bu temel tartışmanın eksikliği burada tüm ağırlığıyla hissedilmektedir.

Ancak bu tartışma bize gösteriyor ki, makineleşmenin geliş-

34 Görelî artı değer kavramının *Grundrisse*'de bulanık olduğunu ve henüz bir kavram olarak işlenmemiş olduğunu Tomba ve Bellofiore de teslim ederler. Bkz. Massimiliano Tomba ve Riccardo Bellofiore, "The 'Fragment on machines' and the Grundrisse: The workerist reading in question", in question", Marcel van der Linden ve Karl Heinz Roth (der.) *Beyond Marx* içinde, Brill Yayınları, 2014, s. 353. Yazarlar, haklı olarak görelî artı değer kavramındaki bu bulanıklığı, aynı elyazmalarındaki katastrofi, çöküş olarak anılan alıntının da nedeni olarak görürler.

mesi, işçilerin çalışma saatlerinin azalması anlamına gelmez. Çünkü sermaye canlı emek süresini azaltmak değil artı emeği artırmak amacındadır. Bu da canlı emeğe dayalı üretimi genişletmesini ve iş saatlerinin, daha fazla artı emek elde edebilmek için kısaltılmamasını şart koşar. Marx, sorunu canlı emek süresi yönüyle değil ama boş zaman, serbest zaman bölümlerinde tartışır.

En gelişmiş makine, o halde, işçiyi bir vahşinin çalıştığından, ya da kendisinin en basit, en kaba aletlerle çalışacağından daha fazla çalışmaya zorlar.³⁵

Böylelikle, Marx'ın 1856 yılındaki konuşmasında olduğu gibi, *Grundrisse*'de de kapitalist üretimde makinelerin boş zaman yaratmak bir yana işçilerin çalışma saatlerini artıracığını vurguladığını görüyoruz. *Grundrisse*'nin sonlarından 1861-63 El yazmalarına doğru, makinelerin göreceli artı değer yaratarak, artı emeği artırdıkları yönündeki bulmaca parçası yerine oturacaktır.

Makineleşme, Emek Süreci ve Bilim

Makineleşmenin itici gücü böyleyken, tarihsel olarak gelişimi farklıdır:

makineleşmenin bu muazzam ortaya çıkışının, hele de gelişmesindeki ayrıntıların yolu böyle değildir. Bunun yolu, [Analiz] ayrıştırma yoludur: işbölümü aracılığıyla, işçinin işlevleri giderek o ölçüde mekanik hale getirilir ki, belli bir noktada artık mekanizma onun yerine geçebilir.³⁶

Analiz, üretim sürecini bilimsel olarak çözümlemek, emek sürecinde işlevleri ayrıştırmaktır. Böylelikle hem emek süreci parçalara bölünür, emekçi vasıfsızlaşır ve sermaye için maliyeti düşer. Ama aynı zamanda, analiz edilerek ondan soyutlanan işlev, makine cisimleşmeye başlar. Bu sürecin ikili yönü, işçinin vasıfsız-

35 Marx, agk, s. 657.

laşması, makinenin vasıf kazanmasıdır. Önce ilk yönüne biraz daha odaklanalım. Burada 1970’lerde yaşanan “emek süreci tartışmaları”nın önemli kavramsal taşlarını görürüz.

Grundrisse’den yapılan son alıntının devamı bize bunun ipuçlarını verir.

...belli bir noktada artık mekanizma onun yerine geçebilir. Burada, belirli bir emek çeşidinin işçiden makine kılığındaki sermayeye aktarılması ve bu transfer nedeniyle işçinin emek kapasitesinin değerini kaybetmesi, dolaysız olarak görülmektedir.³⁷

Makineleşme ile birlikte, makinenin üretici güç olarak “güç artışı”na karşılık, emeğin güçten düşmesi emek sürecindeki temel eğilimlerden biridir. Burada emekçinin güçsüzleşmesi sık sık vurgulanır.

Oysa emeğin üretici gücündeki artışın, emekten bağımsız bir gücün (Kraft) artışı ve emeğin kendisinin güçten düşüşü (Entkräftung) olarak koyulacağı (gesetzt) sermaye kavramının kendisinde vardır.³⁸

Sermaye kavramı, kendi içinde bir yanı güçsüzleştirme diğer yanı güçlendirme ikiliğini taşır ve bu kavramın bu iki biçimi hareketi içinde ortaya çıkarması (gesetz) kendisinde zaten vardır. Kraft ve Entkräftung olarak kullanılan karşıtlık, sadece güçlenme karşısında güçten düşme, tükenme değildir. Makinelerin emekten bağımsız bir gücü, hünere kavuşmasının karşılığı emeğin tükenmesiyle birlikte bu hünerin, vasfın ondan soyulmasıdır.³⁹

36 Marx, agk, s. 650. Almandan düzeltilmiştir.

37 Marx, agk, s. 650. Almandan düzeltilmiştir.

38 Marx, agk, s. 647. Almandan düzeltilmiştir.

39 *Grundrisse*’de genel olarak beceri, hüner yerine “geschick” kullanan Marx, nadir olarak bunların yerine virtüöze kullanır. Bu, son zamanlarda başka metinlerde fazlaca öne çıkartılmaktadır. Bunlara göre, işçinin virtüözlüğü soyutlanarak, makineye aktarılır, makine virtüöz haline gelir.

Böylece ölü emeği değerlendiren “canlı emek, ... [bu ölü emeğe, yani makineye -b.n.] hayat ve ruh veren -kendi hayatını ve ruhunu ona teslim eden”⁴⁰ canlı emektir. Makineyi işleterek, bu ölü emeği üretim sürecinde değerlendiren canlı emektir. Ancak bu süreçte, kendine hayat veren ruhunu, becerilerini makineye teslim eder. Emek süreci, bu niteliği ile aslında bir mücadele alanıdır ve sınıf mücadelesi, vasıfsızlaşma ve ona karşı dirençlerde de içkin olarak vardır. Karşıt güçlerin bu birbirine zıt hareketinin döngüsel ama genişleyerek kendini yeniden üreten devinimi, Marx ve devrimci gelenekte sınıf mücadelesi gerçekliğiyle baştan beri vardır. Ancak burada soyutlamalar içinde sistemli bütünü zihinde somut olarak kurmanın basamakları olarak kullanılan “devindirici güç”ler haline gelirler.

Sermayenin bilimi hizmetine koşmasıyla üretim süreci daha fazla analiz edilir, bilim bu temelde gelişir.

Makineleşme ve Analiz: Bilimin Gelişimi

Kapitalist üretime uygulanan bilimsel sürecin ikinci yönü, makinenin emekçiden soyutlanan “hüner”i kazanmasıdır.⁴¹ Bilimin bu kullanımı ve makineleri geliştirmesi, aynı zamanda üretim ilişkilerinin sınıfsal damgasını da taşır. Böylelikle bilimin kapitalist üretime uygulanmasının olanakları ve alanları genişlemiştir.

Doğa makine yapmaz... Bunlar insan çabasının ... ürünleridir ... İnsan beyninin, insan eliyle yaratılmış organlarıdır; bilimin nesneleşmiş gücüdür (vergegenständlichte Wissenskraft). Sa-

40 *Grundrisse*, Birikim Yay., s. 500. Karş. “Emeğin üretici gücü, sabit sermayeye (emekten bağımsız, dışsal, şeyleşmiş bir nesneye) transfer edilmiştir.” Marx, agk, s. 645-646.

41 “...öte yandan bütün üretim süreci, işçinin hünerinin boyunduruğu altında (subsumiert) değildir, bilimin teknolojik uygulaması halini almıştır” *Grundrisse*, Birikim yay. s. 642. Almandan düzeltili.

bit sermayenin gelişme düzeyi, genel (allgemeine) toplumsal bilginin, knowledge'ın ne dereceye kadar dolaysız bir üretici güç haline geldiğini ve dolayısıyla toplumsal yaşam sürecinin koşullarının ne dereceye kadar genel zekanın (**general intellect**) kontrolü altına girmiş olduğunu, ne dereceye kadar dönüştürülüp ona uyarlı biçime sokulmuş olduğunu gösterir.⁴²

Makineler, bilimin nesneleşmiş, cisimleşmiş gücüdürler ve aynı zamanda makineleri geliştirmek bilimin de itici kuvveti haline gelir. Marx, burada bilimdeki bu gelişmenin bilimsel araştırmayı, icadı, “bir meslek haline getireceği”ni öngörür.

Bilimin ve doğanın güçlerini harekete geçiren sermaye, bilimi kendi hizmetine koşacaktır, üstelik sadece makineleri nesneleşmiş organizma olarak geliştirmeyecek aynı teknolojik yenilikleri, yeni ihtiyaçların yaratılmasını da getirecektir. *Grundrisse*, Schumpeter'den çok önce, teknolojik yenilik ve icat mekanizmalarını, çarpıcı biçimde tartışır.⁴³

Bilim, teknoloji ve icatlara dair tartışma, Marx ve Genel Zeka bölümünde yürütüldüğü için burada daha fazla ayrıntısına girmiyoruz. Ancak bilimsel gelişmenin iki yönü, kalan iki sorumuz açısından önemli: Aletten makineye geçiş, *Grundrisse*'de nasıl işlenir? Ölü emeğin toplumsal ilişkileri belirlemesi *Grundrisse*'de nasıl açıklanmıştır?

Aletten makineye geçiş, *Grundrisse*'de, emek aracının kavramsal olarak en gelişmiş haline ulaştığı makine tanımıyla salt kuramsal olarak incelenir. Diyalektik kategorilerin, çelişkinin içinden çıkarak en gelişmiş hallerine ulaşması izleği, *Grundrisse*'de düşünsel egzersizler sırasında bol bol kullanılır. Otomat ve makine siste-

42 *Grundrisse*, 1979, s. 654. Karş. 1954, s. 594.

43 Özgür Narin, “Adam Smith ve Marks'ta Emek Bölümü ve Teknoloji”, *Politik İktisat ve Adam Smith* içinde, İstanbul: Yön Yayınları, 2010, s. 233-255.

mi de sabit sermayenin kavramına en uygun, en gelişmiş biçimidir.

Makinenin üç bileşeni yani devindirici güç, iletim mekanizması ve işlem yürüten alet mekanizması arasındaki ilişki, esas olarak 1861-63 el yazmalarında daha belirgin tartışılacaktır. Ama *Grundrisse*'de de, temel dert yer yer kendini gösterir: Sanayi devriminin koşullarını hazırlayan makinedeki değişim midir? *Grundrisse*, bu sorunu tartışmada yaşanan dönüm noktasına henüz ulaşmamıştır. İlerleyen çalışmalarda, emeğin üretim araçlarından koparılarak emek gücü haline getirilmesinin İngiltere'deki belirleyici nitelikleri tartışıldığında, odak makineden toplumsal ilişkilere yönelecektir, ama makinenin işçi hünerini soğurduğuna ve bir mücadele konusu olduğuna dair karayış, bunun bilimlerde, analizde yarattığı geleceği belirleyici değişimler, yeni ihtiyaçların bilim sayesinde yaratılacağı konusunda görkemli içgörü, bu egzersizler sayesinde açığa çıkar. Burada tekrar vurgulamak gerekiyor. Marx'ın vurgusunu tamamlayan nokta önemlidir. Makinenin bileşenlerinin tarihsel değişiminin teknik olarak kendi içinde tartışılması yeterli değildir. Sanayi Devrimi, ileride *Kapital*'de netleşeceği gibi, makinede belirli bileşenin değişimine dayandığı kadar, esas olarak dolaysız üreticinin işçileşme koşullarının toplumsal ilişkilerde oluşmasına, yani üretim ilişkileri tarihine dayanır. Bu konuda açıklığa kavuşulduğunda, Fabrika sisteminin en gelişkin hali olan makinelerin makinelerce üretilmesi *Kapital*'de sistemleştirilir, hele kendini düzelten makineler konusundaki Marx'ın zihninde kalan soru ve metne serpilmiş ipuçları (bu son bölümün konusu olacak), *Grundrisse*'nin geleceğe ışık tutan yönleridir. Burada *Grundrisse* bize kehanetleri ile değil, bu sonuçlara ulaşma biçimleri, us yürütmesi ile eşsiz bir güç bırakır: Orada burada, örülmüş ama sonuçlarına varılmamış müthiş us yürütme ipleri, birbiriyle bağlanmasa da değerli ve önemli olan bu us yürütmeler, deneme ve yanılma süreçleridir. Metnin kamuoyuna açılmayacak, kendi kendine çalışma egzersizleri olması da

bu özelliklerinin daha rahat, kalemi sakınmadan ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Grundrisse'nin çok geç yayınlanmış, çevrilmiş olması bir yana el yazmalarına yönelik ilgi, Rosdolsky'nin ünlü kitabı *Marx'ın Kapitali'nin Oluşumu*'nun yayımlanması ve 1970 krizi ardından artmıştır. Özellikle 1970'lerde İtalyan işçi hareketinde gelişen tartışmalar ve bunun 1980 sonrası dünyaya farklı biçimlerle yayılması, *Grundrisse*'ye ve özellikle Makine üzerine fragmanlara ayrı bir güncellik vermiştir.⁴⁴

Grundrisse'yi 1859 yılında basılan *Ekonomipolitiğin Eleştirisine Katkı* izler. Daha sonra makine ve teknoloji açısından önemli olan 1861-63 *El yazmaları* gelir. El yazmalarından ve mektuplardan, Marx'ın teknoloji defterlerine tekrar geri dönerek, göreceli artı değer ile makine üzerine çalıştığını, alet ve makine arasındaki farkı tekrar düşündüğünü anlıyoruz. 1861-1863 *Elyazmalarında*, bu teknoloji çalışmaları V ve XIX-XX. defterler olarak geçer. Bu defterler, daha sonra *Kapital*'in ilk cildinin 15. bölümünü, yani makine üzerine bölümün temel malzemelerini oluşturacaktır. Marx, bu dönemde Jeoloji Enstitüsü'nde Profesör Willis'in halka açık Makine üzerine derslerine katılır.⁴⁵

Makine üzerine inceleme verimli sonuçlara ulaşmıştır. Makine ile alet arasındaki ayrım böylelikle kavramsallaştırılır. Bu çabanın ipuçları Marx'ın Ocak 1863 tarihli yazışmalarında görülebilir. Burada Marx, üç ögenin işlevlerini ve değişim biçimlerini ayırıştırır: Güç mekanizması, iletim mekanizması ve işlem mekanizması. Baş-

44 Bkz. Steve Wright, *Gökyüzünü Fethetmek- İtalyan Otonomist Marksizminde Sınıf Bileşimi ve Mücadelesi*, Çev: Özgür Yalçın, Otonom Yay: İstanbul, 2008. Ayrıca Massimiliano Tomba ve Riccardo Bellofiore "The 'Fragment on machines' and the Grundrisse: The workerist reading in question", 2014.

45 Marx'tan Engels'e mektup, 28 Ocak 1863. Bkz. *MECW*, 41, s. 448-452. Ayrıca *Seçme Yazışmalar I*, s. 159.

ta belirttiğimiz gibi, aklındaki ilk soru, Sanayi Devrimi’ni makinelerdeki hangi değişimin başlattığıdır. İkincisi ise, makineleşmenin nasıl bir toplumsal ilişkinin ürünü olduğu ve emek sürecinde emekçinin konumunu nasıl değiştirdiğidir.

İki önemli yanıt belirginleşmeye başlar. Sanayi devrimi, genel algı gibi devindirici güçteki değişimden başlamamıştır. İşleme mekanizmasındaki değişimler daha önemli ve etkileri daha fazladır.

İşleme mekanizması, hem işbölümünü hem emek sürecini (karşılıklı mücadele ve etkileşim içinde) değiştirmektedir ve üstelik, üretimin örgütlenmesini hakimiyetine alan sermaye sınıfı açısından, bilimin bu temelde hizmete koşulması, bilimde uzmanlaşmanın, yeni teknolojilerin, yeni ihtiyaçların yaratılması gibi pek çok olanağı aynı zamanda harekete geçirmiştir.

Öte yandan Sanayi Devrimi’nin bütünsel bir çözümlemesi sadece makinedeki değişim ile kavranamaz. Üretim ilişkisindeki değişim, özellikle mülksüzleşme ve işçileşme koşulları temeldir.

Teknoloji tarihi, *Kapital*’in öngününde, onu hazırlayan el yazmalarında belirgin biçimde şeylerin tarihi, parlak icatların tarihi olmaktan çıkartılmış, toplumsal ilişkilerin ve mücadelelerin, üretim ilişkilerinin canlı bir tarihi olmuştur. Üstelik, *Kapital*’de ileride bir dipnotta belirtileceği gibi, evrensel emek niteliği ve üretimin ihtiyaçları ile bağının kurulduğu bir teknoloji tarihi o zamana kadar henüz yazılmamıştır.

Bu el yazmalarında, Marx benzer biçimde elindeki muazzam malzemeyi yeniden işleyerek, kavramları sistemlileştirir. Başka şeylerin yanında burada, artı değer kavramındaki içsel dinamiği yansıtan **görelî artı değer** kavramı daha belirginleştirilir. Bu kısmı, kimi okuyucular için tekrar içerse de biraz açalım.

Görelî Artıdeğer Üretimi

Kapitalist meta üretiminin temel özgül yanı, emek gücünün de bir meta olması, dolaysız üreticinin üretim araçlarından koparılıp iş-çileştirilmesi, yaşamak için emek gücünü satmaktan başka bir çaresinin kalmamasıdır. Emek gücünün bir meta olmasıyla birlikte, sadece dolaysız üretici (örneğin toprağında kendine yeter bir üretimle geçinen köylü) üretim araçlarından (toprağından) koparıl-makla kalmaz, aynı zamanda emeğin ürününden de koparılır; daha-sı emek kapasitesini gerçekleştirme zamanı üzerindeki denetim de kendi elinden alınır. Artık kendini geçindireceği bir toprağı, üretim aracı olmadığı için iş bulmak zorundadır. Emek gücünün bir meta olduğu bir toplumda, işçinin ürettiği meta ile kendi emek-gücünün değeri arasındaki fark, artı değeri oluşturur ve üretim araçlarına el koyanların elinde bir güç, birikim haline dönüşür. Her şeyden önce, emekgücünün nasıl, ne kadar süre kullanılacağını kendisi belirle-mektedir.

Yani emek gücü, kendisini yeniden üretmek için gereken za-manın ötesinde çalıştırılarak artı-emek üretmek zorunda bırakıla-caktır. Bu artı emek, üretim araçlarının sahibi olan ve emek gücüyle iş akdi yapan sermaye sahibi tarafından artı-değer olarak kendine mal edilmektedir. Sermaye sahibinin el koyduğu artı değeri artırma çabası, emek gücü açısından sömürüyü artırma çabasıdır.⁴⁶

Sermaye birikiminin temel dinamiği, kapitalist üretim sü-recinin bütünsel mantığı açısından, toplam emek gücünden daha fazla artı-değeri çekmek üzerinedir. Bunun ise iki yolu vardır: İlki Marx'ın mutlak artı değer üretimi olarak adlandırdığı yöntemdir. Bu yöntem, işgününü uzatarak, toplam emek zamanı içinde gerek-

46 Salt bu yüzden kapitalizmde, artı-değer üretme amacından söz edilen her yerde, gerçekte madalyonun öbür yüzünden, yani sömürüyü artırma ama-cından bahsetmekteyiz. Artı-değer kuramı, bir sömürü kuramıdır.

li emek dışında kalan artı-emek zamanını artırmak amacını taşır. İşgününü uzatmak, iş yeğinliğini artırmak, işgünü içindeki gözenekleri azaltmak mutlak artı değer üretim yöntemleri arasındadır.⁴⁷ Böylelikle işgünü sonunda kapitalistin el koyduğu artı-değer artacaktır. Ancak bunun işgününün sınırları, işçinin fiziksel kapasitesi, işçilerin direnci gibi fiziksel ve toplumsal sınırları vardır.

Emek gücünden daha fazla artı-değer çekmenin ikinci bir yolu ise, konumuz açısından daha önemli olanı, **görelî** artı-değer üretimidir. Görelî artı-değer üretimi, işgünü sabitken gerekli emek zamanını kısaltarak, artı-emeği artırmaya dayanır. Gerekli emek miktarının azaltmak, emek gücünün kendini yeniden üretmesi için gerekli değerın daha kısa bir zamanda yaratılması ile olanaklıdır. Yani emek üretkenliğini artırmak gerekir. Bunun için yeni teknolojileri yani yeni teknikleri, bunlara uygun örgütlenmeleri devreye sokmak gereklidir. Kapitalizmin kendinden önceki üretim yordamlarına göre, teknolojik değişim açısından görülmemiş dinamizmini sağlayan da görelî artı değer üretimini artırmak yönündeki bu itkidir. Yani daha çok artı-değer üretme eşdeyişle, sömürüyü artırma, kapitalizmde teknolojik değişme yönündeki zorunlu eğilimi açıklayan nedendir.⁴⁸ Kapitalist “girişimci”nin yenilik hevesinin altında yatan itkiyi izah etmek de böylece mümkün olur. Quesnay’in ikilemi burada çözülür. Rekabet gibi yüzey görünümlerinden daha içsel olarak, sermaye henüz artı değeri emekçiden çekerken, onun ikili niteliğinin doğum izlerini taşır. Sadece mutlak artıdeğeri artırmak değil, aynı zamanda gerekli emeği azaltmak genel olarak sermaye

47 Mutlak artı değer sadece işgününü uzatma değildir. “İşgünü içindeki ‘gözenekleri’ azaltmak üzere emek sürecini yeniden yapılandıran yenilikleri aramak yönünde zorunlu bir eğilim vardır” Bkz. Tony Smith, “The Neoclassical And Marxian Theories Of Technology: A Comparison and. Critical Assessment”, *Historical Materialism*, (1), 1997, s. 118.

48 Tony Smith, a.g.y, s. 118.

için bir zorunluluktur.

İşte bunun için, tekil sermayelerin niyetlerinden, iradelerinden, rekabetinden öte, makineli üretim, teknolojiyi geliştirmenin itkisi, bu değer ve artı değer dinamiğinin bizzat içinde yatar. Makine toplumsal olarak o ürünü üretmek için gerekli zamanı kısaltarak, toplumsal ortalama zamana yani toplumsal olarak gerekli emek zamana etki eder. Bu, sermayenin zaman üzerindeki hakimiyetini, zamanı kurmasını sağlar. Yani artık üretim zamanından dolaşım zamanına, bütün anlar ve gözenekler bu tür bir üretim sürecinin hızına dahil edilmektedir.

Artıdeğer miktarının, bu iki farklı niteliğe bölünmesi, daha önceki döngüsel yeniden üretim hareketinin, yani artı değerlerden kâra dönüşüm hareketinin içine iki boyutlu hareket katar. Artıdeğer üretimi, bütün yeniden üretim sürecinde kendi üzerine dönerek, kâra dönüşürken, şimdi bunun içindeki ikili hareket de düşünülmelidir. Döngüsellik ile bu ikili hareket, diyalektiğin muazzam çözümleme gücünü getirir. 1857'nin sonunda Hegel'in diyalektiğinden yararlanan Marx, 1861-63 el yazmalarına başlamadan hemen önce tekrar diyalektik üzerine çalışır. 1860'taki *Mantık* özeti,⁴⁹ Marx'ın Varlık ve Öz bölümlerindeki diyalektik düşüncü yeniden hatırlamak üzere baktığını gösterir. Tüm yazıda, özellikle başında bahsettiğimiz ikili, iki yönlü (kimi zaman ironik ve karşıt) sonuçları açıklamak, bu tür bir diyalektik devinimin ve devindirici gücün (değer/artıdeğer/Görelî ve Mutlak Artıdeğer) açıklanması ile mümkündür. *Kapital*'e giden süreçte 1861-1863 el yazmaları, yeni düzeyde böyle bir ön çalışmanın aracı olmuşlardır.

49 Marx, 2 Nisan 1860'da *Mantık*'ı tekrar çalışır ve notlar alır. *Mantık*'tan Varlık ve Öz bölümlerine dair çıkartılmış kısa özet. J. O'Malley ve F. Schrader, "Marx's Precise of Hegel's Doctrine of Being in the Minor Logic", *International Review of Social History*, 1977, 22 (2): 423-31.

***Kapital*'de Makine**

Bu yüzden, *Kapital*'de makine ve fabrika üretiminin tartışıldığı 15. bölüm, değerin, artı değerin ve onun içsel bölümlenişi olan Göreli Artı değerin işlenmesinden sonra gelir. Makine ve makineli üretim, Göreli artı değer bölümünün önemli alt bölümüdür. Burada Makine'yi ilgilendiren ve Türkçe'de henüz olmayan bir düzeltme yapmak gereklidir. *Kapital*'in Fransızca basımı, Marx'ın yaşamında en son gözden geçirdiği basımlardandır.⁵⁰ Makineler ile ilgili bölümün henüz ilk paragrafında, Fransızca basımda Marx küçük gözüken ama kilit bir düzeltme yapar: “Makine, artık değer üretiminin aracıdır” yerine “Makine, **görelî** artık değer üretiminin aracıdır” diye düzeltir.⁵¹

Henüz ilk paragraftaki bu düzeltme, bölümün izleyen paragraflarında aslında içerik olarak bulunmaktadır. Ama makinelerin değer yaratıp yaratmadığına dair tartışmanın günümüzde bile hala nüksedebildiği düşünülürse, bu küçük düzeltmenin önemi anlaşılr. Makine, değer yaratmaz, görelî artı değerin genişlemesine aracı olur.

15. Bölümün ilk kısmında, makinelerin gelişimi, üç bileşenin tarihsel değişimi izlenerek incelenir: Hareket (devindirici), iletim ve işlem mekanizmaları. 1861-63 El yazmalarındaki detaylı incelenen malzemenin burada sonuçları görülebilir.

50 Marx, Almanca basıma yazdığı son önsözde, Fransızca'daki kimi düzeltmelerin Almanca'da da yapılması gerektiğinden bahseder. Gerçekten de Fransızca *Kapital*'in kimi düzeltmeleri, önemlidir. Kevin Anderson, “The ‘unknown’ Marx’s Capital: The French edition of 1872–5, 100 years later”, *Review of Radical Political Economics*, 15 (4), 1983, s. 71–80.

51 “C’est une méthode particulière pour fabriquer de la plus-value relative”. Tam olarak şöyle düzeltir: “Makinaların kapitalist kullanımı,... görelî artı-değer üretiminin tikel bir yöntemidir.” Bkz. MEGA II/7, *Le Capital*, s. 317. Düzeltmeler ve farklılıklar için bkz. MEGA II/7, *Apparat*, s. 841. Karş. *Kapital I*, Yordam, s. 357. *Kapital I*, Sol Yay., s. 385.

Makinenin oluşum süreci, artık net bir biçimde analiz edilir. Makine için gereken emek süreci, makinelerin makinelerle üretilmesiyle fabrika sisteminin en gelişkin haline varacağı, kuramsal gelişme içinde tartışılır. Makineyi devindiren mekanizmanın güç kaynağı önemlidir, insandan beygircüğüne, buhara varan süreç bir dinamizm yaratır. Ancak esas önemli olan işleme mekanizması üzerindeki değişikliklerdir. Otomatik iplik eğirme makinesi, ayarlanabilir torna tezgahı gibi makineler, esas olarak işlem yapan mekanizmadaki önemli değişikliklerle önem kazanmışlardır. Üstelik tam da bu özellikleri ile işçinin işini, sadece makineyi gözlemekle sınırlamışlardır. Sermaye, böylelikle emekçinin hünerini makineye soğurmuş, maliyetleri düşürmüş ve üretimdeki işbölümünü değiştirmiştir.⁵²

Makinenin işlem mekanizmasının değişimini biraz daha yakından izleyelim. Çünkü işlem mekanizması, çağımızda kontrol işleviyle gelişecek, tüm robotiğin ve otomasyonun temeli olacaktır. O dönem içindeyse, işlem mekanizmasındaki gelişme, bir bütün olarak makineleşen fabrika sanayini değiştirir. Buna en iyi örnek ayarlanabilir torna tezgahıdır.

Marx, Maudsley'in geliştirdiği ayarlanabilir torna tezgahını (kızaklı torna, slide rest) şöyle tarif eder.

Bu mekanik araç, yalnızca bazı aletlerin yerini almakla kalmıyor, üzerinde çalışılan demir ya da diğer malzeme üzerinde kesici aleti gezdirmek suretiyle ona belli bir biçim vererek, bizzat insan elinin yerini de almış oluyordu.⁵³

Bu torna tezgahı, sanayiye buhar makinesinden daha çok etki-

52 Marx, 1847'de Proudhon'a karşı savunduğu tezi geliştirerek, makinelerin, fabrikada artık yeni işbölümü yarattığını anlatır. *Kapital I*, Sol Yayınları, s. 393.

53 *Kapital I*, Sol Yay., s. 399.

lemiştir. Çünkü onun sayesinde, makine üretimi hızlandığı ve kolaylaştığı için, bütün makineler birdenbire yetkinleşir, ucuzlar, icat ve ilerleme bu sayede kamçılanır.⁵⁴ Artık makinelerin makinelerle üretilebilmesinin zemini de doğmuştur. Bunun için gerekli olan güç, zaten buhar ile çözülmüştür. Ayarlanabilir torna tezgahı, makine parçalarını üretebilecek güç ve hassasiyeti yaratmıştır. Makinelerin makineleri üretmesi olanaklı hale gelmiştir. Bu fabrika sisteminin ve mekanik sistemin o zaman içindeki en gelişkin halidir.

Makinenin işlevlerinden iletim ve işleme mekanizmalarının daha sonraki gelişimi, bizi yaşadığımız çağın teknolojik gelişmelerini açıklamaya yöneltecektir. Bunu son bölümde inceleyeceğiz.

Sermayeye dayalı üretimin ihtiyaçları ve üretim ilişkileri makineyi dönüştürmüştür. Buraya kadar anlatılan aletten makineye tarihsel çözümleme, Marx'ın konuya teknolojik belirlenimci bakmadığının en önemli göstergesidir.

Makinelerin, bilim ile gelişmeleri ve bilimi geliştirmeleri, ayrıntılı olarak “Genel Zeka” bölümünde incelenecekse de, burada kısaca değinebiliriz. *Grundrisse*'de genel olarak bilimin gelişmesine dönük, ufuk açıcı kuramsal dalışlar (yapıyı bütünlemeden sınırları üzerine düşünme diyebiliriz), *Kapital*'de yerini çarpıcı, soğukkanlı çözümlemelere bırakmıştır. Babbage ilkesi ile birlikte analizin güçlenmesi, bilimin gelişmesini getirmiştir. Emek sürecini bölümlenmek, gerekli makineleşmeyi yaratmak, analizi ve bilimi gerektirir.

Fabrikaya dayalı sanayi çağı, analiz çağıdır!⁵⁵

54 Marx, agk, s. 399, dipnot.

55 Babbage ve Ure, sanayi çağının yazarları olarak emek sürecindeki bölünme, bu sürecin analiz edilerek maliyetlerin düşürülmesi üzerine yoğunlaşırlar. Marx, Andrew Ure'dan alıntı yapar: “...fabrika sisteminin ilkesi, işin zanaatçılar arasında bölünmesi ya da derecelenmesi yerine, sürecin kendi temel öğelerine bölünmesini koymak olur.” Dipnot, *Kapital I*, Sol Yayınları, s. 394.

[makineli üretimde] süreç, nesnel olarak tümüyle incelenmiştir (analiz), yani insan elleriyle yürütülmesi sorunu hesaba katılmaksızın, onu oluşturan evreler tahlil edilmiş ve her parça sürecin nasıl yürütüleceği ve bütünün içerisinde nasıl yer alacağı sorunu, mekaniğin, kimyanın vb. yardımıyla çözülmüştür.⁵⁶

Üretimdeki bu muazzam değişme ile gelişen mekanik bilimi, diğer bilimlere de itilim kazandırır. Makinenin dişli mekanizmasının geliştirilmesi, sürtünme üzerine bilimsel çalışmaları beslemiştir. Öte yandan, kaldırma kuvveti ile yani yukarı aşağı kaldıraç hareketiyle bir makineyi harekete geçirmenin yetmediği koşullarda hareketin farklı yönlere aktarılma mekanizması da hızla gelişmiş, iletim mekanizması olarak volan kayışı geliştirilmiştir.⁵⁷ Marx'ın Engels'e yazdığı mektupta aktardığı, saat mekaniğinin makine sisteminin geliştirilmesi için nasıl bir zemin oluşturduğunu anlatan satırları önemlidir. Dişli sisteminin buradan devralındığı belirtilir ve artık bunu da aşan muazzam sıçramalar aktarılır. Vaucanson'ın otomatik makine denemeleri, programlamanın ilk biçimlerinden olan Jacquard tezgahı, makineli fabrika sanayinde artık müthiş bir gelişim evresine varmıştır. Bunlar ileride iletim ve işleme mekanizmaları olarak bağımsız biçimde daha da gelişeceklerdir.

Marx, Babbage ilkesinin üretime uygulanmasının hem sınıf mücadelesi sonucu olduğu hem de bu sınıf mücadelesini körüklediğini vurgularken, gelecekteki emek süreci tartışmalarının temellerini atan kavramları verir.

Makine sisteminin, üretim sürecinde işçinin hünerini soğurmasından, emekçiye daha fazla çalıştırmasına kadar farklı boyutlarını tartışır. Kapitalist üretim, boş zaman yaratmaz, aksine artı emek zamanı, artı değer üretimidir. Bu yüzden üretkenliği artırmak için, tek

⁵⁶ Marx, agk, s. 394.

⁵⁷ Marx, agk, s. 391.

tek kapitalistlerin niyetlerinden bağımsız, tekil iradeler dışı geliştirdiği teknolojiler, işgününü kısaltmak bir yana uzatacak, üstelik işçinin köleliğini hem nitelik hem zaman olarak artıracaktır. Onbeşinci Bölümün büyük bir kısmı, makine sisteminin işçiye dolaysız etkilerini tüm detayları ile sergiler. Sermaye, makineleşme ile gerekli emeği azaltırken, artı emeği artırmıştır. Artı değer anlamına gelen artı emeğe duyduğu açlık ise, işgününü uzatmasını beraberinde getirmiştir. Makineleşmenin yarattığı işsizliği de, sermayenin diktasına boyun eğdirmek için artık nüfus, yedek işçi ordusu yaratmada kullanmıştır.

makinenin kapitalist biçimde kullanılması, bir yandan işgününün alabildiğine uzatılması için yeni ve güçlü dürtüler sağlar ... öte yandan da, kapitaliste, kısmen işçi sınıfının daha önce el atmadığı yeni tabakalarına yaklaşma olanağını sağlayarak, kısmen de yerlerini aldığı işçilerin açıkta kalmalarına yol açarak, sermayenin diktasına boyun eğmeye zorunlu bir fazla işçi nüfusu meydana getirir.⁵⁸

Çarpıcı verilerle, makineleşme ile işgününün uzamasını, giderek daha fazla işçinin üstelik kadın ve çocuk işçilerin fabrika sistemine yığılmasını, çalışma koşullarının kötüleşmesini anlatır. *Kapital*, makine gibi teknolojik gelişmeye dair tüm parlak yanılsamaları yıkarak, işçi sınıfının sömürü gerçeğini olanca açıklığıyla ortaya koyar. Böylelikle *Kapital*'deki makine sunumu teorik bütün içinde yerini bulmuş, kavramsal olarak yetkinleşmiştir.

Bundan sonra, ilginç bir uğrak, I. Enternasyonal olarak bilinen Uluslararası İşçi Derneği'nin *Kapital* yayınlandıktan 1 yıl sonraki Makineler üzerine kararıdır.

Önce 28 Temmuz 1868'te ÜİD Genel Konsey'de Marx, "*Kapitalistlerin Elinde Makinelerin Etkisi*" üzerine karar tasarısını sunar

58 Marx, agk, s. 420.

ve bir konuşma yapar. En çarpıcı olan kapitalistlerin makineye dair ileri sürdüklerinin tam tersini yaratmasıdır. 1856 konuşmasından 32 yıl sonra çarpıcı karıştıklıkların devam etmesi, sermaye dayalı üretimin sömürü ilişkisi olduğunun ispatı gibidir. Kapitalistler, çalışma saatlerini azaltmaktansa, iş saatleri adada olduğu gibi Kara Avrupasında da yasa ile artmıştır. Marx, bu çelişkili hali anlatır. Kapitalist üretim serbest zamanı artırabilecekken, çalışma saatlerini artırmış, çocuk ve kadınların sömürülmesi, iş saatlerinin uzamasına yol açmıştır. Ancak öte yandan işçileri toplu hale getirerek, birlikleri ve örgütlenme fırsatlarını yaratmıştır. Makinelerin kapitalist kullanımı, Marx’a göre, kırdaki emek sermaye ilişkilerini de değiştirmiştir. Önceden zengin sermaye sahipleri ile aletleri ile çalışan yoksul işçiler vardı. Aletleri ile çalışma onların bir dereceye kadar özerk, serbest eyleyen (free agent) olmalarını sağlıyor. Bu durum, onlara patronlarına karşı etkin direnme gücü veriyordu. Oysa şimdi, modern fabrika operatörleri haline gelen, kadınlar ve çocukların böyle bir serbestliği yok, aksine sermayenin köleleri haline gelmişlerdir.⁵⁹

Tutanaklarda, sadece bir delege (Friedrich Lessner) *Kapital*’den kimi alıntılarla görüşleri destekler, Marx’ın karar tasarısı ve gerekçeleri, Konsey’de genel olarak kabul görür.⁶⁰

Bu tartışmalar sonucunda, 11 Ağustos’ta Genel Konsey Makineler üzerine kararını açıklar, karar iki yönlüdür: Makine, “ka-

59 Marx Engels Toplu Eserler, *MECW*, 1985, s. 382.

60 Makinenin olumlu olduğuna dair ileri sürülen öneriler pek kabul görmüyor. Üyelerden John Weston Dokuma sanayi dışındaki sanayilere de bakmak gerektiğini, örneğin ağaç işlerinde makinenin işgününü kısalttığını ve emek talebini azaltmadığını belirtir. I. Enternasyonal’in önde gelen kadın üyelerinden biri olan Harriet Law, tutanaklarda yer alan görüşlerinde, makineleşmenin, kadını erkeğe daha az bağımlı kıldığını, eninde sonunda eviçi emekteki kölelikten onları kurtaracağını söyler. Bkz. Regina Roth, “Marx on Technical Change in the Critical Edition”, *The European Journal of the History of Economic Thought*, 17 (5), 2010, s. 1246.

pitalist sınıfın elinde gasp ve despotizmin en güçlü aracıdır. Diğer yanda ise makinenin gelişimi ücret sistemini aşp, hakiki bir sosyal üretim sistemi kurabilmek için zorunlu olan maddi koşulları yaratmaktadır.”⁶¹

Sonuç Yerine:

Sermayeye dayalı üretimin, makine sistemini, bilim ve teknolojiyi geliştirmesinin nedeninin, görelî artı değer üretimini artırmak olduğunu gördük. Makine ve teknolojinin, önümüze çıkardığı karışt sonuçları ve nedenlerini ele aldık. 160 yıl önceki konuşma pek de eskimemiş gözükmeğtedir. Sermayenin elinde teknoloji, bir yandan emekçiye kolaylık ve rahatlık, yaşamın ise ussallaşmasını vaat ederken tam tersine sömürüyü artırıyor, işgününü kısaltmıyor. Yaşam ve üretim araçlarımız zihinsel güçlerle donanırken, insan yaşamı, yalıtık ve aptallaşmış halde kalıyor.

Makineleşmenin altındaki temel mekanizmanın bu ikili harekete yol açması, makineyi Janus gibi iki yüzü olan mekanik dev haline getirmektedir. Makinenin kapitalist kullanımı ve üretimi, bu hayır ve şer yüzlerini yaratır. Mekanizmanın itici gücü, artı değer üretimidir. Kapitalist üretimin temel amacı mübadele değeri üretmek değil, artı değeri çoğaltmaktır. Makineler, görelî artı değeri artırarak, sermayenin el koyduğu artı değer miktarını çoğaltmaktadır. Böylelikle, ürettikleri metaları ya da üreten emek gücünün değerini ucuzlatsalar da, artı değer üretimini azaltmazlar, işgününden geriye kalan artı zamana artı değer olarak el koymanın muazzam olanaklarını yaratırlar. İşte bu olanaklar yüzünden, genel olarak sermaye için makineleşme itkisi vaz geçilmezdir. Böylelikle Quesnay bilmecesi çözülmüş ve geride kalmıştır. Artık *Kapital*’in bütünsel çözümlemesine, krizler ve kâr oranlarının düşmesi eğilimi ile

61 Marx Engels Toplu Eserler, *MECW*, 1985, s. 383.

karşı kuvvetler girmiştir. Daha bütünlüklü olan bu çözümlemede, makineleşme ve teknoloji, sermayenin organik bileşimini büyüterek, kâr oranlarının düşme eğilimini artırırken, aynı zamanda karşı kuvvetleri de harekete geçirmektedir. Böylelikle makineleşmenin de sınırları ortaya çıkar. Sermaye, artı değer üretimine dayandığı için, bunun kaynağı olan canlı emeği tümüyle üretimden çıkartamaz. Bu yüzden makineleşmenin sınırı, bizzat kapitalist üretimin kendi içinde yatar. Tam otomasyon ya da tümüyle makineleşme, kapitalist üretim ve özel mülkiyet ve sınıflar ortadan kalkmadıkça olanaklı değildir. Sermayeye dayalı üretim bunun önündeki engelin kendisidir, çünkü artıdeğeri canlı emek üretmektedir.

Öyleyse artı değer üretmek için ücretli emeğin olması gerekmektedir. Çalışma, iddia edildiği günlerden bu yana ortadan kalkmamıştır. Aksine tam da bu yüzden, makineleşmenin işleri kolaylaştırmaması, toplam çalışmayı azaltmaması, emeğin niteliklerini giderek daha fazla soyutlaması, işsizliği (genellikle kadın, çocuk ve genç işsizliğini) artırması gibi çıplak sonuçlar gün yüzüne çıkar. Üstelik, otomasyon, ağ sistemleri ve robot üretiminin genişlemesi, ucuzlaması ve yaygınlaşması ile birlikte artan işsizliğin ikili sonucu da yayılmaktadır. Marx'ın vurguladığı gibi, mutlak artık nüfusun artması, “sefalet”in artmasıdır. Öte yandan da, teknolojinin genel olarak gelişmesi ile birlikte, burjuva ekonomisinin kendi verilerinde bile “doğal işsizlik” oranı, eksik istihdam norm haline gelirken, işgücünün disipline edilmesi için ihtiyaç duyulan yedek işçi ordusunun dışında kalan nüfus kesimi artmaktadır. Yani, (sermaye için) mutlak “artık nüfus” kesimlerinin genişlemesi söz konusudur. Dünya üzerinde savaşlarda, iç savaşlarda, paylaşım nedeniyle kıskırtılan mezhep ya da kabile savaşlarında, göç yollarında, “doğal olmayan” afetlerde bu mutlak artık nüfusun katledilmesi, sermaye için toplumsal hoşnutsuzluk olmadığı sürece göz yumulan bir gerçek haline gelmiştir.

Makineleşme ihtiyacı, bilimin gelişmesini, hatta başka bölümde inceleneyeceği gibi, kapitalist üretimin boyunduruğu altına alınmasını beraberinde getirir. Sadece bilimcinin emeği metalaşmakla kalmaz, bilimsel gelişmeler de bu emek sürecinin bir ürünü haline gelir. Böylece zihinsel emekten, kol emeğine, emek gücünün işçileşme ve yeniden işçileşme çevrimi artarken, vasıf da metalaşma eğilimine girer. Sonuç, emeğin soyutlanması, makinenin mekanik bir devden, organik deve (genetik araştırmalar, nanoteknoloji) kadar genişlemesidir. Bu “makine”, artık üretim ve dolaşım sürecinin bilgisini içererek, tam da Marx’ın 1856’da yaptığı konuşmadaki gibi “entelektüel güçlerle” donanır.

Emekçinin hünerini, niteliklerini soğurarak emek üretkenliğini artıran makine, gerçekten de “kapitalist sınıfın elinde gasp ve despotizmin en güçlü aracı” haline gelmektedir. Emekçinin direnç gösterdiği, örgütlendiği yerlerde makineler, onun yerini alır; çalışma biçimini, çalışma hızını belirler. Böylelikle sermayenin elinde makineler, emekçiyi kendisinin bir eklentisi, gözlemcisi haline getirerek despotizmin aracı haline gelir. Üstelik, teknolojinin zihinsel emeğin de niteliklerini, hünerlerini soyutlama yönünde kullanımı, kapitalizmin bugünkü özelliğidir.

Bir yandan da makineleşme, üretimin toplumsallaşmasını, “toplumsal bir bütünlük haline gelmiş” genel üretici güçlerin muazzam gelişme düzeyini göstermektedir. Gerçekten de, emek örgütlenmesinden, bilimin analiz sürecinin üretim, dolaşım, tüketim süreçlerine kadar her alana yayılması, genel üretici güçlerin toplumsal bir bütünlük haline gelmiş muazzam gelişme düzeyini göstermektedir. Şirketler eliyle uluslararası bir işgücü, ağ sistemleri içinde hareket ettirilebilmekte, koordine edilebilmektedir. Konum izleyen, her an ulaşılabilen iletişim araçları ile toplumsal bütünlük haline gelen üretici güçler, üretimin toplumsallaşmasını ileri evrelere taşımışlardır.

2017 Nobel Fizik ödölü, Albert Einstein'ın yüzyıl önce öngördüğü yerçekimi dalgalarını gözlemleyen bilimcilere verilmiştir. LIGO hem kütle çekimini inceleyen gözlemevlerinin adıdır hem de geniş çaplı araştırmacılar ve gönüllüler ağıdır. 900 bilimci, dalgaları gözlemleyebilmek için evrenden alınan sinyallerin çözümlemesinde çalışırken, aynı zamanda insanlığın genel üretici gücüne dair de muazzam bir örnek sunmuştur. Çünkü evrenden alınan veriler, *Einstein@Home* adlı bir projeye uygun olarak, gönüllü en az 44000 insanın bilgisayarına gönderilmiş. Bu bilgisayarlara araştırma merkezi tarafından yüklenen ve gönüllülerin kabul ettiği programlar, evrenden gözlemevleriyle alınan verileri, gönüllülerin bilgisayarları boş durumda iken çalışarak işlemiş ve tekrar merkeze göndermiştir. İşte 2017 Nobel Fizik ödölüne yol açan, buluş böylesi bir küresel elbirliği sayesinde yapılabilmektedir. Bilgisayarların atıl kapasitesinin evrenden gelen sinyalleri çözümleyerek, bir merkezde birleştirmesi, yüzlerce bilimcinin bu sinyaller üzerine çalışması, bu genel üretici gücün sadece bir örneğidir.

Üstelik, makineleri gözetim işi, makineyi besleme işi artık sadece kol emeğini değil aynı zamanda enformasyon emeğini de, ya da zihinsel emeği de içeriyor. Veri giren, veri oluşturan ya da madenciliğini, derlemesini yapan yeni emekçi kesimleri genişliyor.

Marx'ın makine incelemesini anahtar sorular ışığında tarihsel olarak inceledik. Bu irdelemenin açığa çıkardığı kimi sonuçlarla, günümüzde makinenin gelişimine dair kimi dönemeç noktalarını aydınlatabiliriz. II. Bölüm, bunu gerçekleştirmeye çalışacak.

II. MAKİNELERE DAİR GÜNCEL BİR ÇÖZÜMLEME DENEMESİ

Fark ya da Ayrım Motoru:

“Otomat”tan Sibernetiğe Ufuklar ve Sınırlar

Marx’ın sürgün olarak yerleştiği Londra, makine üzerine teknolojik gelişmelerin ve bilimsel tartışmaların en yoğun olduğu yerdir. Henüz birkaç yıl önce, Charles Babbage, aynı yerde, gelecekte bilgisayarının ilk örneklerinden biri olarak anılan “Fark Motoru” ve “Analitik Motor”u geliştirmiş, Ada Lovelace ise yine Londra’da bu makinelerle dayanarak tarihteki ilk bilgisayar programını tasarlamıştır. Bu makineler, gerçekte hesap makineleriydiler ama programlama ile birlikte elde ettikleri sonuçları da tekrar işlemden geçirerek hesaplama niteliğine sahip olacaktı. İşte makinelerin **kendi kendilerini düzeltmeye**, kendilerini kontrol etmeye başlamasına dair bu ilk örnekler 20. yüzyılı olduğu gibi bu dönemi de belirleyici dönüm noktalarındandır. İçinde yaşadığımız “dijital çağ” ya da otomasyon, iletişim ve bilişim çağı, bu dönüm noktalarında oluşmaya başlamıştır.

Marx’ın Makine üzerine düşünceleri, o zamanki ekonomi biliminin ve toplum biliminin görüşlerinden daha kapsamlı ve sistemli iken, makine sisteminin ufuklarını ve sınırlarını belirlemek konusunda da daha gelişkin idi. Bu yüzden Makine çözümlemesinin bize bıraktığı kimi ipuçlarından bugüne dair sorular sorulabilir.

Bu bölümün temel sorusu şöyledir: Marx’ın Makine çözümlemesinde *Grundrisse*’den *Kapital*’e geçerken yaşanan dönüşümler ve sıçramalar, bugünkü dijital teknolojileri, bilgisayar ve öğrenen makineleri, hatta yapay zekayı yorumlamada bize yardımcı olabilirler mi?

İki sıçramadan ve iki imgeden yararlanacağız. Sıçramalardan ilki, aletten makineye geçişte çözümlemede yaşanan dönüşüm,

ikincisi ise, bu dönüşümü incelerken kapitalist üretimde makine kullanımının sınırları üzerine yaşanan sıçramadır.

İlk dönüşümden, bugün bilgisayar, öğrenen makine, robot ve yapay zeka sistemlerine yol açan makine dönüşümünün ipuçları çıkar. İkinci dönüşümden ise bunun sonuçları ve toplumsal üretim açısından sınırları çıkar.

İlk dönüşüm bize, o dönem Marx'ın ele aldığı haliyle makinenin üç bileşeninin nasıl değiştiğini gösterir. Devindirici mekanizma, iletim ve işlem mekanizması, Marx'tan sonra nasıl değişmiştir? Marx'ın bu işlevlerin değişimi ile bilimsel analizin ve üretim sürecinin tarihsel değişimini birlikte incelemesi, bugüne önemli dersler bırakır. Göreceğiz ki özellikle iletim ve işlem mekanizmaları, sırasıyla iletişim ve kontrol sistemlerine evrimleşmişlerdir. Modern iletişim ve ağ teknolojileri ile bilgisayarı, robotu doğuran dönüşüm burada yaşanmıştır.

İkinci dönüşüm ise, otomasyon ve iletişim sistemlerinin toplumsal üretim ilişkilerine dayanan yapısı yüzünden, onun tarafından belirlenen sınırları üzerinedir. Marx, çözümlemesinin bir aşamasında, makineyi kendinde ve kendisi için incelemeyi bitirerek, üretim ilişkilerindeki sınırlarına yönelmiştir. Yapay zeka üzerine salt teknik yürütülen tartışmalar, üretim ilişkileri açısından bu sınırlara değinmemektedir. Marx'ın makine çözümlemesinde önemli bir görüş açıklığına yol açan Kapitalizm eleştirisi, bu tartışmaların sınırlarını belirlemek açısından önemlidir.

Bu iki dönüşümü biraz daha ayrıntılı irdelerken, iki imgeden yararlanacağız. İlki, Marx'ın Engels'e yazdığı mektupta yanıtını beklediği soru. İkincisi ise, Charles Babbage'ın icadı Fark Motoru (Difference Engine). Bugün Makine üzerine gelişen düşüncelere geçmişten gelen bu imgeyle bakış açısı sunmaya çalışacağız.

1863 yılında Engels'e yazdığı mektubunda Marx, otomatik

iplik eğirme makinesinin nasıl işlediği hakkında soru sorar: Kendi kendine hareket etmesi mi temel özelliştir, devindirici gücünü buhar gibi güçten alması mı, yoksa eğirme işlemini yapan sistemin gelişmesi mi? Arkaplandaki soru şöyledir: makinelerdeki hangi değişim Sanayi Devrimi'ni belirlemiştir? Gördüğümüz gibi *Kapital*'de bu soruya yanıt vermiştir. Ancak bizi ilgilendiren bu mektupta geçerken belirttiği ama odaklanmadığı değişimlerdir. Marx makine örnekleri verirken, Vaucanson'un saat ve mekanik icatlarından, kendini düzelten makinelerden, yani ileride adlandırılacağı biçimiyle, dışardan gelen bir uyarana üzerine geri besleme (feedback) yapan işlevlerden söz eder, ancak görülen o ki geçerken değinir ve fazla önem atfetmez. Fakat mektuptaki bu nokta unutulmaz, çünkü benzer bir bölüm büyük eseri *Kapital*'de de yer alır:

İş makinesi ham maddenin işlenmesi için gerekli bütün hareketleri insanın yardımı olmadan yapabilecek ve insana sırf kontrol bakımından ihtiyaç duyuracak hale gelir gelmez, ayrıntıları git-tikçe mükemmelleştirilmeye yatkın bir otomatik makine sistemi elde etmişiz demektir. Örneğin, bir tek atkı ipliği kopar kopmaz iplik makinesini **kendi kendine durduran** cihaz, buharla işleyen dokuma tezgâhını makarada atkı ipliği biter bitmez **durduran** self-acting stop (otomatik durdurucu) tamamıyla modern buluşlardır. (a.b.ç.)⁶²

Bizim sorumuz, Marx'ın o gün önüne ayırt edici bir gelişme olarak gelmeyen bu noktaya dair olacaktır. “Kendini düzeltme” işlevi bugün geliştirilse, bu tartışmalardan nasıl yararlanılırdı? Bunun için Marx'ın çağdaşlarından daha eleştirel bir gözle yaptığı makine çözümlemesinde bakışımızı, makinenin iki bileşenine yönelteceğiz. Çözümleme merceğimizi, öncelikle işlem yürüten bileşene, sonra da iletim mekanizmasına çevireceğiz. Onun geçerken değindiği, “kendini düzeltme” işlevi, devindirici güç tartışmasının içinde

62 *Kapital I*, Yordam, s. 366.

kaybolur gibi gözükür. Oysa önemlidir. Kendi kendine hareketin, devindirici gücün insandan alınıp, bir enerji kaynağına verilmesi makine için bir adımdır. Ama bu henüz ilk adımdır. Kırdaki kuyulardan su çeken, harmanı öğüten dolap beygirleri ya da değirmenler çok eskiden beri vardır. Aletten makineye giden başka adımlar da olmalıdır. Bir sonraki adım, devindirici güç kaynağı sağlanmışken, **işlem yapan** aletin mekanize edilip, geliştirilmesidir; çünkü fabrika içindeki işbölümünü ve işçinin gözetici işlevini bu evre belirler. Örneğin iplik eğirme makinesinde, gücün buhardan sağlanmasının yanında ipliği eğirme işlevinin de makineleşmesi vardır. Sanayi Devrimi'ni niteleyen gelişme, bu işlevdeki gelişmedir der Marx. Makine üreten makineler de kapitalist üretim açısından bir başka evredir.

Marx'ın kendi kendini durduran makineler diyerek geçerken değindiği sistem aslında makine sistemi için köklü bir sıçramayı ifade eder. Bu sıçrama, geri besleme yaparak kendini düzelten makineler ile başlamıştır. İşte ilk olarak bu geri besleme işlevine odaklanacağız. Geçerken olumsal nitelik olarak gözlemlese ve bahsetse de henüz çağı açısından bu soru erkendir ve Marx'ın önüne gelmeyecektir. Çünkü II. Dünya Savaşı ile gelişen, savaş sonrası Siberetik teknolojilerinin, otomasyon ve servomakinelerin sorunudur.⁶³

İkinci imge, Babbage'ın fark motorudur.⁶⁴ Newton'un ge-

63 Makinenin bu bileşenlerinin daha fazla geliştirilmesi, bu alanda bilimin hızla ilerlemesinden de kaynaklanır. Makine üzerine fragmanlarda, ölü emeğin nesneleşmesi, işçinin hünerinin, hatta işbölümünün dahil ölü emeğe aktarılırken, icatların, analizin, bilimin gelişmesi olarak anlatılan evrenin daha ileri bir aşamasından bahsetmekteyiz. Bunu “Genel Zeka” bölümünde daha geniş tartışıyoruz.

64 Fransız Devrimi sonrasında Metrik sisteme geçişle birlikte, kadastroları hesaplamak, trigonometrik hesapları yapmak devasa bir iş halini aldığı anda, yönetim adına Gaspard De Prony, Adam Smith'in İşbölümü önerisinden etkilenerek, bir hesap atölyesi! kurmuştu. Nitelikli birkaç bilim insanı,

lištirdiđi, farklardan yararlanarak bir polinomu ya da fonksiyonu yaklaşık olarak kurma ve verilere göre fonksiyon değerlerini bulma yöntemine dayanır. Çeřitli hesapların fark alınarak türetilmesi, dahası bu farklar üzerinden hesabın düzeltilmesi ilkesine dayanan, fark ya da ayırım motoru, iki parametrenin önce özdeş olmama hallerini yani ayırımlarını “fark eder”, bu ayırımları mekanik işlemlerle ekleyerek ya da farkını alarak, hesap yapar. Karmaşık hesapları hızlandırabilmek için tasarlanmış (ama mucidi yaşarken kullanılamamış) Fark motoru, konumuzla şöyle ilgilidir: Bir diğer parametre ya da çıktı ile farkı bulmak ve buna göre girdiyi düzeltmek, dijital teknolojilerin, bilgisayarların ve servo mekanizmaların, yani otomatik makinelerin ana ilkesi olarak ortaya çıkar. Bu aynı zamanda kendi kendini sürdüren sistemin ve giderek bilincin de kökensel ilkesidir. Göreceđiz ki, diyalektiğin önemli kategorileri olan özdeşlik ve farklılığın birliği ve ayrılığı, kendine yansıma (reflexivity), olumsuzlamanın olumsuzlaması, kavramsal araçlar olarak bu teknik gelişmelerde önemli roller kazanmışlardır. Sadece bu teknik gelişmeleri tasarlayan, farklı disiplinlerden gelen bilimcilerin tartışma yordamları, konuları bile bunu gösterecektir.

Kendi kendini düzeltme, farktan yararlanmadır, ama kendini yönetmek, özdeşliği farkla yeniden kurmaktır. Çünkü “kendi” olabilmek için özdeşlik, yönetebilmek için dışarıyla yansıma (reflexi-

formülleri, hesaplama yöntemlerini tasarlıyorlardı. Altta daha az sayıda bilimci bunları matematiksel denklemlere döküyorlardı. En altta ise Fransız Devrimi sonucunda işsiz kalmış berberler, elle çarpımları yapıyorlardı. Bunlara hesap yapan anlamında “computer” denirken, İngiltere’de bu tür tabloların hesaplamasında makine kullanma fikri gelişmişti. Babbage, devletten bunun için fon alarak, bu hesap makinesini tasarlasa da, çalıştırmak çok sonra gerçekleşebildi. Bkz. Paul Cockshott, A. Cottrell, G. Michaelson, I. Wright, and V. Yakovenko, *Classical Econophysics: Essays on classical political economy, thermodynamics and information theory*. Routledge, 2009, s. 77-78.

on) gereklidir. İşte farkla özdeşlik diyalektiğini kuran ve geleceğin makinesini geliştirmede kullanılan bu nesnel bilinç, usun⁶⁵ ve doğanın kurnazlığından tarihsel gelişmeler içinde ortaya çıkmıştır. Fark motoru, döneminde bitirilememiş; esinlediği temel fikrin gerçekleşmesi yüzyıldan fazla bir zaman almıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra çıkan, otomasyon ve sibernetik makineler dönemi ve sonucunda bugün hala geliştirilen yapay zeka, öğrenen makine uygulamalarında, dış dünyadan gelen farkın algılanarak çıktının düzeltilmesi, bilincin elementer uğrağıdır.

Kendini Düzelten ve Kontrol Eden Makinelerin Kısa Tarihi

17. yüzyılda, matematiksel analizi (Calculus) geliştiren ve analog hesap makinesi yapanlardan biri olarak Leibniz, us yürütmemizi matematiksel formlere dönüştürebilecek ya da mekanik makinelere benzeştirebilecek gelişmeyi sağlamamızın, tartışmalarımızı daha nesnel olarak çözmemize yardım edeceğinden bahseder.⁶⁶ Böylelikle bir tartışmayı çözümleme, matematik problemini çözme, matematiksel analiz haline gelecektir. O dönemde, matema-

65 “Akıl güçlü olduğu kadar kurnazdır da. Kurnazlık, genel olarak, sürece doğrudan doğruya karışmaksızın nesnelerin kendi doğalarına uygun şekilde birbirleri üzerinde etki ve karşı etki yapmalarına yol açarken yalnızca kendi amacının gerçekleşmesini sağlayan aracılık faaliyetindedir.” (Hegel, “Enzyklopädie”, Erster Teil, “Die Logik”, Berlin 1840, s. 382). Aktaran Marx, *Kapital*, Yordam, s. 183 dipnot. Sol yay., s. 195. Marx üreticinin “amaçlarına uygun başka maddeleri yapmak için bazı maddelerin mekanik, fizik ve kimyasal özelliklerinden yararlan”dığını söylerken Hegel’in bu alıntısına gönderme yapar.

66 Chris Stephenson, “Bilgisayar Bilimleri’nin Başarısı” ya da “Kaplanın Çizgilerinin Oluşumu”, <https://vimeo.com/42960197>, Erişim Tarihi: 07.07.2017, 24 Mayıs 2012. Ayrıca bkz. Norbert Wiener, *Cybernetics or the Control and Communication in the Animal and the Machine*, The MIT Press, 1965.

tikçiler ya hesap yapma için mekanik araç geliştirirken ya da us yürütmelerinde mekanikçiler ile iç içe geçmişlerdi. Zihni, us yürütmeyi analiz etmek, matematiksel biçimlere dökmek, mekanik olarak da makineye dönüştürebilmek bilimcilerin temel arzusuydu. İşte bu süreç, üretim sürecinin kapitalist üretime dönüşmesi ile, bilimin sermayenin hizmetine koşulmasıyla çok hızlı biçimde gelişti. Hesap yapma, matematiksel verilerle işlem yapmak, makine tasarımının önemli bir parçası olarak gelişti. Saat üretiminin dışlileri, hesap sistemlerini ve giderek üretimde kullanılan her tür makineyi geliştirmesi buna en iyi örneklerden biridir.⁶⁷ Leibniz'in arzusu toplumsal ilişkilerden bağımsız değildir. Bir bilim olarak Mekanğin gelişimi, ussal süreçler ile maddi süreçleri birleştirerek, doğayı değiştirme, üretme sürecini hep içermiştir. Makinenin gelişimi üretim süreci ile birlikte hızlanmıştır. Ancak bilimsel analizin gelişimi de, üretimde işbölümünü geliştirdiği gibi, bu süreç tarafından yansımali olarak etkilenmiştir.

James Beniger, kapitalist üretim sürecinin ve dolaşımın giderek genişlemesinin ihtiyaçları doğrultusunda iletişimin ve kontrol işlevlerinin toplumsal işbölümünde ve üretim araçlarında giderek dışsal olarak belirginleşmesini güzel anlatır.⁶⁸ Henüz üretim ve dolaşım sürecinden soyutlanmamış bir emek, insanlardaki ve üretim sürecindeki örtülü bilgi ve işlev olarak iletişim ve kontroldür bu. Giderek emekten soyutlanan bu işlevler, makinede nesneleşecek ve nesnel organizma olarak makineleşme ile otomasyonun ayrı işlevleri olacaklardır. 1800'lerdeki makinenin iletim ve işlem yürüten aksamaları, özelleşip gelişerek iletişim ve kontrol üniteleri olacaklardır.

67 Carlo M. Cipolla, *Zaman Makinesi: Saat ve Toplum 1300-1700*, Çev.: Tülin Altınova, Kitap Yayınevi, 2002.

68 James R. Beniger, *The Control Revolution: Technological and Economic Origins of the Information Society*, Harvard University Press, 1986, s. 278-290.

19. yüzyılın sonunda dünyaya yayılan kapitalist üretim ilişkileri, iletişim araçlarını, ulaşım araçlarını, makine sistemlerini hızla geliştirmiştir. Ama geri beslemeli sistemlerin gelişmesinde dönüm noktası, iki dünya savaşıdır. İki gelişme, geri beslemeli sistemlerin ve bilgisayarlar açısından dönüm noktasıdır. Turing makineleri ve sibernetik teknolojilerin gelişimi.

20. yüzyılın sonunda, Hilbert ve Frege ile başlayan matematiksel sistemlerin tutarlılığı tartışmaları, karmaşık hesapları yapan, mantıksal sistemler kullanan makinelerin, bugünkü bilgisayarların ortaya çıkışını belirleyecektir.⁶⁹ 21. yüzyılda Kurt Gödel, Bertrand Russel ve özellikle Church-Turing’ın 1936-37 yıllarındaki çalışmaları, hesap yapan ve giderek “zeka” kazanan makinelerin temellerini attı. Turing’in 1950 yılında yayımlanan *Hesaplama Makinesi ve Zeka* (Computing Machinery and Intelligence) isimli makalesi, makinelerin kendilerine sorulan sorulara yanıt vermesi ile zeka kazanmaları arasındaki ilişkiyi parlak biçimde tartışan çığır açıcı bir çalışma oldu. Kendi kendini düzelten makinelerden, bilgisayarlara, öğrenen makinelere evrimde bu ilk gelişmeydi.

İkinci gelişme ise sibernetik teknolojidir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı’nda kapitalist sistemin hakimi olma çabasındaki ABD’de ve İngiltere’de, top mermilerinin menzil hesaplamaları ya da atışlarının düzeltilerek kontrolü, haberleşmede şifre çözümü, hesap makinelerinin bilgisayara evrilmesinden önemli dönüm noktalarındandır. Savaşlarda ordu ve savunma sanayi, kapitalizmin en örgütlü oldukları yerler haline gelir ve en ileri gelişme aşamaları buralarda görülebilir. İşte savaşta yıkıcı güçler haline düşen üretici güçlerin en çarpıcı örneklerinden biri de burada yaşanmıştır. İleride otomatik makineleri geliştirecek, geri besleme sistemleri bu dönemde geliştirilmiştir. Hedef alınan bir uçağın hareket yörüngesinin he-

69 Chris Stephenson, agk.

saplanarak ateş edilmesi problemi, uçağın hızındaki değişimlerle daha da zorlu hale gelir. Radardan alınacak bilgi ile geri besleme yaparak, hedefi değiştirme, gelecekteki noktayı öngörme gibi çalışmalar, servo mekanizmaları ya da geri besleme sistemlerini ortaya çıkarmıştır. Kendi kendini düzelterek, kontrol eden makineler bu geri besleme ya da servo mekanizmalardır. Bu problem, karmaşıklaştıkça iki sorunu daha belirgin kılar. Bir yandan kontrol sorunu, diğer yandan da radardan alınan bilgi gibi karmaşık bilgilerin aktarılması, işlenmesi sorunu. İkinci sorun daha sonra iletişim ve ağ teknolojilerinin gelişmelerini getirecektir. İşte bu teknolojilerin ilk adımları, savaşta atılmıştır. Norbert Wiener, Claude Shannon gibi bilimcilerin, servo mekanizmalar, sibernetik ve iletişim alanında gerçekleştirdiği sıçramalar da bu savaşlar sonrasında yaşanmıştır.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra, makinenin bileşenlerinden, iletişim ve işlem mekanizması, iletişim ve kontrol sistemlerine ayrılmış ve sıçramalı biçimde gelişmiştir. Geri besleme, kendini düzeltme sistemlerinin gelişmesi ve evrimi bu dönüm noktasında anahtar önemdedirler. Marx'ın o gün önünde olmayan sorun, kapitalist üretimin bilgisayar ve ağ teknolojisi çağında önümüzdedir. Üstelik, nesnel bir organizma ya da canlı emeğin niteliklerini soğuran nesnelleşmiş, ölü emek niteliğinin yanına temel bir unsur olarak sınırlı ya da az bir gözetimle, kendisi öğrenen, yapay bilinçli makine eklenmiştir. Dahası, makineler arası iletişim kurabilen ağ örüntüleri de gelişmiştir.⁷⁰

Bu iki teknolojinin savaş sonrası gelişmesi, teknolojinin önde gelen bilimcilerinin disiplinlerarası çalışmaları ve bilimsel üretimin kapitalist boyunduruğu ile en üst düzeyine varmıştır. Wiener ve Shanon'ın, biyofizikçiler, mühendisler gibi pek çok farklı di-

70 Ramin Ramtin, *Capitalism and Automation*, Pluto Press, 1991, s. 45 ve Dyer-Witheford, *Cyberproletariat*, s.45.

sipinlerden bilimcilerle buluşarak, enformasyon, kontrol ve otomasyon teknolojilerini geliştirmek üzere ortak toplantıları henüz 1943-1944 yıllarında gerçekleşir. Wiener, bu amaçla, 1943-1944 Kışı'nda Princeton'da mühendisler, matematikçiler ve fizyologların toplandıklarını anlatır.⁷¹

Marx'ın makineyi büyük bir titizlikle çözümlerken yaşadığı Londra, ilk bilgisayar ve program örneğinin geliştirdiği yerken, bu sefer de dönemin kapitalist merkezi ABD'de, Wiener'in disiplinlerarası toplantılarından sonra Macy konferansında, bilinç üzerine çalışan farklı bilim disiplinlerinden bilimcilerin biraraya gelmesi tesadüf değildir. İlki kapitalist üretimin o günkü merkezi olan Londra'da, makineli üretimin doruğunda gerçekleşmişken, ikincisi kapitalizmin o dönemki merkezinde, yeni makine sistemli üretimin zirvesinde gerçekleşir.

Macy Konferansları, Macy Vakfı tarafından 1946–1953 yılları arasında New York'ta gerçekleştirilen 10 toplantıdan oluşmaktadır.⁷² Makine sisteminden, servomekanizmalara, otomasyona ve yapay zekaya geçişin gerçekleştiği kapitalist üretim ilişkilerinin yeni bir dönüm noktasında yapılmaktadır. Konferansın en önemli yanı, ileride otomasyonu, bilgisayarı, internet gibi ağ teknolojilerini geliştirecek üretimdeki devasa buluşları, pek çok disiplini biraraya getirerek tartışması idi.

Katılımcılar makine insan analogileri üzerine tartışılar, pek çok konu bunlara giriyordu: Geri besleme sistemine sahip servome-

71 Wiener, agk, s. 14-15.

72 Macy Konferansı'na dair bilgiler için bkz. Slava Gerovitch, *From Newspeak to Cyberspeak: A History of Soviet Cybernetics*, MIT Press, 2002, s. 85-87. Ayrıca Katherine N. Hayles, *How we became posthuman: virtual bodies in cybernetics, literature, and informatics*, University of Chicago Press, 1999 ve Nick Dyer-Witheford, *Cyber-Proletariat: Global Labour in the Digital Vortex*, Pluto Press, 2015.

kanizma olarak bedeni düşünmek bunlardan biriydi. Ya da entropi⁷³ düşüren aygıt olarak yaşamı ele almak; “enformasyon” kaynağı olarak insanı, kodlanmış mesajların iletimi olarak insan iletişimini, mantıksal bileşenlerin ağı olarak insan beyni, dijital bilgisayar olarak insan zihnini tartışmak diğer konulardandı.⁷⁴ Konferansların tutanakları, geniş çeşitlilikte araştırmacının katıldığını ve birbirlerini anlamaya, birbirlerinin fikirleriyle kendi uzmanlık alanları arasında bağlantılar kurmaya çalıştıklarını gösteriyor.⁷⁵

Konferansın ve Sibernetik kuramın önde gelen ismi Wiener, amacını, genel olarak kontrol ve iletişim sorununu çözebilme için gerekli olan dil ve teknikleri geliştirmek olarak belirlemişti ve bu konferans farklı uzmanların bu konuya yaklaşımını birleştiriyordu.⁷⁶

Üretim ilişkilerindeki yeni makine sistemi gelişimi, etkilerini emek sürecinde, bilimsel üretimde ve pek çok alanda göster-

73 Bir sistemin entropisi, o sistemin düzensizliğinin bir ölçüsüdür. Sistem ne kadar düzensiz ise entropisi yüksektir. Enformasyon ise, tam tersine o sistemin örgütlülüğünün, düzenliliğinin bir ölçüsüdür. Düzenli, örgütlü sistemler düşük entropiye sahiptir. Bkz. Wiener, *Cybernetics*, s. 11.

74 Etkin katılımcılar arasında önde gelen bilimciler bulunuyorlardı: Matematikçiler (**Wiener, von Neumann**, Pitts), Mühendisler (**Bigelow, Shannon**, Heinz von Förster), düşünürler (Filmer Northrop), Nörofizyologlar (Rosenbluth, Ralph Gerard, Rafael Lorente de Nó), psikiyatristler (McCulloch, Lawrence Kubie, Henry Brosnin), psikologlar (Heinrich Klüver, Kurt Lewin, Alex Bavelas, Joseph Licklider), biyologlar (W. Ross Ashby, Henry Quastler), dilbilimciler (Roman Jakobson, Charles Morris, **Dorothy Lee**), ve toplum bilimciler (**Gregory Bateson, Lawrence Frank, Paul Lazarsfeld, Margaret Mead**).

75 “Konferanslar, katılımcıların tamamlanmış makalelerini sunmamaları açısından sıradışıydı. Bunun yerine, konuşmacılar, tartışmayı başlatmak için birkaç ana fikri işlemek üzere davet edilmişlerdi. Sunuşlardan çok tartışmalar ilgi çekiyordu. Herkese açık aydınlar için tasarlanmışlığıyla, konferanslar köklü biçimde disiplinlerarası idi.” Hayles, *agk*, s.51.

76 Gerovitch, *agk*, s. 85.

miştir.⁷⁷

Makine sisteminin bu aşamasında, kontrol ve iletişimi kuran ve bunları birleştiren kuramlar, adeta yeni analiz çağını işaret ederler.⁷⁸

Tam da bu yüzden, mühendislik bilimlerinden, enformatik, mekatronik gibi alt uzmanlık alanlarına ayrışma, yeni bilim disiplinlerinin gelişmesi bu analiz çağının çarpıcı sonuçlarıdır. Yeni bilimsel kuramlar, üretimin bu otomasyonu ve iletişimi için kullanılır.

Yeni analiz çağı, bilimdeki en son gelişmelerden yararlanır, bunları hızlandırır. İnsan zekası ve sinir sistemi ile makineler, bilgisayarlar arasında bağlantı kurmaya çalışır. Başlangıçta metafor olan, salt bir aktarımdan öte giderek gerçek işleyişe yansımaya başlar. Bilgisayar ve kontrol kuramı, beyni, kontrol ve enformasyon açısından inceleyerek, her türlü canlı ve evrensel bağlantıların ayrıştırılmasına uğraşır. Beyni ve zekayı inceleyerek bir makine modellemek için dinamik bir analiz kullanmaya çalışır. Bu dinamik analiz, gerçekte diyalektik düşüncüyü içerecektir, çünkü canlı yapısını, hareketliliği, değişimi, canlılığı içinde kavrayıp, ayrıştırmak artık yeni analiz yöntemi için kaçınılmazdır.

Macy Konferanslarına katılan farklı disiplinlerden bilimcilerin üzerinde ortaklaştığı vurgu, diyalektiğin önemini hatırlatır gibidir. Kendini düzelter ve kontrol eden, geri beslemeli sistemler için gözlemcinin kendinin farkında olması, kendi üzerine dönmesi, yani yansımali davranışın bilincinde olması temel bir sorun ve madde idi.⁷⁹ Bu Konferanslardan çıkan bilimciler ileride önemli tartışma-

77 Üretim ve emek sürecindeki çarpıcı etkileri için bkz. Özgür Narin, “Kapitalizm ve Bilimin Üretimi, Bilimsel Emek Sürecindeki Dönüşüm”, *İktisat Dergisi*, Sayı: 494–495, Mart-Nisan 2008.

78 Bilimsel üretimin gelişmesini daha geniş olarak Genel Zeka bölümünde irdedeleyeceğiz.

79 Hayles, agk, s. 73-74.

ların öncüsü olacaktı. Wiener, von Neumann, Shannon, Bigelow, Toplum bilimci Gregory Bateson, Margaret Mead, Biyolog Ross Ashby, sonradan alanlarında dönüm noktası düzeyinde fikirler geliştirdiler. Bu bilimciler zaten konferansların önde gelenleriydiler ancak etkileri dalga dalga diğer bilimcileri, zamanın öğrencilerini de belirledi. Şili’de Allende döneminde sosyalist planlamayı bilgisayarlar ve ağ ile geliştiren Stratford Beer, Humberto Maturana bunlardan bazıları.

Bu tartışmaların iki özelliği, Marx’ın tüm sermaye çözümlemesinde ve üretim ilişkisi çözümlemesindeki en canalcı yön ile aynıdır: İşleyen çelişkinin bütünü olarak sistem ve bu sistemin kendi üzerine yansımali (reflexive) hali. Bir servomekanizma, girdi ile çıktıyı karşılaştırarak, kendini düzeltir. Sadece çıktılar makine için yeniden girdi olmaz aynı zamanda makine tarafından işlenerek “kendi” kendini kontrol eden bir makine ortaya çıkar. Bu döngü, kendini düzelttiği, kendisini değiştiren kurallar içerdiği sürece, otokontrol ve giderek yapay zekanın da ilk nüvesidir. Yapay zeka üzerine çalışan bilimcilerden Hofstadter bu “garip döngü” ile zeka arasındaki ilişkiyi şöyle anlatır:

Hiç kuşkusuz, dolaylı ya da dolaysız olarak kendilerini değiştiren kurallar içeren Garip Döngüler (strange loop) zekanın özüdür.⁸⁰

Geçerken kapitalist toplum ile makineler, asamblajlar arasında bağlantı kuran yeni görüşlere dair de bir parantez açalım. Kapitalist üretim süreci de döngüseldir. Benzer biçimde sermayenin girdileri, bir süre sonra sermayenin ürünleri olarak yeniden üretime katılacaklardır,⁸¹ değerler, fiyatlara, artı değer oranları kâr oranlarına

80 Douglas R. Hofstadter, *Gödel, Escher, Bach: Bir Ebedi Gökçe Belik*, Çev. Ergün Akça, Hamide Koyukan, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2001, s. 71.

81 *Kapital*, Yordam Yay., s. 826.

dönüşürken, böyle bir çelişkili yeniden üretimi sürdüreceklendir. Temel fark, ilkinin nesnel bir organizma olması, ikincisinin ise sınıflar mücadelesi alanı olmasıdır. Sınıf mücadelesinin geriletildiği zamanlarda, dolayısıyla işçi sınıfı toplumsal ilişkisinin dönüştürücü öznesi değil de salt taşıyıcısı olduğu durumda ancak böyle bir yeniden üretim, “makine” gibi düzenek ya da asamblaj olarak işleyebilir⁸² ancak yine de hem ekonomik hem de toplumsal krizlerle yüklü olacaktır. Oysa, sınıflar özne olduklarında, özneleşmek için harekete geçtiklerinde, ücretli emek tarafından parçalanacaktır. Bu ara parantezi kapatarak, Marx’ın incelemelerinden ders çıkarmaya dönelim.

Marx’ın *Grundrisse*’den *Kapital*’e uzanan çalışma seyrini izlemek, özellikle makinenin işlevleri üzerine yürüttüğü tartışmaları irdelemek, ufuk açıcı ve verimlidir.

Bilgisayar ve Ağ Teknolojileri ya da Kontrol ve İletişim

Marx’ın incelediği dönemde devindirici güç, iletim mekanizması ve işlem yapan alet olarak bölümlenen makine, II. Dünya Savaşı’ndan sonra, çıktıyı algılayan, kendini düzelterek işlemi değiştiren özelliklerle, buna göre diğer makineleri bilgilendiren arayüzlerle beslenmiştir.

Demek ki, bu son iki temel özelliği vurgulamakta yarar var. Sadece kendi kendini devindiren değil, kendi kendini yöneten, çık-

82 İşçiler, tekil ve yalıtık kaldıklarında, sınıf mücadelesi gerilediğinde, burjuva politik iktisadı, toplumu ve insanı parametre gibi alarak, ekonomiye müdahale edebilir ve müdahalesi ile üretim sürecini biçimlendirebilir. Marx’ın 1873’te *Kapital*’e yazdığı önsözde dile getirdikleri bu açıdan ilginçtir: “Ekonomi politik, burjuva nitelikte olduğu, yani kapitalist düzeni tarihsel açıdan geçici bir gelişme aşaması olarak değil, aksine toplumsal üretimin mutlak ve en son biçimi olarak kavradığı ölçüde, ancak, **sınıf mücadelesinin örtük kaldığı ya da kendisini yalnızca münferit olaylarla ortaya koyduğu süre boyunca, bilim olarak kalabilir.**” Marx, agk, s. 23.

tıya göre kendini düzelten (geri besleme, feedback) makinelerden bahsediyoruz. İkincisi ise bu makinelerin birbiri ile veriler, enformasyon ile iletişimlerinden, konuşarak birbirlerinin durumlarını değiştirmelerinden bahsediyoruz. İlkı Sibernetik tartışmalarında Wiener, Neumann, Gotthard Günter ile başlayan ikincisi ise ağ kuramı olarak C. Shannon ile devam eden ve birbiriyle koştut, etkileşimli gelişen makineli üretimdeki sıçrama!

Nesnel bir organizma olarak makinenin daha ileri, yapay bilincin ilkel formuna ait biçimi oluşmuştur. Ancak, Norbert Wiener ve Claude Shannon'la başlayan iki alan, gelişerek, kontrol (sibernetik) ve iletişimden, bilgisayar ve ağ teknolojilerine ulaşmıştır.

İletim mekanizması, sadece gücü aktaran volan kayışları, işlemi aktaran dişliler olmaktan çıkarak, iletişim mekanizmasına doğru evrilmiştir. Burada Shannon'ın enformasyon kuramı, farklardan ya da dış dünyadan alınan girdilerin bir enformasyona dönüştürülmesi, iletim için önemli bir sıçrama olmuştur. Üstelik, makine sisteminin bu bileşeni böylelikle, Marx'ın bıraktığı aşamadan, belki de kavramın tam haline daha fazla yaklaşmıştır. Makinenin iletim mekanizması, iletişim gibi ayrı bir alan ve uzmanlık olarak gelişmiştir. Kontrol mekanizması ise, bilgisayarla ve robotlar gibi kendini yönetebilen, düzeltmeye yanıt veren sistemlere dönüşmüştür. Yapay zeka, öğrenen makineler ve düşünme işlevini benzeştirmeye çalışan makineler bu gelişmenin son aşaması gibi gözükmektedirler. Marx'ın dönemindeki işlem yapan mekanizma, gelişerek nesnelleşmiş organizmayı, özerk, kendi kendine işleyip dışarıya tepki verebilen hale yaklaştırmıştır.

Sonuç yerine: Makinenin Sınırları, Kendisi için Makine mi, Toplumsal Üretim İlişkileri mi?

Makine tartışmalarında tıpkı Marx'ın yaptığı gibi, içinde yaşadığımız dönemi belirleyen teknik sıçramayı analiz ettikten sonra, ikin-

ci dönüşümü gerçekleştirmeliyiz. Toplumsal ilişkiler açısından bu teknik gelişmenin sınırları nedir?

Marx, çözümlemesinin bir aşamasında, makineyi kendinde ve kendisi için incelemeyi bitirerek, üretim ilişkilerindeki sınırlarına yönelmiştir. 1861-63 El yazmalarındaki yoğun makine ve teknoloji incelemesi sonrasında olgunlaşan makine ve görelî artı değeri çözümlemesi ile birlikte artık toplumsal ilişkilerdeki dinamik olarak üretim aracı ve sınırları, kuramında yerine oturmıştır.

Yapay zekanın gelişimi sorunu, kâra dayalı kapitalist üretim ilişkilerinden yalıtılarak tartışılırsa, bu yazının başında belirtildiği gibi yüzlerce yıldır tekrarlanan yanılsamalara kapılır. Düzenli aralıklarla insanlara şu telkin edilmektedir: “Makineler, [bugün yapay zeka] işçinin yerini alacak, çalışmayı yok edecektir.” Gerçekte ise, yazının başındaki karşıtlıklar hiç bitmemektedir. Yapay zeka tartışmaları tüm “büyü”sü ile devam ederken, köktendincilik, sağın yükselişi, insanlığın internet ortamında hurafelerle beslenmesi daha fazla artmaktadır. Öyleyse üretim ilişkilerini hatırlatmak gerekiyor. Yapay zeka, bilincin benzeşim ile inorganik olarak üretilmesi, bilimsel olarak önemli tartışmalardır ama yeryüzündeki üretim ilişkileri ile sınırlanırlar.

Önceki bölümde, makineleşmenin tamamlanmasının, yani değişmez sermayenin canlı emeğin yerini tümüyle almasının önündeki engel sistemli biçimde gözler önüne serilmiştir. Bu engel, artı değeri üretiminin kendisi yani bizzat kapitalizmin kendisidir. Bu yüzden yapay zeka, makineleşme, robotik teknolojilerin insanlığı yok edeceği üzerine tartışmalar, gerçek ve merkezi sorunu örtmektedir: çalışma saatleri ile birlikte işsizliğin, özellikle genç işsizliğinin artışı ve teknolojiye rağmen yaygınlaşan kötü çalışma koşulları. Vastan metalaşmasıyla sürekli biçimde yeniden yeniden üretilmesi ve hızla demode olması, dolayısıyla “karakter aşınması”, toplumun üretici becerilerinden giderek soyutlanması.

Üstelik böylelikle felaket senaryolarıyla toplumsal ve ekolojik çöküş gözden gizlenmektedir. Yeniliklerin albenisine kapılıp, madalyonun öbür yüzü, yani kapitalizmin ana eğilimi gözden kaçırılmamalıdır. Yaşanan kapitalizmin, üretici güçlerin gelişmesinin önünde engel olması; üretici güçleri yıkıcı güçlere dönüştürerek ekolojiye⁸³ geri dönülemez zararlar vermesidir.

83 Burada ekolojiyi dışsal bir “çevre” gibi almadığımızı hatırlatmak gerekir. Tam tersine, doğa insanın çevresi değildir; insan bütün olarak doğanın parçasıdır. Ekoloji ise bu bütünlüğün kendisidir. Makineyi de salt inorganik araç olarak almıyoruz. Genetik bilimindeki ve nanoteknolojideki tüm gelişmeler bunu göstermektedir. CRISPR/Cas9 gibi organik maddeyi, canlıyı, genleri bir araç haline getiren üretim ilişkisi düşünüldüğünde, insanın da bir parçası olduğu doğayı özel mülkiyet ilişkisi içinde, toplumun kararı, bilgisi olmadan döndüren bir üretim tarzı tüm yıkıcılığı ile ortadadır.

Kapital’de Kadın Emeği: Sanayi Üretiminden Toplunun Yeniden Üretimine

Melda Yaman

Marx *Kapital’de* sayfalar boyunca, denetçiler ile sağlık görevlilerinin raporlarından alıntılar yaparak, kadınların fabrikalardaki zorlu çalışma koşullarını, maruz kaldıkları yüksek sömürüyü ve evleriyle ve çocuklarıyla nasıl ilgilenemediklerini canlı tasvirlerle anlatır. Bu paragraflar, Engels’in *Kapital’den* yirmi iki yıl önce, 1845 yılında kaleme aldığı *İngiltere’de İşçi Sınıfının Durumu* başlıklı yapıtını andırır; Marx da Engels gibi, İngiltere’deki işçi kadınların yaşadığı sefaleti ayrıntılarıyla sergiler.

Kadın emeğini ve kadın işçilerin koşullarını incelemek, Marx’ın *Kapital’deki* amaçlarından biri değildi; Marx, bu sayfalarda, makinelerin ve fabrikaların toplumsal sonuçlarını ortaya koymak için kadın işçilere değinmişti. Marx’ın *Kapital’deki* amacı, *Kapital’in* Almanca ilk baskısına yazdığı Önsöz’de belirttiği üzere, kapitalist üretim tarzını ve onunla uyuşan üretim ve dolaşım ilişkilerini incelemektir. Yıllar sonra *Wagner Üzerine Notlar’da* dile getirdiği gibi Marx, “günümüz toplumunda emek ürününün kendini ortaya koyduğu en basit toplumsal biçimden”, metadan başlayarak, sermayeyi bir değeri yaratım süreci olarak inceledi.¹ Kadın emeği-

¹ Karl Marx, “Notes on Adolph Wagner’s Lehrbuch der Politischen Ökonomie, Cilt: I, 1881 (1879), <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1881/01/wagner.htm>.

ni de sadece bu değer yaratımı çerçevesinde, yani, atölyelerde ve fabrikalarda meta üretimi süreçlerinde ücretli emek olarak ele aldı.

Marx'ın kadın işçilere bu kadar geniş yer vermesinin nedeni, sermayenin toplum üzerindeki yıkıcı etkilerini ortaya koymaktı. Burjuva toplumunda, yıllar önce *Kutsal Aile*'de² yazdığı gibi, "kadınların insanlık dışı durumunu" sergilerken Marx, adeta, sermayenin kadın emeğini sömürüsünün, kapitalizmin insanlığa yaşatabileceği vahşetin en iyi göstergesi olduğunu anlatmak ister gibiydi; kadın (ve çocuk) emeğinin böylesi sömürüsünü, sanki, kapitalizmin "kötülüğünün" ölçüsü haline getirmişti.

Kapital'in Önsözünde Marx, kapitalist üretim tarzını ve onunla uyuşan üretim ve dolaşım ilişkilerini incelediğini; bunun da bugüne kadarki klasik yurdu İngiltere olduğu için İngiltere'yi anlattığını vurgulamıştı. Alman halkına "De te fabula narratur!" (anlatılan senin hikayendir!) diye seslendiği bu satırlarda Marx, Almanya'da da kadınlarla çocukların çalışma koşullarının zannedildiği kadar iyi olmadığına dikkat çekmişti.³ Şimdi de kapitalizmin Almanya ile İngiltere'de "gelişme düzeyini", kadın işçilerin sefalet düzeyi üzerinden karşılaştırır gibiydi.

Marx, *Kapital*'de ücretli kadın emeğine bu denli geniş bir yer

2 Karl Marx ve Friedrich Engels, *Holy Family or, Critique of the Critical Critique*, Foreign Language Publishing House, İngilizceye çeviren: R. Dixon, Moskova 1956, s. 258.

3 Keşke, diye yazar Marx, "bizim hükümetlerimiz ve parlamentolarımız da, İngiltere'de olduğu gibi, iktisadi durum ve koşullar üzerinde araştırma yapacak soruşturma komisyonları görevlendirse"; bizde de, İngiltere'deki gibi yetkin ve tarafsız fabrika denetçileri; halk sağlığı raporlarını hazırlayan sağlık görevlileri; kadınların ve çocukların sömürülmesi, barınma ve beslenme koşulları vb. konular hakkında çalışan araştırmacılar bulunabilse, "içinde bulunduğumuz durumu görüp dehşete düşerdik." Karl Marx, *Kapital I*, Çev.: Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, Yordam Yayınları, 2011, s. 19.

ayırmışken, acaba kadınların toplumun yeniden üretimindeki emek sürecine ilişkin nasıl bir tasavvur geliştirmişti? Marx, yapıtını, toplumun tüm zerrelere sinmiş cinsiyetçi işbölümünü dikkate alarak mı yazmıştı?

Marx'ın kadın işçilerin çalışma koşullarını aktarırken kadınların toplumun yeniden üretimindeki rolünü görmezden geldiğini söylemek zordur; tersine kadınların hane içindeki “sorumluluklarına” belirttik yahut örtük biçimlerde yer yer değinmiştir. Ne var ki Marx bu bağlamda kadınların hane içindeki görevlerini sürdürmesi gerektiği yönünde bir tavır takınmış görünmektedir.

Bu yazıda bu meseleyi tartışacağım. Elbette ki bu çaba hiç de yeni değil; Margaret Benston'un 1969 yılında yayımlanan “The Political Economy of Women's Liberation” başlıklı makalesinin ardından kadınların hane içindeki karşılıksız emek süreci hararetli tartışmaların konusu haline geldi.⁴ Bu süreçte, kadınların ev içi emeğinin değer üretip üretmediği, artı-değer üretimine katkıda bulunup bulunmadığı, kadınları bir sınıf gibi yapılandırıp yapılandırmadığı gibi konular tartışıldı.⁵ Ardından bu tartışmalar, toplumsal yeniden üretim sürecinde kadınların emek sürecinin tartışılmasına evrildi. Kadınların karşılıksız emek süreci zeminindeki

4 Benston kapitalist toplumda erkekler meta üretimine katılırken, kadınların ev içinde kullanım değerleri ürettiğini ifade etmiştir. Benston'a göre kadınların özgürleşmesinin koşulu sadece ücretli işe katılmaları değil, ev işlerinden de özgürleşmeleriydi. Margaret Benston, “The Political Economy of Women's Liberation”, R. Hennessy ve C. Ingraham (der.) *Materialist Feminism: A Reader in Class, Difference and Women Lives* içinde, Routledge, New York ve Londra: 17-24, s. 21.

5 Bu tartışmalar için bkz. Lydia Sargent (der.), *The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: A Debate of Class and Patriarchy*, Pluto Press, 1981; R. Hennessy ve C. Ingraham (der.), *Materialist Feminism: A Reader in Class, Difference and Women Lives*, Routledge, New York ve Londra: 2008; Gülnur Acar-Savran ve Nesrin Tura (der.), *Kadının Görünmeyen Emeği: Maddeci Bir Feminizm Üzerine*, Kardelen Yayınları, 1992.

başlıca tartışmalardan biri, Marksizm'in kadınların bu karşılıksız emek sürecini açıklamada yeterli araçları sağlayıp sağlamadığıydı. Heidi Hartmann Marksizm'i cinsiyet körü olarak niteleyip, bir ataerki teorisiyle birleştirilmesi gerektiğini ev içi emek tartışmalarının daha başında önermişti bile.⁶ Ama bazı Marksist araştırmacılar aksini ileri sürüyordu; örneğin, Lise Vogel, *Marksizm ve Kadınların Ezilmişliği: Birleştirici Bir Kurama Doğru* başlıklı yapıtında, kadın emeğini toplumsal üretim ve yeniden üretim bağlamında Marksist kavramlarla analiz ederken, kadınların ezilmesinin nedenini cinsiyet eşitsizliğine değil, emek gücünün üretimi ve yeniden üretiminin, kapitalizmin yeniden üretiminin temel koşulu olmasına dayandırmıştı.⁷ Bu tartışmalar zemininde yürüyen ikincil ve kimi zaman örtük bir diğer tartışma eksenine de, Marx'ın kendisinin ve başta *Kapital* olmak üzere yapıtlarının cinsiyet körü olup olmadığıydı. Feminist araştırmacılar Marx'ı kadınların bu karşılıksız eme-

6 Heidi Hartmann, "Marksizm'le Feminizm'in Mutsuz Evliliği", G. Acar-Savran ve N. Tura (der.) *Kadının Görünmeyen Emeği: Maddecî Bir Feminizm Üzerine* içinde, Kardelen Yayınları, 128-169, 1992.

7 Lise Vogel, *Marksizm ve Kadınların Ezilmişliği: Birleştirici Bir Kurama Doğru*, Çev.: Çiğdem Çıdamlı, Nota Bene Yayınları, 2015. Martha Gimenez ve Lise Vogel'in editörlüğünde, *Science and Society* dergisinin 2005 Ocak sayısı çağdaş Marksist feminist düşünceye ayrılmıştır. Gimenez ve Vogel, giriş yazısında kadınların ezilmesi ve sömürülmesi de dâhil olmak üzere sömürü ve ezilmenin Marksist teorik çerçeve dışında teorize edilemeyeceğini savunmakta; Marksist teoriyle ataerki sistemi birleştiren iki sistem teorilerini de eleştirmektedirler. Çünkü yazarlara göre ataerki kavrayışı tarih dışıdır. Martha Gimenez ve Lise Vogel, "Marxist-Feminist Thought Today: Introduction", *Science and Society*, 2005, 69 (1): 5-10. Gimenez derginin bu sayısında yer alan makalesinde kapitalist koşullarda kadınların ezilmesi sorununa, Marx'ın metodolojisini kullanarak, yeniden üretim ile üretim arasındaki ilişki üzerinden yaklaşmakta, erkek egemenliği sistemi olarak ataerkiyi dışlamaktadır. Gimenez'e göre kadınların ezilmesi kapitalizmin yapısal bir karakteristiğidir. Martha E. Gimenez, "Capitalism and the Oppression of Women: Marx Revisited", *Science and Society*, 2005, 69 (1): 11-32.

ğini görmezden gelmekle suçlarken, diğerleri, Marx'ın kadın emeğini dikkate aldığını savundu. Son dönemde bu savunu cephesine yeni katkılar eklendi. Örneğin, Paresh Chattopadhyay'e göre Marx kesinlikle kadın emeğini göz ardı etmiş değildi; bunun en açık ifadesi, Marx'ın sermayenin kadın emeğini, kendi değeri için ele geçirmiş olduğunu söylemesiydi.⁸ Heather A. Brown'a göre ise Marx'ın cinsiyet üzerine tartışması kadınları sadece fabrika işçisi olarak almanın çok ötesine uzanıyordu; Marx için cinsiyet, işbölümünü, üretimi ve genel olarak toplumu kavramak için önemli bir kategoriydi.⁹

Benim bu yazıdaki amacım ise, Marx'ın *Kapital*'deki analizini takip ederek, kadın emeğine ilişkin düşüncelerinin izini sürmek. *Kapital*'in izinden giderken, Marx'ın önceki yapıtlarına da zaman zaman başvuracağım. Bunu yaparken, kadın emeği tartışmalarına kıyısından katılıp, Marx'ın görüşlerini bu tartışmalar çerçevesinde değerlendirebilmeyi hedefliyorum. Böylece, kadın emeği ile kadınların toplumsal konumunun incelenmesinde kapitalizmin analizinin yeterli olamayacağını, analize erkek egemenliği sistemi olarak

8 Paresh Chattopadhyay, *Marx's Associated Mode of Production: A Critique of Marxism*, Palgrave Macmillan 2016, s. 84.

9 Heather A. Brown, *Marx'ta Toplumsal Cinsiyet ve Aile*, Çev. Gamze Rastgeldi, Dipnot Yayınları, 2015, s. 13. Brown'a göre Marx kadınların ezilmişliğini, kapitalist sistemin sürdürülmesinden ayrı yahut ikincil görmez. Brown, agk, s. 82. Brown, kim zaman Marx'ın, kadın emeğini analizine bir biçimde dâhil ettiğini ispatlamak kimi zaman da Marx'ı feminist eleştiriler karşısında "korumak" için Marx'ın, kadın emeğine ve kadınların toplumsal konuma ilişkin, dile getirmede, hatta yapıtlarında örtük bir biçimde dahi bulamayacağımız tutumları takındığını ileri sürmektedir. Örneğin, *Gotha Programı'nın Eleştirisi*'nde, komünist toplumda emek kuponlarını tartıştığı bölümde Marx'ın, sosyalist bir toplumda ev içi emeğin de değeri değerlendirilmesine uzanabilecek hatta hane içindeki işlerin çiftler arasında daha eşitlikçi bir biçimde dağıtılacağı bir işbölümünü çağrıştırdığını ileri sürer. Brown, agk, s. 187-88.

ataerkinin de dâhil edilmesi gerektiğini gösterebilmeyi umuyorum. Başlarken belirtmem gerekir ki, Marx'ın kadınların konuma ilişkin bakışını, özellikle ilk yapıtlarında, kadınların ezilmişliğini sadece sermaye ilişkileri içerisinde sınırlamadığı, kadın erkek ilişkisine genişlettiği kanaatindeyim.¹⁰ Marx'ın kadınlara yönelik bu kavrayışının kökleri *Kutsal Aile*'ye ve hatta *Alman İdeolojisi*'ne uzanır. Marx bu ilk yapıtlarında kadınların özgürleşmesini sorunsallaştırmış, kadının tarihteki ve günümüzdeki ezilmişliğini konu etmiştir. Marx'ın kimi yorumlarına göre, kadınları baskılayan kapitalizmin yanı sıra erkeklerdir. Marx *Kutsal Aile*'de kadınlara erkek ilişkisini zayıfın güçlüyle, doğanın yabanılıkla ilişkisi olarak nitelemiştir.¹¹ Marx ile Engels de *Alman İdeolojisi*'nde önceki aile biçimlerinde, kadın ve çocukların evin erkeğinin kölesi olduğunu yazmışlardır.¹²

10 Brown da benzer bir sonuca ulaşıyor; ancak Brown argümanını başka bir çerçeveye oturtuyor. Brown, Raya Dunayevskaya'ya referansla, Marx'ın, Engels'ten farklı olarak, erkek egemenliğinin köklerinin, kapitalizm öncesinde, ilkel komünizm içerisinde geliştiğini gösterdiğini ileri sürüyor. Brown, *Marx'ta Toplumsal Cinsiyet ve Aile*, s. 19. Brown şöyle yazıyor: Marx'a göre sınıflı toplum ve cinsiyet ezilmişliği kapitalizmden çok önce var olduğu için, Marx'a göre baskının ekonomik biçimi olan özel mülkiyetin kökünden sökülmesinin daha fazlasına ihtiyaç vardır. Ezilmişliğin ve egemenliğin değişik türleri diğer alanlarda ve üretim biçimlerinde varlığını sürdürür. Agk, s. 85. Ne var ki Brown, bu varsayımın güçlü kanıtlarını sunmaktan uzaktır. Brown Marx'ın, kadınlarla erkekler arasındaki çatışmanın ilk toplumlarda filizlendiğini görmekte birlikte, bunu eleştirmediğini söylüyor. Ardından bunun çok da sorun yaratmayacağını zira bu eleştirinin Marx'ın tahliliyle gayet uyumlu olduğunu yazıyor. Diğer bir deyişle Brown, her seferinde, Marx'ı yapmadıkları için eleştirmekten kaçınmaktadır.

11 Marx ve Engels, *Holy Family*, s. 258.

12 Marx ile Engels *Alman İdeolojisi*'nde işbölümünün mülkiyetle ilişkisinin kökenini, kadınlarla çocukların evin erkeğinin kölesi olduğu ailenin ilk biçimlerine uzatırlar. Karl Marx ve Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi*, Çev. T. Ok ve O. Geridönmez, Evrensel Basım Yayın, 2013, s. 39. Bu sözler, Marx'ın işbölümünün olduğu kadar cinsler arasındaki ilişkinin de aile içinde temellendiğini; kadınların erkeklerle ilişkisinin, en azından bu eski top-

Ne var ki Marx *Grundrisse*'de ne kadınlarla erkekler arasındaki eşitsiz ilişkiye ne de kadınların özgürleşmesi meselesine yer vermiştir. İşin aslı Marx *Grundrisse*'de, kadınların işi olan emek etkinliklerini ele alırken bile, kadınlara değinmemiştir. *Grundrisse*, bu nedenle, hem önceki yapıtlarından hem de *Kapital*'den farklıdır.¹³ Marx *Kapital*'de de cinsler arasındaki eşitsizliğe ve kadınların özgürleşmesine ilişkin açık bir değerlendirmede bulunmamıştır;¹⁴ bununla birlikte kimi pasajlarda erkeklerle kadınların ilişkisindeki

lumlarda, köle efendi ilişkisinin bir biçimi olduğunu düşündüğünü gösterir.

- 13 Amy Wendling Marx'ın önceki yapıtlarında ve özellikle 1852 defterlerinde on dokuzuncu yüzyıl "kadın meselesi" (*querelle de femmes*) ile derinden ilgili olduğunu yazar; ancak bu ilgisinin ve bu dönemde derlediği bilgilerin hiç bir biçimde *Grundrisse*'de yer bulmadığını da kabul eder. Bununla birlikte Wendling, Marx'ın önceki çalışmalarından ve toplumsal cinsiyet üzerine önceki tartışmalarından hareketle, toplumsal cinsiyetin *Grundrisse*'de bir yeri olduğunu ileri sürer. Bunun da iki temel kategoride toplanabileceğini savunur: İlki, toplumsal cinsiyetin ve özellikle ailenin tarihinin, *Grundrisse*'nin tarihsel bölümlerinde oynadığı roldür. Wendling'e göre bu özellikle Marx'ın kapitalizmin tarihsel oluşum dönemine ilişkin anlatısında ortaya çıkar. İkincisi, Wendling'e göre, biyolojik doğanın ele alınışında ve eleştirisinde toplumsal cinsiyet ile ilgili pek çok kavramsal sonuç vardır. Amy E. Wendling, "Second Nature: Gender in Marx's *Grundrisse*", R. Bellofiore, G. Starosta ve P. D. Thomas (der.) *In Marx's Laboratory: Critical Interpretations of the Grundrisse* içinde, Londra: Brill, 2013. s. 356. Ancak mesele şu ki, Marx, tam da kadınlardan ve kadın emeğinden bahsetmesi gereken bu iki temel konuda, kadınları hiçbir biçimde anmamıştır. Bu nedenle Marx'ın *Grundrisse*'de "cinsiyet körü" olduğunu söylemek olanaklıdır.
- 14 Maximilien Rubel, Marx'ın ilgisinin felsefi sorunlardan politik ekonomiye kaymasıyla, kadınların kurtuluşu meselesinden, kadın ve erkek tüm işçilerin kurtuluşu meselesine yöneldiğini yazıyor. Rubel'e göre Marx, kapitalizmde, mekanizasyonun gelişmesiyle sömürünün artması sonucunda, "kadın ve erkek işçiler, toplumsal cinsiyet ayrımına başvurmadan, insan hakları (*rights of man*) denilen hakları savunmakta ortak çıkarlara sahipler" düşüncesinde idi. Maximilien Rubel, "The Emancipation of Women in the Works of Marx and Engels", Christine Fauré (der.), *Political and Historical Encyclopedia of Women* içinde, Londra: Taylor and Francis: 335-356, 2005, s. 339.

eşitsizliği gördüğüne ilişkin ipuçları bulabiliriz.¹⁵

Marx'ın *Kapital* öncesi mirasını da göz önünde bulundurarak, *Kapital*'e baktığımızda, şu sonuca varabiliriz diye düşünüyorum: Marx cinsiyet körü değildi; cinsiyet körü olmadığı gibi, kadınların hane içindeki emek süreçlerinin de farkındaydı. Marx, insanın üretimi ve yeniden üretiminin toplumun temel bir uğrağı olduğunu çok erken dönemlerde fark etmişti. Ama Marx'ın bu gerçekliğe yaklaşımı iki kritik sorunla örülüdür: Birincisi, Marx, kadınların toplumsal yeniden üretim sürecindeki emek etkinliğini Marksist kavramlarla ve terimlerle analiz etmemiştir. Marx'ın önceki çalışmalarının izinden gittiğimizde görürüz ki, daha 1845'lerde, Engels'le birlikte *Alman İdeolojisi*'ni yazdıkları dönemde böylesi bir analiz için teorik bir yöntem önermişler; toplumsal etkinliğin temel bir uğrağı olarak, insanın üretimini ve yeniden üretimini analiz etmek üzere, bakışlarını aileye, kadınla erkek arasındaki ilişkiye çevirmişlerdi. İnsanlar yaşamsal ihtiyaçlarını ve bu ihtiyaçları giderecek aletleri üretirlerken başka insanları, kendilerini de üretmeye koyulurlar; bu da “kadınla erkek arasındaki, ana babalarla çocuklar arasındaki ilişkidir; yani ailedir” diyorlardı.¹⁶ Marx *Kapital*'de bu bakış açısını devam

15 Marx yapıtı boyunca evli işçi kadınlarla kocalarını birlikte konu ettiği yerlerde, hemen her defasında kadın işçiyi erkek işçinin karısı olarak ve ona tabi olarak anar; örneğin bkz.: erkek işçi “bütün ömrünü emek-zaman haline getirir, karısını ve çocuğunu sermayenin Juggernaut tekerleğinin altına atar.” Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 623.

16 *Alman İdeolojisi*'nde Marx'la Engels toplumu, ihtiyaç nesnelerinin ve insanın üretildiği uğrakları içeren bir bütün olarak ele almıştı. Toplamları incelemeye yönelik geliştirdikleri çok boyutlu analiz çerçevesine göre, toplumu karakterize eden üç temel etkinlik tanımlanabilir. Birincil temel etkinlik, yiyecek, içecek, barınak ve giysi gibi temel yaşamsal ihtiyaçların üretilmesidir; yani “maddi yaşamın kendisinin üretimidir.” Bu, binlerce yıldır olduğu gibi bugün de insanların hayatlarını sürdürebilmeleri için gün be gün, saat saat yerine getirilmesi gereken tarihsel bir eylemdir; “bütün tarihin temel bir koşuludur.” İkinci etkinlik yaşamsal ihtiyaçların karşılan-

ettirmedi; yani burjuva toplumunu, meta üretimini toplumun yeniden üretimine -insanın üretimi ile emek gücünün yeniden üretimi- ne- bağlayacak biçimde incelemedi.¹⁷ Kadınların bu temel üretim ve yeniden üretim süreçlerindeki ücretsiz emek etkinliğini, meta üretimindeki ücretli emekle koşutluk içinde ele almadı. İkincisi, Marx, *Kapital*'de işçi kadınların hane içindeki “sorumluluklarını” yerine getiremeyişini, yer yer, erkek egemen, geleneksel ve ahlakçı bir bakış açısından sergiledi; yahut en hafifinden şunu söyleyebiliriz: kapitalizmin sebep olduğu sefaletin boyutlarını anlatmak için sık sık başvurduğu raporlarda yer alan, kadınları suçlayan ifadeleri eleştirmeden sessizce aktardı. Marx muhtemelen bu satırlarda kapitalizmin kötülüklerini toplumun gözünden topluma yansıtmayı amaçlamıştı; ancak olguların bu türden “nesnel ve yansız” bir aktarımı olmadığını, bizzat Marx'ın kendisinden biliyoruz.

Bu bakış açısının en iyi örneklerinden biri, “Görelî Artı-değerin Üretimi” bölümünde, makineye dayalı üretimin işçiler üzerindeki etkileri bahsinde geçer. Marx, makinelerin kas gücünün yerini

masının yeni ihtiyaçlara yol açmasıdır. İhtiyacı gidermek için kullanılan alet de başka ihtiyaçlar yaratır. En başından beri tarihsel gelişmeye dâhil üçüncü ilişki ise, “kendi yaşamlarını her gün yeniden üreten insanların yeni insanlar üretmeye, kendilerini çoğaltmaya başlamalarıdır.” Bu kadın ile erkek arasındaki, ana babalarla çocuklar arasındaki ilişkidir; yani *aile*dir. Toplumsal etkinliğin bu üç yönü üç farklı aşama olarak değil, “insanlığın şafağından bu yana eş zamanlı olarak var olan ve **bugün de kendilerini gösteren üç farklı yönü**, üç ‘moment’idir” (vurgu bana ait). Marx ve Engels, *Alman İdeolojisi*, s. 36-37. Marx ve Engels’e göre bu üç “moment”, bugün de kendini gösteren üç temel etkinlik alanı olmalarına rağmen, Marx, burjuva toplumunu insanın üretimi ve yeniden üretimini de içerecek geniş bir çerçevede ele almamıştır.

17 Bkz. Melda Yaman Öztürk, “Adam Smith’te ve Karl Marx’ta Cinsiyete Dayalı İşbölümü”, M. Yaman., G. Tuna, G. Yarkın ve F. Ercan (der.) *Emeğin Kitabı* içinde, İstanbul: SAV Yayınları, 2014.

almasıyla, yetişkin erkekler kadar kas gücüne sahip olmayan kadınların ve çocukların da ücretli işe çekildiğini yazar. Marx’a göre, bu nedenle, makinelerin kapitalist tarzda kullanımının ilk sonucu, kadın ve çocuk emeğidir! Şimdi sermaye, kadın ve çocuk emeğini egemenliği altına alarak, değer yaratımının aracı haline getirmiştir. “Böylece sermaye, çocukların oyun zamanına el koymakla kalma[-mış]; ev içinde, geleneksel sınırlar dahilinde, **ailenin kendisi için özgürce harcanabilecek emeğe** de el koy[muştur] (vurgu bana ait).”¹⁸

Marx, bu sözlerinin devamındaki dipnotta, düşüncesini daha da açık hale getiren bir örnek verir. Marx’ın yazdığına göre, Dr. Edward Smith, Amerikan İç Savaşı ile birlikte gelen pamuk bunalımı sırasında, pamuklu sanayisi işçilerinin sağlık koşulları üzerinde incelemeler yapıp bir rapor hazırlamak üzere İngiliz hükümeti tarafından Lancashire, Cheshire ve diğer yörelere gönderilmişti. Marx rapordan alıntılar yaparak, Amerikan Savaşı’nın sebep olduğu pamuk bunalımının işçi kadınların hayatına etkisini yorumlar:¹⁹

Raporda şunlar da kaydedilmektedir: İşçilerin fabrika atmosferinden zorla uzak kalmaları bir yana, bunalımın hijyenik bakımdan daha birçok faydaları olmuştur. İşçi kadınlar şimdi çocuklarını Godfrey’s Cordial (afyonlu bir ilaç) ile zehirleyecek yerde, kucaklarına alıp emzirecek boş vakti buluyorlar. Yemek pişirmesini öğrenecek zamana sahipler. Ama ne yazık ki, yemek pişirmede kazanılan bu ustalık yiyeceğin olmadığı bir zamanda kazanılıyor. Fakat biz burada aile içinde harcanması gereken emeğe kendini büyütmeye amacıyla sermaye tarafından nasıl el konulduğunu görüyoruz. Bunun gibi, bunalım, bazı okullarda işçi kızlarının dikiş öğrenmeleri için de yararlı olmuştur. Bütün dünya için iplik eğiren işçi kızların dikiş öğrenmeleri için bir Amerikan Devrimi ve bir dünya bunalımı gerekmiştir!

18 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 379.

19 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 379.

Bu yazıda, yukarıdaki paragraftan hareketle, Marx'ın kadın emeğine ilişkin düşüncelerinin dehlizlerine inmeye çalışacağım. Marx'ın kadınların ücretli kadın emeğini, kadınların bakım “görevleri” çerçevesinde ele aldığını gösterebilmeyi hedefliyorum. Bu çerçevede ilkin, bu dipnota vesile olan temel tartışmaya bakmak gerekiyor: Makinenin ücretli kadın emeğine etkisi gerçekte nasıl sonuçlar doğurmuştur? “Makinelerin kapitalist tarzda kullanımının ilk sonucu” nasıl “kadın emeği” olmuştur? İkinci olarak, Marx, kapitalist koşullarda erkek emek gücünü norm almış; kadın emek gücünün ikincil konumunu sorgulamıyor görünmektedir. Kadın emek gücünün ikincil görülmesi, ataerkil cinsiyete dayalı işbölümüyle bağlantılıdır. Kadınların fabrikalarda çalışma koşullarının erkeklerden daha güç olması, ücretlerinin erkeklerinkinden düşük seyretmesi hep bu nedenledir. Marx'a göre kadınların fabrika işine çekilmesi nasıl erkeklerden farklı bir seyir izlediyse, fabrika işinin kadınlara etkisi de erkeklere etkisinden farklı olmuştur. Bununla bağlantılı olarak, üçüncüsü, toplumun yeniden üretimi bağlamında kadınların hane içindeki yükümlülükleri hususunda Marx'ın tavrına ilişkindir, zira Marx yine cinsiyete dayalı işbölümünü verili almış görünmektedir: “aile içinde harcanması gereken emeğe kendini büyütme amacıyla sermaye tarafından nasıl el konulduğunu görüyoruz”, sözleri, Marx'ın kadını her şeyden önce fabrika değil “aile emekçisi” olarak nitelediğini ortaya koyar.²⁰ Marx'ın kadın-

20 Bu düşünce, Joan W. Scott'un, sözleriyle, kadın işinin kayıtsız, çoğunlukla ücretsiz olduğu ve “önceliğin her zaman aileye verilebildiği sanayi öncesi bir dünya ile ev dışında tam gün ücretli çalışmayı gerektiren sanayileşmiş fabrika dünyası arasında keskin bir karşıtlık” kurar. Joan W. Scott, “Kadın İşçi”, Geneviève Fraisse ve Michelle Perrot (der.), *Kadınların Tarihi*, V. Cilt içinde, Çev.: Ahmet Fethi, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul: 374-398, 2005, s. 377. Scott'a göre ise, sanayileşmenin kadınları evcimenlik ile ücretli iş arasında bir tercih yapmaya zorladığı çok doğru değildir. Kadınların iş süreci, atölye, sanayi, başka haneler ve kendi hanesi biçiminde yürümüştür. Scott, *agk.*, s. 381.

ların işsiz kalmalarının sonuçlarından bahsederken de ilkin şunları anması ilginç değil midir: “İşçi kadınlar şimdi çocuklarını Godfrey’s Cordial ile zehirleyecek yerde, kucaklarına alıp emzirecek boş vakti buluyorlar. Yemek pişirmesini öğrenecek zamana sahipler.”

Sonraki bölümlerde sırasıyla bu meseleleri tartışacağım.

Bununla birlikte Marx, makinenin kadınları ücretli işe çekerek özgürleştirip, çocukları ailelerinden “bağımsızlaştırıp”, ailenin verili biçimini sarsarak yeni bir aile biçimi için koşulları hazırladığı görüşündedir. Bu konuya da sonuç bölümde değineceğim.

Makine ve Kadın Emegi

Makinelerde meydana gelen her mükemmelleşmenin değişmeyen amaç ve eğilimi, aslında, yetişkin erkek işçi emeğinin yerine kadın ve çocuk işçi emeğini koyarak ya da hünerli emek yerine kaba emek çalıştırarak, insan emeğinden tamamen kurtulmak ya da bunun fiyatını düşürmektir. Andrew Ure²¹

Makine, nesnel temellerini manifaktür üretiminde bulmuş; manifaktür dönemi, büyük sanayinin ilk bilimsel ve teknik unsurlarını geliştirmiştir.²² Makineli üretimle karakterize olan büyük sanayi ise, makineleri makinelerle üreterek, “kendisi için uygun olan teknik temeli yaratmış ve kendi ayakları üzerinde doğrulmuş”tur.²³ Öte yandan emek aracı da, en gelişmiş biçimine, fabrikanın makine sisteminde ulaşmıştır.²⁴ Zira makine, Marx’ın sözleriyle, emek

21 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 412.

22 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 362.

23 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 369.

24 Makine ve fabrika üretimi için bu derlemede yer alan şu makalelere bakılabilir: “Marx ve Makine” ve “Kapitalist Üretimin Diyalektik Doğuşu”.

aracında gerçekleşen en büyük devrimdir.²⁵ Makinenin icadı sadece birikim sürecinde kritik bir eşiğin aşılmasını sağlamakla kalmamış, işçilerin ve toplumun genelinde de muazzam etkiler yaratmıştır.

Marx makinelerin işçi sınıfı üzerindeki ilk etkisinin kadın ve çocuk emeği olduğunu yazar. Andrew Ure'dan alıntılıdığı yukarıdaki sözlere büyük ölçüde katılmaktadır: İlk makine, yetişkin erkek işçiler yerine kadın ve çocuk emeğini koymuştur. Bu düşünce Marx'ın erken dönem yapıtlarında bile geçen köklü bir varsayımdır.²⁶ Benzer bir yoruma Engels de ulaşmıştır.²⁷ İkincisi, makine hünarlı emek yerine vasıfsız emeği çalıştırmış; emek gücünün fiyatını, yani ücretleri düşürmüştür.²⁸ Bununla birlikte Ure'a göre

25 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 378.

26 Marx *1844 Elyazmaları*'nda, Wilhelm Schulz'un 1843 yılında yayımlanan yapıtından alıntı yaparak, makinelı üretim sayesinde işlerin hafiflemesiyle kadınların fabrikalarda sayısının arttığına dikkat çekmiştir: İngiliz ipek fabrikalarında da daha çok kadın işçi bulunur; oysa daha büyük bir fizik güç isteyen yün fabrikalarında erkek işçi çalıştırılır." Karl Marx, *1844 Elyazmaları*, Çev. Kenan Somer, Sol Yayınları, 1993, s. 99. Bu düşünceye Komünist Manifesto'da da rastlanır: Marx ile Engels burada, modern sanayi geliştiğçe, kadın emeğinin erkek emeğinin yerini alacağını söylemiştir. Karl Marx ve Friedrich Engels, *Komünist Manifesto*, Çev. Nail Satlıgan, 2012, s. 50.

27 Engels, *İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu*'nda, kadınlarla çocukların fabrikaya itilmesini, kapitalistlerin kâr hırsıyla açıklar: Burjuvazi, makine çalışmasının olanak sağladığı gibi kadınları ve çocukları çalıştırarak onların emeğinden kâr etmek için fırsatları olabildiği ölçüde kullanagelmektedir. Engels, *İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu*, s. 111. Bununla birlikte, makinenin işi kolaylaştırarak kadın istihdamının artmasına sebep olduğunu da kabul eder: "Eğirme ve dokuma işindeki insan emeği, esas olarak kopan iplikleri bağlamaktan ibarettir; gerisini makine yapar. Bu iş, adale gücü istemez, kıvrak parmaklar ister. O nedenle yalnızca erkeklere bu işte gerek olmayışı bir yana, el adalelerinin daha da gelişkin oluşu nedeniyle, bu işe kadınlardan ve çocuklardan daha az uygundurlar; bu yüzden de yerlerini, doğal olarak onlar alır." Agk, s. 177.

28 "Pek çok dokuma fabrikasında eğirme işi on altı ve yukarı yaşta kadınlar tarafından yapılır. Sıradan çıkığın yerine kendi kendine hareket eden çıkığın geçirilmesinin sonucu, erkek işçilerin büyük bölümünü işten çıkarmak,

makinenin bir amacı da, “insan emeğinden kurtulmak”tır. Bu son satır, Aristoteles’in *Politika*’nın ilk sayfalarında betimlediği otomatı akla getirir: “her alet, Daedalus’un heykelleri yahut ozanın ‘kendiliklerinden tanrıların toplantısına girerler’ dediği Hephaistos’un üç ayaklı sehpaları gibi, kumanda edilince veya yapılmasını gerektigini öngörerek görevlerini yerine getirebilseydi –diyelim dokuma tezgâhının mekiği kendiliğinden gidip gelse, lirin mızrabı kendiliğinden çalsaydı-, o zaman ne zanaatkâr çırağa gereksinim duyardı ne de efendiler köleye.” (1253b-35).²⁹

Ne var ki Marx, makineyi, sermayenin işçiye ihtiyacının son bulması arzusunun değil, işçinin emeğini daha yoğun sömürebilme ihtiyacının ürünü olarak görür. Makinenin köleyi (işçiye diye okuyun) ortadan kaldırması bir yana, şimdi, makineli üretimde, işçiler, kapitalistin yanı sıra makinenin de kölesi haline gelmiştir. Makine, emeğin üretkenliğini yükselterek, artı zamanı, yani işçinin karşılığını almadan kapitalist için çalıştığı zamanı uzatan, “artı değer üretiminin aracı”dır.³⁰ *Kapital*’in Fransızca baskısında ise Marx, Fabrika Yasaları koşullarında bile, büyük sanayinin, kadın ve çocuk emeğinin sömürüsünü ekonomik bir gereklilik haline getirdiğini yazar.³¹ Bu dönemde kadınlarla çocuklar fabrikalara yığınlar halinde öyle güçlü bir biçimde akmıştır ki, Shelia Rowbotham’ın aktardığına göre, sanayi devriminin ilk dönemlerindeki sık tekrarlanan şikayetlerden biri, çocuklarla kadınlar iş bulurken, erkeklerin iş bulamamasıdır.³²

çocukları ve gençleri yerleştirmektir. Stockport yakınlarında bir fabrikanın sahibi ... böyle bir değişiklikte ücretlerde haftada 50 pound tasarruf yaptığını söyler.” Andrew Ure, *The Philosophy of Manufactures*, 1835, s. 23.

29 Aristoteles, *Politika*, Çev. Mete Tunçay, Remzi Kitabevi, 1993, s. 10. Çeviri değiştirildi.

30 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 357.

31 Aktaran, Chattopadhyay, *Marx’s Associated Mode of Production*, s. 81.

32 Sheila Rowbotham, *Hidden from History: 300 Years of Women’s Oppression*

Marx bu sonucu basitçe makinelerin işleri kolaylaştırmasıyla açıklar.³³ Böylece, sermaye “işçi ailelerinin bütün üyelerini, yaş ve cinsiyet farkına bakmaksızın”, kendi “egemenliği altına alarak ücretli işçi sayısını artırmakta yararlanılan bir araç haline” getirir.³⁴ Çünkü makinenin mekanizması, bir emek aracı sisteminde, başka enerji kaynaklarının insanın kas gücünün yerini almasıyla kurulur: Makine,

kendi aletleri ile daha önce işçinin benzer aletlerle yaptığı aynı işlemleri yapan bir mekanizmadır. İnsan, bir emek nesnesi üzerinde bir aletle çalışmak yerine, artık bir iş makinesinin hareket gücünü sağlamaktan öteye bir iş yapmaz hale gelir gelmez, bu hareket gücünün insan adalesi kılığına bürünmesi sırf bir tesadüften ibaret olur ve rüzgar, su, buhar, vb. adalenin yerini alabilir.³⁵

Demek ki makine, emek sürecinde fiziksel güç ihtiyacını kayda değer ölçüde azaltarak, kapitalistin, erkekler yerine, daha ucuza çalıştırabileceği kadınları ve çocukları istihdam etmesine olanak verir. Marx’ın verdiği çeşitli örneklerden biri de dikiş makinesidir; dikiş makinesi elbisecilik, terzilik, kunduracılık, şapkacılık vb. gibi sayısız üretim alanında devrim yaratarak, bu alanlarda kadın işçilerin sayısının muazzam yükselmesine sebep olmuştur.³⁶

and the Fight Against It, Pluto Press, 1977, s. 55. Bu durum 1980-90’lar boyunca Doğu Asya ile Güney Doğu Asya’nın sanayileşmesi sürecindeki deneyimlere, yahut, bugün Suriyeli göçmenlerin Türkiye’de yaşadıklarına çok benziyor: Erkekler çok zor iş bulurken, kadınlar çok daha kolay iş buluyor ve güç koşullarda, uzun saatler boyunca, ucuza çalıştırılıyor.

33 “Makineler, adale gücünü vazgeçilmez olmaktan çıkardıkları ölçüde, adale gücü olmayan veya vücut gelişmesi tamamlanmamış, ama organları daha kolay biçim alabilen işçiler, işe koşulacak araçlar haline gelir. Bu nedenle, makinelerin kapitalist tarzda kullanımının ilk sonucu, kadın ve çocuk emegidir!” Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 378.

34 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 378.

35 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 361.

36 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 449-451.

Sonraları, 28 Temmuz 1868’de Enternasyonal (Uluslararası İşçi Birliği) Genel Konseyi’nin Brüksel’deki üçüncü toplantısında, makinelerin toplumsal sonuçları üzerine yaptığı bir konuşmada, makinelerin kullanılmasının önemli sonuçlarından birinin, kadınlarla çocukların fabrikalara çekilmesi olduğunu yineler. Böylece, der Marx, “kadınlar toplumsal üretimin etkin failleri haline gelmiştir”; zira daha önceleri kadınlarla çocukların emek süreci hane etrafında geçiyordu.³⁷

Marx’ın bu değerlendirmesi, manifaktür ve önceki zanaat üretiminin esas olarak erkek işi olduğu; kadınların, ancak makinenin işi hafifletmesinden ötürü toplumsal üretimine etkin biçimde katılabildiği varsayımına dayanır. Bu varsayımı mercek altına alarak, makinenin kadın emeğine etkisinin ne yönde gerçekleştiğini anlamaya çalışalım. Gerçekten kadınlar makine sayesinde mi “toplumsal üretimin aktif failleri” haline gelmiştir? Doğrudur; kapitalist üretimde ilk işçileşenler erkekler olduğundan, kapitalizmin tarihinde kadınlar şimdi ilk defa kitlesel olarak fabrikalara çekilmektedir. Ancak, iki meseleyi açıklığa kavuşturmakta yarar vardır; birincisi, kadınlar, yüzlerce yıldır “üstlendikleri” bakım yükü bir yana, kapitalizm öncesinde de toplumun aktif üretken gücü idiler. İkincisi, kadınların işçileşmesinin tek nedeninin makineler olduğunu söylemek güttür.

Kapitalizm öncesinde kadınların emek süreci

Makinelerle birlikte kadın işçiler büyük önem kazansa da, öncesinde de kadın işçiler vardı; giysi üretiminde ve bu üretimle bağlantılı işlerde; yün eğirmede ve Marx’ın dikiş makinesinin icadıyla kadın-

37 Karl Marx, “Record of Marx’s Speech on the Consequences of Using Machinery Under Capitalism”, International Workingmen’s Association 1868, *Marx Engels Collected Works*, Cilt: 21, 1985.

ların işgücüne katılımının muazzam büyüdüğünü söylediği keten hazırlamada, şap kacılıkta, terzilikte, kürk yapımında, çantacılıkta, kemer yapımında kadınlar çalışıyordu.

Bu işlerin bir kısmı tarihin çok gerisine uzanıyor; örneğin yün eğirme ve dokuma kadim kadın işiydi; Marx *Grundrisse*'de antik mülkiyet biçimlerini incelediği sayfalarda, kadınlarla kızlarının, manifaktürün hane içi işleri olarak ip eğirip, kumaş dokuduğunu yazmıştı.³⁸ Sanayi devriminin öncesinde ve sonrasında da kadınlar bu işi sürdürdüler.³⁹ İngilizce'deki "spinster" sözcüğü bugün evlenmemiş ("evde kalmış") kadın anlamına gelirken, etimolojik olarak "yaşamını yün eğirerek kazanan kadın"dan türemişti.⁴⁰ Kapitalizmin erken dönemlerinde de kadınlar yün eğirmede ve dokumacılıkta başlıca emek gücü havuzunu oluşturmuştu. Marx kapitalist üretim tarzının tarihsel gelişimini sergilerken, sermayenin ilkin kır ekonomisiyle bağlantılı işleri, ip eğirme ile dikişi ele geçirdiğine dikkat çekmişti. Ne var ki bu paragraflarda bu işleri yapan kadınları anmamıştı.⁴¹ Kapitalizm öncesinde bu işler "kadın işi" olduğu için, tüccarlar eve iş verme (putting out) sistemine başladığında, hane içinde çalışanlar aynı kadınlardı.⁴² Bunun ardından kurulan ilk

38 Karl Marx, *Grundrisse*, Çev.: Sevan Nişanyan, Birikim Yayınları, 1979, s. 531. Marx, yine *Grundrisse*'de hane içi manifaktürün, kadınların ikinci işi olduğunu yazmıştı. Karl Marx, *Grundrisse, Outlines of the Critique of Political Economy*, İngilizceye çeviren: Martin Nicolaus, Tarayan: Tim Delaney, Penguin, *Marxists Internet Archive*, 1973, s. 422. Marx'ın *Grundrisse*'de kadın emeğini andığı pasajlar hemen hemen bu cümlelerden ibarettir.

39 Scott, dikiş nakış işinin on sekizinci yüzyılda "kadınlarla eşanlamlı" olduğu gibi, on dokuzuncu yüzyılda da öyle olmaya devam ettiğine dikkat çekiyor. Bkz., Scott, "Kadın İşçi", s. 379-380.

40 Rowbotham, *Hidden from History*, s. 2.

41 Wendling, Marx'ın bu bölümlerde kadınları anmamasında bir sorun görmez; Marx'ın ip eğirme ve dikişte kadın emeğinden bahsettiği diğer paragraflarla bağlantı kurulabileceğini ileri sürer. Wendling, "Second Nature: Gender in Marx's *Grundrisse*", s. 360.

42 Engels *İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu*'nda şöyle yazar: "Makineler gel-

fabrikalarda da esas olarak kadınlar çalışmıştı. İlk tekstil fabrikaları kırsal bölgelerde kurulmaya başlamıştı zira bu yörelerde kadınlar yüzlerce yıldır biriktirdikleri yün eğirme ve dokuma bilgisini hâlâ haizdi. Böylece kapitalistler kentlerdeki loncaların direnciyle karşılaşmadan, kadınlarla çocukları ucuza çalıştırabilmişti.⁴³

Kadınlar, yüzyıllar boyunca şifacı, ebe olarak yahut başka şekilde sağlık hizmetlerinde de önemli görevler üstlenmişlerdi.⁴⁴ Zamanla zanaat kollarının çeşitlenmesi ve kentlerin gelişimi ile kadınların işleri de çeşitlenmeye başladı.⁴⁵ Loncaların, mahkemelerin, kilisenin vs. tuttuğu kayıtlar, gelişen ve renklenen kent yaşamında kadınlar için yeni çalışma alanlarının yaratıldığını ortaya koyuyor. Yukarıdaki işlere ek olarak kadınlar bira üretiminde,⁴⁶ fırınlarda, yağ üretiminde çalıştılar; taşçılık, sıvacılık, marangozluk yaptılar; bu loncalara da üyeydiler. Kadınların işleri sadece haneyle sınırlı

meden önce hammadde işçinin evinde eğiriliyor, işçinin evinde dokunuyordu. Kadın ve kız çocuk, babanın dokumada kullanacağı ipliği eğiriyor ya da baba ipliği bizzat kullanmıyorsa satıyorlardı.” Engels, agk, s. 30.

43 Bkz. Heidi Hartmann, “Capitalism, Patriarchy, and Job Segregation by Sex”, 1976, *Signs*, 1 (3): 137-169, s.149. Hartmann kadınların tekrar tekstil fabrikalarına çekilmesini, 17. yüzyıldan itibaren tekstil üretimindeki gelişmelerle açıklar. Yün eğirme işi sanayileşirken ise kadınlar işsiz kalırken, erkek işçi talebi yükselmiştir.

44 Antik Yunan’da bu yana kadınların şifacılıkta ve ebelikteki emek süreci için bkz. Melda Yaman, Aristoteles’in Ebeliği”, *SAV Katkı*, 2016, 3: 26-35.

45 Bu konudaki ayrıntılı bir çalışma için bkz. Deborah Simonton, “Gendering Work in Eighteenth-century Towns”, Margaret Walsh (der.) *Working Out Gender: Perspectives from Labour History* içinde, Ashgate Publishing: 29-48, 1999, s. 29.

46 Kadınların bira üretimindeki ağırlıklı yeri, “biracı” teriminin etimolojik bir değişim geçirmesine de neden olmuştur: “Brewster” kadın bira yapımcısı demektir. Bkz. Rowbotham, *Hidden from History*, s. 2. Erkek bira üreticileri bira üretimi tekeli almak için krala başvurmuş, bira tekeli ele geçince de tüm küçük ölçekli kadın biracıları birayı kendilerinden almaya zorlamışlardır. Hartmann, “Capitalism, Patriarchy, and Job Segregation by Sex”, s. 151.

değildi; kadınlar sanayi öncesinde de hanenin dışında düzenli çalışmaktaydılar: Pazarlarda ürünleri satar; dadı veya çamaşırcı olarak başka hanelerde iş görür; ipek, dantel, bez, metal ürünler ve hırdavat yapıp satar; şifacı olarak hane hane dolaşırlardı.⁴⁷

Emek etkinliklerinin çeşitlenmesi kadınları bağımsızlaştırmış, toplumsal saygınlıklarını artırmıştı. Ancak, ne denli bağımsızlaşsalar da hem hane içinde hem de işliklerde erkeklerin gözetimi ve denetimi altındaydılar. Çoğu işlikte kadınlar kocalarına yahut babalarına tabiydi; erkeklerin yardımcıları statüsündeydi.⁴⁸

Kapitalizmin şafağında ücretli işin yavaş yavaş ortaya çıkmasıyla birlikte, erkekler kadınları sıkıştırıldıkları emek alanlarından da dışlamaya başladı. Zira, zanaat üretiminin gerilemesi, -erkek-zanaatkârlarda eski konumlarını ve statülerini kaybedecekleri korkusu doğurmuştu. Zanaatkâr erkeklerin konumlarını korumak amacıyla gösterdiği ilk refleks, vasıflı/vasıfsız emeği cinsiyete göre ayırmaktı: vasıflı emeği erkek emeği, vasıfsız, düşük statülü emeği kadın emeği olarak yeniden tanımladılar. İşbölümünün bu yeniden inşasına, kadınlığın, iffet, namus gibi ahlâki normlarla yeniden tanımlanması eşlik etti; bu süreçte annelik ve çocuk bakımı da yeni anlamlar/içerikler edindi; böylece kadınlar ücretli işin, özellikle de vasıflı işin dışında tutuldu.⁴⁹ Nihayetinde, on altıncı yüzyıldan beridir süregiden çekişme sonunda erkekler kadınların zanaatlarının büyük kısmına el koydu.⁵⁰ Bu dönüşüm kadınların üzerindeki ata-

47 Bkz. Scott, “Kadın İşçi”, s. 377. Scott 1599’da Ealing’de (İngiltere), 15-19 yaş arası kadınların dörtte üçünün hizmetçi olarak çalışarak, ebeveynlerinden uzak yaşadığı bilgisini aktarıyor. Agk, s. 378.

48 Hartmann, “Capitalism, Patriarchy, and Job Segregation by Sex”, s. 152-53.

49 Simonton, “Gendering Work in Eighteenth-century Towns”, s. 36-37.

50 Tıp biliminin şifacılığın yerini aldığını ve kadınların bilimsel eğitimden dışlandığını biliyoruz. Bu konuda Silvia Federici’nin kapitalizmle birlikte emek gücünün dönüşümü ile kadınların şifacılığın yanı sıra çeşitli zanaatlardan kovulmasını anlattığı muazzam yapıtına bakılabilir. Silvia Federici,

erkil baskıyı güçlendirdi. Yeni düzenlemeler, işin yeniden tanımlanması ve kadına getirilen sınırlamalar, kadınların üzerindeki baba ve koca otoritesini pekiştirdi.⁵¹ Kadınlar zanaat üretiminden ve loncalardan kovuldukça, ev işlerine ve erkeklerin hâkimiyeti altındaki hanelere kapatıldı.⁵²

Erkekler ücretli işçi haline gelirken, Marx'ın "sermayenin emeği biçimsel tahakkümü" dediği koşullarda, erkek emek gü-

Caliban ve Cadı, Çev. Ö. Karakaş, İstanbul: Otonom, 2011. Federici, cadı avının tıbbın profesyonelleşmesiyle birlikte ortaya çıkmasına dikkat çeker. Akademik eğitimden geçen tıp uzmanları sağlık hizmetini tekelleştirmeye çalışırken, şifacı cadılar önlerine çıkan en güçlü rakiptir. Bu bakımdan profesyonel sağlık hizmeti sunanların cadı avında nesnel çıkarları bulunmaktadır. Federici, agk, s. 47. Kadınlar sadece şifacılıktan kovulmadı; çeşitli zanaatlardan men edildiler. Sadece şifacılık değil, mayalama da uzun dönemlerden beri kadın işiyken, on yedinci yüzyıla doğru kadınlara yasaklanmıştı. Erkekler kadınların gösterdiği direnişe karşın mum imalatında da kadınların yerini almıştı. Kadınların belirli meslekleri yapmasını engelleyen kuralların getirilmesiyle kadınlara karşı yasal bir savaş da açıldı. Rowbotham, *Hidden from History*, s. 2. Bu örnekler çoğaltılabilir. Bu konuda ayrıntılı araştırmalar yapılmıştır: Bkz. Claudia Opitz, "Geç Ortaçağ'da Yaşam", P. S. Pantel (der.) *Kadınların Tarihi*, I. Cilt içinde, Çev: Ahmet Fethi, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul: 255-301, 2005; Heather Swanson, "The Illusion of Economic Structure: Craft Guilds in Late Medieval English Towns", *Past & Present*, 1988, 121: 29-48, s. 39; Simonton, "Gendering Work in Eighteenth-century Towns".

51 Simonton, "Gendering Work in Eighteenth-century Towns", s. 41.

52 Loncaların dağılıp, yeni bir iş ilişkisinin başladığı dönemde ilk işçileşenler erkeklerdi. Hartmann ilk birikim sürecinde, ücretli –erkek- emek gücünün oluşumu ile üretim ölçeğinin büyümesinin, kimi bakımlardan kadınları erkeklerden daha ciddi etkilediğini yazmaktadır. Erkeklerin bir kısmı önceki süreçlerde işçileştikleri için, çitleme onların emek süreçlerini çok etkilemedi; ancak kadınlar yapageldikleri işlerden, yani mandıracılık, yün eğirme ve dokumacılık, bağ bahçe ekimi gibi haneyle bağlantılı üretimlerden dışlandı. Böylece hem haneler ihtiyaçlarını karşılayan ürünlerin önemli bir bölümünden oldu, hem de kadınlar ürün fazlasını pazarlarda satarak elde ettikleri geliri yitirdi. Hartmann, "Capitalism, Patriarchy, and Job Segregation by Sex", s. 147-48.

cünün ihtiyaçlarının neredeyse tamamı, kadınların hane içindeki emek süreciyle karşılanıyordu. Michele A. Pujol, “kadınların üretim ve yeniden üretim emekleri olmasaydı erkeğin bütün ihtiyaçları karşılanabilir miydi” diye sorarken ne kadar da haklıdır.⁵³ Bu dönemde kadınlar hanelerin etrafındaki küçük bahçeleri ekerek, ihtiyaç ürünlerini ev içinde üreterek, ürün fazlasını pazarlarda satarak, çocukları büyütüp, yaşlılara bakarak, hem hanenin ayakta kalmasını sağlamış hem de erkeklerin emek gücünün yeniden üretim gereksinimlerini karşılamıştır.⁵⁴

Makine, Toplumsal Üretim ve Kadın Emeği

O halde makine kadınların ilk defa toplumsal üretimde aktif failer olmasının yolunu açmış değildir; kadınlar her daim toplumsal üretim sürecinin asli bileşenleri olagelmışlerdir. Şimdi değişen şey işbölümüdür; işbölümündeki dönüşüm kendiliğinden ve doğal bir işleyişmiş gibi görünse de, kadınların emek süreci, yüzlerce yıldır, erkeklerle mücadele içerisinde şekillenmektedir. Kapitalist işbölümü de, ataerkil eşitsizlik temelinde inşa olmuştur.

Bununla birlikte makine, birçok üretim alanında kas gücüne ihtiyacı ortadan kaldırarak kadınların ücretli işgücüne katılmasını kolaylaştırmıştır kuşkusuz.⁵⁵ Zira makine işi kolaylaştırdıkça,

53 Michele A. Pujol, *Feminism and Anti-Feminism in Early Economic Thought*, Edward Elgar Publishing, 1992, s. 17-18.

54 “Kocanın ve çocukların emek güçlerinin piyasada satılabilmesi için, kadınların, bunu, meta öncesi bir üretim biçimi olan ev içi emeğiyle yeniden üretmeleri gerekir. Ben, buna, ‘temel birikim’ diyorum. Çünkü günümüzde bile, sermaye birikimi ancak bu birikim temelinde gerçekleşmektedir” Andree Michel, *Feminizm*, Çev.: Şirin Tekeli, Kadın Çevresi Yayınları: İstanbul, 1984, s. 87. Ayrıca bkz. Wally Seccombe, *A Millennium of Family Change: Feudalism to Capitalism in Northwestern Europe*, Verso, 1992.

55 Claudia Leeb, bunun Marx’ın erkek kadın (güçlü / zayıf) zıtlığında temellendirdiği görüşündedir; Leeb’e göre Marx *Kapital* boyunca bu zıtlığı güç-

vasıflı emek yerine vasıfsız emek ihtiyacını artırmıştır. Böylece makine emek gücünün hüner derecesini düşürmüş; “uzmanlaşmış işçiler arasındaki manüfaktürü karakterize eden hiyerarşinin yerini, otomatik fabrikada, makinelerin yardımcıları olan işçilerin yapmak durumunda oldukları işlerin eşitlenmesi veya aynı düzeye indirilmesi eğilimi” almıştır; “parça-işçiler arasında yapay olarak üretilmiş farklılıklar yerini, özellikle yaş ve cinsiyetten ileri gelen doğal farklılıklara” bırakmıştır.⁵⁶ Hartmann bu nedenle, “makine, vasıfsız emek ve kadın işçiler bir arada olmuştur,” diye yazar.⁵⁷

Ancak makineyle işin kolaylaşması, kadınların fabrikalara akın etmesinin tek sebebi değildir.⁵⁸ Tarihte bir işin bir aletle kolaylaşmasıyla kadın işi haline gelmesi enderdir. Tersine, insanlık tarihi, kadınların yapageldiği işlerin, bir emek aracının icadıyla daha kolaylaştığında erkek işi haline geldiğini gösteren onlarca kanıtla doludur.⁵⁹ Güçlü ataerkil ilişkilerin varlığında ve ayrıca kadınların

lendirmiştir. Claudia Leeb, “Marx and the Gendered Structure of Capitalism”, *Philosophy Social Criticism*, 2007, 33: 833-859, s. 848.

56 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 401.

57 Hartmann, “Capitalism, Patriarchy, and Job Segregation by Sex”, s. 161.

58 “Kadın işçi, makineleşme ona [kadına] daha önce var olmayan ... işler yarattığı için değil, daha çok sanayi devriminin seyri içinde sorun yaratan ve göze çarpan bir figür haline geldiği için, sanayi devriminin bir ürünüydü.” Scott, “Kadın İşçi”, s. 374.

59 Gordon Childe, ilk buğday tohumlarını ekerek tarımı başlatan kadınların toprağı kendi güçleriyle sürerken, sabanın icadıyla tarımdan kovulduklarını; sabanla tarlayı sürmenin erkek işi haline geldiğini yazar: “Saban ... kadınları en ağır işten kurtardı, fakat bununla birlikte kadınları taneli ürün yetiştirme alanlarındaki tekellerinden ve bunun kendilerine sağladığı üstün toplumsal statüden etti. Barbar toplumlar arasında toprak parçalarını çapayla işleyen kimseler genellikle kadınlar iken, tarlaları sürenler erkeklerdir. Ve hatta en eski Sümer ve Mısır belgelerinde, sabancılar gerçekten erkeklerdir.” Gordon Childe, *Tarihte Neler Oldu*, Çev. Alâeddin Şenel ve Mete Tunçay, Kırmızı Yayınları, 2009, s. 97. Marx’ın kendisi de *Kapital*’de bir örnek verir: Yunan şairi Antipatros, tahıl öğütme için icat edilmiş olan su değirmenini, üretim işinde kullanılan bütün makinelerin bu ilk basit biçimi-

çeşitli zanaatlardan itilip, hanelere kapatıldıkları verili iken, kadınların ücretli iş arayabilmesinin bir nedeni de, büyük ihtimalle, hanenin gelirinin düşmüş olmasıdır; evin ekmek getireni erkeğin (genellikle koca) gelirinin hane halkının ihtiyaçlarını karşılamaya yetmemesidir. Engels, örneğin, birçok ailenin, kadını da kocası gibi dışarda çalışmak zorunda bıraktığı yoksulluktan bahseder.⁶⁰ O halde makineler, kadınların yeniden toplumsal üretime katılması sürecinin tek sebebi değildir; bu süreci hızlandırmış ve kolaylaştırmış olmalıdır.⁶¹

Erkek işçinin norm kabul edilmesi ve kadınların gelirinin hane (koca) gelirine katkı olarak görülmesi, kapitalistlerin kadınları ucuzlaştırmak için çalıştırabilmesini olanaklı kılmıştır. Scott, kadınların ücretli işçi haline gelmesinin, önlemez bir sanayi sürecinin meyvesi olmadığını, en azından kısmen emek maliyetiyle ilgili hesapların bir sonucu olduğunu yazar.⁶² Kadınlar ucuzlaştıırılabilirdikleri kadar, itaatkâr bir emekçi kitlesi de oluşturduğu için, kapitalist için erkek emeğine

ni, kadın kölelerin kurtarıcısı ve altın çağın başlatıcısı olarak selamlamıştı. Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 391. Belki de tam da bundan sonra değirmencilik erkek işi haline geldi.

60 Engels, *İngiltere’de İşçi Sınıfının Durumu*, s. 143.

61 Heather A. Brown bu bağlamda çelişkili bir yorum yapar; “kadınların fiziksel zayıflıkları makineyle aşılmış olsa da olmasa da”, der, Marx’ın en önemli saptaması, kadınların işgücüne katılımın önündeki en büyük engelin makineleşmeyle aşılmış olduğudur. “Böylelikle kadınlar, doğa tarafından, ev içinde kalmaya zorlanamaz olmuştur.” Brown, *Marx’ta Toplumsal Cinsiyet ve Aile*, s. 123-24. Bu sözler iki bakımdan problemli; ilkin anlaşılan Brown’a göre, kadınların işgücüne katılmasının önündeki en büyük engel “doğasıdır”; yani zayıflığıdır. İkincisi, kadınların fiziksel zayıflıkları makineyle aşılmamışsa, bu “doğal” engel nasıl kaldırılabilir ki?

62 “İster tekstilde, ister ayakkabıcılıkta, ister terzilikte, ister matbaacılıkta olsun, ister makineleşmeyle, ister üretimin saçılmasıyla, ister emek süreçlerinin rasyonelleşmesiyle bağlantılı olsun, kadınların devreye sokulması işverenlerin emek maliyetlerinde tasarruf yapmaya karar vermiş olmaları demekti.” Scott, “Kadın İşçi”, s. 381-382.

göre çok daha tercih edilir olmuştur. Marx kadınların işgücüne katılmasının, sınıf mücadelesini zayıflattığını; işçi sınıfına çok sayıda çocuğun ve kadının eklenmesinin, erkek işçilerin sermayeye karşı manifaktür döneminde gösterebildiği direnci kırdığını yazar.⁶³ Sonuç olarak, bu nedenle, kadınları fabrikalara çeken aynı zamanda sermayedir.

Peki kadınların fabrikalarda hangi koşullar beklemiş; fabrika işinin kadınlara etkisi nasıl olmuştur?

Fabrika İşi ve Kadınların Çalışma Koşulları

Marx'ın *Kapital*'de kadın ve çocuk işçilerin çalışma koşullarını anlattığı bölümleri okurken, döneminin tüm yapıtları gibi, *Kapital*'in de erkek işçilere yazıldığı hissine kapılırız.⁶⁴ *Kapital*'de Marx, erkeği, yani kocayı, ücretli işe girip, karısıyla çocuklarının ihtiyaçlarını karşılayacak “hane reisi” gibi tasavvur etme eğilimindeyken; kadını, çocuklar gibi özgül koruma tedbirlerine ve düzenlemelere ihtiyaç duyan,⁶⁵ bu sefil çalışma koşulları yerine hane içinde ken-

63 Marx kadın işçilerin erkek işçilerden daha uysal olduklarını göstermek için Lord Ashley'den şu alıntıyı yapar: “Bir fabrikatör olan Bay E. bana, mekanik dokuma tezgahlarının başında yalnızca kadın işçi çalıştırdığını; evli kadınları ve özellikle ailelerinin geçimine destek olan aile sahibi evli kadınları tercih ettiğini; bunların evli olmayan kadın işçilerden çok daha dikkatli ve uysal olduklarını; gerekli geçim araçlarını tedarik edebilmek için güçlerini son zerresine kadar harcamak zorunda kaldıklarını anlattı. Böylece birtakım erdemler, kadın karakterine özgü erdemler, kadınlara zarar vermeye başlıyor; kadın doğasındaki ahlak ve incelikle ilgili her şey kadının köleleşmesine ve acı çekmesine yol açan araçlar haline getiriliyor.” Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s.386. Brown ise, Marx'ın, işçi hareketinin başarılı olabilmesi için, kadınları eşitleri olarak görmesi gerektiği konusunda net olduğunu; bu tezinin sadece *Kapital*'de geçtiğini iddia eder. Brown, *Marx'ta Toplumsal Cinsiyet ve Aile*, s. 148.

64 Marx yapıtı boyunca tekil işçiye anarken “er” (o, erkek) sözcüğünü kullanır.

65 Rubel de benzer bir yorumda bulunuyor; bkz. Rubel, “The Emancipation of Women in the Works of Marx and Engels”, s. 335.

dinden beklenen “görevleri” ifa etmesi uygun düşen, karı ve anne olarak görmek eğilimindedir.⁶⁶

Erkeklerin yanı sıra kadınların da fabrikalara çekilmeye başlaması, kadınlarla erkekler arasındaki eşitsiz ilişkinin yeni bir biçim almasına sebep olmuştur. Bir yandan, makineyle birlikte işin vasıfsızlaşması kadınları da içerecek biçimde tüm işleri eşitleme eğilimi yaratırken, öbür yandan kadınların, ataerkil eşitsizliklerce yaratılan toplumsal konumu, kapitalistlerin kadınları erkeklerden daha güç koşullarda, daha ucuza çalıştırmasına ve kadın emeğini daha yoğun sömürmesine olanak sağlamıştır. Fabrika işi bir yandan kadınların emeğini ücretlendirdiği, daha geniş toplumsal ilişkiler içine soktuğu için özgürleştirmekteyken, öbür yandan ücretli işle ücretsiz bakım işi kıskacında kadınların yaşamını cehenneme çevirmiştir.

Marx çeşitli raporlardan, canlı örneklerle tam da bu koşulları anlatır; ancak kadınların içinde bulunduğu sefaleti bir başka *bakış açısından* resmeder. Marx kimi zaman yorum yapmadan kimi zaman kendi yorumlarını katarak raporlardan alıntılarla kadın işçileri anlatır. Çoğu paragrafta Marx, içinde yaşadığı topluma (okuyucuya), bu toplumun kendi normlarından sermayenin kötülüklerini aksettirmeye çalışır gibidir; ama kimi zaman raporlardan aktardığı yorumlarla Marx’ın düşünceleri birbirine karışır; öyle ki, zaman zaman Marx’ın da raporlardaki ahlâkçı ve cinsiyetçi ifadeleri onayladığı hissine kapılırız.

66 Kuşkusuz Marx karı koca ilişkisinin, görevlerin farklılaşmasından ibaret olmadığını; egemenlik ve tabiyet ilişkileriyle kol kola yürüdüğüünün bilincindedir. Kadınların fabrika işine katılmasına ilişkin kimi yorumlarından bunu görürüz. Örneğin, kocanın fabrikada çalışırken kendi emek gücünü sattığını; şimdi ise karısıyla çocuğunu sattığını, yani “köle tüccarı” olduğunu yazar. Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 380. *Bu sözler; hem cinsiyete dayalı işbölümünü hem de bu işbölümünün eşitsiz ve bakışımsız niteliğini* özetler.

Bu raporlarla Marx, fabrika işinin kadınlara erkeklerden farklı biçimde etkide bulunduğunu gösterir. Bunun sonuçları, kadınların daha kötü çalışma koşullarına ve daha düşük ücretlere maruz kalması; “kadınlıktan” uzaklaşmaları; ahlâki dejenerasyona uğramaları ve hane içi görevlerini aksatmalarıdır.

Marx’ın aktardığına göre pek çok iş kolunda işçiler, yetişkin erkek ve kadınlarla, her iki cinsten çocuklardan meydana gelir. Çalışma saatleri genellikle çok uzundur; pek çok iş yerinde emek süreci “altı iş gününün 24’er saatlerinin yanı sıra pazar günlerinin 24 saatlerini de kapsar.”⁶⁷ Çalışma alanı ise sağlıklı, hijyenden uzak ve havasızdır. Kadın çalışan sayısının hayli yüksek olduğu dikiş atölyeleri, bunlardan sadece biridir: Dikiş makinesinde çalışan kızların çalışma süresi uzun, işleri sağlığa zarar vericidir. Kunduracılık, korsecilik, şapkacılık vb. gibi iş kollarında atölyeler dar ve haddinden fazla kalabalıktır.⁶⁸ Bir komisyon raporuna göre; iş yerleri basık tavanlıdır; 30-40 kadın bu daracak alanlarda birlikte çalışır; ütülerin kızdırılması için kullanılan gaz sobaları korkunç bir sıcaklık yayar; işin nispeten hafiflediği zamanlarda bile, “bu tür iş yerlerinde düzenli olarak her gün üç veya dört kişi bayılıyor.”⁶⁹

Kadınlar bu işliklerde erkeklerden daha düşük ücretlerle çalıştırılırlar. Marx cinsiyetin yaşla birlikte ücretin belirleyici öğelerinden biri olduğunu yazar. Marx, ücret tanımını ve hanenin diğer

67 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 252.

68 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 451.

69 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 451. Engels de benzer gözlemlerde bulunmuştur. Engels’e göre fabrika işi çeşitli sağlık sorunları doğurmaktadır: kemik deformasyonları, çeşitli hastalıklar, çocuk düşürme hayli yaygındır. “Kadınlar için gecelere kadar çalışıp, ertesi sabah doğum yapmak epey yaygındır; bebeklerin fabrikanın içinde makinelerin ortasında doğması alışılmadık değildir.” Engels, *İngiltere’de İşçi Sınıfının Durumu*, s. 198.

üyelerinin istihdama katılmasının sonuçlarını, erkek işçiyi merkeze alarak oluşturduğunu söyleyebiliriz. Marx’a göre emek gücünün değeri, yalnızca bireysel yetişkin işçinin yaşamsal ihtiyaçlarının değil, işçi ailesinin yaşamsal ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli olan emek-zaman ile belirlenir. Açık ki burada söz konusu olan yetişkin erkek işçidir. Hane içindeki farklı emek güçlerinin, örneğin kadın emek gücünün ücretli iş edinmesinin, işçi ailesinin yeniden üretim maliyetinde ve yetişkin erkek işçinin emek gücünün değerinde büyük fark yarattığını yazar;⁷⁰ zira makine, kadınları fabrikaya çekerek, yetişkin erkek emek gücünün değerini düşürmektedir.⁷¹

İşçi ailesinin bütün üyelerinin emek piyasasına çıkmasının sermaye için kârlı sonuçlar doğurduğuna da dikkat çeker: böylece yetişkin erkeğin emek gücünün değeri işçinin bütün ailesine dağılır ve onu değersizleştirir. Böylece ailenin yaşayabilmesi için, sadece –erkek-işçinin değil, karısının ve çocuklarının da emek gücü satılmaktadır. Ne var ki, ücretli iş gerekli emek zaman ile birlikte artı zamanı da içerdiğinden, şimdi erkek işçinin yanı sıra karısı ve çocukları da artı emek zaman harcamaktadır. “Böylece, makine daha başından itibaren sermayenin asıl sömürü alanı olan beşeri sömürü malzemesini çoğaltmakla kalmaz, aynı zamanda sömürü derecesini de yükseltir.”⁷²

Marx’ın erkek işçinin ücretini “aile ücreti” biçiminde tarif eden, erkek işçiye odaklanan ücret tartışması feminist yazında cinsi-

70 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 495.

71 Marx 1861-63 *defterlerinde* de kadınların emek gücüne çekilmesinin yetişkin erkek emek gücünün değerini düşürdüğüne dikkat çekmiştir. Kadınların ve çocukların beslenme giderleri –erkek- emek gücünün değerinin belirlenmesinde rol oynadığı için, bu emek gücünün değeri, kadınlarla çocukların iş gücüne çekilmesiyle de düşürülebilir, diye yazmıştır. Karl Marx, *Marx Engels Collected Works*, Cilt: 30, Lawrence & Wishart, 2010, s. 46.

72 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 379.

yetçi ve ataerkil eşitsizlikleri pekiştirici bulunarak, eleştirilmiştir.⁷³ Chattopadhyay ise, Marx'ın ücret teorisinde cinsiyetçi yahut ataerkil bir formülasyon bulunmadığını ileri sürer; Chattopadhyay'a göre, cinsiyet rolleri tersine dönmüş olsaydı, yani, hane içindeki görevleri kadınlar değil de erkekler yerine getirseydi ve kadınlar sadece ücretli emekçi olsaydı, bu durumda yine aynı sermaye mantığı uygulanacaktı.⁷⁴ İyi de, kadının hane içindeki işlerden sorumlu tutulup, erkeklerin ücretli işe girmesi, zaten ataerkil sistemin sonucu olduğu için, bu işbölümünü verili almak ve değişmesi yönünde politik argümanlar üretmemek, ataerkil bakışı yeniden üretmek anlamına gelir. Kadınlarla erkeklerin emeklerini eşit görmek, yani hem hane içindeki "görevlerin" kadınlarla erkekler arasında eşitlikçi paylaşımını hem de kadınlarla erkekler için çalışma koşullarının eşitlenmesini savunmak ise, ataerkil bakış açısının dışına çıkmayı gerektirir.

Marx'ın raporlardan aktardığı pasajlar, fabrika işinin kadınların sağlığını bozduğu kadar, "kadınsılığını" da bozduğunu ileri sürer. Bu pis ve hijyenden uzak çalışma koşulları, uzun çalışma saatleri ve özellikle madenler, kadınları kadın olmaktan çıkarır: "Giyimleri ile onlardan [erkeklerden] hemen hemen hiç ayırt edilmeyen, pislik ve dumandan tanınmaz hale gelen bu kadınlar", diye aktarır Marx, "kadınlığa yaraşmaz bu işin kaçınılması hemen hemen imkansız bir sonucu olarak, kendilerine saygılarını kaybetmelerinin sebep olduğu bir karakter soysuzlaşmasına uğrar."⁷⁵ Tarım işçilerini tasvir ettiği örneklerden birinde de Marx, kız ve oğlan çocuklarla birlikte gruplar halinde çalışan evli kadınların, köylerinden miller-

73 Vogel'e göre de Marx'ın emek gücünün değeri hususundaki görüşleri hayli eksiktir. Vogel, *Marxizm ve Kadınların Ezilmişliği*, s. 125.

74 Chattopadhyay, *Marx's Associated Mode of Production*, s. 93.

75 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 252.

ce uzaklara gittiğini; kadınların kısa iç eteklik, gömlek ve çizme ve bazen pantolon giymiş olduklarını anlatır.⁷⁶ Brown, Marx'ın bu sözlerini önce, kadınların işgücüne katılmasının hem olumlu hem de olumsuz sonuçlarına değinmesi olarak yorumlar.⁷⁷ Claudia Leeb ise, Marx'ın bu ve benzer satırlarda işçi kadınları, “gerçek dişi” burjuva kadın karşısında, “erkekleşmiş kadın” olarak aşağıladığını öne sürer.⁷⁸ Marx, bu satırlarda kadınları, kadınlıklarından çıkmış olarak tasvir etmişse de, bu satırların onları aşağıladığını söylemek güçtür. Brown, Marx'ın bu ahlâkçı savrulmaları karşısında Leeb'e hak verir; hatta kesinlikle muhafazakâr/Viktoryen ahlâkçılığa kapıldığı kanaatindedir.⁷⁹

Marx'ın aktardığına göre bu işçi kadınlar kadınlıktan çıkmakla kalmaz, erkeklerle “ahlâksız” münasebetlere de girerler. Bunun başlıca sebeplerinden biri, kadınlarla erkeklerin bir arada çalışmasıdır. *Kapital*'de buna birçok kez değinir. Örneğin Marx İngiltere'de birçok madenci kasabasında, genç kızlarla kadınların kömür ocaklarında ve kok kömürü elde etme işinde erkeklerle birlikte gece gündüz çalıştırıldıklarını aktarır. Bu çalışma ortamları her türlü ah-

76 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 382-83. Marx bir başka örnekte 15 saate ulaşan uzun çalışma süresi sonrasında, dinlenme saatlerinde, genç erkek işçilerin meyhaneye, genç kadın işçilerinse kerhaneye sürüklendiğini anlatır. Marx, agk, s. 283. Erkek işçilerin dinlenme zamanında meyhaneye gitmesi anlaşılırsa da, kadın işçilerin neden kerhaneye gittiği anlaşılmazdır.

77 Brown, *Marx'ta Toplumsal Cinsiyet ve Aile*, s. 128.

78 Leeb, “Marx and the Gendered Structure of Capitalism”, s. 835. Leeb'e göre bu bakış, aynı zamanda, kadını arzulayan bir bakıştır; geleneksel kadın imajına tam da oturmayan bu kadınlara duyulan bu arzu, bu kadınların aşikâr “ahlâksızlığı” ile gölgelenmiştir. Leeb, agk, s. 850.

79 Brown, *Marx'ta Toplumsal Cinsiyet ve Aile*, s. 129. Bu bağlamda Marx'ın şu sözleri çarpıcıdır: “Kaba bir özgürlük, gürültülü bir neşe ve açık-saçık bir umursamazlık, ekibe bir çekicilik kazandırır.” Karl Marx, *Capital*, Cilt: I, İngilizceye çeviren: Samuel Moore ve Edward Aveling, Progress Publishers, Moskova, *Marxists Internet Archive*, 2015, s. 481.

lâksızlığa gebedir.⁸⁰ Marx tarım işçisi kadınları tasvir ettiği yukarıda alıntıda, bu kadınların çok güçlü ve sağlıklı görüldüğünü; ama “alışkanlık haline gelmiş hafiflik ve ahlak düşkünlüğü ile bozulmuş” olduklarını aktarır.⁸¹

Marx’a göre kadınların bu “ahlâk bozukluğunun” bir sebebi de kadınların bağımsız tavırlarıdır. Zira, fabrikada çalışmak kadınları bağımsızlaştırmıştır. On dokuzuncu yüzyılda ücretler ne denli düşük olursa olsun, diyor Rowbotham, kızların genç yaşlarında bile evi terk edip, erkeklerle yaşam kurabilmesine olanak sağlıyordu.⁸² Kadınların ücretli emek-gücüne katılımı, hane dışında başka bir hayatın yanı sıra, ücretle gelen özgüvenle birlikte kadınları özgürleştirirken, hane içindeki erkeğin otoritesinin zayıflamasına sebep olmuştu.⁸³ Marx bu dönüşümü nasıl yorumlamıştır? Bu satırlarda bunu anlamak güçtür. Marx, kadınların bağımsız tavırlarını kınamıyorsa da olumluyor gözükmemektedir.⁸⁴ Engels de *İngiltere’de İşçi Sınıfının Durumu*’nda, kadının hane içinde yükselen otoritesinden rahatsız görünür.⁸⁵ Engels, kadınların hanenin para kazananı oldu-

80 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 252.

81 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 383.

82 Rowbotham, *Hidden from History*, s. 57.

83 Rowbotham, kadınların işçileşmesinin yarattığı ataerkiye başkaldırının, işçi sınıfından kadınlar ve erkekler arasında ufak da olsa bir karşı tepkiye sebep olduğunu anlatır. Çünkü, kapitalizm eril otoriteyi bulanık ve insani olmayan bir biçimde parçalamaktadır; bu sarsıntı karşısında işçi sınıfından kadınlar ve erkekler, eski ilişkilerin dağılmasına; kadınlar erkekler ve çocuklar arasındaki bağların zayıflamasına direnç göstermiştir. Rowbotham, *Hidden from History*, s. 55.

84 Leeb, Marx’ın aile yapısının erozyona uğramasından değil, kadınların bağımsızlaşmasının erkek egemenliğini tehdit etmesinden korktuğunu savunur. Leeb, tam da bu noktada Marx’ın politik felsefesine, daha önce rastlanmayan bir biçimde, yeni bir öge kattığını ileri sürer: ahlâki müdahale. Leeb’e göre Marx, erkek işçilerin aklıyla ilgiliyken, kadın işçilerin bedenleriyle, daha açık söylenirse cinsellikleriyle ilgilidir. Leeb, “Marx and the Gendered Structure of Capitalism”, s. 849.

85 Engels 19. yüzyıl başlarındaki kapitalizmde ücretli emeğin özgürlüğe değil,

ğunda, kadın erkek ilişkilerinin tersyüz olduğunu görerek şaşırır ve bunu normal aile yapısına ihanet addeder: bu, kocayı erkekliğinden karısını da bütün kadınca niteliklerinden yoksun bırakmaktadır. Bu gözlemler ve deneyimler Engels'in muazzam bir teorik yoruma varmasını sağlar. Şöyle akıl yürütür Engels; kadının fabrika sisteminin doğal sonucu olarak kocası üzerinde egemenliği insani, doğal değilse, erkeğin karısı üzerindeki önceki egemenliği de insani, doğal olmamalıdır.⁸⁶

Marx kadınları böylesi ahlâki dejenerasyona sürükleyenin sermaye olduğunun farkındadır ve kadınların ücretli çalışmasına karşı değildir kuşkusuz; hatta Enternasyonal Genel Konseyi'nin daha önce andığımız toplantısında, makinelerin toplumsal sonuçları üzerine yaptığı konuşmasında, *Kapital*'de kadınların emek sürecine ilişkin olumsuz görünen tavrını açıklamak ihtiyacı hissetmiştir.⁸⁷ “Kadınlarla çocukların toplumsal üretime katılmalarının yanlış olduğunu söylemiyorum; söylemek istediğim, onların verili koşullar altında çalışmak zorunda kalma biçimlerinin iğrenç olduğudur.” Ne var ki sorun, Marx'ın bu yeni ilişki biçiminden rahatsız görünmesi; raporlarda bu dönüşümlerin sonuçlarına getirilen ahlâkçı ve muhafazakâr görüşleri eleştirmeden, en hafifinden sessiz kalarak

kadınla erkeğin ekonomik koşulların değişmesine sebep olduğunu; kadınla erkeğin bundan böyle sevgi ve ilgiyle değil, ekonomik ihtiyaçlarla birbirine bağlandığını yazar. Engels, evli kadınların fabrikada çalışmasıyla aile yaşantısının alt üst olduğunu; toplum aileye dayalı bir yapı arz ettiğinden, ailenin dağılmasının hem anne babalar hem de çocuklar için ahlak bozucu sonuçlar doğurduğunu yazar. Engels, *İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu*, s. 181-83.

86 Engels, *İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu*, s. 183.

87 Marx, dokuz yaşından büyük çocukların da zamanların bir bölümünde toplumsal üretime katılmaları gerektiğini ileri sürer. Marx, “On the Consequences of using Machinery under Capitalism”, s. 382.

aktarmasıdır.

Şimdi de Marx'ın işçi kadınların çalışma koşullarını değerlendirirken, kadınları nasıl erkekler gibi “yansız” emekçiler olarak ele almadığını; aksine kadınları, onlara yüklenen çocuk bakımı, yaşlı bakımı, hane temizliği ve yemek yapımı gibi yeniden üretim işleriyle beraber düşündüğünü görelim.

Ücretli İş ve Toplumsal Yeniden Üretim Sürecinde Kadın Emegi

Anneye de bir ücret [ücretli iş] atfedersek, karşımıza ailenin idaresi gibi bir sorun çıkar: Eve kim bakacak? Küçük çocuklarla kim meşgul olacak? Yemeği kim pişirecek, çamaşırı kim yıkayacak, yırtık ve sökükleri kim onaracak? İşçiler her gün bu açmazla karşı karşıyadır.

Édouard A. Ducpetiaux⁸⁸

Marx işçi sınıfı hanelerinde emek ilişkilerinin, sermayenin egemenliği altında, nasıl bir dönüşüm geçirdiğine de dikkat çeker. Kadınlar, ücretli işe girdiklerinde, hane içindeki “sorumluluklarını”, “lâyıkıyla” yerine getiremeyeceklerdir. Marx'ın, Belçika İstatistik Merkez Komisyonu üyelerinden biri olan Édouard A. Ducpetiaux'dan aktardığı yukarıdaki sözler, bu yeni durumu muhteşem bir biçimde özetler. Kadınların ücretli işle gelen görelî özgürleşmesi, kadınla erkek arasındaki ataerkil eşitsizliği ortadan kaldırmamıştır elbette; tersine, hâlâ hane içindeki bu işler kadınlardan beklenmektedir. Bir yandan kadınlar fabrikalara çekilirken, bir yandan da hane içinde çocukları büyütmeli, hane üyelerini beslemeli, yaşlılara bakmalıdırlar. Kadınlar ücretli işle gelen görelî özgürleşme sürecinin

88 “Ten Hours’ Factory Bill. The Speech of Lord Ashley, 15th March”, Lond. 1844, s. 20. Aktaran, Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 647.

keyfine varamadan, kendilerini “çifte vardiyada” ömür tüketirken bulmuşlardır.

Ancak kadınların uzun çalışma saatlerinin varlığında eskiden yapageldikleri bütün işleri yapabilmesi olanaklı değildir kuşkusuz; kadınlar bu işlerin bir kısmından çekilmek durumunda kalmıştır. Hane içindeki bazı “görevlerden” vazgeçmek olanaksızdır; çocukların emzirilmesi gibi. Ancak, kadınlar çocuklarını kendileri gibi 10-15 işçi annenin çocuğuna topluca bakan bakıcılara bırakmaya başlamışlardır. Bunun gibi kadınların “yapması gereken” işlerin bir bölümü, bundan böyle, dışarıdan, meta ilişkileri vasıtasıyla karşılanacaktır. Yani, kadınların emek gücü meta karakteri kazandığında, daha önce karşılıksızca sağladıkları mal ve hizmetlerin bir bölümü de piyasadan elde edilecektir. Marx’ın verdiği örnek dikiş nakıştı: Dikiş, sökük ve yırtık tamiri vb. gibi aile hayatının gerekli kıldığı bazı işlerin yerine hazır metaların konması zorunlu hale gelir:⁸⁹

Ailenin belirli işlevleri, söz gelişi çocukların bakımı ve beslenmeleri vb., tamamıyla ortadan kaldırılamayacağından, sermayenin [emeklerine] el koyduğu anneler, başka şeyleri ikame etmeyi denemek zorunda kalırlar. Dikiş ile söküklerin yamanması gibi hane içi bazı işlerin yerine hazır metaların satın alınması zorunlu olur. Böylece hane içindeki emek harcaması azalırken, para harcaması artar. İşçi ailesinin yaşam masrafları artar ... Buna ek olarak, geçim araçlarının kullanımında ve hazırlanmasında tasarruf ve yargı olanaksız hale gelir.

Bu dipnotta Marx hayli kritik bir yorum yapmış; hane içinde insanın üretimi ve emek gücünün yeniden üretimiyle ilgili mal ve hizmet üretimini dolaysızca kadın emeği ile bağlantılandırmıştır. Kadınların bu işleri karşılıksızca yaptığını da, dolaysız olmasa da dolaylı bir biçimde dile getirmiştir. Çünkü, Marx, kadınlar bu işleri

89 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 379, çeviri gözden geçirildi (karşılaştırın: Marx, *Capital I*, 2015, s. 335).

yapmadığında ailenin bunları piyasadan satın almak zorunda kaldığına; bunun da hanenin harcamasını yükselttiğine dikkat çekmiştir. Dahası Marx, kadınların hane içinde bazı emek etkinliklerinden çekilmelerinin, geçim araçlarının maliyetini arttırdığına da işaret etmiştir. Bu yorum, kadınların hane içindeki karşılıksız emek sürecinin, emek gücünün yeniden üretim maliyetini düşürdüğü varsayımını destekler.

Kadınların zamanlarının büyük bölümünü fabrika işine ayırmak zorunda kalmaları, bebek ve çocukların bakımını gündeme getirmektedir. Toplumun yeniden üretimi, insanın üretimi, gelecek dönemlerin emek gücünün üretimi, şimdi, “risk altındadır”. Marx, kadınların “bu faal ve bağımsız yaşama tarzına olan tutkunluklarının evlerinde perişanlık ve bakımsızlık içinde kıvranan yavrular üzerindeki meş’um etki ve sonuçları karşısında vurdumduymaz bir halleri” olduğunu aktarır.⁹⁰ Bir başka raporun sonuçlarına göre, kadınların ücretli işte çalışması, çocuk ölüm oranlarını yükseltmektedir. Kadınlar çocuklarını iyi beslememekte, onlara kötü davranmaktadırlar; çocuklarına karşı doğal olmayan bir yabancılaşma içindedirler.⁹¹ Marx, ilginç bir biçimde, neo klasik iktisatçılarda yaygın olan bir anlayışa yakın görünür. Örneğin W. Stanley Jevons, benzer raporlardan hareketle, fabrikalarda çalışan kadınları, çocuklarını ihmal ettikleri için suçluyordu.⁹² Marx kadınları suçlayıcı

90 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 383.

91 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 382. Engels de şöyle yazar: Birçok ailede kadın da kocası gibi dışarda çalışmak zorunda bulunuyor; bunun sonucu, çocuğun bütün bütün kendi haline kalmasıdır; çocuk ya eve kapatılıyor, ya bakılması için birinin yanına veriliyor. Bu çerçevede, yüzlerce kaza sonucu ölüyorsa, şaşmamak gerek. Engels, *İngiltere’de İşçi Sınıfının Durumu*, s. 143. Rowbotham on dokuzuncu yüzyılda çocuk ölümlerinin çok yüksek olduğunu; hamileliğin de hayli tehlikeli geçtiğini aktarır. Rowbotham, *Hidden from History*, s. 58.

92 Jevons “Married Women in Factories” (“Fabrikalardaki Evli Kadınlar”) başlıklı yazısında, kadınların istihdama katılmasını bebek ölümü oranlarıyla

hiçbir yorum yapmamıştır kuşkusuz; ancak, sessizce bu sonuçları aktarması düşündürücüdür. Leeb Marx'ın bu bağlamdaki tavrını eleştirir; Leeb'e göre Marx, çocuk bakımını kadınların "doğal görevi" saymakta; bu görevi yerine getirmediklerini düşünmektedir.⁹³ Chattopadhyay'a göre ise Marx kesinlikle böylesi bir tavır içinde değildir. Chattopadhyay, önceki metinlerinden hareketle, Marx'ın şöyle düşündüğünü ileri sürer: Ücretli iş öncesi kadınlar, "evin efendisi" erkeklerin "kölesi" olarak işlev görürken, şimdi sermayenin kölesi haline gelmiştir.⁹⁴

Marx'ın *Kapital*'deki bu gözlemleri, amacı var olanı betimlemek olan bir araştırmacının gözünden yazılısaydı sorun olmayacaktı; ama topluma ve aileye karşı eleştirel bir bakış açısına sahip Marx söz konusu olduğunda, kadın emek gücünün hane içindeki konumunu sorgulaması beklenirdi. Bilimsel bir teorisinin (ve yorumun) inşası, ancak ve ancak, nesnel gerçekliğin eleştirel analizinde temellenebilir –ki Marx sermayenin muazzam eleştirel teorisini böyle inşa etmiştir.

Marx kadınların hane içindeki karşılıksız emeğini, toplumun yeniden üretiminde ve emek gücünün yeniden üretimi sürecinde tartışmaya açabilirdi. Ücretli işle birlikte yeniden yapılanan işbölümünü, bu çerçevede inceleyebilirdi. Marx'ın burjuva toplumunda

ilişkilendirmiş; Birmingham'da erkeklerin çalıştığı bir fabrikada evli kadınlar istihdam edildiğinde on iki bebekten onunun doğduktan birkaç hafta sonra hayatını kaybettiğini ileri sürmüş; kadınları, ücretli işe katıldığında sorumluluklarını yerine getirmedikleri iddiasıyla suçlamıştır. Jevons "üç yaşından küçük çocuğu olan annelerin fabrikalardan ve işliklerden nihai olarak bütünüyle ihraç edilmesini savunacak kadar ileri gidiyorum" diye yazmıştır. W. Stanley Jevons, "Married Women in Factories", *Methods of Social Reform and Other Papers*, Macmillan, 1883.

93 Leeb, "Marx and the Gendered Structure of Capitalism", s. 846.

94 Chattopadhyay, *Marx's Associated Mode of Production*, s. 84.

kadınların çocuk ve yaşlı bakımı ile emek gücünün yeniden üretilmesiyle bağlantılı emek sürecini, *Alman İdeolojisi*'ndeki yöntem önerisinden hareket ederek, bütüncül bir toplumsal yeniden üretim süreci çerçevesinde incelemesinin ne muazzam sonuçlar doğurabileceğini bir düşünün.

Marx'ın sermayenin, yani emek sömürsünde temellenen bu eşitsizlik sisteminin analizini sunarken, elindeki teorik araçlara ve göstermeye çalıştığım öngörülerine rağmen, kadın emeğinin eşitsiz konumunu çözümlenemesi, kadınların toplumsal konumunun analizinde politik ekonominin eleştirel tahlilinin yeterli olmadığını; erkek egemenliği sistemini, ataerkiyi de analize dâhil etmek gerektiğini ortaya koymaktadır. Sınıf analizinin kifayetsiz kaldığının apaçık görüldüğü bu durum, ayrıca, sınıf politikasını aşan bir başka politik bakışa daha ihtiyaç olduğuna işaret eder; **feminist politika**. O halde kadınların burjuva toplumundaki emek süreçlerinin bütününe incelemek için, Marksist analizi ataerkiyle birleştiren bir teoriye, sınıf politikasını feminist politikayla eklemleyen bir bakışa ihtiyaç vardır.

Marx'ın döneminde feminist politikanın henüz gelişmemiş olması, Marx'ın tavrını anlaşılır kılabılır. Bu çerçeveden bakınca, Marx'ın *Kapital*'de Aristoteles'e yönelttiği eleştirinin bir benzerini, şimdi bizzat Marx'a yöneltebiliriz: Marx'ı analizini ileri gitmekten alıkoyan, içinde yaşadığı nesnel koşullardır; genel olarak insan emeği oldukları için ve oldukları ölçüde kadınlarla erkeklerin -ve emeklerinin- eşit ve eş değerde olmaları, kadınlarla erkeklerin eşitliği kavramı halkın bir ön yargısı haline gelerek yerleşiklik kazanmadan çözülemez.⁹⁵

95 Marx Aristoteles'i değerli tözünün emek olduğunu göremeyişi nedeniyle eleştirmiş; Aristoteles'i sınırlayanın yaşadığı dönemin nesnel koşulları olduğunu açıklamıştı: "Değer ifadesinin sırrı, yani genel olarak insan emeği

Bununla birlikte, Marx'ın, yıllar önce, toplumsal üretime ilişkin geliştirmiş olduğu bütüncül yaklaşıma ve kadınların özgürleşmesini sorunsallaştırmış olmasına rağmen, *Kapital*'de, toplumsal yeniden üretimi ve kadınların özgürleşmesini konu etmemesi ise, Marx'ın "kadın meselesi" çerçevesinde, önceki yapıtlarından geriye düştüğünü gösterir. Marx bunun sonucunda ne kadınların hane içindeki yüklerden kurtulmasını, ne erkeklerle birlikte üstlenecekleri yeni bir işbölümünün inşasını ne de bu işlerin kamusallaştırılmasını önerir. Bu nedenle, Marx'ın, *Kapital*'de, Engels'in *Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*'ndeki analizinin de gerisine düştüğü söylenebilir.⁹⁶

oldukları için ve oldukları ölçüde bütün emeklerin eşit ve eş değerde olmaları, insanların eşitliği kavramı halkın bir ön yargısı haline gelerek yerleşiklik kazanmadan çözülemez." Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 71.

- 96 Engels'in *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*'ni yazarken kullandığı kaynaklarından birinin, Marx'ın defterleri olduğunu belirtmek gerekir. Engels bu yapıtında, kadınların ezilmesini, çocuk yetiştirme gibi toplumsal işlerin kamusal görev olmaktan çıkıp, kadınların işi haline gelmesiyle ilişkilendirir: "Modern karı-koca ailesi, açık ya da gizli, kadının evrensel köleliği üzerine kurulmuştur; ve modern toplum, salt karı-koca ailelerinden –moleküller gibi– meydana gelen bir kütledir." Engels, agk, s. 78. Ev işleri kadınların ezilmesinin nedenlerinden biri olduğuna göre, Engels, kadınların ev içindeki işlerinin kamusallaşmasını, kadınların özgürleşmesinin koşulu olarak görmüştür. Engels bakım yükünün kadınları istihdam dışı bıraktığına da dikkat çekmiştir: "kadının kurtuluşunun ilk koşulu, bütün kadın cinsinin yeniden toplumsal üretime dönmesidir ve bu koşul, karı-koca ailesinin, toplumun iktisadi birimi olarak ortadan kaldırılmasını gerektirir." Engels, agk, s. 78-79. *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* üzerine bir değerlendirme için bkz. Melda Yaman Öztürk, "Aile, Erkek Egemenliği ve Kadının Toplumsal Konumu: Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni'ne Yeniden Bakış", *Eğitim Toplum Bilim*, 2010, 8 (32): 90-108.

Sonuç Yerine:

Kadınların Özgürleşmesi Üzerine Birkaç Not

Emeğin örgütlenmesinde ortaya çıkan dönüşümler [sanayinin gelişmesi] sonucu daha bağımsız bir iktisadi konum [içindeki] kadınlar ... toplumsal ilişkileri içinde, birbirine daha yakın bir duruma gelmiş bulunan iki cins.

Schulz, 1843⁹⁷

Marx, kadınların fabrika işine çekilmesinin, yarattığı bütün olumsuzluklara karşın, kadınları özgürleştirdiğini de gözlemlemiştir. Marx bunu erken bir dönemde fark etmişti; 1844 *Elyazmaları*'nda, *Kapital*'de “bazı açılardan övgüye değer bir eser” diye selamladığı Schulz'un yapıtından, modern sanayi ile makineleşmenin, kadınları özgürleştirip, erkeklerle eşit düzeye getirme potansiyeli taşıdığını ileri süren yukarıdaki sözleri aktarmıştı.⁹⁸

Kadınların özgürleşmesi düşüncesi Marx'ın erken dönem yapıtlarında şekillenmiştir. Marx *Kutsal Aile*'de, Eugène Sue'nun 1843 yılında yayımlanan *Les Mystères de Paris* romanındaki Louise Morel (Fleur de Marie) karakteri üzerinden kadınların toplumsal konumunu ve özgürleşmesini tartışmıştı.⁹⁹ Ardından, yine *Kutsal Aile*'de, “Kadınların Özgürleşmesi” adlı bölümde, Fransız ütopyacı sosyalist Charles Fourier'nin kadınlara ilişkin düşüncelerini değerlendirmişti.¹⁰⁰ Fourier'nin kadınların özgürleşmesi üzerine sözlerini

97 Marx, *1844 Elyazmaları*, s. 99.

98 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 358.

99 Ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Brown, *Marx'ta Toplumsal Cinsiyet ve Aile*, s. 57-63; Rubel, “The Emancipation of Women in the Works of Marx and Engels”, s. 337.

100 Fourier'nin kadınların özgürleşmesi hususundaki görüşleri, bugün için bile hayli ileridir: “kadınların, özgürlük aşamasında, erkekleri, bedensel güce dayanmayan tüm zihinsel ve fiziksel işlevlerde çok geride bırakacağını

serbest bir yorumla aktarmıştı:¹⁰¹

Tarihsel bir dönemdeki değişim, kadınların özgürlük yolunda ilerlemesiyle belirlenir. [Ç]ünkü, kadının erkekle ilişkisinde, zayıfın güçlüyle ilişkisinde, insan doğasının barbarlık üzerindeki zaferi çok açıktır. Kadının özgürleşmesi, genel anlamda özgürleşmenin doğal ölçüsüdür.¹⁰²

Bu üç cümle üç önemli argüman öne sürer. İlk cümleye göre, kadınların özgürleşmesi, toplumsal dönüşümün başlıca belirleyenisidir. Üçüncüsüne göre ise, kadınların özgürleşmesi, aynı zamanda, toplumun genel özgürleşmesinin ölçüsüdür. Marx dostu Dr. Louis Kugelman'a yazdığı mektuplarından birinde, “herkes tarihteki bir dönüşümün kadınların mayası katılmadan gerçekleşmeyeceğini bilir” diye yazmıştı. Toplumsal gelişmenin *tam olarak (exactly)* kadınların toplumsal konumuyla **ölçülebileceğine** dikkat çekmişti.¹⁰³ Marx kadınların toplumsal konumunu gerçekten de toplumun genel durumunun ölçüsü haline getirmiştir. Hatırlarsanız, *Kapital*'in önsözünde de Marx, kadın emeğinin sömürüsünü, biziatihi kapita-

söylemek için bir temel sağladım ... Medeniyet döneminde en çok cefa çeken kadınlar; ve medeniyete saldırması gerekenler de kadınlar.” Charles Fourier, *Theory of the Four Movements*. Aktaran Rubel, “The Emancipation of Women in the Works of Marx and Engels”, s. 338.

101 Marx ve Engels, *Holy Family*, s. 259.

102 Fourier, “Tarihsel bir dönemdeki değişim, her zaman kadınların özgürlük yolunda ilerlemesiyle belirlenir ... kadının özgürleşmesinin derecesi, genel özgürleşmenin doğal bir ölçüsüdür ... Kadını kölelikte tuttukları için kimse erkekte daha fazla ceza görmemiştir” diye yazmıştır. Aktaran, Rubel, “The Emancipation of Women in the Works of Marx and Engels”, s. 337-338. Rubel Marx'ın Fourier'in sözlerini yinelerken, “feminizm”ini devralmadığını düşünüyor; Marx'ı sadece proleter kadınların sanayide maruz kaldığı olumsuzluklara odaklandığı için eleştiriyor. Rubel, agk, s. 338. Vogel de Marx'ın Fourier'nin sözlerini değiştirerek aldığına dikkat çekiyor; Vogel, *Marksizm ve Kadınların Ezilmişliği*, s. 93.

103 Karl Marx, *Letters to Dr. Kugelman*, 12 Aralık 1868, Martin Lawrence: London, s. 83.

lizmin “kötülüğünün” ölçüsü almış görünmekteydi.¹⁰⁴ Bunları bir araya getirince, Marx’ın kadınlar ile kadın emeğinin konumunu, yani özgürleşme ve sefalet koşullarını, toplumların genel konumunun, yani genel olarak özgürleşme ile genel sefaletin ölçüsü aldığını söyleyebiliriz. Kapitalist üretim biçimi, bu ikisinin yan yana ve bir arada gerçekleştiği koşulları sunar; yani bir yandan vampir gibi kan emici bir emek sömürüsüne dayanır bir yandan da yeni bir toplumun filizleneceği özgürleşme koşullarını yaratır.

Yukarıdaki alıntının ikinci cümlesi ise, Marx’ın *Alman İdeoloji*’nde ve sonraki yapıtlarında değineceği, kadınların tarihteki ezilmişlik biçiminin, günümüz toplumlarında mevcut olduğunun ifadesidir. Yani Marx apaçık bir biçimde, kadınların günümüz toplumundaki eşitsiz konumunu sadece kapitalizmle açıklamamakta, bizatihi erkeklerle ilişkisine bağlamaktadır. Kadınların özgürleşme sürecini de, erkeklere karşı, barbarlığa/yabanılığa (*brutality*) karşı bir mücadele olarak nitелеmektedir. Makineler, bu bağlamda, kadınların ücretli işe katılıp, erkeklerle eşitlenmesinin yolunu açmaktadır.

Makinelerin özgürleştirici etkisi, on dokuzuncu yüzyılın önde gelen özgürlükçü kadınlarından Harriet Law tarafından da dile getirilmişti.¹⁰⁵ Marx’ın Enternasyonal Genel Konseyi’nde makineler üzerine açtığı tartışma 4 Ağustos’taki toplantıda devam etmiş; Genel Konsey üyesi Law’ın bu toplantıdaki sözleri tutanaklara geçmişti:

104 Marx ve Engels, *Holy Family*, s. 258.

105 Harriet Law Enternasyonal Genel Konseyi’ne kabul edilen tek kadındı. Law, Genel Konsey’e 25 Haziran 1867’de kabul edilmiş; sonraki beş yıl boyunca da konseyin tek kadın üyesi olarak kalmıştı. Law, 2 Temmuz 1867’de, Marx’ın bulunmadığı bir konsey toplantısında, bir işçi kadınlar birliği kurmak istediğini de dile getirmiş, ancak bu gerçekleşememişti. Law, Marx’ın makineler üzerine konuşmasını yaptığı toplantıda da hazır bulunmuştu. Rubel, “The Emancipation of Women in the Works of Marx and Engels”, s. 345-346.

Law, makinelerin kadınların erkeklere bağımlılığını zayıflattığını; er ya da geç kadınları hane içindeki kölelikten kurtaracağını söylemişti.¹⁰⁶ Bu gerçekleşmiş değil; ancak, geçen 150 yılda, kadınların maruz kaldığı ücretli emek sömürüsüne, toplumsal konumlarında “sınırlı” bir iyileşmenin eşlik ettiği de muhakkak. Ne var ki bu hiçbir biçimde erkek egemenliğinin ortadan kalktığı anlamına gelmiyor.

Marx, makinenin, kadınlarla erkekler arasında yeni bir toplumsal ilişkinin kurulmasının tohumlarını da taşıdığına dikkat çekmiştir. Kadınların ücretli işe çekilmesiyle özgürleşmesinin yarattığı sonuçlarda yeni bir aile biçiminin filizleneceğini öngörmüştür.¹⁰⁷

Eski aile ilişkilerinin kapitalist sistem içinde uğradığı çözülme ne derece korkunç ve iğrenç görünürse görünsün, büyük sanayi, kadınlara, gençlere ve her iki cinsten çocuklara ev alanı dışındaki toplumsal olarak örgütlenmiş üretim süreçlerinde belirleyici roller verdiği kadar, ailenin ve cinsler arası ilişkinin daha yüksek bir biçiminin yeni ekonomik temelini de yaratır.

Marx ile Engels *Komünist Manifesto*’da kadınların burjuva toplumunda hem kamusal hem de özel alanda fahişeliğinin ortadan kaldırılacağını; sermayenin yok olmasıyla birlikte burjuva ailesiyle birlikte proleter ailelerin de ortadan kalkacağını yazmışlardı. Vogel, *Manifesto*’daki bu örtük ifadelerin aksine, Engels’in taslaklarında komünist toplumlara ilişkin daha açık ifadelerin olduğunu aktarır:¹⁰⁸

Soru 21: Komünist toplum düzeninin aile üzerindeki etkisi ne olacaktır?

Cevap: Cinsiyetler arasındaki ilişkiyi, yalnızca işin içindeki kişileri ilgilendiren ve toplumun hiçbir müdahale istemine sahip

106 Rubel, “The Emancipation of Women in the Works of Marx and Engels”, s. 346.

107 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 468.

108 *Komünist Manifesto*, Marx’ın Engels’in taslakları üzerinden geçerek yazdığı metindir. Bkz. Vogel, *Marksizm ve Kadınların Ezilmişliği*, s. 107.

olmadığı, salt özel bir ilişki haline getirecektir. Bunu yapabilecek durumdadır çünkü özel mülkiyeti ortadan kaldırır ve çocukları ortaklaşa eğitir, yani bugüne kadar var olan evliliğin ikiz temellerini -özel mülkiyet aracılığıyla kadının kocaya ve çocukların ana babaya olan bağımlılığını- ortadan kaldırmaktadır.

Marx, kadınların, erkeklerin ve çocukların birlikte çalışmasının, yeni bir aile biçiminin yanı sıra yeni bir “iş”, yeni bir emek ilişkisinin koşullarını da yarattığını yazmıştır; bu yeni koşullar, sömürde, zorda, insanlık dışı yaşamda değil, tersine, insanın özgürce gelişiminde temellenecektir:

her iki cinsiyetten ve her yaştan bireylerden birleşik bir işçi topluluğunun oluşmasının, üretim sürecinin işçiye değil işçinin üretim sürecine hizmet ettiği, kendiliğinden gelişmiş, vahşi, kapitalist biçim altında, çürümenin ve köleliğin veba benzeri kaynağı olsa bile, uygun koşullar altında, tersine, insanca gelişmenin kaynağına dönüşmek zorunda olduğu açıktır.¹⁰⁹

Son olarak, Marx’ın *Kapital*’in ardından, 1870’ler boyunca kadınların erkeklerle eşit koşullara kavuşması için çaba sarf ettiğine dikkat çekmek gerek. Marx, 11 Eylül 1871’de, bir hafta sonra Londra’da düzenlenecek Enternasyonal Kongresi’nin hazırlıkları için toplanmış Genel Konsey’in bir alt komitesinin toplantısında, kadın işçiler şubelerinin (*workingwomen’s sections*) kurulması için bir öneri sunmuştu. Marx konferansta şunu okudu: “Konferans, işçi sınıfı arasında, kadın şubelerinin (*branches*) kurulmasını önerir. Bununla birlikte, bu kararın, her iki cinsin birlikte yer aldığı mevcut şubeleri yahut her iki cins tarafından kurulacak olanları hiç bir biçimde etkilemeyeceği anlaşılmıştır.”¹¹⁰ Bu kararın yer aldığı

109 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 468.

110 Rubel, “The Emancipation of Women in the Works of Marx and Engels”, s. 350.

toplantı tutanaklarında şu nota yer verilmişti: Marx, sanayilerinde çok sayıda kadının çalıştığı ülkelere kadın şubelerinin kurulmasının gereğini vurguladı.”¹¹¹ ölümünden üç sene önce de, 1880’de, Fransız İşçi Partisi’nin Program taslağına kadınlarla erkekler arasında eşit işe eşit ücret talebini ekletmişti. Programa şöyle not düşmüştü: “retici sınıfların kurtuluşu, cinsinden ve ırkından bağımsız, tüm insanlıktan üreticilerin kurtuluşudur.”¹¹²

111 Rubel, “The Emancipation of Women in the Works of Marx and Engels”, s. 350.

112 Aktaran, Wendling, “Gender in Marx’s Grundrisse”, s. 355.

Kapital'den sonra *Grundrisse*: Marx ve Genel Zeka

Özgür Narin

Marx'ın *Grundrisse*'de ilk kez kullandığı “Genel Zeka” sözcüğü *Kapital*'de ya da basılı eserlerinde geçmez. Ekonomi politik için kendi tuttuğu ön çalışma notlarında geçen bu sözcük günümüzde çok fazla ön plana çıkarılıyor. Yeni teknolojilerden, iletişime, enformatik bilimlerinden, biyopolitikaya her alanda kullanılıyor.

Marx'ın onlarca yıl titiz biçimde çalıştığı, kavramların örgüsünü bütünsel olarak sunabilmek için eleştiriye ince eleyip sık dokuduğu *Kapital*'de artık görülmeyen bu sözcüğün sırrı nedir? Toplumun genel zekası gibi gözüken bu sözcük, farklı anlamlara gelen bir toz bulutu gibi... İnsanların kullanımındaki bilgisayar verilerinden, uygulamalara, yazılımlara, kullandığı platformlara kadar işlevlerin hizmet sağlayıcı sunucularda saklanması anlamına gelen bulut bilişimin genel zekaya örnek verilmesi tesadüf değil. Bulut bilişim de bir toz bulutu gibi bizim dışımızda bir bulut bilgi sistemi. Toz bulutu, pek çok dinamiğin, rüzgarın, hava akımının sonucunda oluşuyor. Bulut demişken... Kaos kuramı ve fraktal geometrinin kurucularından Mandelbrot, doğada tamamen kürelerle, yuvarlak cisimlerle betimleyebileceğiniz mükemmel nesneler bulamazsınız der. Örneğin kürelerle betimleyebileceğiniz bir bulut, koni gibi bir dağ, dairesel kıyılar bulamazsınız.¹ Bunlar, farklı geometri-

1 Mandelbrot, *Doğanın Fraktal Geometrisi*, s. 1.

rin yumağıdır. Ancak fraktal gibi kesirli üslü denklemlerle doğanın gerçek cisimleri, bulutlar, dağlar, kıyıları, şimşek ve kar tanesinin kristal yapısı modellenebiliyor. Fraktal geometrinin en temel özelliklerinden birisi, denklemin çıktısının, bir sonraki işlemde yine denkleme girdi olarak girmesidir.² Yani sonuçlarını, ön koşul olarak tekrar döngü içine sokuyor. Doğanın bulutsu karmaşık şekillerini üreten üreteç, böyle bir döngüsel girdili denklemdir.

Bu döngüsel girdili denklemden bahsetmemiz boşuna değil. Toplumsal üretim ve yeniden üretim, böyle bir döngüsel sistem. Ekonomi de ürettiği koşulları bir sonraki üretim döngüsüne girdi olarak alır. Bu sistemin bütüncül eleştirisi ise, sadece ürünlerin değil, toplumsal ilişkilerin de böyle döngüsel bir yeniden üretimin içinde sarmal biçimde geliştiği fikrini temel alır.

Benzetmemizi devam ettirirsek, bir diğer ilginç özelliği ise, çok karmaşık ve algılanamaz gelen fraktal geometrideki bir cisime mikroskobu odakladığınızda karşılaştığınız şeydir! Kaç kat büyütürseniz, aynı düzenli yapıyı görürsünüz. Karmaşıklığın içinden çıkan düzen. Döngüsel yapı, karmaşıklığı kuran düzen haline gelir. İşte yazı boyunca, genel zekayı üreten bu döngüsel hareketin izlerini yakalamaya çalışacağız.

Genel zeka sözcüğü de toz bulutu gibi... Pek çok belirlenimi içeriyor. İnternet ağı, böyle bir toz bulutu, ama ağın belirli bir birimine odaklansanız, bir yanda özgür yazılım ve yaratımı görüyorsunuz, öte yanda hemen ticarileşme, ağın özelleştirilmesi, şirketlerin egemenliğine girmesini görüyorsunuz. İnternetin içeriğini üretene baksanız, bir yanda özgür yazılımcıyı, bir yanda verileri derleyen,

2 Eski değeri Z_{eski} diye alırsak, basit bir Mandelbrot kümesi $Z_{\text{yeni}} = Z_{\text{eski}}^2 + C$ olarak tanımlanır. C bir sabittir. Küme, eski değerler girdi olarak alınarak genişler. Kar tanesinin karmaşık geometrisinden, kıyıların yapısına, bu geometri salt benzeşim değil önemli açıklamalar da getirir.

uygulamaları ücretli işçi olarak geliştiren internet şirketi çalışanlarını görüyorsunuz. Bu döngüsel hareket karşımıza, çok farklı yüzleriyle, tıpkı fraktal gibi büyüleyici bir çoğulluk, karmaşıklık olarak çıkıyor. Oysa aynı fraktaldaki gibi bu karmaşıklığın, kaosun altında hareket ettiren temel bir döngü var.

Bu toz bulutunun günümüzdeki kimi görünümlerini biraz daha düşünelim. Genel zeka, kimi zaman üretici güçlerin geldiği düzeyi tarif ediyor, kimi zaman bu üretici güçler ile birlikte “yaratıcı” bir sınıfın ortaya çıktığı ya da yaratıcılığın genelleştiği biçiminde söyleniyor. Her durumda sözcük çok geniş bir alanı tarif ediyor. Sosyal medyanın paylaşım ortamlarını kullanan katılımcıların yeni iletişim biçimleri, paylaşım biçimleri kurmaları, yaratıcı biçimlerde üretimi elbirliğiyle örgütlemelerinden, şirketlerin kişisel bilgileri alarak tüketicilere yönelik pazarlama tekniklerinde kullanmasına kadar her alan genel zeka sözcüğünün altına sığdırılabilir.

Toplumsal yaşam sürecinin neredeyse tüm bilgilerinin, enformasyon verisi olarak kayda ve internete geçmesi, genel zekanın bir sonucu olarak gösteriliyor. Büyük veri! Gerçekten de, sağlık işlemlerinden, reçetelere, kredi kartı harcamalarına, gündelik fotoğraflara, konum bilgilerine, vatandaşlık bilgilerine her şey devlet ya da özel bilgisayar ağlarında, internete yükleniyor ve giderek büyüyor. Toplumun genel bilgisi büyük veri olarak birikiyor. Öte yandan, uluslararası gazetelerde yürüyen tartışma bu verilerin toplanması ve kullanımı hakkında önemli endişeler uyandırıyor. Sosyal Paylaşım uygulamalarının kullanıcıların bilgilerini derlemesi ve bunları tüketici davranışı ve tercihleri olarak reklam veren, satış yapan büyük şirketlere satması dönemin en önemli haberi oldu.³ Milyardan fazla

3 “98 Personal data points that Facebook uses to target ads to you” (Facebook’un Size Özel Reklam Hedeflemek için Kullandığı 98 Kişisel Veri), *Washington Post*, 19 Ağustos 2016.

kullanıcısı olan bir sosyal paylaşım uygulaması, haber akışından, paylaşılan resimlerden, beğenilen, takip edilen ya da beğenilmeyen konulardan, konserlerden, filmlerden, dizilerden kullanıcının profilini çıkartıyor. Yapay zekaya dayanan yazılımlar, algoritmalar ile milyonlarca kullanıcıyı izleyen bu şirketler, kullanıcıların, tüketim profilini, mülklerini, beğenilerini, tüketici davranışlarını izleyerek, bu kullanıcılar hakkında siciller biriktiriyorlar. Üstelik bu sicil bilgileri, yıllar geçtikçe sınıyor, doğrulanıyor. İnanılmaz olan, gerçek dünyanın, sanal bir paralel evreninde bu kullanıcılar, internet üzerinden sosyal paylaşım girerken, beğenilerini, tüketici davranışlarını, isteklerini ve arzularını da sanal bir sicil olarak oluşturuyorlar. Şirketler ise bu verilerden veri madenciliği ile, programlar ile işleyerek yararlanıyor ve bunları satış ve kâr peşindeki şirketlere satıyor. Milyarlarca e-posta içeriğini, mesajlaşmayı, sosyal paylaşımı her gün tarayan, kişilere ait davranış örüntülerini oluşturan ve bu örüntüleri zaman içinde gerçekle sınıyan bir kapitalist üretim ilişkisi var karşımızda, kârın gerçekleşmesi, üretilenlerin satılması için son 50 yılın bunalımlarından beri her şeyi yapabilecek durumda.

Tesadüf de değil. “Veri madenciliği”, şimdiden öğretim programı olan bir meslek haline geldi. “Büyük Veri”den veri toplayan yeni “maden emekçileri”, bu dönemin işçi sınıfı içinde yerlerini alıyorlar.

Şeytan (Mefisto) ile Faust arasındaki ayartılma çelişkisi gibi, olumlu ve olumsuz yönleriyle yeni teknolojilerin, bilişimin ve internetin yarattığı bir üretici/yıkıcı (ayartıcı) güç ve zeka potansiyeli var karşımızda. Bu potansiyele insanlığın genel zekası demek olanaklı mı? Güncel bir soruyu, Marx’ın kullandığı sözcüğün izini sürerken yanıtlamaya çalışacağız.

Sadece bir kez kullanılmasına rağmen, yaygın bir ilgi gören bu sözcüğü, Marx’ın *Kapital* ve ön çalışmasını (*Grundrisse*, 1861-63 El yazmaları) temel alarak inceleyeceğiz.

Marx için genel zeka bir kavram değildir. Yayımlanan eserlerinde ve ulaşabildiğimiz el yazmalarında sadece iki kere kullanılır ve bir kavram olarak hareket dinamiğiyle yer almaz. Ancak bu, *Grundrisse*'deki yeriyse genel zekanın bugün üretken bir şekilde yorumlanamayacağı anlamına gelmez.

Peki bu yorumlamayı nasıl yapabiliriz?

Goethe, *Faust*'ta “Kavramların olmadığı yerde sözcükler imdada yetişir” der. Kavramlar, bir doğal ya da toplumsal sistemi, bütünlüklü bir düşünceyi anlamak (ve dolayısıyla değiştirmek, müdahale etmek) için gerekli olan iç bağlantıları, hareket dinamiklerini ortaya çıkaran köşe taşlarıdır. Sermaye, ücretli emek ya da artı değer, üretim ilişkileri, üretici güçler, üretim tarzı/yordamı, soyut emek böyle kavramlardır. Sözcükler ise sistemli bir bütünün parçaları halinde henüz yer almayan, betimleyici kelimeler olabilirler.

Kavramlar, kuramların yapıtaşları iken, sözcükler, bütünsel açıklamalar olmadığı yerde yaşananı betimleyebilirler. Genel zeka böyle bir sözcük olsa gerek. İlk akla düşürdüğü betimlemeyi korumak da haklı bir düşünce olacaktır. Toplumun, insanların genel zekası.

Ancak daha kapsamlı bir inceleme, sözcüğün kullanıldığı bağlamı irdelemek, çözümlemekle olanaklıdır. Çünkü sözcükler, bağlamları ile ancak güç ve içerik kazanabilirler. Sözcüğün hareket kazanması, başka kavramlarla iç bağlantılar kurması, düzenli ve özgül bir hareket biçimi edinmesi ise ancak kavram haline geldiğinde ortaya çıkabilir. Genel zeka, bir kavram olmadığı için, açıklayıcı, hareket dinamiği yaratan ve sergileyen bir yapıtaşı değildir. Bir neden, bir öge ya da parça olmaktan daha çok ortaya çıkan bir sonuçtur. Sonuç önemsiz değildir. Hele ki, üzerinden geçen 160 yılın sonunda önemli gelişmeler göstermiş olmasın...

Bu yazıda önce *Grundrisse*'deki haliyle Marx'ın çalışmasının akışı sonucunda bu sözcüğe neden gereksinim duyduğu irdelenecek. Bu gereksininin öğeleri, iplikler ayrıştırılacak, sonra *Kapital*'deki olgunlaşmış sistemin yardımıyla bu öğeler, iplikler yeniden örülmeye çalışılacaktır. Bu örgü sonucunda ortaya çıkan sentez, *Grundrisse* ile birlikte tekrar, günümüze uyarlanmaya çalışılacaktır. İki çekince ile birlikte. İlk olarak tarihselliği içinde yani ortaya çıkışı ve sonluluğu içinde kapitalist üretim ilişkileri çözümlemesiyle sınırlı kalınacak, iletişimin sosyolojik etkileri, tahakküm biçimleri, dilin yapısı gibi kapitalizm öncesinden beri gelen ya da toplumsal üretim ilişkilerinden daha temelde yer alan toplumun üretim ilişkileri ile bağlantılı konulara burada girilmeyecektir.⁴ Marx'ın sermaye eleştirisi ile sınırlı kalınacak bu anlamıyla bir sözcüğe, bedenden, dile, simgeye, yaratıya bütün dünyanın ve geleceğin yükü bindirilmeyecek, burada belirtilen sınırları içinde ele alınacaktır.⁵

4 Biyopolitika, bedenün üretimi ya da insanın üretimini irdelerken, toplumsal üretim ile toplumun üretimi eksenlerini ayrıştırmanın önemine başka bir yazıda değinmiştik. Bkz. Özgür Narin, "Otonomi Üzerine Değiniler", *Karşı İşgal, İşgal Hareketleri ve Özyönetimler Üzerine Bir Derleme* içinde (Der: Deniz Gürlar, Ayşegöl Sandıkçioğlu Gürlar), Siyah Beyaz Yayınları, 2016.

5 Sınırlandırma, kitabın kapsamı ve giriş niteliğindeki yazı için gereklidir. Ancak bu demek değildir ki, bilimin çelişkili biçimde yarattığı üretici güçlerin insanı, canlılığı, duyumları, duygulanımsal ilişkileri kopyalayarak üretme çabası ya da iletişimin insan bağları, bedenleri ve bilişsel etkinlikleri üzerinde kurduğu etkinin incelenmesi önemsizdir. Biz bu incelemeyi, başka yerde açtığımız gibi, toplumsal üretim tarzını (bugünkü kapitalist üretim ilişkileri) buralara kadar genişleterek değil, bunun yanında bir eksen olarak toplumun üretimi kavramsallaştırmasıyla ele almayı öneriyoruz. Ancak bu yazıda yoğunlaştığımız, meselenin tek bir yönü, toplumsal üretim ilişkileridir.

1. Kendine Yazılan Çalışma Notlarında Beliriveren “Genel Zeka”

Doğa makine yapmaz, lokomotifler, demiryolları, elektrikli telgraflar, otomatik iplik eğirme makineleri vb. üretmez. Bunlar insan çabasının, sanayi ürünleridir; doğal hammaddelerin, insanın doğa üzerindeki iradesinin ya da doğadaki etkinliğinin organlarına dönüştürülmesidir. İnsan beyninin, insan eliyle yaratılmış organlarıdır; bilimin nesneleşmiş gücüdür (*vergegenständlichte Wissenskraft*). Sabit sermayenin gelişme düzeyi, genel (*allgemeine*) toplumsal bilginin, knowledge’in ne dereceye kadar dolaysız bir üretici güç haline geldiğini ve dolayısıyla toplumsal yaşam sürecinin koşullarının ne dereceye kadar **genel zekanın** (*general intellect*) kontrolü altına girmiş olduğunu, ne dereceye kadar dönüştürülüp ona uyarlı biçime sokulmuş olduğunu gösterir. Toplumun üretici güçlerinin, salt bilgi biçiminin ötesinde, ne dereceye kadar toplumsal pratiğin (*praxis*), maddi (*realen*) yaşam sürecinin dolaysız organları halinde üretilmiş olduklarını ortaya koyar.⁶

Genel zeka (*general intellect*) sözcüğünün Marx’ın tüm metninde geçtiği iki yerden ilki, *Grundrisse*’deki yukarıdaki alıntıdır. Alıntıyı çözümlemeden önce, Marx’ın kendi önçalışma metnlerinde akıl yürütmesinin parlak bir anında, Almanca özgün metinde İngilizce bırakılan bu sözcük üzerine tarihi bir sorgulamaya girişelim. Çünkü sözcüğün, dönemi içinde İngilizce konuşulan yerlerde kullanılmış bir sözcüğe atıf olması daha büyük bir olasılıktır.⁷ Marx’ın

6 *Grundrisse*, Birikim Yayınları, s. 654. Karş. *Grundrisse*, Dietz Verlag, s. 594.

7 Virmo, Rousseau’nın genel irade’sinden (*volonté générale*) ya da Aristoteles’in nous poietikos’unun materyalist bir yorumundan, kişisel olmayan ve ayrı

neredeyse tüm eserleri, el yazmaları ve yazışmaları hem internet ortamında hem de Marx Engels Toplu Eserleri yayım projesi (ME-GAII) gibi çalışmalarda günışığına çıkmış durumdadır ve ulaşılabilir haldedir. Yayınlanmış eserlerinde ve mektuplarında genel zeka sözcüğü sadece bir yerde geçiyor gözükmektedir. 21 Ekim 1861 tarihli *New York Daily Tribune* gazetesi yazısında Marx, 1688 “Şanlı Burjuva Devrimi”nden beri İngiltere’de aristokrasinin dış ilişkilerin yönetimini tekeline aldığı yazır. Buna karşılık, işçilerin ileri bölüğünün, “orta sınıfın genel zekasını”, tüm enerjilerini, zihinsel yetilerini ticaretin, sanayinin ve mesleki (profesyonel) sorunların dar alanına sıkıştırarak bir nebze olsun zayıflatığından bahseder. Burada genel zeka, bir toplumun ya da topluluğun ortalama genel zekası, us yürütme, kavrama becerisi olarak gözükmektedir. *Grundrisse*’den yukarıda verdiğimiz alıntıdaki kullanımı, bundan daha kapsamlı olabilir. Araştırmaya devam edelim.

Sözcüğün özgün metinde İngilizce olarak geçmesi, İngilizce konuşulan yerlerde öne çıkan bir terim olabileceğini düşündürüyor. Marx’ın 1857-58 arasındaki mektuplaşmalarında sözcüğü kullanmadığı görülüyor. *Grundrisse*’de adı geçen İngiliz yazarları arasında ya da Adam Smith ve Rikardo’nun eserlerinde “genel zeka” kullanılmamıştır. Görülen o ki, sadece ütöpik sosyalist olarak anılan Robert Owen, Genel Zeka’dan bahsetmektedir.⁸

1825 yılında Robert Owen, Yeni Sistemi’ne dair ABD’de, Başkan’ın ve Temsilciler Meclisi’nin önünde yaptığı konuşmada Genel

“Etkin Zihin”den (Active Mind) esinlenmiş İngilizce bir sözcük olduğunu öne sürer. Bkz. Virno, *Genel Zeka*, s. 4.

8 John Stuart Mill ve Owen’ın New Lanark’taki ilk ortaklarından Jeremy Bentham da “genel zeka” kelimesini kullanırlar. Her ikisi de eğitim ve insanın yetiştirilmesi bağlamında geçen bu kullanımlarda, Owen ve Bentham’ı belirleyen toplumsal mesele, fabrika ve çitlemeler çağında yoksullaşan halkın genel eğitimi ve üretimde nitelik kazandırılması sorunudur.

Zeka sözcüğünü kullanır:

Arzum, Birleşik Devletler’e ve buradan tüm dünyaya, yeni bir toplumsal sistemi tanıtabilmektir ... Herkes deneyimin şimdiye kadar keşfettiği tüm gerçek bilgilerin anahatlarıyla eğitilecektir. Bu, zihinsel yetilerimizin eşitliğinin giderek daha mükemmel hale getirileceği, kendi doğamız ile uyum içinde bir planla yaşama geçirilecektir. Bu plan sayesinde herkes zihnini var olan despotizmi altında elde edebildiğinden çok daha fazla gelişecek, yapılan düzenlemelerle, toplumun **genel zekası**, bir yılda yüzyılda elde edilenden çok daha büyük ilerlemeler kaydedebilecektir.⁹

Owen ABD’de kurduğu “Yeni Uyum” toplumunu açıklamaktadır. Toplumun temeli ortak üretimdir ve emek bonoları ile mübadeleden, ana okuldan başlayarak genel eğitimi yaygınlaştırmaya kadar yeni bir toplumsal sistemi hedeflemektedir.¹⁰ Bilimin uygulanmasına dayanan üretim ve üretimle birleşen eğitim toplumun koşullarını köklü biçimde değiştirecektir. İçinde yaşadığı koşulları değiştiren insan ve toplum daha hızlı gelişecektir, böylelikle insanlar, zihinsel yetilerini de ortak olarak geliştirebilecektir.¹¹ Üretici güçlerdeki¹² gelişmenin, eğitim ve üretim sistemiyle birlikte ele

9 Robert Owen, *Two discourses on a new system of society (Yeni Bir Toplum Sistemi için İki Söylev)*, Londra: Eichbaum and Johnston, 1825.

10 Owen, teknolojiyi ve makineleşmeyi kendinden öncekiler gibi salt olumsuz olarak görüp kırsal üretim modellerine dönmedi. Ne de salt adil bölüşüm önerisi getirdi... Aksine fabrika sistemini alarak, toplumsal bir üretim modeli önerdi. Emek bonosuna dayanan bölüşüm ilişkileri, üretim ile bağlantılıydı.

11 Bu yeni sistem “tamamlandığında, temel olarak doğrudan mekanik ve diğer bilimsel gelişmelere uygulanan günlük birkaç saatlik, sağlıklı ve arzu edilir istihdam, her zaman herkes için her şeyin en iyisinin tam arzını yaratmak için fazlasıyla yeterli olacaktır. Daha sonra her şey içsel ederine göre değerlendirilecek ve yararlı biçimde kullanılacak; hiçbirşey bozulup ziyan edilmeyecektir.” Owen, *agk.*, s. 12.

12 Hem kavramın içeriğine hem de adlandırmasına dair (kuvvet ya da güç) tar-

alınması Owen'ın sisteminde temel bir yer tutuyordu. Bu yüzden genel zekanın buradaki kullanımı, Marx'ın kullanımını andırmaktadır. Zihinsel yetilerin gelişimi, uyum içindeki bir planla yani üretimle birleşerek daha da güçlenmektedir. Böylelikle, toplumun genel zekası çok daha hızlı gelişecektir.

Her ne kadar yaşamının sonunda savrulsa da, Owen'ın düşünceleri işçiler içinde karşılık bulmuştu. Fabrikalardaki vahşi çalışma koşulları ve uzun saatlere, özellikle çocuk emeğinin kullanılmasına karşı çıkarak, yasal düzenlemelerin yapılmasında önemli bir payı olan Robert Owen, dönemin İngilteresi'nde başlangıçta yalnızca işçiler içinde değil, sistem içinde de saygın bir yere sahipti. Owen'ın eserlerini okumuş, takipçilerini sık sık eleştirilenleri olarak izlemiş olan Marx'ın buradan esinlenmiş olması olanaklıdır. Ancak elbette ki, daha ayrıntılı bir tarihsel çalışma bu izleri daha belirgin kılacaktır.

Şimdi *Grundrisse*'deki "genel zeka" alıntısını çözümleyelim. Marx, doğanın makine yapmadığını söyleyerek, bunları insanın yaptığını belirtiyor. Makineleri, "cansız parçaları birbirine ekle-

tirme önemlidir ve tarihsel bir yük taşımaktadır. Biz burada ne yazık ki Türkçede yerleşmiş olduğu için üretici "güç" kullanıyoruz. Ancak kuvvet de kullanılabilir. Kuvvet kavramı, dönem içinde Hegel'deki yeri ve dönemin bilimsel tartışmaları açısından önemlidir. Hegel'deki kuvvet kavramı, kuvvet ve belirişi - *Äußerung*- ya da iç, zemin gibi daha sonraki tartışmaları açıklığa kavuşturacak olanaklar taşımaktadır. Üstelik, Wendling'in hatırlattığı gibi (bkz. agk 2. bölüm) kuvvet o günkü bilimsel tartışmalardaki anlamı açısından da önemlidir. Öte yandan üretici güçlerin sadece teknik olmadığı ya da üretim araçları anlamına gelmediği konusundaki tartışma da canıdır. İşçi devrimini aşamalandırma ve giderek ertelemeye evrilmiş, "üretici güçler" tartışması hatırdan tutulmalıdır. Üretici "güçler", emeğin üretici gücünü, insanları da kapsar. Lukacs'ın hatırlattığı gibi teknik ile üretici güçleri özdeşleştirmek bir hatadır, teknik ve üretim araçları üretici güçlerin çok önemli bir uğrağıdır ama ne onlara özdeştir ne de üretici güçlerdeki değişimin nihai uğrağıdır. Bkz. Georg Lukacs, "Technology and Social Relations (Teknoloji ve Toplumsal İlişkiler)", *New Left Review*, Eylül-Ekim 1966, s. 30.

yerek, amaca yönelik bir otomat gibi çalışmasını sağlayan bilim” ve üretken emek yapar, sermaye ise onu kendisine mal eder, kendi gücü gibi gösterir.¹³ İnsan beyninin yapma organlarıdır bunlar¹⁴ ... aynı zamanda bilimin nesneleşmiş (*vergegenständlichte*)¹⁵ gücü...

Bu yüzden sabit sermayenin, yani bu makinelerin gelişme düzeyi, evrensel toplumsal bilginin ne dereceye kadar dolaysız üretici güç haline geldiğini de gösterir.

İkinci olarak sabit sermayenin gelişme düzeyi, dolayısıyla toplumsal yaşam sürecinin koşullarının ne dereceye kadar Genel Zekanın kontrolü altına girmiş olduğunu gösterir.

Yani evrensel toplumsal bilgi giderek dolaysız üretici güç haline geldikçe, toplumsal yaşam sürecinin koşulları da genel zekanın kontrolü altına girecektir.

Bu iki gelişme de, sabit sermayenin gelişme düzeyinde görünür olmalıdır.

13 Marx, *Grundrisse*, s. 639.

14 “İnsan beyninin yapma organları”, “cansız parçaları birbirine ekleme”, akla Shelley’in Frankenstein’ını getirir: Cansız organ parçalarını birleştirip elektrik verilerek yeniden canlandırılan dev Frankenstein... Frankenstein, analiz ve bilim döneminin önemli bir sonucudur. *Grundrisse*’de sıkça geçen dev makinelerin uzantısı, organları betimlemesinin yanında sayısız mekanik organ tarifi Ure’in kitabında da geçer. Bkz. Andrew Ure, *The Philosophy of Manufactures*, Londra: Charles Knight, 1835, s. 13.

15 Gegenstand ile Objekt ayrımı, Hegel’in *Mantık*’ında da önemlidir. İki kelime de nesne ile çevrildiğinde kavramsal ayrılıklar silikleşir. Gegenstand karşımadaki, karşıdadıdır. Nesnellik ile karşımadı, bizim dışımızda kılma ilişkisini ayırmak gerekiyor. Marx, “*vergegenständlichte*” kullanır, nesnelleşmek değildir, karşımadı bir şey anlamına gelir. Burada “nesne olması” biçiminde -eksik de olsa- kullanacağız. Makine, bilimin nesnelleşmesi değil, nesneleşmesidir, nesnel olup olmadığı daha tartışmalıdır. İnternetteki bir arama motorunun, sonuçları algoritmasına göre, size sıralarken yaptığı “nesnel” midir? Yoksa o algoritmanın nesneleşmesi midir? Bu arama motorlarından birisi, sonuçları sıralarken kendisine reklam verenleri öncelikli tutuyorsa, hangi nesnelliktir ki bu?

Tam da bu yüzden, artık sadece genel bilgi birikiminden değil, toplumsal pratiğin ve gerçek yaşam sürecinin koşullarını kontrol altına almış üretici güçlerden bahsederiz.

Yalnızca üretim süreci, evrensel bilginin ya da bilimin uygulanması haline dönmekle kalmaz, gerçek yaşam sürecinin koşulları da genel zekaya göre dönüşür, buna uyarlanır.

Burada özgün metnin dilinden başka bir dille beliriveren genel zeka sözcüğü, bilim ya da bilimsel bilgiden fazlası olmalıdır. Marx'ın kavramsal titizliği düşünüldüğünde, diğer türlü bu kavramları kullanırdı. Üstelik Marx'ın sınıflı toplumlarda, sınıfsız ve nötr biçimde bilimin kontrolü altına giren bir üretimden bahsetmeyeceği açıktır. Öte yandan benzer biçimde sınıflı bir toplumda Marx'ın toplumun genelini ve bu genelin zekasını yalnız başına işaret etmeyeceği de ortadadır. Paragraf içindeki kullanım, Owen'ın kullanımına benzer biçimde, toplumun üretken becerilerindeki nesneleşmiş bilgi, bilimsel bilgi ve kapasite olarak güçleri andırmaktadır. Bu anlamıyla bilim ile üretimin birleşimini tarif eden, toplumun ve emeğin üretici güçleri birikimi ve bu birikime bilimin uygulanmaya başlamasına işaret etmektedir. Sözcüğün öğeleri, üretici güçler, genel toplumsal bilgi, nesneleşmiş bilimsel bilgi, toplumsal yaşam süreci koşulları gibi sınırları kesin öğelerdir; genel zeka bunları kapsamaktadır. İleride göreceğiz ki, betimlenmeye çalışılan şeyin muğlaklığı, bilim ile üretimin ilişkisinin henüz maddi toplumsal koşullarda yeterince gelişmediği, çelişkilerin ayrılmadığı bir evreye denk düşmesi yüzündendir. Bilimsel üretimin kapitalist üretimin çekim kuvvetine girmesi, onun boyunduruğu altına alınma dinamikleri ve çelişkileri henüz çözümlenmemiştir.

Görülecek ki, “Arı” ve “tarafsız” bir bilim ile kapitalist üretimin yan yana gelmesi söz konusu değildir. Aksine kapitalist emek süreci biçimleri, bilimsel üretim süreci içine de sızacak ve bir “mesleğe” dönüşen icat ve bilimsel araştırma ve üretim genel zekayı,

sınıfsal ilişkiler içinde geliştirecektir. İşte henüz bu çözümleme, *Grundrisse*'de bütünsel yapılmamıştır, geçerken parlak öğeleri verilir. Bu çözümleme yapıldığında, Genel Zeka, bir sonuç olarak çıkacaktır. Işık tutulması gereken ise, hareket dinamiği olan üretim sürecidir. *Kapital*'de bu embriyonik biçimde yapılır; ama kesin olan, çözümlemenin bilime genişletilebilmesi için gerekli olan kal-kış noktası, *Kapital*'in döşediği temellerdir.

Sözcüğün daha sonra *Kapital*'de ve sonraki çalışmalarında bu haliyle yer almaması yüzünden, bu sözcüğün kapsamını ortaya çıkarmak için biz de önce öğeleri ayrıştırarak, sonra *Kapital* çalışmasının bütünü ile bir sentez oluşturmaya çalışacağız. İşe, *Grundrisse*'de bu sözcüğe neden gereksinim duyulduğunu anlayarak başlayabiliriz.

2. “Genel Zeka”nın Ortaya Çıkmasının Koşulları ve Öğeleri

Bu alıntının geçtiği yerde sermayenin dolaşımı ve sabit sermayeyi inceleyen Marx, kâr kuramından önce, sabit sermaye, makineler ve emek süreci üzerine bir çözümlemeye girişir. “Makine Üzerine Fragman”, bu çözümlemenin bir ürünüdür. Emek aracından makineye geçişi emek süreci içinde açıklarken, değer yaratan emeğin giderek makinenin bir uzantısı, eklemi haline dönüşünü anlatır.

Emek sürecinin sermayenin değerlendirme sürecinin bir ögesi haline gelişi, emek aracının makinaya ve canlı emeğin de bu makinanın salt canlı bir eklentisine (eyleminin aracına) dönüşmesiyle, maddî planda da gerçekleşmiş olur.¹⁶

Bu süreç bir yandan toplumun beynindeki bilgi ve yetenek birikimini üretim aracına özümser:

16 Marx, *Grundrisse*, Birikim Yay., s. 639.

Toplumsal beynindeki bilgi ve yetenek birikimi, genel üretici güçler birikimi, bu süreçte emeğe karşı sermaye tarafından özümser ve böylece sermayenin ya da özel olarak üretim sürecine üretim aracı olarak giren **sabit sermayenin** malı olarak gözüktür.¹⁷

Sermaye, bu “bilgi ve yetenek birikimi”ni, bilimsel bilgiyi kendine mal eder. Bilimsel birikim, üretici gücü ve makineleşmeyi geliştirir.¹⁸ Dolayısıyla üretici güçlerin gelişimi dört sonucu ortaya çıkarmaktadır:

- Makineleşmenin gelişimi
- Bilimin gelişimi ve bilimsel bilginin makinede nesneleşmesi
- Genel toplumsal bilginin gelişimi, dolaysız üretici güç haline gelmesi
- Genel zekanın toplumsal yaşam sürecinin koşullarını belirlemesi

Makine sistemini gelişimini önceki bölümde inceledik. Bu gelişimin iki özelliğini kısaca tekrar vurgulamak gerek:

İlki, makine sistemini oluşturan üç temel işlev: Devindirici güç, iletim mekanizması ve işlem mekanizması. Bunların her birinin gelişmesinde, bilim ve analizin önemli yeri var. Ama ileride kontrol ve iletişim alanlarına uzmanlaşacak, işlem ve iletim mekanizmasının gelişimi, bilimin bu makinelerin geliştirilmesinde oynadığı rolün en önemli örneklerindendir. Önceki bölümde değindiğimiz gibi, Siberetik ve Enformasyon biliminde gerçekleşen II. Dünya Savaşı sonrası buluşlar ile, makinenin işlem ve iletim mekanizmaları en gelişkin aşamalarına ulaştılar. İşlem, otomasyona; ile-

¹⁷ Marx, agk, s. 640-41.

¹⁸ Marx, burada üretici gücün kendini geliştirirken, bilimsel birikimden “bedavadan” yararlandığını söyler. Marx, agk, s. 641.

tim mekanizması ise İletişim ve Ağ teknolojilerine evrildi. Bu yüzden, bilgisayar ve otomasyonun gelişmesi ile makineler arasındaki iletişim ve Enformasyon kuramının, ağ mekanizmasının kurulması, bilimsel üretimdeki sıçramaya eşlik eden, onun sonucu olduğu gibi onu ivmelendiren en önemli gelişmeler oldular. Böylelikle bilimin nesneleşen gücü gerçekten de bu yeni tip otomasyon ve iletişim “makineleri”nde, yani bilgisayar, robot ve ağlarda, üretici güç haline gelmektedir.

İkincisi ise kapitalist genişleyen üretimin yeni ihtiyaçlarının giderek yeni bilim disiplinlerini doğurmasıdır. Bu aynı zamanda uygulamalı bilimler adı verilen, mühendislik bilimleri, endüstri bilimleri gibi dalların, alt dalların hızla gelişmesine yol açmıştır. Sadece makine, mekatronik, enformatik, bilgisayar gibi farklı bilim dallarına ayrılmadı; aynı zamanda biyoloji, yaşam bilimleri farklı alt dallara ayrıldılar. Canlı organizmalarda nükleik asitleri imal edip biçimlendiren, hatta programlayan CRISPR/Cas9 gibi yeni teknikler ve dolayısıyla makinelerin, yeni üretim süreçlerinin yolu açıldı. Bilimsel Analiz, çok daha fazla gelişti ve bilimin gelişmesi makine sistemini gelişmesi için merkezi önemdeydi.

Sermayenin canlı emeği kendine maledişi bu yönüyle de makinelerde dolaysız bir gerçeklik kazanır: Eskiden işçi tarafından yapılan aynı işi şimdi makinenin yapmasını mümkün kılan, bir yönüyle, mekanik ve kimya yasalarının doğrudan doğruya bilimden kaynaklanan analizi ve uygulamasıdır. Buna karşılık, makinelerin bu yoldan gelişmesi, ancak büyük sanayi bir kez ileri bir düzeye ulaştıktan ve bütün bilimler sermayenin hizmetine koşulduktan sonra, var olan makineler öbür tarafta zaten büyük kaynaklar sağlıyorken söz konusu olabilir. **İcat o zaman bir meslek niteliğini kazanır ve bilimin bizzat dolaysız üretime uygulanması, onu belirleyen ve teşvik eden bir bakış açısı haline gelir.**¹⁹

19 Marx, agk, s. 650.

Marx, *Grundrisse*'nin pek çok yerinde sanayi üretiminin geliştiğçe, makineleşme ile birlikte bilimi hizmetine çağırıldığını anlatır. Örneğin yeni ihtiyaçlar, yeni ürünler yaratmak için kapitalist üretimin doğayı analiz eden bilimi, doğa bilimlerini nasıl hizmetine sokmaya çalışıldığını aktarır.²⁰ Bu satırlar yazıldıktan sonra kısa bir zaman içinde, gerçekten de bilim disiplinleri hızla gelişmeye ve çoğalmaya başlayacak, bir meslek niteliğini kazanan bilimsel araştırma sürecinden, daha da ötesi bilimsel emek sürecinden bahsedilecektir.

Genel zekayı oluşturan üçüncü öge, genel toplumsal bilginin, dolaysız bir üretici güç haline gelmesidir. Marx'ın burada kastettiği genel toplumsal bilgi, sadece doğal süreçlerin, alet ve makine yapmanın ya da üretimin bilgisi değildir. Bir şeyi yeniden üretmek, “doğal” olmayan şekilde olduğu için o şeyin analizini ve bilgisini içerir. Marx, *Grundrisse*'de insan hünerinin, virtüözlüğünün makineye aktarılmasından, emeğin bu hünerlerden soyutlanmasından bahseder.²¹ Yapma ve üretme becerisi de insandan ayrışarak, genel toplumsal bilgi haline gelir. Üretim sürecindeki emek örgütlenmesi, emeğin bileşimi ve elbirliği biçimleri de bu genel toplumsal bilgi içindedir. Öte yandan sürekli yenilenen teknolojilerin yarattığı yeni ihtiyaçlar ya da yaratılıp kısıktılan yeni ihtiyaçlar da yeni toplumsal bilgileri ortaya çıkarırlar. Akıllı telefonlar, bilgisayarlı müzik ve görüntü sistemleri, dokunmatik ekranlar, yeni ihtiyaçları, yeni

20 “Yeryüzünün her yönden araştırılmasıyla yeni yararlanılabilir nesnelerin ve eskilerin yararlı yeni özelliklerinin -hammadde olarak yeni kullanım alanları, vb.- keşfedilmesi; dolayısıyla doğa bilimlerinin en yüksek noktasına kadar gelişmesi; bunun gibi, doğrudan doğruya toplumdan kaynaklanan yeni ihtiyaçların keşfedilmesi, yaratılması ve doyurulması;” Marx, agk, s. 446-47.

21 Marx, agk, s. 638'de “işçinin hüneri”, özgün metinde işçinin “virtüözlüğü” olarak geçer. Makine üzerinde yeni metinler makinenin virtüöz hale gelmesini fazlasıyla önemserler.

görüntü ve işlem biçimlerini yarattığı gibi, yeni müzikleri, iletişim biçimlerini, yeni toplumsal olanakları ve bunun bilgilerini de yaratmıştır. Genel toplumsal bilgi, sentetik, yapay ya da “kıskırtılmış” olduğu kadar üretilen ve artık ihtiyaç haline gelen yeni işlevleri, ürünleri ve bunun bilgilerini de içerir.

Bu genel toplumsal bilgi, bilimsel analiz süreci ve üretimin yeni ihtiyaçlara uzanması ile birlikte muazzam biçimde genişler. Peki bu bilgilerin üretim süreci nasıl değişir?

Burada merceği biraz daha odaklayabiliriz. Marx, emek sürecinin giderek bilimin uygulanması haline geleceğini söyler:

üretim süreci basit emek süreci olmaktan çıkıp, doğal güçleri kendi hizmetine alan ve insani ihtiyaçlar uğruna çalışmalarını sağlayan bir bilimsel sürece dönüşmekte ve canlı emek yerine sabit sermayenin bir işlevi olarak görülmektedir.²²

Peki üretime bilimin uygulanması sürecinin diğer yönü, yani bilimin ve dolayısıyla teknolojinin üretimi nasıl değişmektedir? Çünkü toplumun genel zekası, sadece somutlanmış üretici güçlerde, genel toplumsal bilgide ya da toplumun üretken kapasitesinde açığa çıkmaz. Genel zeka, aynı zamanda bunu üretme becerisindedir. Bilimin emek süreci haline dönüşmesi, bunun yeniden üretimi olarak bilimsel eğitim, bu genel zekanın bir parçasıdır. Marx, henüz bu soru tüm kapsamıyla somut bir gerçeklik olarak önünde bir sorun olmadığı için, bu yönüne eğilmemiştir. Genel zekanın bir sözcük olarak kalmasındaki temel nedenlerden biri budur. Gerçekte genel zeka sözcüğünün taşıdığı tüm gerilim, bilginin, bilimin dolaysız üretici güç olmasının ne demek olduğuyla ilgilidir. Pek çok yazar tarafından, emek sürecinin biçimsel ve gerçek boyunduruğunu izleyen yeni bir aşama olarak tarif edilmesi bu gerilime bir yanıt olarak önerilecektir. Bu yazıda, yeni bir aşama yerine, bilim-teknoloji

22 Marx, agk, s. 643-44.

üretiminin gerçek boyunduruk altına alınması ve bunun çelişkileri, genel zekanın betimleyici yapısını açıklamak için önerilecektir. Ancak ileride tartışılacak bu konuya geçmeden, burada üçüncü ögeyi, bilim ve teknoloji üretiminin sonucunda genel toplumsal bilginin dolaysız üretici konuma gelmesi olarak tarif edelim.

Grundrisse'nin yazıldığı dönemde, genel toplumsal bilgi, bugünkü düzeyde ayrıışmamış ve gelişmemiştir. Henüz üretimin ve ticaretin bilgisi olarak gözükmektedir. Keşifler için pusulanın geliştirilmesi, mekanik biliminin geliştirilmesi ya da toplumsal ihtiyaçlardan kaynaklansa da Doğa Felsefesi olarak sınıflanan Matematik, Fizik ve Doğa Bilimlerindeki buluşlar... Bugün kişisel bilgilerin, sağlık, sigorta, harcama, kredi, arkadaşlık bilgilerinin bilgisayar, internet ve sosyal medya ortamına geçmesi, toplumsal bilginin farklı bir biçiminin, yaşam sürecinin bilgileri olarak ortaya çıkmasını gösterir. Genişleyen toplumsal yeniden üretimin tüm evrelerinde, yani sadece imalatın değil aynı zamanda dolaşımın, ticaretin, tüketimin tüm aşamalarında üretilen bilgi, kârın gerçekleştirilmesi basıncıyla süreci hızlandıran, yayan genel toplumsal bilgilere dönüştürülmektedir.

Öyleyse ayırtırdığımız ögeler, makine, üretici güç, genel toplumsal bilgi ve bilimdir.

Genel zeka, tüm bunların gelişmişliğine dayanarak, toplumsal yaşamı bunlarla ne kadar hâkimiyeti altına alabilirse, o kadar gelişkin olacaktır. Toplumun genel zekası, bu toplumsal bilgileri, birikimi, üretici gücü, kullanma kapasitesi, zekasıdır. Genel zeka, toplumun üretici güçlerinin ve kapasitesinin toplulaştırılmış hali olduğu için kendi başına bir kavram olarak ele alınamaz, o bir sonuçtur. Genel zekanın işaret ettiği, toplulaştırılmış olgular bütünü, çoğu parçası birbiri ile iç içe geçmiş bu ögelerin toplamıdır. Genel Zeka, fraktaldaki kaotik, zengin görünümü ifade ederken, onun değişimini, hareketi anlamak için fraktalı yaratan döngüsel hareketi,

denklemleri kavramımız gerekir. İşte tam da bu yüzden, Genel Zeka bir kavram değil bir sözcüktür, çözümlememizde başlangıç noktasını oluşturamaz.

Marx'ın *Grundrisse*'deki ünlü bölümü, Ekonomi Politigi'nin Yöntemi başlıklı giriş bize neden böyle bir sonuçla, toplulaştırılmış olgular bütünü ile başlayamayacağımızı güzel anlatır. Burada nasıl başlanacağı, soyutlamanın nasıl yapılacağı tartışılırken, “nüfus” ya da “toplum” gibi sözcükler ile toplumun hareket yasalarının anlaşılacağı vurgulanır:

Gerçek ve somut olandan, gerçek öñvarsayımdan yola çıkmak, böylece ekonomide sözgelimi tüm toplumsal üretim faaliyetinin temeli ve öznesi olan toplum ile başlamak doğru gibi gözükür. Oysa daha dikkatli bakıldığında bunun yanlış olduğu ortaya çıkar. Toplum, örneğin oluşmuş bulunduğu sınıfları hesaba katmazsak bir soyutlama olarak kalır. Eğer kaynaklandıkları ögelerden, örneğin ücretli emek, sermaye vb.den haberimiz yoksa, bu sınıflar da yine boş lâftan ibarettir. ... Başlangıç noktamız olarak toplumu almak, o halde, bütünlüğün bulanık, düzensiz bir temsili olacaktır.²³

Tam da bu yüzden, hareket yasalarını anlamadığımızda Genel Zeka bize bütünlüğün sadece “bulanık ve düzensiz bir temsili”ni sunar. Genel Zekanın zaman içinde değişimi, “hareketi”ni anlamak için bu öğeleri değiştiren hareket mekanizması çözümlenmelidir. İşte bu öğelerin sentezi, bu hareket merkezini, temel üretici dinamiği bularak yapılabilir.

3. Sözcükten Senteze

Toplumun üretici güçlerinin artması, üretim araçları yanında, emeğin üretken güçlerini artıracak gelişmelerle gerçekleşir. Marx, üretime bilimin uygulanmasıyla elde edilecek üretkenliğin yeni

23 Marx, agk, s. 167-168. *Vorstellung*, temsil olarak düzeltilmiştir.

sanayilere aktarılırken bilimin üretilmesi için dinmez bir itki oluşuracağını *Grundrisse*'de parlak bir öngörüyle şöyle aktarır:

Eski sanayinin değeri, sermaye ile emek arasındaki ilişkinin yeni bir biçime döktüğü yeni bir sanayi için fon yaratarak korunur. Buradan nesnelerden yeni yararlanma yolları keşfetmek amacıyla tüm doğanın derinlemesine araştırılması, tüm yabancı iklim ve ülke ürünlerinin dünya çapında mübadelesi, doğal nesnelerin yeni (yapay) yollardan imal edilip, yeni kullanım değerleri kazandırılması. Yeryüzünün her yönden araştırılmasıyla yeni yararlanılabilir nesnelerin ve eskilerin yararlı yeni özelliklerinin -hammadde olarak yeni kullanım alanları, vb.- keşfedilmesi; dolayısıyla doğa bilimlerinin en yüksek noktasına kadar gelişmesi; bunun gibi, **doğrudan doğruya toplumdaki kaynaklanan yeni ihtiyaçların keşfedilmesi, yaratılması ve doyurulması; toplumsal insanın tüm niteliklerinin işlenip terbiye edilmesi** bütün bunlar da sermayeye dayalı üretimin bir koşuludur.²⁴

Bu satırlarda, üç ögeyi de görebiliriz, üretici güçlerin gelişmesi, genel toplumsal bilgi ve bilimin gelişmesi. Bu üç ögenin merkezinde duran, sermayeye dayalı üretimin koşullarından birisi, aslında bilimin “üretim”e dönüşmesidir. Öyle ki en temel bilimsel buluşların üretimde kullanılması ya da metalaştırılması hedeflenmelidir. Sözkonusu bilim sadece doğa bilimleri değildir, giderek ilerideki adlarıyla mühendislik bilimleri olarak anılacak uygulamalı bilimler hatta toplum bilimleridir. Bilimin ürünleri de artık sadece temel bilimsel keşifler, teorik kuramlar değil, üretime ve pratiğe uygulanabilir olmalıdır. Doğal nesnelerin yeni yollardan imal edilmesinden, yeni ihtiyaçların yaratılmasına kadar bilim ve teknoloji üretimi, sermaye ilişkilerinin hizmetine koşulmalıdır. Üstelik “doğrudan doğruya toplumdaki kaynaklanan yeni ihtiyaçların keşfedilmesi”nden, hatta yaratılmasından bahsedilmektedir ki, bu pek yakında ayrı

24 Marx, agk, s. 446-447, a.b.ç.

disiplinler olarak ortaya çıkacak toplum bilimleri ve alt dallarını akla getirmektedir. Psikoloji ve sosyoloji bölümlerinin reklamcılığın yanı sıra, yeni ürün ve teknolojiler yeni ihtiyaçlar üretmeye yönelik eğitim vermeleri en açık örneklerdir... Aynı satırlar, bilimin nesneleşmiş gücünü, bu gücün ortaya çıkardığı genel toplumsal bilgileri de ifade ederler: Yeryüzünün her yönden araştırılması ile yeni bilgiler, yeni yararlanabilir nesneler, yeni ihtiyaçlar, yeni nesneler imal etmek. Tüm bunlar, üç öğeyi de devindiren, toplumun genel zekasını artıran ortak bir sürece işaret ederler.

Bu öğelerin hareketini sağlayan, kapitalist üretim sürecine eklenilen bilim ve teknoloji üretim sürecidir. Onların içsel yasasını, dolayısıyla sentezini belirleyen bu üretim sürecidir. İleride göreceğiz ki, kapitalist üretimin parçası olarak bilim ve teknoloji üretimi, bütünsel üretimin içinde, tüm bu öğeleri devindiren belirleyici öğedir.

Bilim ve teknoloji üretim süreci, toplumun genel zekasını belirlerken, kapitalist üretimin bir dışlisi olarak belirlemektedir. Bu dışlilerin devindirici mekanizması, kapitalist üretimdir. Bu devindirici mekanizma, kârı artırmak için emek üretkenliğini artırmak zorundadır. Emek üretkenliğini artırmaya dönük her türlü buluş ve yenilik, giderek toplumsal yeniden üretimin her bir parçasını “verimlileştirmek” için yapılan yenilikler, bilim ve teknoloji üretimini önemli bir alan haline taşımıştır. Burada bilim ve teknoloji üretimi kavramının sınırları ve talihsizliğine dair bir parantez açmamız gerekiyor.

Bir Parantez:

İkircikli bir Kavram olarak Bilim ve Teknoloji Üretimi

Bilim ve teknoloji üretimi kavramında iki sorun vardır. İlki bilim üretimi ile teknoloji üretiminin yakınsamasına dairdir. Akla gelen soru şudur: Bilim ile teknoloji üretimi aynı şey midir? Bu sorunu

kapitalist üretimin gelişmesinin bizzat kendisi çözmektedir. Bilimsel buluşlar ile üretim giderek yakınsamaktadır. En temel, soyut bilimsel buluş ile bunun üretime yansıma süresi, müthiş biçimde kısalmıştır. Üstelik, temel, kuramsal bilim disiplinleri ile bunları üretime uygulayacak ara disiplinlerin hızlı biçimde geliştiğini, bilim disiplinlerinin işbölümü halinde elbirliğini artırdığını görmekteyiz. Biyoloji ve tıp, yaşam bilimleri altında birleşirken, pek çok alt disipline ayrılmaktadır. Temel kuramsal bilim dalı olan Fizik ile uygulamalı bilimler, nanoteknoloji, Kuantum bilgisayarlarının geliştirilmesi iç içe geçmiştir. Bilimsel üretimin ürüne dönüşmesi ve bilim disiplinlerinin çeşitlenerek uzmanlaşması, üretim sisteminin sonucu olarak da görülmelidir. Kapitalizmin kâr güdüsü, çok büyük bir basınçla 150 yılı aşan bir süredir bunu zorlamaktadır.

İkinci sorun ise teknoloji kavramının ikircikliğine dairdir! Bu ikirciklik de iki yüzüyle ortaya çıkıyor. Teknoloji kavramı hem üretici güçlerdeki yenilikleri hem de üretici güçlerin kendisini anlatabilmektedir. Bizim konumuz açısından teknoloji üretimi, üretimdeki ve giderek genişletilmiş yeniden üretimdeki değişmeyi işaret eder. Yani teknoloji aslında üretimdeki değişme oranı olarak görülür. Gerçekten de teknoloji gelecekteki üretimdeki nitel ve niceliksel değişmeye yansır. Teknoloji, bu anlamıyla üretime “ek”tir ya da üretimdeki değişme oranını belirler.²⁵ Bu “ek”in nasıl üretildiği, emek üretkenliğinin ya da genişleyen toplumsal üretimin her bir alanındaki yeniliğin nasıl üretildiği sorusu, bizim tartışmamızın merkezindedir. Üretimdeki nitel ve nicel değişme oranını belirle-

25 Matematiksel bir benzetmeyle, üretimin birinci türevi, bilim ve teknoloji üretimidir. İkinci türevi ise, kapitalizmin dalgalanmalarına işaret eder. Teknolojik buluşlar, sermayenin kâr oranını artırmaya çalışırken, sermayenin *calculus*udur, yani büyüme oranlarını etkilemeye çalışan, eki geliştirirler. Ama kendileri de bu büyüme oranlarındaki dalgalardan muaf olamazlar. Kriz dönemlerinde, araştırma geliştirme harcamaları dibe vurur.

yen, “ek” nitelik üretimi, bilim ve teknoloji üretimidir. Canlı emek-ten ve üretim sürecinden soğurulan nesneleşmiş bilginin, ölü emek-te yani makinelerde cisimleşmesiyle, teknolojik üretimin sonuçları üretici güçler olarak görünürler. Ama kendisi bu üretici güçlerdeki değişmedir. Tam da bu yüzden sentezimizdeki bilimsel üretim, kapitalist üretimin bütününden ayrılamaz. Bilimsel ve teknolojik üretimin gerçekleşmesi, teknolojik buluşların bir bütün olarak üretim sürecinde işlevlenmesine, gerçekleşmesine bağlıdır. Genel zekayı bilim üretimi üzerinden açıkladığımızda, üretimdeki bu değişim ve üretici güçlerdeki birikimle birlikte açıkladığımızı hatırlatmak gerekiyor.

4. Bilim ve Teknolojinin Üretimi

Marx’ın tüm metinlerinde bilim ile üretim ayrılığı erken dönemler olduğu için **varsayılmış, verili olarak alınmıştır**. Henüz bilimsel üretim süreci bu evreye gelmediği için, “bilimin üretime uygulanması” sık sık kullanılır. Genel zekanın bugünkü halini oluşturan bilim ve teknoloji üretiminin gelişimini anlamak için bilim ile üretimin nasıl yakınlaştığını kısaca değerlendirelim. Bilim ile üretim arasındaki bu özdeşleşme ve farklılaşma diyalektiğini iki yönlü olarak inceleyeceğiz. Bilimden üretime geçiş ile üretimden bilime geçiş yönleri...

Bilim yönü, bilimsel üretimin, temel teorik keşiflerden, uygulamalı bilimlere ve giderek teknoloji üretimine yönelmesi, buna paralel olarak ilerleyen bilimsel emeğin, zanaatten, bilim emekçisine yönelik gelişimidir. Yani bilimsel emek sürecinin kapitalist üretim sürecine dönüşmesi ve bilimsel emeğin, zanaatten bilim emekçisine dönüşmesi.

Üretim yönünün bilgi üretimi ve bilime bakan yüzü açısından incelenmesi ise sorunumuzun birbiriyle bağlı ikinci yönüdür. Bu yön önemlidir çünkü genel eğitimin ve özellikle, üniversite öğreti-

minin yaygınlaştığı günümüzde kitlesel aydın kavramıyla birlikte yaratıcılığın tüm insanlara genişlediği varsayılmaktadır. Gerçekte yaratıcılık canlı emeğin yaratıcılığıdır ve başından beri, bilim, tekil parlak beyinlerden değil, emeğin yaratıcılığından beslenmiştir. Yaratıcılığın üretme sürecinde işçiden, emekçiden koparılıp kendine maledilerek sermayenin işlevi gibi gözükmesi bunların kolektif emek sürecinde üretildiği gerçeğini ve bu tarihi karartmaktadır²⁶ Tüm meta fetişizminde olduğu gibi, “gibi gözüken”, gerçek yerine geçmektedir. Sanki kolektif emekçinin zihni, zihinsel emeği değil de; kapitalist, bilimi üretmektedir. Öte yandan zihinsel emeğin, tarihsel olarak, üretim kapasitesindeki araç ve becerilerinden koparılma, “çitleme” sürecinin yaşanmasını tarif eden dinamiğin bu yönünü açıklamak gerekiyor. Bilimsel üretimin dönüşmesi ile üretimin bu dönüşümü, kapitalist üretim madalyonunun diğer yüzüdür. Üretim sürecinin bilgisinden, arızalardan yararlanarak, icatların ortaya çıkarılması keşiflerin yapılması, bilimi geliştiren bu diğer yöndür.

4. 1 Üretimdeki Emekçiden Bilime.

Üretimden Bilimdeki Üretime

Bilimsel buluşlar, icatlar ile üretimin bağı genelde arkaplanda bırakılır. Oysa fabrika sisteminin ya da manüfaktürün ilk evrelerinde bile çok görünür olan bir gerçektir. Örneğin, Adam Smith, *Ulusların Zenginliği*’nde buna çarpıcı bir örnek verir: Manüfaktürde işbölümünün en detaylı, en fazla olduğu yerlerde makinelerin büyük bir kısmı işçinin özgün kendi icatlarıyla kullanıma sokulmuşlardır.

26 Bunun emekçilerde yarattığı kader ve çaresizlik duygusu 160 yıl önce dile getirilmiştir: “Bireysel emek, genelde, kendi başına üretici gözükmekten çıkmakta, ancak doğal güçleri kendisine tabi kılan kolektif emekler çerçevesinde üretken olabilmekte ve dolaysız emeğin bu toplumsallık düzeyine yükselişi, bireysel emeğin sermayede temsil edilen, odaklaşan toplumsallık karşısında **çaresizlik** düzeyine indirilmesi olarak gözükmektedir.” Marx, agk, s. 644 (a.b.ç).

Her biri basit işlevlerin işleticisi konumuna düşen işçiler, makinenin eksikliklerini fark ederek, çalışmasının daha basit ve kolay yollarını bulmuşlardı. 18. yüzyılın sonlarında bile atölyeleri ziyaret edenler sık sık işçilerin icadı olan böylesi düzenekleri, makineleri görmüşlerdir. İlk buharlı makinelerde, kaynayan kazan ile pistonlar arasındaki irtibat, çocuk işçiler tarafından yapılıyordu. İşçi çocuk, kaynama başladığında pistonun valfini açıyor, kaynatıcı kazanı ise kapatıyordu böylece hareketin iletilmesini sağlıyordu. Bütün günleri izbe atölyede geçen işçi çocuklar, valf ile kaynatıcı kazan arasına bir ip koyarak, makinenin başında durmadan kaynama gerçekleştiğinde valf kapağının açılmasını sağlamışlardı.²⁷

Endüstri Devriminin temelini oluşturan 18. yüzyıl ile 19. yüzyılın ilk yarısındaki teknik yeniliklerin tümü, en iyi tanımları sanatkar ya da mühendis olarak yapılabilecek kişilerce gerçekleştirilmiştir. Bunların çok azı üniversite eğitimliydi ve tümü çalışmalarının sonucunu bilimsel kuramdan yararlanmadan almıştı. Buna rağmen, buluşların teknik nitelikleri söz konusu olduğunda bu kişilerin Bilimsel Devrimin önde gelenlerinden fikir aldığı yolunda sürüp giden söylentiler ortaya çıkmıştır... Tarihsel araştırmalar bu söylentilere destek vermemiştir. Örneğin Fransız Fizikçi Sadi Carnot, buhar makinesinin nasıl çalıştığının ilk bilimsel çözümlemesini bu makineler yaygınlaştıktan çok sonra 1824'te yayımlanan *Ateşin Hareket Ettirici Gücü ve Bu Gücü Kullanacak Makineler Üstüne Düşünceler* adlı çalışmasında yapmıştır.²⁸

Burada sözü edilen zanaatkârlar, mühendisler “elit bir meslek

27 Böylelikle Smith’e göre, “oyun arkadaşlarıyla daha fazla zaman geçirme özgürlüğü”ne kavuşmuşlardı. Oysa tüm gün fabrikada çalışmak zorunda olup, geceleri üşümemek için sıcak kalan makinelerin üstlerinde yatan bu çocuklar, fabrika dışında gün yüzü ya da okul gibi başka bir şey görmüyorlardı. Bkz. *Milletlerin Zenginliği*, s. 11.

28 J. E. McClellan ve Harold Dorn, *Dünya Tarihinde Bilim ve Teknoloji*, Çev: Haydar Yalçın, Arkadaş Yayınları, 2006, s. 335-36.

grubuna üye” değillerdi.

Onsekizinci yüzyılda İngiltere’de mühendisler genellikle basit işçilerdi; becerikli ve hırslı ama genellikle okuryazar olmayan ya da kendi kendini yetiştirmiş kişiler. Genellikle [Joseph] Bra-mah gibi değirmenci, [William] Murdoch ve George Stephen-son gibi makine tamircisi ya da [Thomas] Newcomen ve [Hen-ry] Maudslay gibi demircilerdi.²⁹

Makine üzerine bölümde gördüğümüz gibi, Newcomen, bu-harlı makinenin, Maudslay ise ayarlanabilir tornanın (*slide rest*) geliştirilmesiyle sanayi devrimi için çok önemli olan iki buluşu gerçekleştiren emekçilerdir.

Zanaatkârların, (çalışan sınıfın nüvesi bu ilk emekçilerin) bili-mi geliştirmede sadece pratik önemleri yoktu, aynı zamanda yürüt-tükleri zanaatın gereklerini aşan kuramsal ve bilimsel konularda da çalışıyor, kendilerini geliştirmek için kulüpler kuruyor, toplantılar yapıyorlardı. Londra’da 1588’de şehir tarafından parası ödenen Dr. Thomas Hood, aritmetik, geometri, astronomi ve kimi pratik uy-gulamaları üzerine “çok az tahsil almış ancak yararlı öğrenim için aşırı tutku ve arzu ile dolmuş hevesli zanaatkârlara, askerlere ve denizcilere” dersler vermişti.³⁰

Grundrisse’de güçlü bir biçimde vurgulanan Analiz çağı, yani bilimlerin gelişmesi çağı, sadece halktan uzak, ayrıcalıklı “bilim”

29 Clifford D. Conner, *Halkın Bilim Tarihi, Madenciler, Ebeler ve “Basit Ta-mirciler”*, Çev. Zeynep Çiftçi Kanburoğlu, Tübitak Kitapları, 2013, s. 436. Ayrıca bkz. David Landes, *The Unbound Prometheus, Technological Change and The Industrial Development in Western Europe from 1750 to Present*, Cambridge University Press, 1988, s. 63 ya da Özgür Narin, “Ka-pitalizm ve Bilimin Üretimi, Bilimsel Emek Sürecindeki Dönüşüm”, *İktisat Dergisi*, Sayı: 494-495, 2008.

30 Arthur Clegg, “Zanaatkarlar ve Bilimin Kökeni”, s. 198. Ayrıca önceki bölüme görüldüğü gibi Marx da makineler ve mekanik tarihi üzerine çalışır-ken buna benzer bir açık derse katılmıştır.

çevrelerinin ürünü değildi, aksine çoğunlukla en soyut bilimsel keşfin bile³¹ ardında maddi yaşamdaki ihtiyaçların karşılanmasıyla bağlantı, üretimdeki sorunlar ve icatlar vardı. Bu sorunları çözmeye çalışırken, emekçilerin ve giderek kolektif emeğin icatlar ve buluşlar yapması temel olgulardandır. Bu vurgu, büyük bilimsel buluşların ya da zihinlerin önemini hafifletmek için değil, çalışan sınıfın başından beri üretim içinde icatçı, yaratıcı karakterini hatırlatırken, aynı zamanda bu niteliği ondan kopararak ölü emeğe hapseden sermayeye dayalı üretim ilişkilerinin tarihini hatırlatmak için. Bu koparılmanın ve emekçinin niteliklerinden soyutlanmasının önemli bir tarihi var. Altta yatan temel neden ise, kapitalist üretimin temel eğilimi, artı değer üretmektir.

İşçinin nitelikli emek sahibi olması, üretimde icatlar geliştirilmesi kısa vadede yararlı olabilir ama uzun vadede, işçinin özerkliğini, “işçilik maliyetlerini” yani ücret yönündeki basıncını artırır. Bu yüzden kapitalist üretim sürecinin temel eğilimi³² işçinin vasfının, yaratıcılığının ondan soyutlanarak, üretim sürecinde nesneleşmesidir.

Marx, bunu daha sonraki *Kapital* çalışmalarında iyice belirginleştirir. 1861-63 elyazmalarında şöyle yazar:

Kapitalist üretim ***bilimin emekten*** ayrılmasına ve aynı zamanda bilimin maddi üretime uygulanmasına yol açar.³³

31 Newton’ın yerçekimi yasası ile saat işçisi arasındaki ilişki ya da toplumsal üretim ve ihtiyaçlar arasındaki bağ için bkz. Conner, agk, s. 243 ve 389.

32 Önceki bölümde belirttiğimiz gibi tek eğilimi değildir, karşı eğilim olarak çalışanların giderek azalan kesiminin yeni üretim koşullarına uyan yeni nitelikler kazanmasını barındırır. Ama hâkim eğilim, işçinin vasıfsızlaşmasıdır, emekçilerin en geniş kesimi bu temel eğilimi yaşar. “...yüksek nitelikli küçük bir işçi grubu oluşmaya başlar ama bu ‘vasıfsızlaşmış’ (*deskilled*) işçi kitlelerine oranla kıyas götürmez” Toplu Eserler, MECW, C. 34, s. 34.

33 Toplu Eserler, MECW, C. 33, s. 364.

Böylelikle emekçinin üretim üzerindeki kontrolü ve kavrayışı ortadan kalkar. Bilimin nesnel gücünün üretici güce, makineye dönüşmesinin emek sürecindeki karşılığı bu vasıfsızlaşmadır. İşte bu sürecin diğer yönü ise üretimin bilgisinin emekçiden koparılması ve sermayenin bu bilgileri kendisine mal etmesidir. Böylelikle emekçinin hüner ve becerilerinin, zanaat sırlarının üretim sürecinde analiz edilerek ondan koparılması ve bilimsel bilgi olarak makineye cisimleşmesi gerçekleşir.³⁴ Üstelik zamanla sadece dolaysız üretim sürecinde değil, genişletilmiş toplumsal yeniden üretimin tüm bölümlerinde, fabrikadan, taşımacılığa, muhasebeden finansa, satıştan pazarlamaya, bu alanda çalışan işçilerin icatları, buluşlarının genel bilgisini derlemek, incelemek analiz etmek, bilimin temel işlevlerinden biri haline dönüşmüştür. Üretim Yönetimi, Endüstri mühendisliği, işletme bilimi, Ergonomi, Bilgisayar ve kontrol mühendisliği gibi pek çok bilimsel disiplinin kökeninde bu gelişme vardır. Bilimin nesneleşmiş gücünün, üreten icatçı işçiden soyutlanarak, bilimde disiplinleşmesi, üretimden bilime gelişim yönünü açığa vurur.

Bu bölümün sonucunu şöyle özetleyebiliriz: Üretimden bilime yaşanan bu dönüşümlerden görüyoruz ki, geçmişten beri, icat ve buluşlarda işçi sınıfının yaratıcı emeği temel bir rol oynuyordu. İşçinin bu becerilerinin kendisinden koparılmasının iki yönlü sonucu oldu. Analiz, genel toplumsal bilgiyi biriktirdi. Bu makinelerde bilimin nesneleşmiş gücü olarak işçinin karşısına çıktı. Bir yanda nitelikleri kendisinden koparılan soyut emek, diğer yanda ise niteliklileşen makine sistemi ortaya çıktı.

Sürecin diğer yönü ise bunun karşılığında değişmeden kalma-

34 Toplu Eserler, MECW, C. 34, s. 32-33. Henüz 1861-63 Elyazmalarında derinlemesine tartışılan bu konu ilginçtir. Çağdaş teknoloji tartışmalarında iş sürecindeki örtülü bilgi (*tacit knowledge*) olarak adlandırılan bu bilginin analizi ve makineye geçirilmesi çok fazla yer tutar.

miştir. Bilim üretiminin kendi yapısı da, bilimdeki emek süreci ile birlikte değişmiştir. İzleyen bölümde, sentezi geliştirecek ve bilim üretiminin Marx'ın diğer eserlerindeki yerini değerlendirerek, bugünkü Genel Zeka'yı açıklamak için kavramı geliştireceğiz.

4. 2 Bilim Üretimindeki Dönüşüm

Bu bölümde, kapitalist üretimdeki gelişmenin sonucu olarak bilim ve teknoloji üretimini kavramsallaştırmaya çalışacağız. Marx'ın bıraktığı yer, kalkış noktamızdır.

Bu sefer, *Grundrisse*'den sonraki 1861-63 Elyazmaları ve *Kapital* ile birlikte bilimsel üretim, özellikle emek sürecindeki dönüşümü inceleyeceğiz. Genel zekayı anlayabilmek için bize gereken sentez, bilimsel emek sürecinin yaşadığı değişim ve bunun kapsamlı sonuçlarındadır.

Marx'a göre, kapitalist üretim yordamı,

sadece bilimsel olarak çözülebilecek pratik sorunların ortaya çıktığı ilk üretim tarzıdır. Ancak şimdi deneyim ve gözlem-üretim sürecinin kendisinin zorunlulukları- bilimsel bilginin uygulanmasını zorunlu kılar ve ona izin verir. İnsanlığın kuramsal ilerlemesinin yani Bilimin sömürülmesi! Sermaye bilim yaratmaz ama sömürür, üretim sürecine mal eder.³⁵

Sermayeye dayalı üretim, kâr için, emek üretkenliğini artırmak zorundadır. Makineleşme artar. Makine sisteminin geliştirilmesi ise “mekanik ve kimya yasalarının doğrudan doğruya bilimden kaynaklanan analizi ve uygulaması” ile olanaklıdır.³⁶ İşte bunun için bilim, sermayenin hizmetine koşulur.

... bilimler, sermaye tarafından zenginleşmenin aracı olarak kullanıldıkları ve bu nedenle, kendileri onları geliştirenler için

35 Toplu Eserler, MECW, C. 34, s. 32-33.

36 *Grundrisse*, s. 650.

zenginleşme aracı haline geldikleri sürece, bilim insanları bilimlerine pratik uygulamalar keşfetmek için birbirleriyle rekabet ederler. Dahası bizzat icadın kendisi bir meslek (*métier*) haline gelir. Böylelikle kapitalist üretimle birlikte, bilimsel faktör, ilk defa olarak, daha önceki çağlarda hayal edilemeyecek bir ölçekte, **bilinçli olarak** geliştirilir, uygulanır ve hayat bulur.³⁷

1861'den sonraki notlarında, görece artı değerın gelişmesi, mameleşme ve bilimin gelişmesini daha ayrıntılı çalışırken, bilimsel araştırma ve buluşların meslek haline geleceğini tekrar vurgular. Ancak “bilimin kapitaliste ‘hiçbir’ maliyeti yoktur”³⁸ Henüz meslek olarak gelişen bilim üretimi kapitalist bir emek süreci olarak alınmamaktadır. Fakat **bilim, daha önceki çağlarda hayal edilemeyecek ölçekte ve bilinçli olarak geliştirilmektedir!** İleride göreceğimiz gibi, bunlar bile önemli öngörülerdir. Bilim ve teknolojinin emek sürecinin değişimi, bu değişimle birlikte sadece bilimlerin, disiplinlerin değil aynı zamanda bilimdeki emek-gücünün de değişimi, Marx'tan sonra daha da belirgin hale gelmiştir.

Marx'ın bıraktığı yeri not ederken, geleceğe ışık tutacak birkaç öngörüsünü vurgulamalıyız:

İlkinden bahsettik. Bilimin üretime uygulanmasının bilimi dönüştürmesi. Bilimsel buluşların ve icadın bir meslek haline gelmesi, hem bilim üretiminin gelişimine hem de bilimdeki emeğin, emek-gücüne dönüşmesi sürecine yol açar. Emekten, emek süreci-ne ve emek-gücüne geçiş ileride can alıcı olacaktır.

37 1861-63 El yazmaları, Toplu Eserler, MECW, C. 34, s. 34 (a.b.ç).

38 *Kapital*, s. 371 ve aynı şekilde. Marx, agk, s. 114. “Ona hiçbir maliyeti olmayan başka bir üretici güç, bilimsel güçtür” Toplu Eserler, MECW, C. 34, s. 18. Bilimin, bu evrelerde henüz açık kaynak gibi “bedava” alınması da akılda tutulmalıdır. Çünkü bir yandan da, yazar patent yasalarının erken-den geliştiği İngiltere’de bu satırları yazmaktadır ve epeyce olgunlaştığı Almanya’dan gelmiştir.

İkincisi ise, Marx'ın sadece geçerken değindiği, bilimsel buluş meğinin içeriğidir.

Zihinsel emeğin ürünü -bilim- her zaman değerinin çok altında bir yerde durur; çünkü onu yeniden üretmek için gerekli emek-zamanının, ilk üretimi için gereken emek zamanı ile hiçbir ilişkisi yoktur. Örneğin bir okul çocuğu, iki terimli denklem teoremini bir saatte öğrenebilir.³⁹

Toplumsal olarak gerekli emek zaman kavramı düşünüldüğünde, bir buluşun yapılması, icadın üretilmesi özgül ve istisnai bir emek zamanını ve birikimini içerir. Adı üstünde bir buluş ve yaratıcı emek olduğu için toplumsal olarak gerekli emek zamanı yoktur. Aksine bu zamanı değiştiren, belirleyen, bu buluşların üretime yansımalarıdır. Buluşun yapılması ile özellikle kopyalanması, yeniden üretilmesi arasındaki emek farkı konusunda Marx'ın bu erken önermesi, modern yenilik ekonomisi tartışmalarında sorun edilen bir olguyu çok önceden işaret etmektedir.

Marx, bilimsel emeği *Kapital*'de evrensel emek olarak tarif eder. Bu emek “her tür bilimsel emek, keşifler ve buluşlardır.”⁴⁰ Kısmen canlı emeğe, kısmen de bilimsel bilgi birikimine dayanır. Ancak Marx özel olarak evrensel emeği ve bilim üretimini daha fazla işlemez.

Bir diğer önemli konu, bilimin gelişmesiyle eğitim ile emek-gücü arasındaki bağıdır. Kapitalizmde bilimin uygulanması, emek üretkenliğini artırarak sadece makineyi, gerekli emeği ucuz-

39 Marx, *Artı-değer Teorileri* c.1, s. 334.

40 “...evrensel emek (allgemeiner Arbeit) ile elbirliğine dayanan emek (gemeinschaftlicher Arbeit) arasında bir ayrımın yapılması yerinde olur. Her iki tür emek de, üretim sürecinde kendi rollerini oynar, birbiri içerisine geçer, ama her ikisi gene de farklıdırlar. Evrensel emek, ... kısmen, canlı emeğin elbirliğine, kısmen de daha önce yaşamış kimselerin emeklerinden yararlanmaya dayanır. Öte yandan, elbirliğine dayanan emek ise, bireylerin dolaysızca elbirliğidir” *Kapital* 3. cilt, 1990, s. 96.

latmakla kalmaz, aynı zamanda bir başka şeyi daha ucuzlatır. Kapitalist üretimin gelişmesiyle birlikte emek-gücünün yeniden üretim maliyeti ucuzlar, “emek kapasitesi değersizleşir.” İlk neden işbölümüdür, ancak diğer iki neden konumuzla yakından ilgilidir:

2- bilimin ilerlemesiyle birlikte hazırlık eğitimi sayesinde genel ticari konular, cebir, dil becerileri, bilgisi ya da okuma, yazma bilgisi edinme çok daha hızlı hale gelir ve daha kolay, herkes için ve daha ucuza yeniden üretilebilir. Kapitalist üretim tarzı daha fazla hakim oldukça, bilim ve öğretme yöntemleri pratik amaçlara daha fazla yönlendirilir. 3- genel kamusal eğitimin devreye sokulmasıyla, daha önce dışlanan ve daha düşük yaşam standartlarına mahkum edilen bu türden işçilerin eğitime alınması olanaklı olur. Kapitalist üretimin gelişimi bu yüzden bir yandan kısmen daha iyi hazırlık eğitimi, geçmişten gelen geleneğin ve işbölümündeki artışın getirdiği daha üstün beceriler sayesinde çalışma kapasitelerinde artış getirirken, diğer yandan bu insanların emek kapasitelerini, ücretlerini değersizleştirir. Bu emeğin ek araçları, ticari cebir ya da muhasebe sanatı konularındaki gibi tüm o gerekli kitapların tümü de daha gelişkin hale getirilirler.⁴¹

Öyleyse bilim sadece makineleri ucuza üretmeye, üretim sürecini analiz ederek fabrika sistemini geliştirmeye yaramıyor, aynı zamanda emek-gücünün yeniden üretimini de ucuzlatıyor. Genel eğitim olduğu kadar mesleki “hazırlık” eğitimi de, sermayenin hizmetine sokulan bilimle, daha kolay öğretme yöntemleri ve daha pratik amaçlara yönelen eğitime dönüşüyor. Emeğin ek araçlarını, eğitim malzemelerini de etkin hale getirerek emek-gücünün yeniden üretimindeki emek üretkenliğini(!) de artırıyor.

Burada bütünsel işleyen kapitalist üretimin diyalektik niteliğini yine görürüz. Döngüsel hareketin iki yönlü kuvvetlere dayanmasına benzer biçimde ana eğilim ve karşı güçlerin diyalektik

41 1861-63 El yazmaları, Toplu Eserler, MECW, C. 33, s. 162-163.

çatışması, hareketi üretir. Şöyle ki: Bilimsel üretim, yeni makineler üretir. Yeni makinelerin üretimi ve kullanımı, geniş çapta vasıfsızlaşma eğilimini bir yanda yaratırken, öte yanda yeni makineler ve bunların üretim sürecine dönük iki tür nitelikli emeği de ortaya çıkarır. İlki bu yeni makineleri kullanma yönünde becerilerin yeniden üretimi (kullanıcı dostu teknolojiler vs.- ki bunların kendisi de genel eğitime konu hale gelir ve genele yaygınlaştıkça niteliksizleşir), ikincisi bu tür makineleri geliştirme yolundaki bilim emeğinin yeniden üretimi.

O halde bilim üretimi, emek-gücünün üretilmesini de dolaysızca etkiliyor. Bilimsel eğitim bunda önemli faktörlerden birisi.

Tüm sentezimiz Marx'ın bıraktığı yerden ilk soruları, adımları atarak geliştirecek. Bilim, emek-gücünün üretimine de uygulanıyor ve eğitim bunun araçlarından birisi. Üstelik eğitim materyalleri de emeğin niteliklenmesinin ek araçları olduğu için, bilim tarafından üretilip geliştiriliyorlar. Buradan sonraki ilk adım, aynı soruyu öznenin kendisine yöneltmektir. Peki ya bilimsel emek sürecinin öznesinin eğitimi? Yani bu emek-gücünün yeniden üretimi? Bilimsel üretim sürecinin emek-gücü de böyle bir eğitimin konusu olduğu için, bilim üretimi, eğitim ile birkaç dikişli bağa sahiptir. Bu yüzden özellikle bilim üretim süreci ve bunun temel kurumlarından olan eğitim kurumu olarak üniversiteleri birlikte ele alacağız. Bunlar genel zekanın öğelerinin ortaya çıkarılmasında özel öneme sahiptir. Çünkü ileride daha ayrıntılı göreceğimiz ki, üniversiteler tam da bu bilim üretimindeki dönüşümle birlikte hem eğitim hem de araştırma işlevlerini üstlenmeye başlıyorlar. Bu nitelikleriyle gelişen üretim araçları ve sistemlerine yönelik mesleki eğitim ile bu emek-gücünü üretiyorlar hem de bilimsel üretimin ek araçları⁴² ile emek-gücünü

42 Eğitim malzemeleri, kitaplar, dersler, yöntemler. Bilimsel üretim kendi ek araçlarını da üretiyor.

yeniden üretiyorlar.

Şimdi bilimsel emek süreci ve bu sürecin emek-gücündeki tarihsel değişimi irdeleyerek, yeni sorulara yanıt arayalım. Senteze yönelebilmek için, şu soruyu sormalıyız: Peki bilimsel araştırma bir mesleğe dönüştüğünde, bilimsel üretim süreci ve bilimsel emek nasıl değişir?

Marx'tan bugüne yaşanan tarihsel dönüşümde bunun temel ipuçlarını bulmak olanaklıdır.

1870'lerden, yani 19. yüzyılın son büyük bunalımından sonraki süreci belirleyen, kapitalist üretimin, birbiriyle bağlantılı ikili gelişmesidir: makineleşme ve görelî artı değer üretimine dayalı birikim ile merkezileşmiş sermayenin dünyada şiddetlenen rekabeti. İç savaş sonrası Kuzey'in iticiliğinde tekrar güçlenen Birleşik Devletler, dünyanın atölyesi konumundan gerilemeye başlayan İngiltere ve Avrupa'da Paris Komünü'nü bastırıp birleşen, gücünü pekiştiren Almanya, sömürgelere de uzanan bu şiddetli rekabette sanayilerini güçlendirirken, makineleşme çok büyük bir hızla gelişir.⁴³ "İkinci sanayi devrimi" diye adlandırılan dönemde, bilimsel buluşlar, örneğin Bessemer ve Siemens-Martin yöntemiyle çelik üretiminde büyük artış, makinelerle makine üretimini artırırken, bilimsel gelişmelere duyulan ihtiyacı şiddetlendirir. Bilimsel emek süreci, zanaatten çıkarak, kapitalist üretim ilişkilerinin içeriden kontrolü altına almaya başlayabileceği bir üretim süreci olmaya doğru gelişir.

43 Tekrar ve hep hatırdâ tutmak gerekiyor. Teknoloji toplumu değiştirmiyor, toplumsal ilişki, sınıf mücadelesi ve rekabet içinde teknolojiyi değiştiriyor. Bu durum, kimi zaman tek tek işyerinde işçinin becerisini makineye soğurarak maliyeti düşürme, kimi zaman grevlerle ve sendikalarla yükselen işçi mücadelelerini, makineleşmeyi yerleştirerek kırmak amacıyla, kimi zaman ise sermayeler arasındaki rekabetin sonucu olarak görünür oldu. Bu bakışla, bilim ve teknolojinin gelişimi hep toplumsal ilişkiler ve sınıf mücadelesinin bir sonucu oldu, tersi değil.

Bilim üretiminin zanaatten farklılaşması, emek sürecinin değişmesi 19. yüzyılın sonunda başlamış, 20. yüzyılda tamamlanmıştır. Bilim tarihçileri bu dönüm noktasını şöyle anlatıyorlar:

19. yüzyılda bir bilim insanı küçük bir laboratuarda yalnız ya da birlikte çalıştığı birkaç kişiyle bilimsel bilgi üretimindeki egemen biçimi temsil ediyordu. Ancak, 20. yüzyılda nükleer fizikteki gelişmelerle birlikte bu eski biçim değişmiştir. Araştırmalar büyük düzenler ve pahalı donatılar getirmeye başlamış ve giderek kişisel deneycilerin, hatta üniversitelerin ya da özel araştırma kuruluşlarının kaynaklarını zorlamaya başlamıştır. Bir ekibin her üyesi karmaşık bir araştırma çabasının tek bir yönünde uzmanlaşmıştır. Böyle ekip çalışmasına dayalı araştırmaların sonunda üretilen makalelerin altında bazen yüzlerce kişinin imzası olmuştur.⁴⁴

Fedakâr bir zanaatkâr gibi küçük laboratuvarında buluş yapan bilimciden, şirketler ve üniversitelerdeki araştırma kurumlarında ücretli emekçi olarak çalışan bilimcilere dönüşmüşlerdir. Elbette ki, proje yöneticisi olan ile projede araştırmacı olan ayrışmaktadır. Ancak bilimci giderek üniversitede ya da araştırma şirketinde, departmanında ücretli emekçi haline gelmektedir. Öte yandan bu bilimcinin yetişmesi, eğitim ve araştırma işlevleri birleşmiş yeni üniversite sisteminde bir emek sürecinin sonucu haline gelmeye başlamıştır. Bilimsel üretim süreci kendi kendini üretirken, aynı emek süreci, kâr mekanizmasının cenderesine girmektedir. Marx'ın yukarda aktardığımız sözleriyle, artık kapitalist üretim, “bilimsel faktörü bilinçli uygulamaya” başlar. “Daha önce hayal edilemeyecek şekilde” bilim üretimi sermaye ilişkilerinin kısıkacına alınır. Bilimin kendisi zenginleşme kaynağı haline gelince, bilimcilerin rekabeti olarak görülen süreç, kapitalist üretim ilişkileri tarafından boyunduruk altına alındıkça, bu bilimi gerçekleştiren bilim insanla-

44 McClellan ve Dorn, *Dünya Tarihinde Bilim ve Teknoloji*, s. 425.

rının emek süreçlerini de değiştirecektir.

Bilimcinin bilimsel emek sürecini kendisi belirlediği, çalışmasının tek yöneticisinin kendisi olduğu süreçten, sermaye ilişkisi altında çalıştığı sürece geçiş, 19. yüzyılın başlarında başlamış, İkinci Dünya Savaşı sonrasında tamamlanmıştır. İki dünya savaşındaki yoğun rekabet, askeri üstünlük için bilime duyulan ihtiyaç bu süreci çok daha hızlandırmıştır. Zaten, Paris Komünü'nün bastırılması ile İkinci Dünya Savaşı'na kadar geçen dönem, tekellerin rekabetinden, devletlerin ekonomik rekabetinin şiddetlenerek, askeri siyasal rekabete, savaflara döndüğü, ilk emperyalist savaflar dönemi oldu. Savaş ve rekabet, makineleşmeyi, üretici güçlerin savaş dönemlerindeki diğer yüzü olan yıkıcı güç biçiminde geliştirilmesini kamçıladı.

Burada bu süreci çözümlemek için yine Marx'ın *Kapital*'de kullandığı bir ayrıma başvuracağız. Emeğin **biçimsel boyunduruğu** ile **gerçek boyunduruk** altına alınması.⁴⁵ Sermayenin emeği biçimsel boyunduruk altına alması, kapitalist üretim ilişkisinin yeni kurulduğu yerlerde, eski toplumsal üretim biçimini öncelikle biçimsel olarak hâkimiyetine almasını anlatır. Burada boyunduruk altına alınan emek sürecine tümüyle dokunulmaz, ilişki biçimseldir. “Emek süreci, teknolojik açıdan bakıldığında eskisi gibi devam eder, yalnız şimdi sermayeye tabi emek süreci olarak.”⁴⁶ Bu emek sürecinden daha fazla mutlak artı değer sızdırılmaya çalışılır. Bu nicel zorlama arttıkça belirli bir düzeyden sonra, niteliksel dönüşüm gerektirir. Bundan sonra ise bizzat emek sürecini hâkimiyeti altına alarak kapitalist üretime dönüştürmesini tarif eden gerçek boyunduruk süreci başlar.⁴⁷ Gerçek boyunduruk ile “emek sürecinin

45 *Kapital I*, Yordam Yay., s. 487 ve s. 788.

46 Marx, agk, s. 788.

47 Daha geniş bir tartışma için bkz. Narin, 2008.

gerçek doğasını ve gerçek koşullarını dönüştüren bir üretim tarzı -kapitalist üretim tarzı- yükselir.”

Biraz daha açalım. Kapitalist üretim sürecinin özelliği, emek sürecinin aynı zamanda değerlenme (*Verwertung*), yani artı değer yaratma süreci olmasıdır. Emekğin sermaye tarafından gerçek boyunduruk altına alınmasıyla, emek süreci tümüyle değerlenmenin kontrolüne girer. Bu yüzden değerlenme süreci, eski zanaatkâr üretimindeki niteliklerden farklı olarak örneğin işçinin özerkliğini, karar süreçlerini elinden alır, çünkü artı değeri genişletmek amaçtır ve bu, emek sürecinin dışında bir zor değil, aksine onda nesnel olarak içerilmiş kontroldür. Daha ötesi, bu sürece göreli artı değer üretmeyi uygular.⁴⁸ Yani, bu sürecin **gerekli emeğini** düşürmeye yönelir.

Bilim üretimi için düşünüldüğünde, bilimsel emek-gücünün üniversitelerde üretiminin yaygınlaşması ve gelişmesi, bilimsel eğitim ile “ek emek aracı” olan eğitim malzemelerinin,⁴⁹ derslerin yaygınlaşması bu sürecin ürünleridir. Böylelikle, bilimin nitelikli emeği, bilimsel eğitim ve bilimsel eğitim malzemeleri ucuzlar, maliyeti düşer. Bilimin biçimsel boyunduruk, yani zanaat dönemine kıyasla gerçek boyunduruk altına alınması ile bilimci emeği yani zihinsel emekğin yeniden üretimi ve istihdam biçimleri de gelişir.⁵⁰

20. yüzyılın başında şirketlerin araştırma kurumlarını açmaya başlamaları, devletin ve üniversitelerin araştırma kurum ve proje-

48 “Nasıl mutlak artık değer üretimi, sermayenin emek üzerinde biçimsel boyunduruğunun maddi ifadesi olarak görülebilirse göreceli artık değer üretimi de, sermayenin emek üzerinde gerçek boyunduruğunun maddi ifadesi olarak görülebilir.” *Kapital*, s. 787.

49 Yukarıdaki bilim ile eğitim ve emek-gücü alıntısını hatırlayınız. 1861-63 El yazmaları, *Toplu Eserler, MECW*, C. 33, s. 162-163.

50 “Kapitalist üretim biçimsel ilişkisinin ötesine ne kadar az geçerse o ilişki de, yalnızca, eğitim ve istihdam tarzı bakımından işçilerin kendilerinden pek az değişik olan küçük sermayecileri ön gerektirdiği için o kadar az gelişir.” *Kapital*, s. 788.

lerini artırmaları, Humboldt tipi üniversitenin⁵¹ eğitimin yanında araştırma işlevinin dünyaya yayılması, bilimsel emek sürecinin gerçek boyunduruk altına alınmasını göstermektedir.

Erken kapitalist ülkelerde kendini göstererek dünyaya yayılan bu eğilimi, tarihte izlemek olanaklı. Henüz 1830'larda ABD'de çeşitli sanayi şirketleri üniversitedeki araştırmacıları, araştırma için işe almışlardı, ancak bunlar nadir ve yalıtık haldeydiler. İlk kez sistemli ve düzenli araştırma bölümü kuranlar, elektrik ve kimya şirketleri idi. 19. yüzyılın sonunda elektrik ve telekomünikasyon şirketleri, kendi araştırma laboratuvarlarında pek çok bilimciyi bir araya getirdiler. Bu alandaki iki tekel, General Electric ile AT&T'nin, kurdukları araştırma laboratuvarlarında durum tam da buydu. Örneğin GE şirketinin araştırma laboratuvarı, 1901'de 8 personele sahipken, bu sayı 1920'de 301, 1929'da 555 personele yükselmişti. 1925'te ise transistörler gibi temel buluşları yapan ünlü Bell Laboratuvarları'nda 3.600 personel çalışmaktaydı. Bu iki dev tekel, araştırma laboratuvarları ile bugün tanınan pek çok bilimsel buluşu patent altına aldılar. 1930'a gelindiğinde ABD'de sanayideki bilimsel araştırma temel bir ekonomik etkinlik haline gelmiştir.⁵²

Kapitalizmde bilim ve teknoloji üretiminin tarihi konusunda araştırmalarıyla bilinen David Noble 20. yüzyılın başında ABD'deki en büyük araştırma laboratuvarlarının başındaki mühendislerin gelişmeyi üç aşamada ele aldığını belirtir: ilk olarak şirketler, araştırma laboratuvarları kurmuşlardır. İkincisi, şirket dışında, hükümetler, bağımsız araştırma kurumları ve en önemlisi üniversitelerin bilim ve teknoloji bölümlerinin etkin desteğini ve işbirliğini sağla-

51 Kapitalizmde Humboldt tipi üniversite ile birlikte bilimci artisan (zanaat-kâr) olmaktan çıkmıştır. Bkz. İlhan Tekeli, *Eğitim Üzerine Düşünmek*, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, 2003.

52 David Noble, *America by Design*, 1977, özellikle 7. bölüm. ABD'deki şirket ve araştırma bilgileri bu bölümden alınmıştır.

miş ve son olarak da Ulusal Araştırma Konseyi ile ulusal düzeyde koordinasyonu büyüttmüşlerdir.

Sınai Araştırma Laboratuvarları büyüdükçe, bilimcilerin rolü giderek daha fazla, montaj hattındaki işçilere benzemeye başladı ve bilim, özünde bir işletme/yönetim sorunu haline geldi.⁵³

Artık bilimsel araştırma bir meslek olmuş, emek süreci sanayinin bir departmanı gibi benzer koşullarda belirlenmeye başlamıştır. ABD’de 1940’ta devlet raporunda bu dönüşüm resmedilir:

Bugün endüstriyel araştırma laboratuvarları, parlak buluşlar yapan sözde dâhilerin çalıştığı yerler değildir. Bundan da öte, buralarda çalışanlar, en ileri bilimsel analiz tekniklerine tamamen hakim olan, kuramsal hesaplamaları sonucunda bir ürün çıkartmanın en muhtemel olduğu alanlarda elbirliği içinde araştırma yürüten işçilerin oluşturduğu kümelerdir. ... **Kısacası icat, bir elbirliğinin ürünüdür.**⁵⁴

İcat, artık endüstri haline gelen şirketlerin araştırma kurumları ve üniversitelerde, fabrikadaki üretim süreci gibi elbirliği içinde yapılacaktır. ABD’deki bu değişim, özellikle iki dünya savaşının getirdiği bilimsel buluşlar ve teknolojik deneyimleri ticarete uygulayarak kapitalizmin kârlılığını artırmak amacını taşır. Bunun için bilim ve teknoloji üretiminin biçimi ve kurumsallaşmasının da dönüştürülmesi gereklidir. Vannevar Bush’un 1945’te hazırladığı ve ABD yönetiminin resmi politika haline getirilen bilim ve teknoloji raporu, ileride dünyayı etkileyecek bu dönüşümü anlatır. *Bilim-Sonsuz Ufuk* adlı bu rapor, sadece savaşın deneyimleri arasında yer alan penisilin gibi ilaç sektöründeki bilimsel başarıların ticarileştirilip yaygınlaştırılmasını hedef almaz. Ama aynı zamanda atom bombasını üreten bilim ve teknolojinin yaygınlaştırılıp ticarileştire-

53 Noble, agk.

54 ABD Geçici Ulusal Ekonomi Komitesi Oturumu, 1940.

rilmesini, şifreleri çözmek ya da bombanın menzilini hesaplamak için geliştirilen bilgi işlem makinelerinin, otomasyon makinelerinin üretim sürecine sokulmasını da önerir. Görüldüğü gibi rapordaki kilit kelime “ticarileşme” ve “üretim sokma”dır.

Daha fazla iş yaratmak için yeni, daha iyi ve daha ucuz ürünler yapmayı hedef almalıyız. Yeni, canlı, çok sayıda girişimin ortaya çıkmasını istiyoruz. Ama, **yeni ürün ve prosesler tam anlamıyla olgunlaşmış olarak doğmazlar**. Onlar, **temel bilimsel araştırmalar** sonucu ortaya konan yeni ilkeler ve yeni kavramlardan hareketle geliştirilirler. **Temel bilimsel araştırma bilimsel sermayedir**. Dahası, bu bilimsel sermayenin başlıca kaynağı olarak, artık Avrupa’ya dayanamayız.⁵⁵

Bilimsel üretimdeki dönüşümün ifadesi olacak olan raporda aktarıldığı gibi bundan sonra, bilimsel araştırmaların ürünlerinin teknolojiye dönüştürülmesi, metalaştırılması, temel bilimsel araştırmalara devlet desteği, üniversite sanayi işbirlikleri kapitalizmin bilimi ve üniversiteyi dönüştüren politikaları haline gelmiştir. Üniversiteler ve araştırma laboratuvarları gibi bilimsel üretim yerleri, sanayi ile işbirliğini kurumsallaştıracaklardır.

Massachusetts Teknoloji Enstitüsü (MIT) bu dönemde ABD’de ve giderek dünyada üniversite sanayi işbirliğinin önemli simgelerinden oldu. 1919 yılında devlet fonları sınırlandığında sanayiden sponsorluk almak üzere hırsla bilimsel araştırmalarını sanayinin gelişimine entegre eden enstitü, ABD yüksek öğretiminde gelişen bir akımın da örneği oldu.⁵⁶ MIT’te Endüstriyel İşbirliği ve Araştırma Bölümü’nün kurulması bu tarihe denk düşer. Savaş sanayinin yani yıkıcı güçlere dönüşecek üretici güçlerin geliştirilmesi için gerekli

55 Vannevar Bush, *Bilim - Sonsuz Ufuk* (abç).

56 Nathan Rosenberg ve David C. Mowery, “The US National Innovation System”, R. Nelson (ed.) *National Innovation Systems : A Comparative Analysis* içinde, Oxford University Press, 1993, s. 34.

araştırma da bu dönemde üniversiteler ve şirketlere yapılan yatırımlar ve devlet sanayi işbirlikleri ile olanaklı hale geldi. Araştırmaya yönelik bu sermaye akışı ve bunların biçimlenmesi, bilimsel emek sürecinin sermayeye dayalı üretim olarak şekillenmesini hızlandırdı. Böylelikle üniversite ve sanayi, araştırma yönünden birbirlerine kaynak oluşturan işbirliğini ilerlettiler. Bu, 20. yüzyılın sonlarına doğru üniversite kurumunu da Humboldt tipi üniversiteden giderek “girişimci üniversite”ye, kamusal özellikleri yok edilmiş şirket üniversitelerine dönüştürecektir. Ancak hem bilim üretimi yapan hem de bilimin zihinsel emek-gücünü üreten üniversiteyi tanımlamak için bir başka gelişmeye daha ihtiyaç vardır. Bu ise kapitalist üretimin bütünsel sürecine bakılarak anlaşılabilir.

Bu dönemin erken kapitalistleşen ölkeler için öne çıkan sonuçlarından birisi, bir bütün olarak üretim sürecinin tüm parçalarının fabrika dışına çıkararak hızlı biçimde endüstrileşmesi olmuştur. Makineleşmenin önceki bölümde anlatılan sonucu, özellikle otomasyonun ve ağı ile iletişim teknolojilerinin bu dönemden sonra gelişmesi, üretimin bu işlevlerinin yayılmasını kolaylaştırmıştır. Sibernetik yani otomasyon ile iletişim ve ağı teknolojilerinin geliştirilmesinin iki yönlü sonucu olmuştur. Makineler arası iletişim yani enformasyon dolaşımı ile başlayan ama bunu telekomünikasyon, yani toplumsal iletişim ile birleştiren teknolojik sıçrama, “dijital çağ” diye teknolojik belirlenimcilikle adlandırılan durumu ortaya çıkarmıştır.

Bilgisayar ve iletişim teknolojilerinin gelişimi, enformasyonun bir girdi olarak üretilip işlenmesini de artırmıştır. Bu teknolojiler ve enformasyon, üretimden, dolaşım sürecine, taşımacılık, finans, reklamcılık, satış pazarlama, temizlik, bakım, lojistik gibi hizmet sektörleri olarak adlandıracak dallara yayılmış, genişlemiştir.

Daha ilginci, kapitalizmin 20. ve 21. yüzyılda yaşadığı bunamlar, üretilen artı değerin kâra dönüşmesi, yani kârın gerçekleş-

mesi için satışı, son derece büyük bir rekabetin konusu haline getirmişlerdir. Bu rekabet, sadece bu sektörlerde, teknolojilerin büyük bir hızla geliştirilmesi, bir diğerinden kopyalanmasını getirmez, aynı zamanda üretimin bilgisi kadar satışın, tüketicinin bilgisi de önemli bir enformasyon yani girdidir. Kapitalizm kendisine maddi AVM’ler dışında sanal sosyal ortamlar yaratmaya da girişir. Sosyal medya uygulamaları, sadece tüketicilere reklam alanları değildir, aynı zamanda tüketici bilgilerinin derlenerek, kapitalistlerce işlendiği dev sanal AVM’lerdir. Elbette ki, kamusal alanların yitirildiği, insanın bireyciliğe sürüklendiği bir yaşamda, bu sosyal medya, diğerleri kadar toplumsallaşma olanaklarını da taşırlar. Ama çeşitli sosyal medya şirketlerinin devasa fiyatlara yükselmesini sağlayan, daha çok insanın bu uygulamalar sayesinde toplumsallaşması, haberleşmesi, sosyal anlarını ve düşüncelerini birbiriyle paylaşması değildir. Yazının başında dünyanın ünlü gazetelerinden aktardığımız haberlerde belirtildiği gibi bu şirketler kamusal bir hizmet sağlamamakta, aksine derledikleri kullanıcı bilgilerini satmaktadırlar.⁵⁷ Artı değer üretiminin satışla sonuçlanması, kârın gerçekleşmesi için tüketici eğilimlerini, bilgilerini, davranışlarını enformasyon verilerine dönüştürmekte yarattıkları fırsatlar, bu şirketlerin fiyatlarını belirlemektedir. İşte üretimden başlayarak pazarlama, finans gibi tüm sektörlerle yayılan bu teknolojik gelişmenin bir de emek gücü ihtiyacı vardır.

Bu durumda hem bu teknolojileri geliştirecek hem de gerekli enformasyonu işleyecek, toplayacak emek-gücünün üretilmesi sü-

57 Ofcom’un 2014 Uluslararası İletişim Pazarı raporundan aktaran Fuchs’a göre, dünyadaki şirketlerin reklam harcamaları, 2009’dan, 2013’e %25,8 artarken, internet reklamlarının yıllık büyüme oranı %18,9 oranındadır! Bir gazetenin ise sadece %1,35 büyüme oranındadır. Fuchs, *Enformasyon Çağında Marx’ı Okumak*, s. 369. Fuchs, Google, Facebook gibi şirketlerin dünyanın en büyük reklam ajansları olduğunu söylemektedir. Fuchs, *agk*, s. 361.

reci de üniversitelere yüklenmeye başlamıştır. Bu emek-gücünün, öncekinden farklı niteliklerde eğitim alması gerekmektedir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ilk otomasyon makinelerinde veri kartlarını hazırlayan, santralde duran işçilerden, giderek bilgisayarlarla veri işleme, internette veri toplama, veri madenciliği ve işleme için algoritmalar yazma, iletişim araçlarını kullanma gibi becerilere kavuşturulması gereken yeni emekçiler ortaya çıkmıştır. Bu emek gücünün yetiştirilmesi, yeniden üretimi ekonomik ve toplumsal bir sorun haline gelmiştir. Üniversiteler, mühendislik bilimleri, teknik bilimler, yüksek okullar gibi alanlarda bu niteliğin yetiştirilmesine yönelmiştir.

Gerçekten de, İkinci Dünya Savaşı sonrası yıllar, genel olarak okullaşmanın olduğu gibi yükseköğretimde okullaşmanın da hızla yükseldiğini göstermektedir. Bu konuda en güncel, uzun vadeli, kapsamlı araştırmalardan birisinde, Dünyanın 111 ülkesinde, 1820-1945 arasında dolaylı yollardan, pek çok literatür tahminlerini değerlendirerek, 1950-2010 arasında ise gerçek verilerden yararlanarak “insan sermaye”sinin oluşumu incelenmiştir.⁵⁸ Buna göre, tüm dünyada ilk öğretime giden öğrencilerin oranı, 1850’de %10 iken, 1940’da %47’ye yükselmiştir. Aynı dönemde yükseköğretime gidenler, yaklaşık %0’dan **%1,2**’ye yükselmiştir. 1950 ila 2010 arasında ise bu oranlar şöyle artmıştır: ilk öğretime giden öğrencilerin oranı, %56’dan, 2010 yılında %99’a yükselmiştir. Yüksek öğretimdeki artış ise çarpıcıdır, 1950 yılında toplam öğrencilerin **%2,2**’si iken, 2010 yılında **%30**’udur. Üstelik, bu dönemde dünyadaki öğrenci nüfusu, yaklaşık 3 kat artmıştır. Bu dünya ortalamasıdır, erken kapitalistleşmiş ülkeler ile kapitalistleşmekte olan ülkelerde bu oranlar daha yüksektir.

58 Jong-Wha Lee ve Hanol Lee, “Human Capital in the Long Run (Uzun Vadede İnsan Sermayesi)” *Journal of Development Economics*, vol. 122, 2016.

Hem bilim üretiminin hem de genel olarak kapitalist üretimin ihtiyaçlarının sonucu olarak ortaya çıkan, yeni emekçi kesimlerinin bu geniş yelpazesi ileride yanılmalı olarak farklı farklı adlandırmalara konu olur. Bu görünümlere, “entelektüel emeğin kitleselleşmesi”, “kitlesel aydın” çağı ya da “gayri maddi emek” biçimlerinin gelişmesi adı verilir. Bir yandan bilimci, emek sürecine tabi olurken, üretimi sanayileşmeye yönelmektedir, öte yandan da bilimin üretimiyle geliştirilen yeni makineler, enformasyonu, veriyi ve yeni üretim biçimlerini yaratmaktadır. Buna uygun emek piyasasının oluşturulması, eğitimin ve yüksek öğretimin geliştirilmesi ihtiyacı yüksek öğretime kadar eğitimin genişlemesini doğurmaktadır. Artık zanaatkâr olarak bilgin ya da mucit değil, bilimsel emek gücü görünür durumdadır.

Üniversitelerde ya da araştırma kurumlarında bilimcinin emek süreci gerçek boyunduruk altına alındıkça, giderek işletme yönetimi süreçlerine dönmeye başlar. Kâr amacı, projeye fon kazanma, gelir kazanma amacı emek sürecini de denetim altında tutmayı gerekli kılar.

Belirli bir şirketin, örneğin nanoteknoloji üzerine çalışan bir şirketin, araştırma geliştirme laboratuvarlarında farklı sayı ve nitelikte teknisyen, araştırmacı, bilim insanının çalıştırılması, her birinin niteliklerine göre ayrılması, araştırma takviminin (*timescale*), hedef takviminin (*targets and timing*) belirli sayıda ve nitelikteki araştırmacılar planlanarak tasarlanması... Müşteri ilişkileri departmanından gelen ürün geliştirme taleplerinin, sorunlarının (*troubleshooting*), pazar analizlerinin, rakip şirketlerin pazara sürdüğü yenilikler üzerine analizlerin ele alınması, bunlar üzerine proje geliştirme, yeni araştırma konusu belirlenmesi, araştırma takviminin, ara hedeflerin oluşturulması, bunlara uygun niteliklerin, takımların belirlenmesi, ürün geliştirme, test etme, kalite kontrol... teknoloji geliştirme ve bilimsel araştırmadaki emek sürecinin bölünebilirlik

listesi, çeşitli örneklerle daha da uzuyor. Tüm bunlar bilimsel emek sürecinin rasyonalize edilmesi, parçalara ayrılması ve maliyetlerinin düşürülmesi amacıyla, sermayenin bilimi gerçek boyunduruk altına alma yönündeki itilimiyle birlikte yaşama geçmiştir.

Ancak bilim üretiminin kapitalizmin gerçek boyunduruğu altına alınması sorunsuz bir süreç değildir. Kendi içinde çelişki ve daha da önemlisi kapitalizmin sınırına dair temel bir öge taşır. Tıpkı fraktal geometride ya da toz bulutu açıklarken, döngüsel sistemlerden, eğilimler ve karşı eğilimlerin yarattığı döngülerden bahsettiğimiz gibi, bu çelişki de kapitalist üretim açısından ayrı bir dinamizm yaratır.

Şimdi Genel Zekayı anlamaya dönük sentezimizi tamamlayacak son aşamayı, kapitalizmin bilim üretimini gerçek boyunduruğa alma hatta onu üretime dönüştürme çabasının “tamamlanamaz ama vazgeçilemez” olmasını tartışacağız.

Bilimin Gerçek Boyunduruğunun Çelişkisi ve Sınırı

Ortada bir sorun vardır. Buluş yapmak, yaratıcı olmak zorunda olan emek süreci, parçalara ayrılmaktadır. Kâr hedefiyle bu parçaların hızlı işlenmesi, belirli bir rutine oturması zorlanmaktadır. Ama buluş ve yaratıcılık, sadece rutin ile gerçekleşmez. İşte bu gerilim, bilimcinin emeğinin, zihinsel emeğin, emek gücüne dönüşmesindeki çelişkiyi ortaya çıkarır.

Kapitalist emek süreci, somut emeği soyutlar ve üretim sürecinde nesneleştirir. Zihinsel emeğin soyutlanması, bilimin bugünkü geldiği düzeyde ortadadır. Bilimsel yayın sistemi, üniversite ve sanayi araştırmaları, bunların işbirliği, uluslararası “fikri mülkiyet hakları”, patent sistemi, laboratuvarlar, araştırma ortaklıkları bu emeğin soyutlanmasından ortaya çıkmış, nesneleşmiş üretici güçler olarak durmaktadır. Ancak daha önce anlattığımız gibi saat ya da makine işçisinin icadından, zanaatçı olarak bilgenden soyutlanarak

bugüne gelen emeğin zihinsel emek niteliği, yaratıcılığından soyutlanmakla karşı karşıya kalır. Bilim üreten zihinsel emek de en son sınırına ve çelişkili durumuna varır.

Tarihe baktığımızda ilk başta, diğer emek süreçlerinde olduğu gibi, bilimsel araştırma sürecine hâkim olan araştırmacılarındaki ve bilim insanlarındaki bilgi yoğunlukla, her bir araştırma kurumundaki bireyler ve rutinler tarafından içerilmiş halde, örtülü bilgi (*tacit knowledge*) olarak var oluyordu. Meslek sırrı, bilimin evrensel birikiminden, kitaplardan yayınlardan etkilenmiş ancak laboratuvar-da cefakârca uygulamaların deneyimi, örtülü bilgi olarak mucidin, bilginin bilgisiydi. Daha fazla verimlilik elde etmek, bilimsel üretimin denetimini, parlak zekalı bireylerden çıkartarak, sermayenin denetimine **gerçek** bir biçimde tabi kılabilmek için bireylerde iç-erilen bilgi, sürecin bilgisi nesneleşmeliydi. Bu yüzden bu alandaki ilk yöntem, yenilik sürecinin belirleyenleri üzerine odaklanmak ve bu süreci doğrusal biçimde aşamalara bölmek oldu. Ancak kısa bir süre sonra bu modeller, yerlerini doğrusal olmayan yenilik üretme modellerine bırakmıştır. Çünkü bilim emekçilerinin birbiriyle etkileşimi önemlidir. Bunu gözetken bu modeller, bölümlemeyi katı bir biçimde, doğrusal aşamalara ayırma biçiminde yapmazlar. Yenilik içeren fikirlerin çoğul girdilerden, önemli ölçüde geri beslemelerden sağlanabileceğini vurgularlar. Araştırma, tasarım, imalat süreçlerinde önemli oranda geri besleme devrelerinin (müşteri ilişkileri, sorun bildirme, iyileştirme talebi alma) kurulmasını gözetirler.⁵⁹

Bilimsel üretimdeki emek sürecinin parçalanmasının, rutinleştirilmenin getireceği olumsuz eğilimleri dengelemeye çalışan

59 S. J. Kline, ve Nathan Rosenberg, “An overview of innovation”, Landau & N. Rosenberg (Eds.), *The positive sum strategy: Harnessing technology for economic growth* içinde, National Academy Press, 1986. Ayrıca bkz. Chris Freeman, “Networks of innovators: synthesis of research issues”, *Research Policy*, no 20, 1991.

bu modeller, aynı zamanda bu emeğin gerçek boyunduruk altına alınmasının sınırlarını da açığa çıkartırlar. Bu süreç kesintisiz bir biçimde devam etse de zihinsel emeğin özgül niteliği yüzünden tamamlanamaz. Yaratıcı etkinlik rutinleştirilemez. Bilimsel emeğin kapitalizm tarafından gerçek boyunduruk altına alınması süreci, bu nedenle kendi sınırlarını içinde taşımaktadır. 1957 yılında en büyük çok uluslu şirketlerden biri olan General Electric firmasının araştırma bölümünde çalışan bir bilimci aslında bu süreci tarif etmektedir:

Araştırma laboratuvarlarını, belirli problemleri çözmek için organize etmek hem mantıklı hem de çoğunlukla son derecede kârlıdır. Verimlilik, müdürün her bir çalışanı titizlikle planlanmış bir programda görevlendirmesini gerektirir. ... Ancak bu yöntemin ciddi sınırlılıkları vardır. Sorunu önden ele alıp iyi bir girişimi planlayacak düzeyde çözümleri yukarıdan ve doğrudan yeteri kadar öngörebilen müdürler nadirdir. Kendisine görece daha az yetki verilmiş olan araştırmacı, bu belirli problemi, yukarıdan ve doğrudan girişim ile elde edilenden yine de daha iyi yollarla çözebilmektedir.⁶⁰

Araştırma laboratuvarları, sadece bir problem etrafında organize olarak çözüm üretmemektedirler, aynı zamanda kâr amacıyla da üretmektedirler. Ancak probleme yönelik bilimsel üretim ne kadar ince elenip sık dokunarak planlansa, parçalara ayrılarak tasarlansa da bu yöntemin sınırlılıkları ortaya çıkmaktadır. En temel sınırlılık ise, yukarıdan yapılan planın yarattığı rutinleşmenin aşağıdaki araştırmacının yaratıcılığını sınırlamasıdır. Çünkü bu plana karşın yine de daha az yetkili olan araştırmacı, daha iyi çözümler bulabilmektedir. Artı değer üretiminin hizmetine koşulan bilimsel üretim, bu emeğin özgül niteliği olan yaratıcılığını denetim altına almak iste-

60 Şirketin araştırmacısından aktaran Richard Nelson, "The Economics of Invention: A Survey of the Literature", *The Journal of Business*, Vol. 32, No. 2., 1959, s. 113.

mektedir. Ancak emek sürecindeki rutinleşme yaratıcılığı, yaratıcı emeğin özerkliğini azaltarak, bilimsel üretimi kısıtlamaktadır. Bilimsel “soyut emek” yani rutinleşen emek, bilimin özgül niteliğine, bilimsel “somut emeğin” duvarına çarpmaktadır. Bir eğilimi dengeleyen karşı kuvvet olarak, rutinleşen bilimsel emek süreci yaratıcı bilimsel emeği boğmaktadır. Peki bu süreç tamamlanabilir mi?

Bir yandan bilim ve teknolojinin kullanımının, bilimin üretiminin kendi emek sürecine bile etkiyerek, onun özerkliğini kıracağını söylemek, diğer yandan da bu özerkliğin tam anlamıyla kırılmayacağını söylemek bir çelişki midir? Burada bilimin üretim sürecinin ikili dinamik yapısı, devinimi yatmaktadır. Bilimin gerçek boyunduruk altına alınışı, bir süreçtir, hem gerçekleşir hem de gerçekleşemez. Kendi sınırı, içindedir. Bu sınır, bilimsel üretimin emek sürecinin, rutin emeğin yanı sıra esas olarak “yaratıcı etkinliğe” ihtiyaç duymasında yatmaktadır.

Kapitalizm, gelinen aşamada, her türden yolu denemektedir. Bir yandan emek üretkenliğini artırmak, ürün çeşitliliğini sağlamak, ucuz hammaddeyi sentetik olarak üretebilmek, yeni buluşlar, yenilikler ve bilimsel düşünceler geliştirmenin zeminini oluşturmak için, gerekli donatımları, fonu, desteği, takım çalışması ortamını, uzmanlaşma ve işbölümünün örgütlenmesini gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Bu doğrultuda toplam verimliliği, emekçinin direnci karşısında güdülenmeyi (motivasyonu) artırabilmek için hatta “liderlik”, “yaratıcılık” adı altında insan davranışının temelinde yatan “oyun” biçimlerini dahi “sermayenin kâr arayışı kurnazlığı” olarak kullanabilmektedir.⁶¹

61 Çok tanınmış sosyal paylaşım ve uygulama şirketlerinin, yazılım ve tasarım bölümlerinin işyeri mimarisiyle hiç ilgisi olmayan, oyun salonlarından, havuzlara, dinlenme odalarına kadar oyun türleriyle dolu “parıltılı” çalışma koşulları, birkaç yıldır gazete haberlerinde boy göstermektedir.

Bilimsel emek sürecinin özgül niteliğini oluşturan, yaratıcı etkinlik, bilimsel üretimin “somut emeği”dir. Kapitalist meta üretimi koşulları altında yaratıcılık ile rutinleşme, bilimsel emeğin ikisi de bir arada bulunmak zorunda olan, ama herhangi birinin tek başına kalamayacağı, mutlak olarak bir diğeri üzerinde hâkimiyet sağlayıp onu yok edemeyeceği, herhangi birine indirgenemeyecek olan zorunlu antagonistik parçalarıdır. Bu nedenle tüm bu yöntemler bilimsel üretimi denetlenebilir aşamalara bölmeye çalışsa da, belirleyici olan bilimsel emek sürecinin özel niteliğidir. Bu nitelik ise yaratıcı etkinliktir. Emek ile yaratıcı etkinlik ayrımı, Caffentzis’in hatırlattığı gibi Marx’ta da bulunmaktadır. Üstelik bu ayrım Aristoteles’den beri gelen bir düşünsel geleneğin ürünü olarak sürekliliğini korumaktadır. Etkinlik (*action*) ile emek (*labor*) ayrımı. İlki öz etkinliği, yaratıcı etkinliği anlatırken, diğeri, belirli ilişkilerle gelişen, dıştan dayatılan (empose edilen) disipline edilen emeği anlatmaya yöneliktir.⁶² Çelişki, “emek” ile “yaratıcı etkinlik” arasındadır.⁶³ Son 50 yılın kapitalist bunalımları, sermayenin kâr oranlarının düşmesi eğilimi karşısında, diğer sınıf saldırılarının yanında emek üretkenliğinin artırılması yani teknolojik yeniliklerin artırılmasını da vazgeçilmez hale getirmektedir. Üstelik salt üretimde değil. Aynı zamanda, kârın gerçekleşmesi alanında, satışta da tüm teknolojik yenilikleri, veri toplama, tüketici “avlama” teknolojilerini de geliştirmede itici güç, yeni teknolojilerin geliştirilmesidir. İşte bu yüzden bilimsel emek kâr için denetlenmelidir. Ama bu çelişkiyi daha da işleyen bir çelişki haline getirir. Vazgeçilemeyen ama tüm yaratıcılığın “çitlenemediği” bir süreç. Bilimin dolaysız bir üretim sürecine çevrilmesi çabası sermayenin içsel engelidir. Yaratıcılığın

62 George Caffentzis, “Immeasurable Value? An Essay on Marx’s Legacy” *Commoner*, No.10, 2005.

63 Daha ayrıntılı bir çözümleme için bkz. Narin, *Kapitalizm ve Bilimin Üretimi*, 2008.

tümüyle ele geçirilerek kontrol edilmesi, zihinsel emeğin yaratıcılığı olarak gözüken somut emeği, denetlenebilir, kontrol edilebilir parçalara ayrılıp soyut emeğe tamamen dönüştürülmesi olanaklı değildir. Bilimin kapitalist bir emek sürecine döndürülmesi, vazgeçilemez bir itkidir ama tamamlanamaz.⁶⁴

Bilim emeğinin emek gücüne dönüşmesi ile birlikte, bilimsel emek süreci sermaye ilişkileri ile denetim altına alındıkça, artık “bilim masrafsız” değildir. Daha doğrusu, bilimde emek gücünün ücretli emeğe dönüşümü ağırlık kazanmıştır. Bilimsel emeğin nasıl ölçüleceği sorunu önemli bir tartışmadır. Zihinsel emeğin ürünü bilim, “her zaman değerinin çok altında bir yerde durur; çünkü onu yeniden üretmek için gerekli emek-zamanının, ilk üretimi için gereken emek zamanı ile hiçbir ilişkisi yoktur.”⁶⁵ Bu soruna yönelik bir açıklama, *Kapital*’deki niteliği yükseltilmiş emek ya da yoğunlaştırılmış emek bölümündedir:

İstisnai üretici güçlere sahip bulunan emek, niteliği yükselmiş emek olarak (*potenzierte Arbeit*) iş görür veya aynı zaman aralığında aynı tür toplumsal ortalama emekten daha fazla değer yaratır.

Bilimsel teknolojik üretim, ürettiği bilgi ile bu istisnai üretici gücü yaratır. Öte yandan bu istisnai üretici güce sahip olan bireysel kapitalist, toplumsal olarak gerekli emek zamanı bu gücün düzeyine erişene kadar, toplam artı değerden daha fazla pay alır,

64 Burada kapitalizmin toplumu gerçek boyunduruk altına almasını genel zeka aşaması olarak gösteren görüşlerden ayrılıyoruz. Toptan boyunduruk altına alma (total subsumption) ya da “toplumu” boyunduruk altına alma kavramı, çok fazla şeyi çözmeye çalışırken kavramı etkisizleştirmektedir. Biyopolitik üretim ise toplumun üretimi ile toplumsal üretimi, birbirine karıştırdığı için eksiktir. Kapitalist toplumsal üretim, bedene ve türsel varlık olarak insana etki ve nüfuz etmeye başlamıştır ama bu iki eksen ayrı hareket dinamiklerini hala korumaktadırlar.

65 Marx, *Artı-değer Teorileri* c.1, s. 334.

artı kârı paylaşır. Bu yüzden bilimsel üretimin değeri bu artı kârdan kaynaklanır. Öte yandan, bilim üretimi önümüze temel bir soruyu da koyar. Daha önce değer kuramına getirilen itirazlardan birisi, büyük bir ressamın ürünün değerinin ölçülememesi ya da bir bestecinin eserinin değerinin ölçülememesi gibi istisnai bir olguyu sunmak idi. Şimdi artık bilimsel üretimde artış zorlandıkça, istisnai yeniliklerin çıkması, ressam ya da müzisyen gibi olmasa da eskisi gibi nadir olmayacaktır.⁶⁶ Bu çelişkili süreç, bilim üretiminde iki karşıt kuvvetin hareketini korur: Bir yanda bilimsel emek sürecinin rutinleşen parçasının genişletilmesi,⁶⁷ diğer yanda yaratıcılığa alan tanınması. Rutinleşme, emek zamanına etkirken, yaratıcılığın özerk alanı, süreci olumsuzlaştırır. İlk yan, günümüzdeki araştırma yürüten teknoloji şirketlerini artırırken, ikinci yan, olumsallığı ile, başarılı olamayan, yarattığı karşılık bulmayan şirketlerin iflas etmesini, büyük kapitalistlerin iflas etmeyenleri satın alıp “sınama tahtası”⁶⁸ olarak kullanarak, birikimi ve kâr oranlarını artırmalarını sağlar. Aynı zamanda ilk yan, değer kuramı kapsamına giren özgül

66 Bu sorunların genel hatlarının irdelenmesi açısından şu kaynaklara bakılabilir: zihinsel emek üzerine *Guiguelmo Carchedi, Frontiers of Political Economy*, London: Verso, 1992 ve *Behind the Crisis*, Brill, 2011. Yenilik ve artı-kâr için Tony Smith, “Surplus Profits from Innovation: A Missing Level in Capital III?”, Campbell and Reuten (eds) *The Culmination of Capital: Essays on Volume III of Marx’s Capital*, New York: Palgrave, 2002 içinde s. 67-94. Zihinsel emek ile değer kuramı sorunu ilişkisi için bkz. Tessa Morris-Suzuki “Capitalism in The Computer Age”, *New Left Review*, No. 160, 1986 ve Ernest Mandel *Geç Kapitalizm*, Çev: Candan Badem, Versus yay., 2008.

67 Akademik yayın biçimlerinin artışı, patentler, tesciller, fikri mülkiyet hakları, laboratuvar çalışmalarının koordinasyonu, araştırma geliştirme süreç yönetimi üzerine ‘bilimsel’ çalışmalar.. hepsi rutinleşmeye, emek sürecinin uygun parçalara ayrılmasına zemin oluşturur.

68 Rosa Lüksemburg’un kavramı olan “sınama tahtası” için bkz. Özgür Narin, *Smith ve Marx’ta Emek bölümü ve Teknoloji*. Ayrıca aktaran Ernest Mandel, *Avrupa Meydan Okuyor*, Çev: Tunç Tayanç, Bilgi Yayınları, 1974, s. 47.

bir meta yani teknolojik buluş üretimine yakınsarken, ikinci yan, istisnai emek üretkenliği ya da rekabette avantaj sağlayarak elde edilen artı kâr açıklamasına yakınsar.

Bununla birlikte, bilimsel üretimin masrafsız olduğu yeni alanlar da oluşmuştur. Örneğin tüketicilerin ürün üzerine şikayetleri, internet üzerinden alınan geri beslemeler, internetteki yaratıcılıklar, özgür yazılım gibi özgür üreticilerin ürünleri, fikirleri bedava el koyulan bilgiler haline gelir.

Sentezimiz, genel toplumsal bilgiyi, bu bilginin işlenmesini, toplumsal yaşamı etkiler ve giderek kontrol eder duruma gelmesini sağlayanın bilim ve teknoloji üretim sürecinin kapitalist üretime eklenmesi olduğunu gösterdi. Genel zeka, bu bilim üretim sürecinin kendisini, genel toplumsal bilgide, üretici güçlerde, toplumsal yaşamda ve zihinsel emeğin üretkenliğinde göstermesi ve yeniden üretmesi ile ortaya çıkıyor. Toplumun bilimsel, teknolojik, üretici genel zekasını temsil ediyor. İletişimin, toplum içinde etkileşimi, karşıtlaşma ile devinimi artırması, karşılaşmaların yaratıcı gücünü doğuruyor. Ama bu genel zeka açısından yabancılaşmış emeği, metalaşmayı barındırdığı gibi, buna direnen paylaşma yöntemlerini de taşıyor. Üstelik, bedensiz zeka olamayacağı gibi, maddi üretici güçlerin tümünün eylemsizliğinden (*inertia*) bağımsız genel zeka da olamıyor.

Genel zeka açısından belirleyici çelişki, sermayenin zihinsel emek gücünü soyut emeğe çevirme çabası ve bunun tamamlanamamasıdır. Yani bilimin gerçek boyunduruk altına alınma sürecinin tamamına eremeyecek bir süreç olmasıdır.

Bilimdeki Dönüşüm ve sonuçları

Bu bölümde, ana hatlarıyla, sentez olarak ulaştığımız bilim üretiminin hareket dinamiklerinden bugünkü sonuçları çıkarmaya çalışacağız. Böylelikle, *Grundrisse*'deki ünlü alıntının öğelerinin bugün-

kü karşılıklarını arayarak, sentezimizi gerçekle sınyalım.

Bilimsel teknolojik retiminki gelişmesi, “sabit sermayenin gelişme düzeyi”ni belirler. Bilim ve teknoloji retiminki, enformasyon teknolojilerini geliştirmesi, bilgi ve enformasyonu önemli bir girdi haline getirmiştir. Üstelik, bilimsel teknolojik bilim ile üretilen sadece makineler değildir, yaşam bilimlerinin, yani canlılığın düzeneği, genetik, tıp bilimleri ya da malzeme bilimleri gibi pek çok düzenek ve bilgi üretilmektedir. Yukarıda kısaca değindiğimiz Crispr-Cas9 tekniği ile makine gibi düzenlenen genetik madde, genetik kodu istediği yerinden kesip biebiliyor, yapıştırıp ekleyebiliyor. Böylelikle, programlanmış genetik malzemeler, AIDS, Zika virüsü gibi bulaşıcı hastalıklara ve hatta Kanserle yönlendirilerek, bunları yok etmeleri hedefleniyor.⁶⁹ Nanoteknolojiden tıp bilimine, kuantum fiziğinden Fraktal geometrisine tüm bilim üretim süreci, doğa hakkındaki “genel toplumsal bilgileri”mizi hiç olmadığı kadar geliştirmektedir. Ancak bilimsel emek süreci kâr amacının hizmetine sokulduğu ölçüde, sermaye birikiminin bir aracı olmakta, bu bilimlerin gelişimi karşıt yönlü sonucu üretmeyi sürdürmektedir. Bir yandan dev ilaç tekellerinin, araştırma ve geliştirmeye, bilimsel üretime sermaye ayırması diğer yandan üretilen ilaçların insanların gündelik yaşam süreçlerini değıştirmesi. Bir yandan olumlu yönüyle yaşam süresini uzatması, diğer yandan önleyici tıpnı zayıflatılarak ilaç tüketiminin, belirli hastalıklarda ilaç bağımlılığının artırılması. Sadece dolaysız üretim değil, bir bütün olarak üretim süreci düşünöldüğünde, sigorta, pazarlama, taşımacılık gibi alanlarda yaşam sürecimizin tüm bilgileri (sağlık harcamaları, kredi kartı işlemleri, eğitim harcamaları) “büyük veri” olarak internette

69 CRISPR, HIV’yi yok edip, Zika’yı PAC-man gibi yiyor.Yeni hedefi? Kanser (CRISPR kills HIV and eats Zika ‘like Pac-man’. Its next target? Cancer) <https://www.wired.co.uk/article/crispr-disease-rna-hiv>. Erişim Tarihi: 13.09.2017.

ve büyük sermayenin üretim aracı veri depolarında, tüketici profili çıkarıp satış planları yapmak üzere saklanır hale gelmektedir.

Bilim, arı haliyle merak ve keşif duygusundaki insan etkinliği olarak gözüktür. Bu haliyle bilim, doğa gibi pasif üretici güçtür, bilimi üreten bilimsel emek yani zihinsel emek-gücü ise emeğin üretken gücüdür. İnternet, bu merak ve keşif olanaklarını yaymış, bilgilerin elde edilmesine olanak tanımış, bunları muazzam biçimde artırmıştır. Bugünkü üretici güçler ve üretken kapasite, bu anlamıyla gelecek toplumun toprağı, sermayenin gerçek boyunduruğuna karşı ortaya çıkan dirençler de bu toplumun filizleridir. Ama madalyonun diğer yüzü, sermayenin buradan çıkan üretken olasılıkları hemen boyunduruğu altına almasıdır. Özgür yazılım üreten yazılım emekçileri, arXiv.org gibi kurulu düzen (*establishment*) dışı bilimcilerin, bu üretim sürecine ücretli emek olarak alınması, “fıkri mülkiyet hakları”nı dünyaya yayararak çitleme, patent tescil, tohum yasası gibi gelişmeler böylesi üretkenlik alanlarının sermayenin gerçek boyunduruğuna alınması anlamına gelir. Daha önce bahsettiğimiz, teknoloji geliştiren şirketlerin “sinama tahtası” olarak işlev görmesine benzer biçimde, internet ve iletişim teknolojileri, hem etkileşimi artırarak, hem de maliyetleri düşürerek, bu tür üretken becerilerin görünür olmasını sağladılar. Ama diğer yandan da, sermaye tarafından kapılarak, üretim sürecine alınan canlı emek kapasiteleri için, sinama alanları olarak işlev görmeye başladılar.

Bu anlamıyla gerçekten de gelişen sabit sermaye düzeyi, üretici güçlerdeki gelişme, “genel zekanın toplumsal yaşam sürecinin koşullarını kontrol altına almasını” getirmiştir.

Öte yandan *Grundrisse*’deki son önerme de bugün gerçek yaşam sürecinde görünür hale gelmiştir: “Toplumun üretici güçlerinin, salt bilgi biçiminin ötesinde, ne dereceye kadar toplumsal pratiğin, gerçek yaşam sürecinin dolaysız organları halinde üretilmiş oldukları” ... Toplumun üretici güçleri, bilgi biçiminde orta-

ya çıkabilirler. Bu güçlerin, bilgi biçiminden öte, yaşam sürecinin dolaysız organları haline gelme düzeyi, sabit sermayenin gelişme düzeyini belirler. Bugün bilimsel buluşların, teknolojiye ve üretim sürecine hatta gündelik kullanıma evrilme hızı, tam da bilimsel emek sürecinin değerlendirilmesinin boyunduruğuna alınması sayesinde çok artmıştır. Elektriğin bulunması ile transistörün geliştirilmesi, radyonun gündelik yaşamımıza girmesi arasındaki zaman dilimi fazlayken, entegre devrelerin geliştirilmesi ile bilgisayarların yaşamımıza girmesi süreci çok daha hızlıdır. İnternetin geliştirilmesi ile günlük kullanıma açılması arasındaki süre daha da kısadır. Üstelik bilim üretimi, kendi üzerine düşünerek, tam da buluşlar ile pratik uygulamaları arasındaki süreci azaltmayı hedeflemektedir. Elbette ki, buluşların ticari kazanca yani sermayenin kar amacına dönüştürülmesi temel amaçtır.

Sermaye birikiminin ve özel mülkiyet rejiminin, genel zekaya irrasyonelliği yani akıl dışılığı dayatması çarpıcı bir görünüm olarak ortaya çıkmaktadır. Bilimsel birikimin evrensel sonuçları giderek daha fazla patent altına alınmaktadır. Tohumların, genetik kodların, anadan kalma bitki köklerinden ilaç maddelerinin patentlenmesi, “fıkri mülkiyet” adı altına özel mülk haline getirilmesi, gasp edilmesidir. Pek çok buluş, kamusal maliyetle, üniversitelerde geliştirilirken, özel mülk halinde şirketlere patent ve telif anlaşması ile satılmaktadır. Halbuki özel mülkiyet ve kar için üretim, toplumsal yararı yok saymaktadır. Tüm dünyada önleyici sağlık hizmetleri ilaç şirketlerinin karları uğruna çöktürülürken, Küba’nın çok daha ucuza ürettiği aşılar, kimi kanser türlerine karşı geliştirdiği ilaçlar bunun can alıcı örneklerindendir. Kapitalist toplumda “bilimsel” üretim, sınıfsal niteliği yüzünden akıl dışı sonuçlara varmaktadır.

Grundrisse’deki paragrafın öngörülleri kapitalizmin karşıt yüzleri gibi heyecan verici filizleri ve kara distopyaları barındırmaktadır. Geleceğin filizleri olarak görünen, üretici güçlerin dünya

çapında gelişimidir.

Öyle ki, sermayenin küresel gazetelerinde bile internet ve bilgisayar ağları sayesinde ekonominin merkezi planlamasının yeniden canlanabileceği görüşü dillendirilmektedir. 4 Eylül 2017 tarihli *Financial Times* gazetesi “Büyük Veri, Planlı Ekonomiye Yeniden Canlandırılabilir” başlıklı haberinde Çin gibi büyük bir ekonomi için Büyük Veri’nin merkezi planlamada kullanılmasını önermektedir. Oysa aynı sermaye kesimi, Şili’de Allende yönetimi, bilgisayar ağları kurarak ekonominin planlamasına yöneldiğinde kanlı bir darbe ile bastırmaktan kaçınmamıştı.⁷⁰ Cybersyn adı verilen proje, merkezi planlamayı yerelliklere inisiyatif ile birleştiren, bilgisayarları telekslerle birbirine bağlayarak üretimi planlayan öncü toplumcu teknolojilerden biriydi. Hem tüm ülkenin ekonomisinde millileştirilen fabrikalarda işçilerin yönetim ve karar verme hakkı, inisiyatifleri korunuyor, hem de tüm üretim bilgisayar ağları ile toplum tarafından şeffaf biçimde görünüp yönetilebilir hale getiriliyordu. Üretici güçlerin gelişimi, bilgisayar ve ağ teknolojilerinin olanaklarına dair bu ilk örnek, sermaye tarafından bastırıldı.

Fakat onlarca yıl içinde, denetim, gözetim için kullanılan bilgisayar ve ağ teknolojilerinin, diyalektik bir sonucu da oldu. SSCB zamanında “Büyük Birader Sizi Gözlüyor” diyerek karşı propagan-

70 Şili’nin bilgisayar ve iletişimle üretim yönetimi programı olan Cybersyn hakkında daha ayrıntılı tartışma için bkz. Özgür Narin, “İnternet ve Bilişim Teknolojileri Çağında Üretimin Özyönetimi ve Yeni Olanaklar”, İstanbul Kültür Üniversitesi Üretim Ekonomisi Kongresi, 21-22 Mart 2014, <http://acikerisim.iku.edu.tr:8080/jspui/bitstream/11413/1201/1/%C3%96zg%C3%BCrNarinUEK2014.pdf>. Erişim tarihi: 20.08.2017. Ayrıca Demet Ş. Dinler, “Cybersyn, Further thoughts for a communist Laboratory”, <http://nightsoflabour.wordpress.com/2010/06/22/cybersyn-further-thoughts-for-a-communist-laboratory>. ve “Tasarım, Ütopya, Teknoloji: Post-Kapitalizmin Sibernetik Büyücüsü”, *Express* dergisi, sayı 142, Şubat 2016, s. 44-50.

da yürüten Kapitalizm çok daha büyük bir veri ve denetleme, gözle-
me sistemini kendisi kurdu. Ancak buna karşı dirençler ve direniş-
ler de belirdi. Tunus'ta, Türkiye'de 2013 Haziran Ayaklanması'nda
işçi sınıfının bir kesimi, genel zekanın olanaklarını ele geçirmiş,
iletişim teknolojilerini de bu isyanda kullanmışlardır.⁷¹ Hemen ar-
dından sermaye, kitle hareketlerinin yatıştırılmasında, internetin,
sosyal medyanın etkisini görerek, kendi hakimiyetine almaya gi-
rişmiştir. Ancak yine de İnternet ve bilgisayar ağları ile tüm toplum
açısından üretimin ve doğrudan özyönetimin olanakları çok daha
fazla görünür hale gelmiştir. Sermaye, kendisine direnç olan sınıf
hareketini ve direnişleri de engelleyememektedir. Toplumsal hare-
ketler, gerçek yaratıcılıklarını bu direnişler içinde göstermektedir.
Cybersyn, Haziran Ayaklanması'nda sosyal medyanın kullanımı,
bu direnişlerde genel zekanın toplumsal hareketler tarafından ele
geçirilmesine, toplumsal hareketlerin icat ve yaratıcılıklarına ger-
çek örneklerdir.

Sonuç yerine

Genel zekayı ele alırken, üretim sürecine, emekte yarattığı değişime
ve tarihsel gelişmeye odaklandık. Bugünkü tartışmaların her yönü-
ne bilinçli olarak girmedik. Marx'ın eserleri çerçevesinde düşün-
düğümüzde sözcüğün sınırlarını da, burada tartışılmayan yerlerini
de belirginleştirmemiz gerekiyor. Bir toplumsal üretim tarzı olarak
kapitalizmin ötesinde ataerkil ve toplumun üretilmesine dair (sa-
dece ataerkillikle kalmayan, cinsiyetçi emek bölümünün yanı sıra,
aile biçimlerine hiyerarşilere, dil ve iletişim yetilerine, bedenlenen
duygulanımlara dair) ilişkiler üzerinden genel zekayı genişletmek,

71 Özgür Narin, “‘Genel Zeka’yı Ele Geçirmek: Gezi’nin Sınıfı, Gelecek Top-
lum için Özyönetim ve Yeni Olanaklar”, 3-4 Mayıs 2014, https://www.academia.edu/6728566/Haziran_%C4%B0syan%C4%B1_S%C4%B1n%C4%B1f_ve_%C3%96zy%C3%B6netim_%C3%9Czerine

bizce sözcüğe fazla anlam yüklemektir. Marx'ın politik ekonomi eleştirisi ile sınırladığımız için, bu yazıda bu yönlerine değinmedik.

Genel Zeka sözcüğünü harekete geçiren, bu zekanın gelişimini, oluşumunu sağlayan merkezi hareket olarak da bilim ve teknoloji üreten emek süreci ve bunun çelişkili gelişimini ön plana çıkardık. Anahatlarıyla elde ettiğimiz sonuçlar şöyledir:

1. Genel zeka sözcüğünü öğelerine ayırdıktan sonra oluşturmaya çalıştığımız sentez, bilim ve teknolojinin üretimidir. Bu üretimin, sadece dolaysız üretim sürecine değil, bir bütün olarak toplumsal yeniden üretime uygulanması bu öğelerin ortaya çıkmasını ve öğelerin tarihsel değişimini anlamamızı sağlar. Makine bölümünde bahsettiğimiz sibernetik makinelerin gelişmesi ve makineler arası iletişimin ve bilgisayarların gelişmesi, enformasyonun gelişimini getirmiştir. Üstelik sadece makinelerin enformasyonu, makineler arasında veri ve denetimin gelişmesi gerçekleşmedi; aynı zamanda biyoloji ve genetik biliminin gelişmesiyle canlılığın enformasyonu, yaşam bilimleri denilen tıp, genler, bilişsel yapı ve bunların dolaysız üretim sürecine sokulması bugünlerin en önemli gelişmeleridir. CRISPR teknolojisi olarak değindiğimiz genetik kodlardaki enformasyonun çözümü hatta üretilip, kesilip kopyalanması, değiştirilmesi bu enformasyon teknolojisinin sonucudur. Üretim süreci tüm yaşamı kuşatır biçimde, dolaşım ve tüketimdeki sonuçlarıyla sermaye ilişkileri tarafından genişletildiği için, enformasyon da tarih içinde değişmiştir. Önceden makineler arasında geri besleme verileri olanlar, iletişim verileri, daha sonra bilgi işlem verileri haline dönüşmüştür. Bunun işçi sınıfını farklılaştırması, farklı kesimlerini ayrı etkilemesi kaçınılmazdır. Bütün üretim sürecinde, üretimden dolaşıma, temel teknolojik yenilik ve buluşların üretimi, bilimcinin büyük oranda emekçileşmesini ve işçi sınıfı saflarına katılmasını getirirken, bu bilim ve teknolojileri değiştirmeden uyarlamalar ile yapılan işler, rutin işler, mühendislerden, teknik işçilere doğru (ya-

zılmacı, veri madencisi, bilgi işlemci) işçi sınıfının diğer kesimlerine geçmiştir. Bilimsel emek süreci sınıfsal ayrışmaya uğramış, veri ve enformasyon işlemlerini yürüten emekçi kesimleri, işçi sınıfının yeni parçaları olarak ortaya çıkmışlardır. Genel zekanın tarihsel değişiminin kavramsallaştırılması, böylelikle hareket dinamiği olan bilimsel-teknolojik emek sürecinin ve buna karşılık düşen emek ilişkisinin irdelenmesiyle anlaşılmaya çalışılmıştır. Bilimsel emek süreci boyunduruk altına alınırken, zihinsel emeğin soyutlanması, üretim sürecine soğurulması yönünde çaba sürmektedir.

2. Genel zeka, toplumun üretici güçlerle geliştirdiği birikim ve üretici kapasitesini kullanma yönünde toplumsal zekasıdır. Sadece üretici güçte maddileşen zeka ile sınırlı değildir. Zeka, üretici güçlerin üzerinde yükselmektedir. Sabit sermayenin düzeyi, genel zekanın ne dereceye kadar toplumsal yaşam sürecinin koşullarını kontrol altına aldığını belirler. Toplumun genel zekası ise, soyut ve afaki kalacağı için, ancak maddi bir şeyde gösterilebilir. Bugünkü iletişim kapasitesi, sosyal medya ile yeni toplumsal biçimler, bilimsel gelişmeyle güçlenen üretim araçları, emek örgütlenmesi, maddi ya da internet üzerinden elbirliği biçimleri gibi üretici güçlerin yanı sıra aynı zamanda bunların yarattığı elbirliği ve iletişim olanakları ile güçlenen emeğin üretici gücü de toplumun genel zekasını oluşturmaktadır.

3. Bilimsel ve teknolojik üretimin son yüzyıldaki gerçek boyunduruk altına alınma süreci, yaratıcılığın maddi üretici kapasite olarak olanaklarını çok geliştirmiştir. Öte yandan, bu olanaklar ya kapitalist üretim içinde yaratılmış olanaklardır ya da egemen sermaye ilişkilerinin üretim sırasında yaratırken, hızla el koyduğu, akışını denetlediği olanaklar haline dönmektedir. Yani genel zeka ve bilimsel üretim, sınıflı toplumdaki bir üretimdir. Üretilene bir sınıf el koymakta, denetlemekte ve kendine mal etmektedir. İnternet üzerinden bilgiye ulaşmanın, bilimsel el birliğine ulaşmanın olanak-

lılığını söyleyen herkese, gözlerin kamaşmamasını, bu etkinliğin dev tekellerin araştırma geliştirme faaliyetlerinde çok önceden beri kullanıldığını hatırlatmak gerekir. Telekonferans üzerinden büyük şirketlerin yönetim bürolarını koordine etmesi, araştırma geliştirme projelerini dünya çapındaki ekiplerle yürütmesi; internet üzerinden görüntülü görüşmenin ticarileşmesinden, tüketiciye ulaşmasından onlarca yıl önce başlamıştır.

4. Genel zeka, sınıfsız bir toplumun tohumlarını, geleceğin filizlerini taşımaktadır. İletişim ve dünya hakkında bilginin, elbirliğini artıran yeni biçimlerin, emekçiyi genişleten yapısı yüzünden farklı türde yaratıcılıkların katılması olanağı sağladığı için, sınıflı toplum, ayak bağından (*schränke*) kurtulsa, yeni toplumsal ilişkilerde bu gelecek toplumun tohumlarını yeşertebilecektir.

5. Tam da bu yüzden, Janus'un iki yüzü gibi, bir yönü geçmişe bir yönü geleceğe bakan yönleri birbirine katıştırılarak, fraktal gibi genel zeka sözcüğünün tüm görünümüne ayrı anlam yüklenmektedir. Bugünkü tartışmalarda sınıfsal yön bulanıklaşmaktadır. Genel zeka, toplumun üretici zekasıdır, ancak toplum sınıfsız değildir, aksine kapitalist üretim, zihinsel emek gücünün de yeni tür işçileşmesiyle tarif edilecek sömürü mekanizmalarını işletmektedir. Yüksek öğretim ve bilim disiplinlerinin uzmanlaşmasıyla, becerilerin, vasıfların hemen “moral aşınma”ya uğraması, çitlenmesi bir örnektir. Proje peşinde güvencesiz emek gücü ile çalışma diğer bir örnektir.

Öte yandan, Janus'un diğer yüzü, gelecek toplum ve özgürleşmenin ipuçları da henüz kapitalist üretim tarafından ele geçirilip boyunduruk altına alınmadığı sürece, filizlenmektedir. Özgür yazılım, ağ üzerinde direniş hareketleri, sosyal medyayı kullanan direniş hareketleri, meta ekonomisi dışında armağan vb. ekonomileri kullanan hareketler gibi bu gerçek boyunduruğa sınıf bilinçli ya da bilinçsiz direnen sınıf kesimleri de genel zekaya dahildir, onu kul-

lanmaktadır. Tüm o eski sınırlılıkları ile birlikte var olmaktadırlar: Sınıfsal ilişkileri yıkmak yönünde bir harekete dâhil olmadıkları, bunun yaratılmadığı koşullarda, yeni toplumsal üretim ilişkileri kurulamadığı sürece adacık haline gelmek, izole olmak⁷² giderek de kapitalist üretim tarafından (İngiltere’de ortak alanların -commons-kamusal sistemi canlandıracak güçlerden biri olarak kabul görmesi gibi) önce tampon mekanizma olarak kullanılmak, sonra da gerçek boyunduruğa alınmak tehdidiyle karşı karşıya kalırlar.

6. Genel zekanın maddileştiği, maddi üretici güce dönüştüğü yeni olanaklar, internet, bilişim ve iletişim teknolojileri ya da bilimin bugünkü düzeyi, üretici güçlere, toplumsal üretim ve toplumun üretimini kökten geliştirmek üzere muazzam olanaklar tanımaktadır. Bu olanakları potansiyelden gerçeğe dönüştürebilecek olan, toplumun üretimini de kökten alt üst edecek bir toplumsal devrim gerçekleşmediği sürece, özgür yazılım, zihinsel üretimin yeni el birlikleri sınıf egemenliğine tabi hale gelmektedirler.

7. Biyopolitik üretim, beden ve duygulanım gibi tartışmalar, bir açıdan eksik diğer yönüyle farklı bir düzlemi gerektirmektedir. Eksik olduğu yön, bugünkü teknolojilerde somut emeğin kendisinin fetişleştirilmesidir. Sermaye, metanın ne olduğuna değil, mübadele değerine, değerın büyüklüğüne değil artı değere baktığı gibi, somut emeğe değil, soyut emeğe bakar. Emeğin içeriği değil, değer yaratma kapasitesi önemlidir. Örneğin, hemşirenin duygulanımsal emeği kapitalist açısından kârını artırabildiği sürece önemlidir. Zaten bir süre sonra, bu somut emek de soyutlanır, kapitalist emek pazarı içinde, kişinin bedenli, duygulanımsal hayatından soyutlanıp, o işi yapması gerektiği için takındığı bir yüz haline döner. Burada duygulanımsal emeğe işaret etmenin önemi kadar, kapitalist emek süreci sonucunda gerçekleşen bu durumun insanın bedenlenen duy-

72 Bkz. Özgür Narin, “Otonomi Üzerine Değıniler”.

gularının kötürümleştirilmesi, kendisinden koparılması sonucuna da işaret etmek gereklidir. Bu açıdan kapitalizm somut emeğe ilgisizdir, onu değişim değerine, kendisi için artı değer üreten emeğe dönüştürür. Tam da bu yüzden duygulanımsal emek, zihinsel emeğin yeni el birliği türleri **başka bir düzlemde** önem kazanır. Kapitalist üretimin de üstünde temellendiği, toplumun üretim ilişkileri bu düzlemdir. Yani insanın ve toplumun üretiminin maddi sürecini oluşturan ilişkiler. Kapitalist üretimin somut emeği, soyutlayarak maddi üretim sürecine soğurması, sermaye açısından kurucu, toplum açısından yıkıcı bir eğilimdir. Sadece türdeşleştirme değil aynı zamanda niteliklerinden de soğurma, somut emeği, sermaye için çalışan soyut emeğe dönüştürme, ister zihinsel ister duygulanımsal olsun emek biçimine kayıtsızdır. Duygulanım emeğini, genel zekayı üreten emeğe dönüştürürken, kapitalizmin bu eğilimini gözden kaçırma, gerçekte genel zekanın hareket dinamiğini kavramamanın bir sonucudur. *Kapital*'den sonra *Grundrisse*'nin yöntemindeki uyarıya bakmak bunun için de önemlidir. Bir sözcük olarak Genel Zeka'nın "oluşmuş bulunduğu sınıfları hesaba katmazsak bir soyutlama olarak kalır. Eğer kaynaklandıkları öğelerden, örneğin ücretli emek, sermaye vb.den haberimiz yoksa, bu sınıflar da yine boş lâftan ibarettir. ... Başlangıç noktamız olarak [genel zeka'yı] almak, o halde, bütünlüğün bulanık, düzensiz bir temsili olacaktır."

Bütünlüğün bulanık ve düzensiz bir temsili, bizim benzetmemizde fraktalların muhteşem kaotik görünümleridir. Ancak bunlar hareket yasaları değildir; bütünün hareketini, değişimini anlamamız için bize ipucu vermezler. Bu muhteşem kaosun altındaki düzenliliği yani döngüyü aramak gereklidir. İşte bu, toplumsal üretim ilişkilerinin hareket yasaları olmalıdır.

Kapitalist Üretimin Diyalektik Doğuşu

Özgür Öztürk

Kapitalizmin kökeni sorunu, 20. yüzyılın ikinci yarısında Marksist araştırmacıları epeyce uğraştırmıştır. Feodalizmden kapitalizme geçiş sürecine dair tartışmalar, 1950’li yıllardan bu yana, zaman zaman alevlenerek devam etmektedir.¹ Bu tartışmalar içinde, “geçiş”in tek bir nedene dayanmadığına, çok sayıda faktörün karşılıklı etkileşimi ile gerçekleştiğine dair genel bir mutabakat oluşmuştur. Bununla birlikte, biri üretim sürecine ve sınıf mücadelesine, diğeri ise dolaşım alanına odaklanan iki temel teorik hattın bulunduğu söylenebilir.

Üretim ilişkilerini merkeze alan görüşü ilk formüle eden, 1946 tarihli *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine* İncelemeler kitabıyla İngiliz Marksist iktisatçı Maurice Dobb’dur.² Geçiş tartışmaları, yine iktisat kökenli Amerikalı Marksist Paul Sweezy’nin Dobb’u eleştirisi ile başlamış, birçok ülkeden yazarların katılımıyla genişlemiştir.³ Genel olarak, kapitalizmin doğuşunu, Dobb İngiltere kırlarında üretim ilişkilerinin dönüşümüyle, Sweezy ise dünya ticaretindeki büyümeyle açıklar. Sweezy’ye göre uluslararası ticaretin gelişmesi

1 Bkz. Henry Heller, *The Birth of Capitalism: A Twenty-first Century Perspective*, London: Pluto Press, 2011.

2 Maurice Dobb, *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*, Çev. F. Akar, İstanbul: Belge Yayınları, 1992.

3 Bkz. Paul Sweezy vd., *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş*, Çev. Müge Gürer, Semih Sökmen, İstanbul: Metis Yayınları, 1984.

kapitalist girişimlere yöneltilebilecek ilk sermaye birikimini yaratmıştır. Dobb’a göre ise köylülerin çitlemelerle topraktan kovulması bir işçi sınıfının oluşmasını sağlamış, aynı zamanda yine kırlarda bir kapitalist girişimci sınıf ortaya çıkmıştır. Tartışmayı esas olarak Dobb’un kazandığı kabul edilir, fakat her iki taraf da tek yanlı baktıkları ölçüde (biri üretim alanını diğeri dolaşımı öne çıkardığı ölçüde) aslında konu kapanmamıştır.

Daha sonraki dönemde, yine ABD’den Robert Brenner’in müdahalesi ile tartışma yeniden canlanmıştır.⁴ Brenner’in asıl hedefi, Immanuel Wallerstein’in dünya sistemleri yaklaşımı ve onun yanı sıra Andre Gunder Frank’ın temsil ettiği Bağımlılık okuludur. Wallerstein ve Frank tıpkı Sweezy gibi dolaşımı esas almış, bir bakıma Sweezy modelini güncellemiştir. Brenner’e göre ise Sweezy’nin modeli Marx’tan ziyade Adam Smith’e dayanır; zira Smith de ticareti merkeze alan bir yorum geliştirmiştir.

Tartışmaların salt akademik bir meraktan kaynaklanmadığını belirtmek gerekir. “Geçiş” konusu Soğuk Savaş yıllarında, kapitalizme karşı sosyalizm algısının Batı ülkelerinde iyice belirginleştiği bir dönemde gündeme gelmiştir. Sovyetler Birliği’nde, Çin’de, Doğu Avrupa ülkelerinde sosyalist inşa girişimlerinin yaşandığı bir çağda, bir üretim tarzından diğerine geçiş doğal olarak hem teorik hem de politik açıdan ilgi çekmiştir. Örnek bulmak için tarihe döndüğünde ilk bakılan yer ise, Avrupa’da feodal üretim tarzının yerini kapitalist üretimin aldığı evre, yani kabaca 15 ila 18. yüzyıllar arasını kapsayan zaman dilimi olmuştur. Öte yandan, tartışmanın ikinci perdesi de merkez ülkelerde 1968 hareketlerinin damga vurduğu ve dünya genelinde anti-emperyalist mücadelelerin şid-

4 Robert Brenner, “Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe”, *Past and Present*, no 70, Şubat 1976; “The Origins of Capitalist Development: a Critique of Neo-Smithian Marxism”, *New Left Review*, 1/104, Temmuz-Ağustos 1977.

detlendiği yılların ürünüdür. Brenner'in müdahalesi, bir anlamda, o dönemde Marksizm içinde yaygınlık kazanan "üçüncü dünyacı" akımlara karşı çıkış niteliğindedir.

Kapitalizmin doğuşuna dair Marksist tartışmalar, ağırlıklı olarak, tarih veya iktisat tarihi disiplinleri içerisinde cereyan etmiştir. Bir yandan, uzmanların katkıları sayesinde, önemli bir bilgi birikimi sağlanmıştır. Fakat diğer yandan, tartışmanın salt olgusal bir zemine sıkıştığı ve daha genel felsefi-yöntemsel sorunların ikinci plana düştüğü de bir gerçektir.

Marx'ın yönteminde bugün geçmişe ışık tutar, insan anatomisi, maymun anatomisinin anahtarıdır.⁵ Bu perspektifte, bir nesnenin (örneğin kapitalist üretimin) varoluş koşulları, ancak onun iç diyalektiği ortaya konulduğunda açıklık kazanabilir. Genel itibarıyla, varoluş koşulları mantıksal önvarsayımlar (*presuppositions*) veya tarihsel önkoşullar (*preconditions*) biçiminde ayrıştırılabilir.⁶ Kapitalist üretim söz konusu olduğunda, kapitalistin "özgür" işçi ile karşılaşması, dolayısıyla doğrudan üreticilerin üretim araçlarından (emeğin nesnel koşullarından, öncelikle topraktan) koparılmış olmaları, bir başka deyişle "ilk birikim" evresi, zorunlu bir önkoşuldur. İlk birikim sermaye birikimini önceleyen, "sermayeyi oluşturan, onun kavramsal belirleniminin bir parçasını oluşturan" birikimdir;⁷ fakat tarihsel ve olumsal bir süreçtir. Bu zorunlu önko-

5 Karl Marx, *Grundrisse: Ekonomi Politikin Eleştirisinin Temelleri (Ham Taslak) 1857-1858*, cilt I, Çev. Arif Gelen, Ankara: Sol Yayınları, 2013, s. 41. Elinizdeki kitapta "Marx ve Yöntem" başlıklı yazının 52 nolu dipnotunda belirttiğim üzere, ilgili okuyucu için diğer baskılardaki sayfa numaralarını da ekliyorum: Nişanyan çevirisi: s. 176-177; Nicolaus çevirisi: s. 105; Almanca baskı: s. 26.

6 Paul Paolucci, *Marx's Scientific Dialectics: A Methodological Treatise for a New Century*, Leiden, Boston: Brill, 2007, s. 116-117.

7 Marx, *Grundrisse II*, s. 71 (çeviri değiştirildi). [Nicolaus çevirisi: s. 590; Almanca baskı: s. 484].

şul, örneğin tarihte karşımıza çıktığı biçimiyle “çitlemeler” (*enclosures*), sermayenin kendisi tarafından belirlenmemiştir. Bunun yanı sıra, sermayeye dayalı üretimin aynı zamanda “teknik” denilebilecek önvarsayımları vardır ki bunlar pek de olumsal nitelik taşımazlar, zira doğrudan doğruya sermaye tarafından belirlenirler. Örneğin, manüfaktürden fabrika sistemine doğru evrimin zemini bizzat, kapitalist üretimin erken bir biçimi olarak manüfaktürün kendisi hazırlamıştır.

Kapital’de Marx, sermayeye dayalı üretimin genel yasalarını ortaya koyduktan sonra onun mantıksal önvarsayımlarını, teknik temelini uzun uzun inceler. Ancak bunun ardından tarihsel süreç, bir başka deyişle önkoşullara döner. İlk birikimi en sondan bir önceki bölümde ele alır. Buna karşılık, feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmalarında Marx’ın sırasının tersine çevrildiği görülür. Tarihsel-olgusal bir zemine sıkışan bu tartışmalara egemen olan yaklaşım, kapitalizmi bir “sosyo-ekonomik” sistem biçiminde kavramak ve ardından, tarihsel kronoloji çerçevesinde, bunun ortaya çıkışında etkili olan unsurları saptamaya çalışmak biçimindedir.

Örneğin Henry Heller, kapitalizmin doğuşu konusundaki tartışmaları ve olguları derlediği muazzam çalışması *Kapitalizmin Doğuşu*’nda, modern teritoryal devletin daima işin içinde yer aldığını vurgular. Gerçekten de devlet, “ilk birikim” denilen sürecin en önemli aktörüdür. Fakat devlet bu tabloya ne şekilde, hangi soyutlama evresinde dâhil edilecektir? Devletin daima önem taşıdığını ileri sürmek, temelde doğru, ama onun hangi düzlemde analiz edileceği belirlenmediği ölçüde de yanıltıcı bir iddiadır. Üstelik “kapitalizmin doğuşunda etkili olan unsurlar” listesinin kültür, ideoloji, din, coğrafya gibi başka adayları da vardır.

Marx’ın prosedürü farklıdır. Marx “kapitalizm” kavramını kullanmaz; araştırma nesnesi bir sosyo-ekonomik sistem olarak kapitalizm değil, “özgöl” kapitalist üretimdir, sermaye temelinde

gerçekleşen üretimin yasalarıdır. Geçiş sürecinde devletin, politika-nın, kültürel yapıların, hatta dini inançların büyük önem taşıdığını Marx da farkındadır. Fakat sorunun özüne inmek için bunları bir yana bırakır. Örneğin Protestanlığın “neredeyse bütün geleneksel tatil günlerini iş gününe çevirmesiyle bile, sermayenin doğumunda, daha baştan itibaren, önemli bir rol” oynadığını bir dipnotta belirtip geçer.⁸ Zira karmaşık bir bütünlük ancak sistemli bir şekilde, adım adım incelenebilir. İlk bakışta büyük önem taşıdığı görülen birçok unsur, örneğin devlet, ancak sermayenin kavramı geliştirildikten sonra anlaşılabilir.

Bu salt “sunuş tarzı” ile ilgili bir sorun değildir. Kapitalist üretimin doğuşu sorununa örneğin devleti dâhil edebilmek için, teo-rinin devleti de içerecek ölçüde geliştirilmiş olması gereklidir. Bilin-diği gibi, devlet, Marx’ın araştırma projesinin daha ileri safhalarına ait bir konudur. Bu nedenle, kapitalist üretimin varoluş koşulları tartışmasına ancak dışsal bir unsur olarak girebilir. Nitekim *Kapital*’in ilk birikime odaklanan sayfalarında bu şekilde ele alınır. Bu-nun ötesine geçerek, devletin “baştan beri” işin içinde olduğu ge-rekçesiyle en başta ele alınmasını beklemek yöntemsel bir hatadır.

Sermayenin doğasını çözümlemeden onun doğuşunu anlamak olanaklı değildir. Kuşkusuz, sermayenin doğasını Marx açıklığa kavuşturmuş olduğuna göre, teoriyi ilerletme ve bu arada kapita-list üretimin ortaya çıkış sürecini daha doyurucu biçimde ortaya koyma işi de sonraki Marksist kuşakların görevidir. Fakat bu ancak Marx’ın yöntemi izlenerek yapılabilir. Kapitalizmin kökenine dair genel bir teori geliştirilecekse ve bunun içine devlet, ideoloji, din gibi faktörler de katılacaksa, önce bunların modern toplumdaki ek-lemenmeleri ve sermaye ile etkileşimleri belirlenmelidir.

8 Karl Marx, *Kapital*, cilt I, Çev. Mehmet Selik, Nail Satlıgan, İstanbul: Yor-dam Kitap, 2011, s. 269, dn 132.

Hegel'in *Tinin Görüngübilimi*'nin ünlü önsözünde vurguladığı gibi, gerçeği yalnızca töz olarak değil, aynı zamanda özne olarak kavramak gerekir.⁹ Fakat bu özne Hegelci İdea gibi soyut bir ilke değil, gerçek ilişkilerden ortaya çıkan bir özne olmalıdır. Kapitalist üretimin doğuşu, sermayenin (değerin) özneleşme sürecidir. Klasik politik iktisat, örneğin Ricardo, değeri sadece töz açısından kavrayıp emeğin değerini tözü olduğunu belirlemekle yetinirken, Marx değeri aynı zamanda özne olarak ele alır.¹⁰ Marx bunun farkına *Grundrisse* döneminde (belki biraz daha erken) varmış, *Kapital*'e giden yolda teorisini geliştirirken sermayenin kendine özgü diyalektiğini adım adım keşfetmiştir. Paranın sermayeye dönüşümü konusunda olduğu gibi, Marx kapitalist üretimin kökenini de *Grundrisse*'de Hegelci mantığın kategorileri yardımıyla formüle etmeye çalışmış, bu çabasında bir sınıra geldiğinde ise daha farklı bir açıklamaya yönelmiştir. Gelgelelim “feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmaları”nda bu yöntemsel evrimin hemen hiç dikkat çekmediği rahatlıkla söylenebilir.

Aşağıda, Marx'ın konuya dair kavrayışının *Grundrisse*'den *Kapital*'e nasıl değiştiğini ana hatları ile sergileyeceğim. Marx *Grundrisse*'de kapitalist üretimin doğuşunu eve iş verme (*putting out*) sistemi – manüfaktür – fabrika tarihsel sırası içinde ele alır. Bu sıralama *Mantık Bilimi*'nin Nesnel Kavram bölümündeki mekanizma – kimyasallık – teleoloji kavramlarına karşılık gelir.¹¹ Fakat *Ka-*

9 “Benim görüşüme göre –ki ancak dizgenin kendisinin açıklanışı ile aklana-bilir– her şey Gerçeği yalnızca Töz olarak değil, ama o denli de Özne olarak kavramaya ve anlatmaya dayanır.” G. W. F. Hegel, *Tinin Görüngübilimi*, Çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınları, 1986, s. 29.

10 Bkz. Evald Vasilyeviç Ilyenkov, *Diyalektik Mantık: Diyalektik Mantığın Tarihi ve Diyalektik Mantık Teorisi Üzerine Denemeler*, Çev. Alper Birdal, İstanbul: Yazılama Yayınevi, 2009, s. 233-234.

11 Bkz. Mark E. Meaney, *Capital as Organic Unity: The Role of Hegel's Science of Logic in Marx's Grundrisse*, Dordrecht: Springer-Science+Business

pital'de sıralama değişmiş, Marx *putting-out* sistemini ikinci plana çekmiş, bunun yerine "el birliği" temasını işleme gereği duymuştur. Bununla birlikte, el birliği basitçe *putting-out* sisteminin yerini almaktan ziyade, şemanın kendisinin değişmesi sonucunu getirmiştir.

***Grundrisse*'deki Açıklama**

Grundrisse, Marx'ın laboratuvarıdır. Marx, sonraları *Kapital* haline gelecek çalışmasının ilk taslağını yazarken, aynı zamanda çeşitli kavramsal "deney"ler de yapar. Ele aldığı konuya farklı açılardan yaklaşır, *Mantık Bilimi*'nin diyalektik kalıplarını uygular; bazı durumlarda ise sonuçtan memnun kalmayıp yeni ve farklı bir güzergâha geçer.

Marx'ın *Grundrisse*'de Hegelci mantığa yoğun biçimde başvurduğu bir sır değildir. İki metin arasındaki paralellikler birçok araştırmacı tarafından belgelenmiştir. En genel hatlarıyla, basit dolaşım sürecinin (hem metaların hem de buna karşıt yönde paranın dolaşımının) analizi *Mantık Bilimi*'ndeki varlık öğretisine; üretim sürecinin ve emek ile sermaye arasındaki çelişkili ilişkilerin incelenmesi öz öğretisine; üretilen ürünün yeniden dolaşım alanına girişini takiben, üretim ve dolaşım süreçlerinin bir arada ele alınması ise kavram öğretisine denk düşer.¹² Gelgelelim bu yalnızca genel şemadır; üstelik bu genel şemanın farklı biçimde olduğuna dair görüşler de vardır. Marx ayrıntılarda Hegel'in kategorik sistemine değil, incelediği konunun kendi iç diyalektiğine öncelik verir. Hazır

Media, 2002, s. 146-149.

12 Bkz. Hiroshi Uchida, *Marx's Grundrisse and Hegel's Logic*, Londra: Routledge, 1988; ve özellikle Meaney, *Capital as Organic Unity*; ayrıca, Howard Engelskirchen, "The Concept of Capital in the Grundrisse", Riccardo Bellofiore, Guido Starosta ve Peter D. Thomas (der.) *In Marx's Laboratory: Critical Interpretations of the Grundrisse* içinde, Leiden, Boston: Brill, 2013.

bir şablonu olgulara dayatmaktan ziyade, olgunun kendi mantığını açığa çıkarmaya uğraşır.

Marx'ın üzerinde en fazla durduğu konulardan biri, emek ile sermaye arasındaki çelişkinin çeşitli yönlerinin belirlenmesidir. Kapitalist üretim süreci hem bir emek süreci, hem de değerlenme (valorizasyon, sermayenin büyümesi) sürecidir ve ikisinin birliği olarak, maddi ve toplumsal yanları vardır. Emek süreci, insanın üretim pratiğidir, insan-doğa arasındaki etkileşimin temelidir. Emek sürecinde insan, emek araçlarının yardımıyla, bir emek nesnesi üzerinde bilinçli ve amaçlı bir değişiklik gerçekleştirir ve “süreç ürünle son bulur.” Fakat kapitalist üretim süreci sadece bir emek süreci değil, aynı zamanda değer artması sürecidir. “Emek süreci ile değer yaratma sürecinin birliği olarak üretim süreci, metaların üretim sürecidir; emek süreci ile değerlenme sürecinin birliği olarak üretim süreci ise, kapitalist üretim sürecidir, meta üretiminin kapitalist biçimidir.”¹³ Bir yandan metalar üretilirken, bir yandan da sermaye ile emek arasındaki sömür ilişkisi sürekli olarak yeniden üretilir.

Sermaye, tarihte çok eski dönemlerden beri vardır, tüccar ve tefeci sermayesi biçiminde tufan öncesi bir varoluşa sahiptir. Ancak üretim sürecini ele geçirdiği zaman kendi ayakları üzerinde doğrulup ani bir atılım yapma olanağına kavuşur ve diğer üretim biçimlerini de egemenliği altına alır. Bu süreçte kapitalist işçiyi üretime koşar, bunun içinse üretim araçlarını satın almış olması gerekir. Paranın sermayeye dönüşmesi, “emeğin nesnel koşullarını emekçiden ayıran ve onları emekçiden bağımsız kılan tarihsel bir süreci” öngerektirir. Fakat bu bir kez gerçekleştiğinde, sermaye tüm üretimi ele geçirir ve emek ile emeğin nesnel koşullarını her yerde birbirinden ayırır.¹⁴

13 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 199.

14 Marx, *Grundrisse I*, s. 383. [Nicolaus çevirisi: s. 511-512; Almanca baskı: s. 411].

Sermayenin “büyük patlama” anı budur. *Kapital*’deki ifade ile:

Emek gücü işçinin kendisi tarafından serbestçe satılabilir bir meta haline geldiği andan itibaren bu sonuç kaçınılmaz hale gelir. Ve gene ancak bu andan itibaren meta üretimi genelleşmeye ve üretimin tipik biçimi haline gelmeye başlar; ancak bu andan itibaren, her şey, daha baştan, satılmak için elde edileceği bilinerek üretilir ve üretilen bütün zenginlik dolaşım alanından geçer. Ancak ücretli emek kendi temeli haline geldiğinde, meta üretimi, kendini toplumun tamamına zorla kabul ettirir; ve ancak bundan sonra, gizli kalmış bütün güçlerini açığa vurur ve geliştirir.¹⁵

Bu süreç bir zorunluluk ve olumsuzluk diyalektiği çerçevesinde cereyan eder. Doğrudan üreticilerin topraktan kovulması, çitlemeler, yasal düzenlemeler tarihsel ve olumsal olaylardır. “Sanayi şövalyelerinin kılıç şövalyelerini alt etmesi, ancak, kendilerinin sorumlusu olmadıkları birtakım olaylardan yararlanmalarıyla” mümkün olmuştur.¹⁶ Fakat bir kez kapitalist üretim ortaya çıktıktan sonra, sermaye kendi iradesini dayatmaya başlar. Vücudun bağımsızlık sistemini yıkıp onu hastalığa sürükleyen bir virüs gibi katı bir mantığa göre ilerler ve nihayetinde bünyeyi, yani tüm dünyayı fetheder. Gelgelelim sermayenin hareketi düz bir çizgi biçiminde değil, daha ziyade spiral şeklindedir. Sermaye, inişli-çıkışlı bir hareket içinde ilerler. “Tıpkı kendilerine bir kez belli bir hareket verilince bunu durmadan tekrarlayan gök cisimleri gibi”, toplumsal üretim de birbirini izleyen genişleme ve daralma hareketlerini tekrarlamaya başlar. Böylece “sonuçların kendileri nedenler haline gelir ve kendi koşullarını durmadan yeniden üreten bütün sürecin durum değişimleri periyodiklik biçimini alır.”¹⁷

15 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 568.

16 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 688.

17 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 612.

Tüm bu gelişmelerin mantıksal ve olgusal zemini, emek gücünün bizzat bir metaya dönüşmesidir. “Mübadele değerinin kendisinin ve mübadele-değeri-üreten üretimin hâkimiyeti, yabancı emek kapasitesinin kendisini mübadele değeri olarak öngörür; yani canlı emek kapasitesinin kendi nesnel koşullarından ayrılmasını, onlarla onları -veya kendi nesnelliğini- yabancı mülkiyet olarak, tek sözcikle *sermaye* olarak görerek ilişki kurmasını öngörür.”¹⁸ Marx, emeğin “özgürleşme” sürecinin, bir başka deyişle doğrudan üreticinin üretim araçlarından koparılmasının altın çağının “yalnızca feodal sistemin gerileme ve çökme döneminde, ama -ondördüncü yüzyılda ve onbeşinci yüzyılın ilk yarısında İngiltere’de olduğu gibi- hâlâ iç mücadelelerin sürdüğü yerlerde” yaşandığını belirtir.¹⁹ *Kapital*’de ise, “Kapitalist üretimin ilk belirtileriyle dağınık olarak bazı Akdeniz kentlerinde daha 14. ve 15. yüzyıllarda karşılaşılmalabera beraber, kapitalist dönem ancak 16. yüzyılla başlar” diye yazar: “Kapitalist üretimin ortaya çıktığı her yerde, serflüğün ortadan kaldırılması çoktan başarılmış ve Orta Çağın en parlak ürünü olan egemen kentler düzeni çoktandır yok olma yolunu tutmuş”tur.²⁰

Paranın sermayeye dönüşümünde kritik koşul, kapitalistin “özgür” işçi ile karşılaşmasıdır. Fakat sermaye, ancak artı değer ürettiği ölçüde sermayedir ve bunun için üretim uğrağından geçmesi gerekir. Marx bu noktada, *Mantık Bilimi*’nin kavram öğretisi bölümünden açıkça esinlenmiş gibi görünen bir açıklama getirir:

Paranın kendini sermayeye dönüştürme yolu, tarihte kendisini çoğu zaman epey somut halde sergiler; örneğin tüccar, o zamana dek kırsal, ikincil bir iş olarak dokuyup eğirmiş olan bir

18 Marx, *Grundrisse I*, s. 381 (vurgular orijinalde, çeviri değiştirildi). [Nicolaus çevirisi: s. 509-510; Almanca baskı: s. 409].

19 Marx, *Grundrisse I*, s. 381, 382 (çeviri değiştirildi). [Nicolaus çevirisi: s. 510; Almanca baskı: s. 409].

20 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 688.

grup dokumacıyı ve eğiriciyi kendi hesabına çalıştırır ve ikincil işlerini asıl işleri yapar; ama bundan sonra onları kendine tabi kılar ve ücretli emekçiler olarak komutası altına sokar. Onları memleketlerinden koparıp bir iş yerinde toplamak daha ileri bir adımdır.²¹

Bu açıklamanın yapısı, Hegel'in *Mantık Bilimi*'nin kavram öğretisi bölümünde Nesnel Kavram (veya Nesnellik) başlığı altında ele aldığı diyalektiğe dayanır. Nesnellik, üç alt bölüm içerir: mekanizma (düzeneksellik), kimyasallık, erekbilim (teleoloji). Ana hatları ile burada tartışılan konu, bir öznenin doğuşu, bir anlamda yaşamın ortaya çıkışıdır. Şematik olarak, ilkin birbirine dışsal nesnelerin bir araya gelmesi (mekanizma), ardından bunların birbirleri ile kaynaşması (kimyasallık), nihayet kendine özgü bir amacı olan bir varlığın ortaya çıkışı (erekbilim) söz konusudur. Nitekim nesnel kavramın hemen ardından gelen İdea bölümünde ilk olarak Yaşam ve bu başlık altında da "canlı birey" ele alınacaktır. Bu bölümlene aynı zamanda doğa bilimlerine, fizik-kimya-biyoloji sıralamasına denk düşünüyor gibi düşünülebilir.

Marx'ın açıklamasında, ilk aşamada tüccar dağınık üreticileri kendi hesabına çalıştırmakta ve onları denetim altına almaktadır:

Onların emeklerini başlangıçta yalnızca ürünlerini satın alarak satın almıştır; kendilerini bu mübadele değerinin üretimiyle sınırlar sınırlamaz, böylece doğrudan *mübadele değerleri* üretmek zorunda kalır kalmaz, yaşayabilmek için emeklerini tamamen para ile mübadele etmek zorunda kalır kalmaz, onun [tüccarın] komutası altına girerler ve sonunda, ona ürünlerini *sattıkları* yanılması ortadan kalkar.²²

21 Marx, *Grundrisse I*, s. 382 (çeviri değiştirildi). [Nicolaus çevirisi: s. 510; Almanca baskı: s. 409].

22 Marx, *Grundrisse I*, s. 382 (çeviri değiştirildi). [Nicolaus çevirisi: s. 510; Almanca baskı: s. 410]. Kapitalist üretimi tüccarın doğrudan üreticileri denetim altına alması ve bir sonraki aşamada üretim araçlarını ele geçirmesi

Hegel'in mekanizma tanımında, nesneler birbirlerine dışsal olarak dururken, bir merkez tarafından birleştirilirler. Daha doğru-su, uçların kendisine doğru çekildiği merkezi nesne, bir birey olarak da görülebilir. Merkez, birleştirdiği nesnelerin negatif (dışsal) birlik noktasıdır.²³

Marx'ın akıl yürütmesinin Hegel'e ne denli borçlu olduğu, şu satırlardan görülebilir:

İşbölümünden bağımsız en basit biçim, sermayenin, bağımsız yaşayan ve araziye dağılmış durumdaki farklı el dokumacılarını, iplikçileri vb. çalıştırmasıdır (Bu biçim sanayinin yanı başında hâlen vardır). *Öyleyse burada üretim tarzı henüz sermaye tarafından belirlenmemiştir; sermaye onu hazır bulmuştur.* Tüm bu dağınık işçilerin birlik noktası, yalnızca, onların üretiminin ürününü ve benzer biçimde kendi gelirlerinin üzerinde ve ötesinde yarattıkları artı değerleri elinde biriktiren sermaye ile karşılıklı ilişkilerindedir. Her biri, birlikte çalışmadan, sermaye için çalıştığı -ve dolayısıyla merkezi sermayede olduğu- ölçüde, yaptıkları işin koordinasyonu yalnızca *kendinde* varolur. Dolayısıyla, sermaye tarafından birleştirilmeleri salt *biçimseldir* ve emeğin kendisi ile değil, yalnızca emeğin ürünü ile ilgilidir. Birçoğuyla mübadele etmek yerine, yalnızca tek kapitalistle mübadele ederler. Dolayısıyla bu, sermaye tarafından *mübadelelerin yoğunlaştırılmasıdır*. Sermaye, *mübadeleye* bir birey olarak değil, birçok [kişinin] tüketimini ve ihtiyaçlarını temsil ederek girer.²⁴

biçiminde anlatan *Grundrisse*'deki bu "model" pek çok yapıtta karşımıza çıkar. Örneğin, Alfred Sohn-Rethel, *Zihin Emeği, Kol Emeği: Epistemoloji Eleştirisi*, Çev. Ayşe Deniz Temiz, İstanbul: Metis Yayınları, 2011, s. 130 vd.; Tony Smith, *The Logic of Marx's Capital*, Albany: State University of New York Press, 1990, s. 126.

23 Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Mantık Bilimi (Büyük Mantık)*, Çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi, 2008, s. 551-552.

24 Marx, *Grundrisse II*, s. 68 (çeviri değiştirildi). [Nicolaus çevirisi: s. 586; Almanca baskı: s. 480-481].

Marx, sermayenin “gerçekte, daha baştan, çokluk olarak işçiler karşısında, bir ya da birlik olarak” bulunduğunu yazar. Bu nedenle, emeğin karşısına, “emekçilerin yoğunlaşması olarak, onların dışında kalan bir birlik olarak” çıkmaktadır. Bir başka deyişle, her emekçi (ücretli işçiden ziyade, tüccarlar için evlerinde birbirinden bağımsız üretim yapan kırsal ev emekçileri söz konusudur), tüccarın şahsında, toplumsal emekle ilişki içine çekilir. “Bu açıdan, yoğunlaşma sermaye kavramında içerilmiştir.” Marx, daha sonra işlemek üzere, “Sermayenin emek kapasiteleri üzerindeki merkezileştirici etkisi veya kendisini bu çok sayıdaki mevcut varoluşun bağımsız ve dışsal birliği olarak koyması [*Setzen*]” biçiminde bir not alır.²⁵

Grundrisse’deki açıklamanın ilk aşaması, tüccarın bağımsız üreticileri denetim altına aldığı eve iş verme sistemidir (*putting-out*). Kapitalist üretimin doğuşunun bir sonraki aşaması ise manüfaktür olacaktır. Üretim tekniği bakımından manüfaktür (sözcük anlamı: elle imalat), çok sayıda zanaat ustasının bir çatı altında bir araya getirildiği, genişletilmiş atölye üretimidir ve fabrika öncesi bir evreye işaret eder. Mantık açısından bu geçiş, bağımsız nesnelerin birbirlerine dışsallığının bir ölçüde kırıldığı, bunların birbirleriyle kaynaştığı kimyasallık uğrağıdır. Dağınık biçimde çalışan üreticiler sermaye ile mübadele ilişkisine girdiğinde,

bu mübadele yoluyla onların ürünleri toplanır, birleştirilir ve böylece, birbirlerinden bağımsız hareket etseler de, emekleri de birleşmiştir. Emeklerinin birleşmesi, emeklerinin bağımsız dağınıklığının yanı sıra devam ettiği tikel bir edim olarak görünür. Paranın sermaye olarak özgür emekle mübadele edilebilmesi için bu *ilk koşuldur*. İkincisi, bu çok sayıdaki işçinin bağımsız dağınıklığının durdurulmasıdır; böylelikle *bireysel sermaye* ... onları kendi komutası altında tek bir yerde, bir manüfaktür için-

25 Marx, *Grundrisse II*, s. 72 (çeviri değiştirildi). [Nicolaus çevirisi: s. 590; Almanca baskı: s. 484].

de bir araya getirir; onları, artık, zaten varolan üretim tarzı içinde bırakıp da kendi gücünü bu temel üzerinde oluşturmaz, daha ziyade kendisine uygun düşen üretim tarzını kendi temeli olarak yaratır. İşçilerin üretim içindeki yoğunlaşmasını koyar; bu birlik ilk başta ancak ortak bir yerde, gözetimcilerin denetiminde, *tasnifleme, daha sıkı disiplin, düzenlilik ve üretimin kendisinde KOYULAN sermayeye bağımlılık içerisinde gerçekleşir.*²⁶

Manüfaktür yalnızca emekçilerin bir araya getirilmesi değil, emek sürecinde kapitalist disiplinin de kurulduğu evredir. Dolayısıyla, aslında sermayeye özgü üretimin ilk biçimidir. “Sermayenin ilkin dağılık ya da yerel olarak, eski üretim tarzlarının yanında görüldüğü, bu arada onları her yerde azar azar yıktığı kökensel tarihsel biçimler, bir yanda hakiki *manüfaktürdür* (henüz fabrika değildir).”²⁷ Marx, üretim biçimi olarak manüfaktürün dolaşım alanı ile (ticaretle) bağına işaret eder; manüfaktür “ihracata, dış piyasaya yönelik yığınsal üretimin olduğu yerlerde ortaya çıkar, yani *büyük ölçekli kara ve deniz ticareti temelinde*, İtalyan kentleri, Konstantinopl gibi ticaret merkezlerinde, Felemenk, Hollanda kentlerinde, Barselona gibi bazı İspanyol kentlerinde vb.” Bununla birlikte, konuyu fazla derinleştirmez ve yalnızca, fabrikanın kentli karakterine karşılık, manüfaktürün kırsal temeline dikkat çekmekle yetinir: Manüfaktür, ilk olarak “*kentsel* denilen *zanaatları* değil, *kırsal ikincil işleri*, iplikçiliği ve dokumacılığı, lonca düzeyinde becerileri, teknik eğitimi en az gerektirenleri ele geçirir ... ilkin kentlerde değil, kırdan, loncaların bulunmadığı köylerde vb. yerleşir. Kırsal yan işler, manüfaktürlerin karakteristiği olan geniş temele sahiptir.”²⁸

26 Marx, *Grundrisse II*, s. 69 (çeviri değiştirildi). [Nicolaus çevirisi: s. 586-587; Almanca baskı: s. 481].

27 Marx, *Grundrisse I*, s. 382 (çeviri değiştirildi). [Nicolaus çevirisi: s. 510; Almanca baskı: s. 410].

28 Marx, *Grundrisse I*, s. 382 (çeviri değiştirildi). [Nicolaus çevirisi: s. 510-511; Almanca baskı: s. 410].

Marx'ın karmaşık bir tartışma yürütürken, bir yandan da kendi düşüncelerini açıklığa kavuşturmaya çalıştığı görülebilir. Ana tema, sermayenin özneleşme sürecidir. Bir başka deyişle, tözün nasıl olup da kendini yeniden üretebilen bir varlığa dönüştüğüdür. İşte bu bakımdan, temel fikir, sermayenin hazırda ne bulursa oradan yola çıktığı ve ancak zamanla kendisine uygun zemini kurduğudur. Sermaye, “başlangıçta, ele geçirdiği emek sürecinin teknik karakterine kayıtsızdır. Başlangıçta, onu nasıl bulduysa öyle alır.”²⁹ Bununla birlikte, er veya geç, kendi varlık tarzına uygun düşen bir teknik temel oluşturmak zorunda kalacaktır. Kuşkusuz, bu aynı zamanda, kapitalizme özgü üretim ilişkilerinin, ona uygun düşen üretici güçlerden daha önce gelişmeye başlaması demektir.³⁰ Sermaye, “emek sürecinin teknik ve toplumsal koşullarını ve dolayısıyla da üretim tarzının kendisini kökten değiştirmek zorundadır.”³¹ Bunu yaptığı andan itibaren ise, artık kendisini yeniden üretmeye başlar.

Ticaret sermayesinin doğrudan üreticileri mekanik biçimde birleştirmesinin ve daha sonra manüfaktürde bağımsız üretim süreçlerinin bir ölçüde kaynaştırılmasının ardından, makineli üretim sistemi olarak fabrikada dışsallık tam olarak aşılabacak, kapitalist üretim teleoloji uğrağına geçecektir. Bu evrede makineler sistemi, kendi başına hareket edebilen bir otomata ve ardından -neredeyse canlı bir organizmaya dönüşür. Makineli üretimle ve özellikle de makine üreten makinelerle birlikte, kapitalist üretim kendi önvarsayımlarını tümüyle kendisi koymaya başlar, kendi varoluş koşullarını tamamen içselleştirmiştir. Bundan ötürü, fabrika, kapitalist üretime en uygun biçimi sağlar, ona özgül karakterini verir. Bir başka deyişle, bu içeriğe en uygun biçim, en azından Marx'ın yaşadığı

29 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 244.

30 Bkz. Gerald A. Cohen, *Karl Marx'ın Tarih Teorisi*, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1998, s. 211-212.

31 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 308.

dönem itibarıyla, fabrika tipi üretimdir.

Paranın sermayeye dönüşmesi için ücretli emeğin var olması gerekli bir koşuldur, ama bu, kapitalist üretimin tam anlamıyla yerleşmesi, sermayenin egemen hale gelmesi için yeterli değildir. *Putting-out* ve manüfaktür, sermayeye dayalı üretim tarzının henüz mutlak egemenliğini kurmadığı evrelerdir. Fabrika ile birlikte sermaye tam anlamıyla bir özneye dönüşür. Zira fabrika ile birlikte, üretimin öznesi artık insan değil makinedir. İnsan makinenin bir eklentisi durumuna indirgenir. Marx buna “özgül kapitalist üretim” der.

Kapitalist üretimin doğuşuna dair *Grundrisse*’deki tartışma, ne kadar ufuk açıcı olursa olsun, Marx’ın hazır bir şablonu olgulara uygulama girişimidir. Mekanizma -kimyasallık- teleoloji kalıbı doğrudan doğruya tarihe uygulanmıştır. Gelgelelim Marx kısa süre sonra bundan vazgeçecek ve daha farklı bir açıklamaya yönelecektir. Teorinin en yetkin hali ise *Kapital*’de karşımıza çıkar.

***Kapital*’ın Öncesinde**

1861-63 defterlerinde, Marx’ın *Grundrisse*’deki mantıksal şemadan uzaklaştığı, ama henüz *Kapital*’deki nihai formülasyona ulaşmadığı görülmektedir. 1861-63 defterlerindeki üçlü, el birliği-iş bölümü-makine biçimindedir. Bu sıralamada iş bölümü manüfaktüre denk düşer,³² fakat *Grundrisse*’de ilk aşama olarak sunulan *putting-out*, şimdi yerini el birliğine bırakmıştır. El birliği ise *Mantık*’taki “mekanizma” uğrağını andırmakla birlikte, çok daha genel biçimde tanımlanmıştır. Buna göre, el birliği, “toplumsal emeğin üretkenliğini artırmak için [getirilen] tüm toplumsal düzenlemelerin üzerinde temellendiği genel biçimdir ve bunların her birinde, sadece daha fazla özgüllük kazanır.”³³ Öte yandan, el birliği sadece

32 *Marx & Engels Collected Works*, cilt 30, Lawrence & Wishart, 2010, s. 296.

33 *Marx & Engels Collected Works*, cilt 30, s. 255.

her bir evrede farklı biçimde özgüllük kazanan bir evrensel karakteristik olmanın dışında, bizzat kendisi de bir evre, dolayısıyla özgül bir biçim, Hegelci anlamda bir somut evrenseldir. İş bölümü (=manüfaktür) el birliğinin özgül bir biçimidir, ama makineli üretim de öyledir. Hatta makineli üretimde el birliği, iş bölümüne dayanan manüfaktürde olduğundan çok daha önemli bir ögedir.³⁴

Defterlerdeki tartışma, henüz yalnızca zihin egzersizi denilebilecek düzeyde geliştirilmiş durumdadır. Tarihsel malzeme çok az işlenmiştir. Marx'ın kafasını kurcalayan konu, sermayenin emeğin üretkenliğini hangi yollarla artırdığıdır ve Marx bunun belirli evrelerden geçtiği kanısındadır. Gelgelelim bu evreleri mantıksal biçimde açığa çıkarma çabasının (*Grundrisse*'deki) başarısızlığa uğradığını da görmüştür. *Putting-out* sisteminin Marx'ın ilk başta düşündüğü kadar büyük bir önem taşımadığı, manüfaktüre giden yolu döşemediği ortaya çıkmıştır. Marx bu noktada, el birliğini onun yerine ikame etmeyi denemektedir. Bunu da aslında yine Hegelci bir akıl yürütmeye, yani el birliğini hem genel hem de tikel bir biçim olarak tanımlamak suretiyle yapmaya çalışmaktadır. Gelgelelim bu çaba da akamete uğrayacak, Marx *Kapital*'de el birliğini genel bir biçim olarak tarif ettikten sonra manüfaktürü ve fabrikayı (üç değil) iki aşama olarak sunacaktır.

Manüfaktürden Fabrikaya Kapitalist Üretim

Marx'ın *Kapital*'deki bölümlemesi üzerine düşünmek, yöntemi konusunda önemli açılımlar sağlar. Buna göre, nihai biçimiyle *Kapital*'in birinci cildinin ana kısımları şu şekildedir:

1. Kısım: Meta ve Para
2. Kısım: Paranın Sermayeye Dönüşümü
3. Kısım: Mutlak Artık Değerin Üretimi

34 *Marx & Engels Collected Works*, cilt 30, s. 320.

4. Kısım: Göreli Artık Değerin Üretimi
5. Kısım: Mutlak ve Göreli Artık Değerin Üretimi
6. Kısım: Ücret
7. Kısım: Sermayenin Birikim Süreci

Ana hatları ile, birinci kısım basit dolaşım alanını, 3-6. kısımlar üretim alanını ele alır. İkinci kısım, dolaşım alanından üretim alanına geçişin kavramını sağlar. Yedinci kısım ise sermayenin dolaşımına (*Kapital*'in ikinci cildine) geçişi hazırlar. Tüm bu tartışma içinde, feodalizmden kapitalizme geçişin “teknik” temeli dördüncü kısımda, “toplumsal” temeli ise (“ilk birikim”) ancak sondan bir önceki bölümde (Yedinci Kısım, 24. Bölüm) ele alınır. Bir başka deyişle, Marx önce sermayenin doğasını ortaya koyar. Sonra bu temel üzerinde onun varoluş koşullarını aydınlatır. Bunun tersine, konuya örneğin bir tarihçi gibi yaklaşırsa, “ilk birikim”den yola çıkması beklenirdi.

Dikkati çeken bir diğer nokta, mutlak ve göreli artı değer kavramlarına verdiği önemdir. Bunların her biri ayrı kısımlarda incelenmiş, başka bir kısımda ise ikisi birlikte ele alınmıştır! Marx bu kavramları şu şekilde tanımlar: “İş gününün uzatılması yoluyla elde edilen artık değere mutlak artık değer adını veriyorum; buna karşılık, gerekli emek-zamanın kısaltılmasından ve bunun sonucu olarak iş gününün iki kısmının büyüklükleri arasındaki oranın değişimin-den kaynaklanan artık değere, göreli artık değer diyorum.”³⁵

Mutlak ve göreli artı değer tartışmasına eşlik eden bir diğer kavram çifti, sermayenin emek üzerindeki biçimsel boyunduruğu ve gerçek boyunduruğudur. “Nasıl mutlak artık değer üretimi, sermayenin emek üzerinde biçimsel boyunduruğunun maddi ifadesi olarak görülebilirse göreceli artık değer üretimi de, sermayenin

35 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 308.

emek üzerinde gerçek boyunduruğunun maddi ifadesi olarak görülebilir.”³⁶ Bununla birlikte, ikinci birinciye gerektirir, onun üzerinde varolur:

görelî artık değer üretimi, kendine özgü yöntemleri, araçları ve koşullarıyla birlikte, ancak işçinin sermayeye biçimsel olarak bağımlı hale gelmesiyle sağlanmış bir temel üzerinde kendiliğinden ortaya çıkan ve gelişen özgül bir üretim tarzını, yani kapitalist üretim tarzını gerektirir. İşçinin sermayeye biçimsel bağımlılığı, zamanla yerini gerçek bağımlılığa bırakır.³⁷

Biçimsel ve gerçek boyunduruk arasındaki fark, sermayenin üretim sürecini ele geçirip geçirmediğidir. Aslında Marx bu ayrımı, esas olarak, yayına hazır hale getiremediği ek bölümde (“Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları”) vurgular. Buna göre, “asıl kapitalist üretim tarzı” sermayenin emek üzerindeki gerçek boyunduruğu ile karakterize olur. Bu ise, ne şekilde oluşursa oluşsun, yani ister tüccarın sanayici kapitalist haline gelmesiyle isterse sanayinin kendi büyümesi yoluyla olsun, “belli büyüklükteki sermayelerin doğrudan doğruya üretimi ele geçirdiği yerlerde devreye girer.”³⁸ Bu çerçevede, manüfaktürde sermaye emeği biçimsel anlamda boyunduruk altına alabilmiştir, gerçek boyunduruğu ise ancak makinelî üretim sistemi (fabrika) ile birlikte kurabilecektir.³⁹ Marx, *Grundrisse*’de önemli bir tarihsel evre olarak kabul ettiği *putting-out* sistemini ise *Kapital*’de açıkça ikinci plana yerleştirir.

Bir başka örnek, bir dizi dolaysız üreticiye siparişler veren, sonra ürünlerini toplayıp satan, o arada belki ham madde vb.ni de öndeleyen ya da para öndelikleri de veren tüccar sermayesidir.

36 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 787.

37 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 487.

38 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 789.

39 Bkz. Enrique Dussel, *Towards an Unknown Marx: A Commentary on the Manuscripts of 1861–63*, İspanyolcadan Çev. Yolanda Angulo, Londra, New York: Routledge, 2001, s. 170.

Kısmen modern sermaye ilişkisinin içinden çıktığı ve şurada burada hala asıl sermaye ilişkisine geçişi oluşturan işte bu biçimdir. Burada da henüz sermayenin emek üzerinde biçimsel boyunduruğu yer almaz. Dolaysız üretici, hala aynı zamanda kendi emeğinin meta satıcısı ve uygulayıcısı olarak kalır. Ancak burada artık geçiş tefeci sermayesi ilişkisindekinden daha belirgindir.⁴⁰

Fakat Marx'ın bu konuyu fazla derinleştirmedeği de ortadadır. Hemen her konuda bir sürü rakamsal örnek vererek kılı kırk yaran hesaplamalara girişen Marx, sermayeye dayalı üretimin tarihsel koşullarını kısaca söyleyip geçer! Bunun nedeni soruna duyarsız olması değil, uyguladığı yöntemdir.

Kapital'in, "Görelî Artık Değerin Üretimi" başlıklı dördüncü kısmı, kitabın tam ortasına konulmasından da anlaşılabilceği gibi, merkezi önem taşıyan bir kısımdır. Bu kısım kendi içinde şu bölümleri içerir:

10. Bölüm: Görelî Artık Değer Kavramı
11. Bölüm: El birliği
12. Bölüm: İşbölümü ve Manüfaktür
13. Bölüm: Makineler ve Büyük Sanayi

Marx, kendi diyalektiğinin parlak örneklerini sergilediği bu uzun bölümde birkaç şeyi birden başarır. Öncelikle, emeğin kolektif niteliğini vurgular. Bu bölümde, tıpkı 1861-63 defterlerinde olduğu gibi, başa "el birliği" konusunu almıştır. Fakat, defterlerin aksine, burada el birliğinin kendisi ayrı bir evre değildir: "Aynı üretim sürecinde veya farklı ama birbirleriyle bağlantılı üretim süreçlerinde planlı olarak yan yana ya da birlikte çalışanların çalışma biçimine el birliği denir."⁴¹ Basit el birliği biçimindeki kolektif

40 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 785.

41 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 317.

emek, spesifik olarak “kapitalist” bir görüngü değildir. El birliği, aslında kolektif emeğin tarihsel altyapısını, zeminini oluşturur.⁴² Ve bu biçimiyle tarihte birçok üretim tarzında karşımıza çıkar. Fakat ancak kapitalist üretimde gerçek anlamını ve gelişme olanağını bulur. Marx, *Kapital*’deki tartışmayı el birliği ile başlatmak suretiyle, özellikle *Grundrisse*’deki yüzeysel diyalektiği geride bırakmış ve daha mantıksal-tarihsel bir kavramlaştırmaya geçmiştir.

Emeğin, el birliği yoluyla gelişmiş olan toplumsal üretici gücü nasıl sermayenin üretici gücü olarak kendini gösterirse, el birliğinin kendisi de, kendi başına faaliyet gösteren bağımsız işçinin ve hatta küçük ustanın üretim sürecine karşıt düşen, kapitalist üretim sürecinin özgül bir biçimi olarak görünür. Fiili emek sürecinin sermayenin egemenliğine girmesiyle birlikte geçirdiği ilk değişiklik budur. Bu değişiklik kendiliğinden olur. Bu değişimin ön koşulu olan, çok sayıda ücretli emekçinin aynı emek sürecinde aynı zamanda çalıştırılması, kapitalist üretimin başlangıç noktasını oluşturur. Bu nokta, sermayenin kendisinin doğuşuyla çakışır.⁴³

Marx, işbölümüne dayanan el birliğinin klasik şekline manüfaktürde kavuştuğunu belirtir. Asıl manüfaktür dönemi, Sanayi Devrimi öncesindeki, 16. yüzyıldan 18. yüzyılın son otuz yılına kadar olan dönemdir.

Marx bu kısımda, ayrıca, manüfaktürün zanaat pratiğinden nasıl ortaya çıktığını ve yüzyıllar boyunca fazla değişmeden nasıl kalabildiğini de yine son derece tarihsel bir vizyonla gösterir. Kapitalist üretim, emek sürecinin kapsamını genişletir ve daha çok ürün elde edilmesini sağlar. Bunu kuşkusuz, üretim tekniklerini de-

42 Enrique Dussel’e göre Marx, el birliğini “toplumsal emeğin üretkenliğini artıran” genel (veya temel) biçim olarak tanımlamıştır. Bu yönüyle el birliği, diğer iki biçim olan manüfaktür ile makineli üretimde de içkin durumda mevcuttur. Dussel, *Towards an Unknown Marx*, s. 30-31.

43 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 326.

ğiştirerek yapar. Fakat başlangıçta, görünür hiçbir fark yoktur. Manüfaktürün başlangıç evresinde, sadece zanaat atölyesi biraz daha genişler: “Üretim tarzının kendisi bakımından, örneğin, başlangıç dönemindeki manifaktür ile loncalara bağlı zanaat kolları arasında, aynı anda aynı sermaye tarafından daha çok sayıda işçi çalıştırılmasından başka hemen hemen hiç fark yoktur. Lonca ustasının atölyesi yalnızca daha geniş[lemiş]tir.”⁴⁴ Gelgelelim bu salt nicel değişiklik bile niteliksel sonuçlara yol açacaktır. Genel olarak manüfaktür, üretim sürecinde iş bölümünü genişletir ve derinleştirir, fakat “özel hareket noktası ne olursa olsun, son biçimi aynıdır - organları insanlar olan bir üretim mekanizması.”⁴⁵

Sermaye, karşısında hazır bulduğu üretim tekniklerinden yola çıkar. Sermayeye dayalı üretim tarzı, emek sürecinin teknik koşullarını nasıl bulduysa öyle alır, sadece daha büyük ölçekte işletir. Fakat nicel değişiklikten bazı temelli sonuçlar doğar. Örneğin, çok sayıda işçinin çalışması nedeniyle “büyük sayılar yasası” devreye girer: bireysel sapmalar birbirini götürür ve ortalama bir üretim düzeyi geçerli olur. Diğer taraftan, iş bölümünün gelişmesi ve her işçinin ürününün bir sonrakinin girdisini oluşturması nedeniyle, her meta için, toplumsal bakımdan gerekli emek zamanı harcanmaya başlanır, “belli bir ürün miktarının belli bir emek-zaman içinde üretilmesi, bizzat üretim sürecinin teknik yasası olur.”⁴⁶ Öte yandan, üretim araçlarının ölçeği büyüdüğünden, “ölçek ekonomisi” avantajı gündeme gelir. Üretim süreci giderek nesnel ve toplumsal bir karakter kazanır.

Marx aynı zamanda, mevcut tekniklerin zamanla sermayenin önünde nasıl birer engele dönüştüklerini ve nasıl aşıldıklarını da

44 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 314. Köşeli parantez içindeki ekleme benim.

45 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 329.

46 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 335.

sergiler. Bu çerçevede en önemli dönüşüm, manüfaktürden fabrika-ya geçiştir ve bunun zeminini bizzat manüfaktürün kendisi oluşturur. Marx’a göre manüfaktür, “toplumsal üretimi ne bütün genişliği içinde kavrayabilmiş ne de kökünden değiştirebilmişti.” Bir başka deyişle, önceki üretim süreçleri ile kıyaslandığında muazzam ilerlemeler sağlamasına rağmen, aslında kapitalist üretime çok uygun bir teknik temel sağlamıyordu. “İktisadi bir yapı olarak, şehirlerdeki zanaatlar ile taşradaki ev sanayilerinin birlikte meydana getirdikleri genel temel üzerinde yükselmişti. Manifaktürün dayandığı kendine özgü dar teknik temel, belli bir gelişme aşamasında yine kendisi tarafından yaratılmış olan üretim ihtiyaçları ile çatışır hale gelmişti.”⁴⁷

Manüfaktür işin, daha doğrusu emeğin farklı organizasyonu ile üretim tarzını değiştirir. Temel sorun, manüfaktürde üretimin öznesinin halen insan olmasıdır. Bu nedenle sermaye için nesnel bir temel sağlama yeteneğinden yoksundur. Yapılan iş bir zanaat faaliyeti kalmaya devam ettiği müddetçe, üretim sürecinde işçinin becerisi belirleyicidir. Buna bağlı olarak işçinin direnme gücü yüksektir ve sermayenin emeği gerçekten boyunduruk altına alması olanaksız hale gelir. Buna karşılık fabrikada, üretimin öznesi insan değil makinedir. Manüfaktür döneminde makine kullanıldığı da olur. Fakat, “Manifaktür döneminin özgül makinesi, bizzat çok sayıda parça-işçinin birleşmesinden meydana gelen toplam işçinin kendisidir.”⁴⁸

Gelgelelim, manüfaktür aynı zamanda makineli üretime giden yolu açar. İş bölümünün geliştirilmesi ve her işçinin işin ayrı bir kısmında uzmanlaşması, emek araçlarında da uzmanlaşmayı getirir. “Manifaktür dönemi, parça-işçinin üzerindeki tek özel işleve uygun hale getirme yoluyla iş aletlerini basitleştirir, iyileştirir ve

47 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 355, 356.

48 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 338.

çoğaltır. Böylece, manüfaktür, aynı zamanda, basit araçların bir bileşiminden oluşan makinelerin maddi koşullarından birini yaratır.”⁴⁹ Makine, daha doğrusu makinenin esas işleme yapan kısmı, emek aracının gelişmesinden doğar: “İnsanoğlunun kullandığı bir aracın onun elinden çıkıp bir mekanizma içinde yer almasıyla birlikte sırf alet olan bir şeyin yerine bir makine geçmiş olur.”⁵⁰ Diğer taraftan, makineye hareketi veren kısım da manüfaktür dönemin-den itibaren doğal sınırlılıklarından kurtulmaya başlar. Hareketi veren doğal gücün (su, rüzgar, hayvan, insan) yerini bir başka makine alır. “Aletlerin, insan elinin kullandığı aletler olmaktan çıkıp mekanik bir cihazın, iş makinesinin aletleri haline gelmelerinden sonra, hareket gücü sağlayan makine de bağımsızlık kazandı, insan gücünün sınırlılığından tamamıyla kurtuldu.”⁵¹ Bu gelişmeyle birlikte, aynı hareket makinesi artık çok sayıda makineyi harekete geçirmekte kullanılmaya başlanır. Bununla birlikte, gerçek makine sistemi, bir ürünü tamamen üreten bağımsız makinelerin ortak bir hareket ettiriciyle birleşmesinden daha gelişkin bir biçimdir. Gerçek bir makine sisteminde, bir dizi farklı makine aynı ürünü üretmek üzere birleştirilir. “İş bölümünün yol açtığı manüfaktüre özgü iş birliği burada gene karşımıza çıkar; ancak bu kez parça-iş makinelerinin bir araya gelmesi biçiminde bir iş birliğidir bu.”⁵² Böylece manüfaktür evresinde başlayan eğilim tamamlanmış, emek süreci tam anlamıyla nesnel bir karakter kazanmıştır. Marx, üretimin kazandığı bu otomatik niteliği özellikle vurgular: sermayenin özleşmesinin maddi temeli budur.

Hareketini yalnızca iletim makineleri aracılığıyla merkezi bir otomattan alan yapılandırılmış iş makineleri sistemiyle, maki-

49 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 332.

50 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 360.

51 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 363.

52 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 365.

neli üretim, en gelişmiş biçimini alır. Burada tek tek makinelerin yerini, gövdesi bütün fabrika binasını dolduran, uzmanlaşmış parçalarının ağır ve ölçülü hareketlerinin başlangıçta gizlediği şeytani gücünü sayısız asıl iş organlarının baş döndüren hızlı hareketleriyle açığa vuran mekanik bir dev alır.⁵³

Kısacası manüfaktür, “büyük sanayinin dolaysız teknik temeli” yaratmıştır. Sermaye, belirli bir gelişme düzeyine ulaştığında, “başlangıçta hazır bulduğu ve arada geçen süre boyunca eski biçimi içinde gelişmeye devam etmiş olan bu temeli kökünden değiştirmek ve kendi üretim tarzına uygun yeni bir temel yaratmak”, bunun için de “kendi karakteristik üretim aracını, yani makineyi, bizzat ele almak ve makineleri makinelerle üretmek” zorunda kalacaktır.⁵⁴ Sermayeye dayalı üretim ancak bunu yaptığında kendisine uygun bir teknik temeli oluşturmuş ve kendi ayakları üzerinde doğrulmuştur. Chris Arthur’un ifadesiyle, değer biçimi, fabrika sistemiyle birlikte kendisine uygun bir içeriğe kavuşmuştur.⁵⁵ Bunun gerçekleştiği tarih ise, iş makinelerinin de fabrikalarda üretilmeye başlandığı dönem olan 19. yüzyılın ilk on yıllarıdır.

Marx, manüfaktürün yalnızca makineli üretim sistemine giden yolu açma anlamında üretim sürecinin teknik yönüne dair etkilerini değil, aynı zamanda dolaşım alanını genişletici etkilerini de vurgular. Manüfaktürün bir kapitalist dünya pazarını nasıl yarattığını gösterir. Bunun kökeninde yine iş bölümünün geliştirilmesi yatar. Manüfaktür hem işyeri içinde hem toplumda işbölümünün gelişmesini getirir. “Manifaktür döneminin genel varoluş koşulları arasında yer

53 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 367.

54 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 367, 369.

55 Christopher J. Arthur, “Hegel’s Logic and Marx’s Capital”, Fred Moseley (der.) *Marx’s Method in Capital: A Reexamination* içinde, New Jersey: Humanities Press, 1993, s. 203; “From the Critique of Hegel to the Critique of Capital”, Tony Burns ve Ian Fraser (der.) *The Hegel–Marx Connection* içinde, Londra: MacMillan Press, 2000, s. 129, dn 35.

alan dünya piyasasının büyümesi ve sömürgecilik sistemi, toplum içindeki iş bölümüne bol miktarda malzeme sağlar.”⁵⁶ Buna karşılık, manüfaktürü önceleyen feodal lonca sistemleri işbölümünü dışlar. Üretici üretim araçlarından kopmuş değildir. Manüfaktürle birlikte artık kapitalist üretim, her ne kadar kendisine uygun bir temel üzerinde olmasa da, yola koyulmuştur. Bu süreç dünya genelinde baskı ve sömürünün hızlanması ile karakterize olur. Eski dönemin artı emeğe el koyma teknikleri, yeni gelişen kapitalist mekanizmalarla kıyaslandığında epey basit kalır. “Sömürge sistemi, devlet borçları, yüksek vergiler, koruma, ticaret savaşları vb. gerçek manüfaktür döneminin bu yaratıkları, büyük sanayinin çocukluk dönemi boyunca devler gibi büyümüştür.”⁵⁷

Marx, manüfaktürün başlangıçta kendiliğinden geliştiğini belirtir. Fakat, “Bir dereceye kadar kararlılık ve genişlilik kazanır kazanmaz, kapitalist üretim tarzının bilinçli, planlı ve sistematik biçimi” haline gelmiştir.⁵⁸ Manüfaktürü izleyen makineli üretim sistemi ile birlikte, emek süreci nesnel bir karakter kazanır. Makine sisteminde büyük sanayi, “tamamen nesnel bir üretim organizmasına sahiptir.” Bu sistemde işçi emek aracını değil, emek aracı işçiyi kullanır. “Emek aracı bir otomat haline gelerek, emek sürecinde işçinin karşısına sermaye olarak, canlı emeğe hükmeden ve onu yutan ölü emek olarak çıkar.”⁵⁹ Bunun ilk dolaysız sonucu, emek sürecinde kas gücü önemini yitirdiği ölçüde, kadın ve çocuk emeğinin üretime sürecine dâhil edilmesidir. Böylece, bir yandan erkek işçinin emek gücü değer yitimine uğrar ve ücretler düşme eğilimine girer; diğer yandan ise işçi ailesinin iç toplumsal yapısı yozlaşır: “İşçi, daha önce, üzerinde biçimsel açıdan özgür bir kimse olarak

56 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 343.

57 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 724.

58 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 351.

59 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 404.

tasarrufta bulunduğu kendi emek gücünü satıyordu. Şimdi, karısını ve çocuğunu satıyor. Köle tüccarı oluyor.”⁶⁰ Üstelik makinenin etkileri bunlarla da sınırlı kalmaz. Belki en önemli sonuç olarak, makineli üretim sisteminde sermaye işçilerin direncini kırmayı başarır. “Birleşik çalışanlar topluluğuna çok büyük sayıda çocuğun ve kadının eklenmesiyle, makine, erkek işçinin sermayenin despotizmine karşı manifaktür döneminde gösterebildiği direnci sonunda kırar.”⁶¹ Emek aracı, makine biçimini aldığı anda işçinin karşısına güçlü bir rakip olarak çıkar ve kısa sürede “işçiyi yere serer.” Marx’a göre makine, işçilerin ayaklanmalarını veya grev vb. hareketlerini ezmede en güçlü silahlardan biridir. Bununla birlikte, her ne kadar makineli üretim sistemi emekçilerin zor duruma düşmelerine yol açsa da, er veya geç bir karşı tepki de gelişecek, işçi sınıfı örgütlü bir mücadeleye yönelerek en azından “sınırları yasayla saptanan normal bir iş gününe” varılmasını sağlayacaktır. İş gününün sınırlarının yasayla belirlenmesi ile birlikte, emeğin yoğunlaşması daha da önem kazanacaktır.

Marx, manüfaktürün dünya genelinde yarattığı etkilerin nasıl fabrika sisteminde bir sonuca ulaştırıldığını da sergiler. Makineli üretim belli bir gelişme derecesine ulaştığında, özellikle de bizzat makineler makine ile üretilmeye başlandığında, kapitalist üretim “sadece ham madde ve sürüm pazarları temininden başka hiçbir engelle karşılaşmayan bir esneklik, ani ve sıçramalı bir yayılma yeteneği kazanır.”

makine ile elde edilen ürünlerin ucuzluğu ve köklü değişmelerle iyileştirilmiş olan ulaştırma ve haberleşme sistemi, yabancı piyasaların ele geçirilmesi için kullanılan silahlar olur. Makineli üretim, diğer ülkelerin el emeğine dayanan üretim sistemlerini yıkarak, bu ülkeleri zorla kendisinin ihtiyaç duyduğu ham

60 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 380.

61 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 386.

maddeleri üreten tarlalar haline getirir. Doğu Hindistan, bu biçimde, Büyük Britanya için pamuk, yün, kenevir, jüt, indigo vb. üretmek zorunda bırakılmıştı. Büyük sanayinin, kök saldıği ülkelerde işçi nüfusunu durmadan 'fazla' hale getirmesi büyük çapta dış göçlere ve yabancı ülkelerin sömürgeleştirilmesine yol açar; bu ülkeler sanayici ülkenin ihtiyaçlarını karşılayan ham madde plantasyonları haline getirilir; örneğin, Avusturalya'nın bir yün plantasyonu haline getirilmesi gibi. Böylece, başlıca modern sanayi merkezlerinin ihtiyaç ve çıkarlarına uygun bir yeni uluslararası iş bölümü doğar; dünyanın bir kısmı, esas itibarıyla sınai üretim alanı olarak kalan diğer kısmına ham madde sağlamak üzere, esas itibarıyla tarımsal üretim yapan bir alan haline çevrilir.⁶²

Bir başka deyişle, manüfaktür döneminde sömürgecilik vb. süreçlerle dünya geneline yayılan kapitalist etkiler, makineli üretim sistemiyle birlikte yeni bir uluslararası iş bölümü biçiminde kalıcılık kazanır. 19. yüzyıldan itibaren artık tüm dünya kapitalist ekonominin yörüngesine çekilmiştir. Batı Avrupa'da sanayinin canlılık ve bunalım çevrimleri, dünyayı sarmaya başlamıştır.

Manüfaktür sisteminden fabrikaya geçiş ve devamında ortaya çıkan tüm sonuçlar az çok zorunlu karakterdedir. *Grundrisse*'de mantıksal bir şemayı tarihsel olgulara uygulamaya çalışan Marx, *Kapital*'de çok daha yetkin ve hem mantıksal hem tarihsel bir diyalekteğe ulaşmıştır. Mantıksaldır, zira bir kez manüfaktür biçiminde ortaya çıktıktan sonra kapitalist üretim, kendi mantığına göre devinmeye başlar. Aynı zamanda tarihseldir, zira sürecin ara aşamaları zaman ve mekan içinde yayılmış olarak ve ardışık biçimde gerçekleşir. Uno ekolünden Thomas Sekine'nin öne sürdüğünün aksine, manüfaktür kapitalist üretimin özgül biçimi olma anlamında her kapitalist emek sürecinin bir karakteristiği değildir; tarihsel

62 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 430, 431.

bir evre olarak geride kalmıştır.⁶³ Öte yandan, Marx'ın *Grundrisse*'de büyük önem atfettiği *putting-out* sistemi de yeni dönemde nitelik değiştirmiş, fabrikanın bir dış departmanı haline gelmiştir. Sermaye, sanayi tesislerinde doğrudan kumanda ettiği işçilerin yanı sıra, “şimdi görünmeyen iplerle bir diğer işçi ordusunu da hareket ettiriyor: bunlar büyük şehirlerde olanlarla birlikte bütün ülke satışına yayılmış bulunan ev sanayisi işçileridir.”⁶⁴

Kapital'in merkezinde yer alan bu dördüncü kısmın şu ana dek ele aldıklarımızdan bile daha büyük önem taşıyan bir diğer teması ise, aynı kapitalist üretimin, işçi sınıfını bir özne olarak nasıl oluşturduğudur. İşçinin özgürleşmesinin zeminini bizzat kapitalist üretim ilişkileri içindeki konumu sağlar.⁶⁵ *Grundrisse*'de Marx bu olguyu ancak genel hatlarıyla ve izlenimsel biçimde ele alabilmiştir. Buna göre işçi, kapitalist karşısında emek gücünün sahibi bir hukuki özne sıfatıyla yer aldığı, üretim sürecinde diğer işçilerle bağ kurduğu, kapitalist toplumun (ulaştırma, iletişim, kent yaşamı, okuma-yazma gibi) “uygarlaştırıcı” etkileriyle yoğrulduğu için, yeni bir toplumu kurgulama ve inşa etme kapasitesi de kazanır.⁶⁶ Buna karşılık *Kapital*'deki analiz çok daha somuttur ve üretim ilişkileri ile üretici güçler arasındaki diyalektiğin sınıf mücadelesinin tarihsel uğrakları ile iç içe örüldüğü görkemli bir teori biçimini almıştır.

63 Thomas T. Sekine, *An Outline of the Dialectic of Capital*, London: Palgrave Macmillan, 1997, cilt I, s. 147, 148. Sekine'nin kurmaya çalıştığı model *Kapital*'den ziyade 1861-83 defterlerine daha yakın düşer.

64 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 441.

65 Yararlı bir tartışma için bkz. Guido Starosta, “The System of Machinery and Determinations of Revolutionary Subjectivity in the Grundrisse and Capital”, Riccardo Bellofiore, Guido Starosta ve Peter D. Thomas (der.) *In Marx's Laboratory: Critical Interpretations of the Grundrisse* içinde, Leiden, Boston: Brill, 2013.

66 Bkz. Özgür Öztürk, “İktisadi Düşünce ve Emek ve Değer”, Melda Yaman, Güllistan Yarkin, Ş. Gürçağ Tuna ve Fuat Ercan (der.) *Emeğin Kitabı* içinde, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2014, s. 95.

Makine biçiminde bağımsız bir özneye dönüşen “emek aracı işçiyi yere serer”, fakat aynı zamanda büyük sanayi işçinin direncini de doğurur. Bizzat üretim ilişkileri içindeki konumu, işçi sınıfını bir toplumsal özne olmaya zorlar. Tıpkı manüfaktürden büyük sanayiye geçişin sermayenin mantığı uyarınca gerçekleşmesi gibi, işçi sınıfının örgütlü mücadelesi de büyük sanayinin kaçınılmaz, nesnel bir sonucudur. Zira makineler biçiminde özneleşen töz, emeğin bizzat kendisidir. Değerin tözü emektir. Sermaye olarak karşısında yer alan güç, işçi sınıfının bizzat kendi yaratımıdır. İşçi bunu farkettiğinde, kapitalizmin ölüm çanı çalacak, sermayenin sahte öznesi yerini emeğin gerçek öznesine bırakacaktır.

Emeğin, ürünleri kendisine ait olarak görmeye başlaması ve kendi gerçekleşme koşullarından ayrılmış olmasını zorla dayatılmış bir haksızlık olarak değerlendirmesi, bilinçte muazzam bir ilerleme, bizzat sermayeye dayalı üretim tarzının ürünü olan bir ilerlemedir ve bu üretim tarzının ölüm çanının çalmasıdır; tıpkı kölenin bir başkasının mülkü olamayacağının bilincine varmasıyla, kendisinin bir kişi olduğunun bilincine ulaşmasıyla köleliğin varoluşunun salt yapay, bitkisel hayat süren bir varoluş haline gelmesi ve üretimin temeli olma yeteneğini kaybetmesi gibi.⁶⁷

O zaman, sermayenin emek üzerindeki tahakkümünün asla tam olamayacağını söylemek daha doğru olur. Sermaye ne kadar özneleşse de, kendi önvarsayımlarının tamamını hiçbir zaman denetim altına alamayacaktır. Sadece bu nedenle bile, Hegelci (büyük harfle) İdeadan farklılaşır.⁶⁸

67 Marx, *Grundrisse I*, s. 342 (çeviri değiştirildi). [Nişanyan çevirisi: s. 502-503; Nicolaus çevirisi: s. 463; Almanca baskı: s. 366-367].

68 Bkz. Arthur, “Hegel’s Logic and Marx’s Capital”, s. 86.

Diyalektik Sonuçlar

Kapital'in diyalektiğini Hegel mantığı ile karşılaştıran birçok çalışmada özgül kapitalist üretim ve bunun varoluş koşulları genellikle atlanan bir konudur. Diğer taraftan, kapitalizmin kökeni üzerine tartışmalarda da Marx'ın diyalektik yönteminin inceliklerine fazla aldırış edilmediği görülür.

Kapital'de (birinci ciltte) “Görelî Artık Değerin Üretimi” başlıklı dördüncü kısımda, kapitalist üretimin tarihsel kökeni sorusu mantıksal-tarihsel bir diyalektik içinde yanıt bulur. Bu kısmın *Kapital*'in genel mimarisi içindeki yeri çok önemlidir ve yonteme dair kritik bir ipucu barındırır. Zira Marx, ilkin kapitalist üretimin ana karakteristiklerini belirledikten sonra bu kısımda onun önvarsayımlarını inceler. Bunu yaparken, üretim ilişkileri ile üretici güçlerin diyalektiğini, sınıf mücadelesi ile iç içe örülmüş biçimde tartışır. Sömürgecilik, ilk birikim vb. temaları, yani tarihsel önkoşulları ise daha sonra ele alır. Bir başka deyişle, tarihsel sosyoloji açısından önem taşıyan ampirik olgular en sona bırakılmıştır. Dahası, diğer bölümlerdeki ayrıntılı analizlerle karşılaştırıldığında, ilk birikim gibi tarihsel konular son derece hızlı, hatta özet biçimde geçilmiştir. Marx'ın amacı modern kapitalizmin tarihini yazmak değil, sömürüyü ve onun varoluş koşullarını açıklığa kavuşturmaktır.

Gelgelelim buradan hareket edip Chris Arthur'un öne sürdüğü teze, Marx'ın diyalektiğinde tarihin ikincil önem taşıdığı sonucuna ulaşmak da yanıltıcı olacaktır.⁶⁹ *Kapital*'in birinci cildinin belki en merkezi kısmı olan dördüncü kısımdaki tartışmanın, yukarıda uzun uzun sergilemeye çalıştığım gibi, salt mantıksal karakterde olduğu kesinlikle söylenemez. Üstelik, Marx, *Kapital*'de birçok bölümde (örneğin paranın üçüncü işlevlerini ele alırken) her yeni kategorinin

69 Christopher J. Arthur, *The New Dialectic and Marx's Capital*, Leiden, Boston: Brill, 2004, s. 76.

aynı zamanda tarihsel gelişmenin evrelerine kabaca denk düştüğünü iddia ve ima etmekten hiç vazgeçmemiştir. David Harvey'in öne sürdüğü gibi, *Kapital*'in birinci cildinde teori ile tarih biraz aceleci bir tarzda birbirine bitleştirilmiş olabilir, ama bu Marx adına bir kusur sayılamaz.⁷⁰

Bu bölümdeki tartışma, 1. bölümde savunduğum genel yöntemsel yaklaşımın bir diğer örneği olarak görülebilir. Marx'ın diyalektiğinde tarih ile mantık arasındaki ilişkinin pürüzsüz biçimde işlediğini öne sürmüyorum – zaten öyle olsaydı bu Hegel'in bazı yapıtlarında iş başında olduğunu gördüğümüz yüzeysel diyalektiğin bir başka versiyonundan ibaret olurdu. Marx'ın bu ilişkiye getirdiği tek ve genel bir formül olmadığı kanısındayım. Daha ziyade, her somut vakanın kendi mantığının açığa çıkarılması ve bu süreçte tarihsel evrelerin daha net biçimde belirlenmesi söz konusudur. Sunuş tarzı, karşımızda *a priori* bir yapının bulunduğu izlenimini yaratabilir. Fakat bilimsel araştırmada bu tarz hazır şemalar ancak araştırmanın başlangıcında, yol gösterici kılavuz olarak, hipotetik bir değer taşıyabilir. Bunun ötesinde, yolun nereye çıkacağını üzerinde sonuna kadar yürümeden bilmek olanaklı değildir.

70 David Harvey, *Sermayenin Sınırları*, Çev. Utku Balaban, Ankara: Tan Kitabevi Yayınları, 2008, s. 171.

Antik Çağlardan Geleceğin Toplumuna: “Kayıp” *Serbest Zamanın* Peşinde

Melda Yaman

Vakit Nakittir.
Darb-ı mesel¹

Vakit nakitse, sermayenin açısından bu, sadece, yabancı emek zamandır, bununla birlikte, bu zaman en literal anlamıyla sermayenin **parasıdır**.

Marx, *Grundrisse*²

Bir ulus, iş günü 12 saat yerine 6 saat olduğunda, gerçekten zengindir. **Servet** artı-emek zamanının (gerçek servet) komutası değil, her bir birey ve bütün toplum için doğrudan **üretimde ihtiyaç duyulan** zamanın dışındaki harcanabilecek zamandır.

Marx, *Grundrisse*³

Gündelik hayatımızda sıklıkla kullandığımız “vakit nakittir” sözü, zamana, günümüzün değerlerinden bir güzellemedir. Sadece Türkçede değil, pek çok dilde benzer bir ifadeye rastlarız: *time is money, la temp c'est de l'argent, dema pereyan e, el tiempo es dinero* ...

1 “Atasözü” sözcüğünün ataerkil yapısından ötürü “darb-ı mesel” dedim; zira, kim bilir, belki de anasözüdür.

2 Karl Marx, *Grundrisse, Outlines of the Critique of Political Economy*, İngilizceye çeviren: Martin Nicolaus, Tarayan: Tim Delaney, Penguin, Marxists Internet Archive, 1973, s. 566.

3 Marx, *Grundrisse*, Penguin, s. 637.

Farklı coğrafyalardan, farklı dillerden, farklı tarihlerden toplumların, zamana benzer bir kıymet biçmesi rastlantı olmasa gerektir; bu halkların hepsinin dilinde zaman, paradır.

Zamana parayla değer biçmek, paranın, epeydir, Gollum'un yüzüğü misali *kıymetlimis* olmasındandır kuşkusuz. Oysa zaman, ölçüsü para olmadığına da, bugünkü anlamlarını taşımadığı zamanlarda da, çağlar boyu insanların kıymetlisi olagelmıştır. Ne var ki insanlar zamana, her çağda, *o çağın ruhuna* özgü biçimde kıymet biçmiştir.

Bu sözün bizim gibiler için anlamı, yaşamak için zamanımızı çalışarak geçirmek zorunda oluşumuzdur. Günümüz dünyasında yığınların yaşamını sürdürebilmesinin yegâne koşulu, emek güçlerini kapitalistlere satmaktır. Ücret, bizim için yaşamsaldır - yaşamsal ihtiyaçları karşılayabilmenin aracıdır; zira genelleşmiş meta üretimi olan kapitalist toplumda neredeyse tüm mal ve hizmetler meta karakterindedir. Bizler ihtiyaç duyduğumuz tüm bu metalara (geçim araçlarına) ücret sayesinde erişebiliriz. Yaşamak için paraya ihtiyaç duyarız; para içinse emeğimizi ve dolayısıyla –emek- zamanımızı sermayeye vakfetmek mecburiyetinde kalırız. Sermaye için harcadığımız emek zaman, serbestçe kullanabileceğimiz zamanı kısıtladığı için; zihnimizi açacak, ufkumuzu genişletecek, ruhumuzu dinlendirecek, gönlümüzü eğlendirecek çeşitli uğraşlara vaktimiz kalmaz; çünkü tüm bu etkinlikler serbest zaman gerektirir. Marx'ın, *Grundrisse*'deki sözleriyle; “tüm serbest zaman, özgür gelişim için zamandır.”⁴ Marx 1861-63 *defterlerinde* bu vurgusunu yineler; “zaman, aslında insanın aktif varoluşudur. Sadece insan yaşamının ölçüsü değildir; insanın gelişiminin de uzamıdır.”⁵

4 Marx, *Grundrisse*, Penguin, s. 637.

5 Karl Marx, *Marx Engels Collected Works*, Cilt: 33, Lawrence & Wishart, 2010, s. 493

Bir biçimde serbest zamana sahip olduğumuzda ise, bu zamanı değerlendirecek etkinlikler için de paraya ihtiyaç duyarız; çünkü bir müzik enstrümanı çalmayı öğrenmek, astronomiyle ilgilenmek, düzenli spor yapmak, yeni bir dil öğrenmek gibi uğraşlar da çoklukla para gerektirir. Yani, bu uğraşlara zaman ayırabilmek için de para kazanmış olmamız yani zamanımızı sermaye için harcamış olmamız gerektir. Bu kısır döngü, içinden çıkılır gibi değildir. Zaman için para, para için zaman gerekir: Yani vakit nakittir bizim için.

Kapitalist için de vakit nakittir; emekçinin üretimde harcadığı her bir an, sermaye için paradır –yani, zaman “sermayenin parasıdır”. Ne var ki sermayenin zamanı, yalnızca, el koyduğu “ötekinin zamanıdır” - bizim zamanımızdır. Sermayenin bütün derdi, karşılığını ödemediği, el koyduğu bu zamanı uzatmaktır.

Andrew Niccol 2011 tarihli, Türkiye’de *Zamana Karşı* adıyla gösterilen filmi *In Time*’da, hem efendiler hem de emekçiler için vaktin nakit olduğu bir öykü anlatır. Film, günümüzde emek, zaman ve sömürü ilişkisini, üzerlerindeki sır perdesini kaldırarak, enfes bir biçimde sergiler. Fakat öykü geleceğin dünyasında geçer. Bu dünyada tüm insanlar genetik olarak yirmi beş yıllık ömre programlıdır; yirmi beş yaşından itibaren çalışarak biriktirilmiş emek zamana sahip olmayanlar için ölüm kaçınılmazdır; yani bu dünyada insanların biyolojik zamanları da emek zamana endekslenmiştir. Bununla birlikte bu dünya pek çok bakımdan günümüz dünyasını çağırıştırır: bir yanda zenginler ışıltılı bir dünyada sefa sürerken, öbür yanda yoksul yığınlar gettolara kapatılmıştır; insanlar ihtiyaçlarını meta mübadelesi ile karşılar; “ücretli” iş, yığınların ihtiyaçlarını karşılamasının ve dolayısıyla hayatta kalmasının yegâne yoludur. Ancak, bu yığınlar çalışarak ücret değil -emek- zaman kazanırlar; temel ihtiyaçlarını fabrikada *harcadıkları* emek zamanı

*harcayarak*⁶ elde ederler. Çünkü bu dünyada meta mübadelesinin aracıları olan para bulunmaz: emek zamanın bizzat kendisi dolaysızca *para* niteliğindedir – bir fincan kahve dört dakikadır örneğin. Film, bu nedenle, günümüz kapitalist toplumunda karşılık bulan “vakit nakittir” sözünün, beyazperdeye, içeriğiyle olduğu gibi düz anlamıyla yansıtılması gibidir de.

Film emek zamanı bizatihi paraya çevirerek, sermayenin arındaki sırrı aralayacak kritik bir adım atar, değer in tözünün emek olduğunu gözler önüne serer. Böylece herhangi bir metada billurlaşmış emek zaman görünmez olmaktan, metafizik bir olgu olmaktan çıkarak, kendi başına bir varoluş kazanır; görünür, anlaşılır hale gelir. Filme getirilen yorumlardan birinde belirtildiği gibi, *In Time*, “sermayenin özünü görünür bir biçime büründürerek” ve tarihsel hakikâtin açıkça sergilenmesini sağlayarak çok önemli bir ters çevirme gerçekleştirir.⁷

Film, böylece, bir yandan, bir toplumsal sınıfın diğer toplumsal sınıfın emeğine el koyduğunu; tekinin, yani sermayenin, ötekilerin, yani bizlerin, zamanına el koyduğunu; sermayenin zamanının başkasının zamanı -bizim zamanımız- olduğunu, açıkça gösterir. Ne var ki, öte yandan, film bu ters çevirmeye öze biçim arasındaki zorunlu diyalektiği ortadan kaldırmış, değere dolaysız bir bi-

6 Harcamak fiilinin hem para hem de vakit için kullanılması rastlantı mıdır? İngilizcede de benzerdir; “spend” fiili hem zaman hem de para harcamak için kullanılır. Harcamak fiilinin etimolojisi, sözcüğün diyalektiğini ortaya koyar. Sözcük harç-haraç sözcüklerinden türemiştir. Harç bir nesnenin imaline yaran nesneyi anlatır. Haraç ise harç gibi Arapça *ħrc* kökünden gelen “ħarc” (kelle vergisi; harcama/ödeme) sözcüğünden alıntıdır. Arapça sözcük Aramice/ Süryanice “kharəgā” (kelle vergisi) sözcüğünden alıntıdır. Bkz. Sevan Nişanyan, *Nişanyan Sözlüğü*. Bu sözcük, nesnenin üretimi ile tüketiminin birliğini anlatan çarpıcı bir diyalektik barındırır.

7 Tony McKenna, “In time: the First Hollywood Movie of The Occupy Wall Street Era”, *Science & Society*, 2015, 79 (1): 117–126.

çim kazandırmış olur. Bu dolaysızlık, Proudhon'un önerdiği emek kuponlarına benzer. Marx *Grundrisse*'de paranın yerine emek zaman kuponlarının getirilmesinin kapitalizmin sorunlarını çözme-yeceğini, hatta emek zamanların dolaysızca para niteliği almasının olanaksız olduğunu gösterir.⁸

Sermayenin el koyduğu şey, sadece, işçilerin fiili emek zamanı değildir; sermaye, emekçilerin serbest zamanına; müzikle, sanatla, edebiyatla, felsefeyle, bilimle, sporla uğraşabileceği zamanlara -yani kendini geliştirebileceği zamanlara (ve olanaklara) da el koyar. Marx *1861-63 defterlerinde*, sermayenin, işçilerin sadece emek zamanını değil, "hayatın keyfini" de elinden aldığını, onları bomboş bir hayata mahkum ettiğini söyler.⁹ Çünkü, Marx'a göre, serbest zaman, insanın yetenek ve melekelerini geliştirmesinin uzamıdır.¹⁰ *Grundrisse*'de yazdığı gibi, serbest zaman, insanların ve

8 Proudhon'un takipçilerinden Darimon, dolaşım aracı olarak paranın yerine, işçilerin belirli metaları üretmek için harcadıkları emek zamana karşılık gelen altın-jetonları (*gold tokens*) getirmeyi önerir. *Grundrisse*'nin Para Bölümü, Marx'ın Darimon'dan alıntılardığı şu sözlerle açılır: "Kötülüğün kökünde yatan şey, kıymetli madenlerin dolaşım ve mübadeledeki rolüne üstünlük verilmesidir." Marx, *Grundrisse*, Penguin, s. 55. Marx bu bölümde Proudhon ile Darimon'u ilkin üretim ilişkileri yerine dolaşım sürecine odaklandıkları; ücretli emek ilişkisini ortadan kaldırmak yerine ücretli emek biçimini değiştirmeyi önerdikleri için eleştirir; Marx'ın ifadesiyle, bu, "papalığı kaldırmadan herkesi Papa yapmaya benzer." İkinci olarak, emek kuponlarının temsil ettiği ortalama emek zamanın, fiili emek zamana karşılık gelmeyeceğini; zira toplumsal olarak gerekli emeğin büyüklüğünün sürekli değiştiğini söyler. Üçüncü olarak da, tikel bir emek zamanın diğer tüm tikel emek zamanlarla dolaysızca mübadele edilemeyeceğini; evrensel bir mübadele edilebilirlik kazanması için, ilkin bu mübadele edilebilirliğin dolayımlanması gerektiğini, nesnel bir biçim alması gerektiğini bildirir.

9 Karl Marx, *Marx Engels Collected Works*, Cilt: 30, Lawrence & Wishart, 2010, s. 302.

10 Marx, *Marx Engels Collected Works*, Cilt: 30, s. 191.

dolayısıyla tüm toplumun tüm üretken güçlerinin (*full productive forces*) gelişiminin uzamıdır. Emek zaman olmayan bu zaman, serbest zaman, sermaye çağında, tıpkı önceki çağlarda olduğu gibi, sadece bir azınlık için yaratılır. Yani, aslında, bizi sarmalayan vakit - nakit döngüsü kısır döngü değildir; emek sömürüsünün zaman sömürüsü biçimindeki görünümüdür.

Marx'ın altını çizdiği üzere, toplumun çalışmayan kısmının sahip olduğu serbest zaman, çalışan kesiminin fazla çalışmasına, artık emeğine -artık emek zamanına- dayanır. Çalışmayanların “özgür gelişimi”, işçilerin tüm zamanını işe; yani kendi gelişimlerinin uzamını, belirli kullanım değerlerinin üretimine vakfetmesi olgusunda temellenir: bir tarafta insani yeteneklerin gelişimi, öbür tarafta gelişimin engellenmesine dayanır. Demek ki, 1861-63 *defterlerinde* yazdığı gibi, “bir kesimin serbest zamanı, öbür tarafın artı emek zamanına -onun varoluş zamanına, sadece emek kapasitesi olarak işlev gören zamanına-, emeği köleleştiren zamana karşılık gelir.”¹¹

Günümüz dünyası emek zamanın özgül bir biçimde örgütlenmediği bir dünyadır. Emek süreçleri, gelirler, kazançlar, harcamalar zamanla ölçülür: Çalışma yaşamının; üretim döngüsünün; kira, kâr ve faizin; alınan pek çok hizmetin ölçüsü zamandır. Bu zaman özgül bir zamandır, sermayenin zamanıdır. Ama, aslında bu zaman, emekçilerin zamanıdır; sermaye bu emek zamanı soğurarak beslenir, büyür: kâr gibi, faiz de, rant da emekçilerin zamanına karşılık gelir. Öyle ki hayatımızın bir bölümü bizden çalınmaktadır; bu yanıla bizden çalınan, “kayıp zamandır”. Yığınlar yaşamlarını *üç kuruş* için tüketirken, sermaye milyonların içinde hayat bulmakta, Marx'ın *Kapital*'deki sözleriyle “vampir gibi sadece onların [emekçilerin] canlı emeğini emerek”, emek zamanına el koyarak

11 Marx, *Marx Engels Collected Works*, Cilt: 30, s. 191.

var olmakta, “daha fazla emdikçe daha fazla” yaşamaktadır;¹² tıpkı *In Time* filminde Philippe Weis’in, başkalarının zamanına el koyarak, başkalarının zamanını biriktirerek ölümsüzlük kazanması gibi.

Marx *Grundrisse*’de bugüne kadar tüm medeniyetin ve toplumsal gelişmenin, bu çelişkide temellendiğini belirtir.¹³ Sermayenin buna eklediği şey, tüm zanaatla ve bilimsel araçlarla yığınların artı zamanını artırmaktır; çünkü sermayenin serveti, dolaysızca artı emek zamana el koymaktan oluşur.

Marx’ın *Grundrisse*’de, *The Source and Remedy*’den aktardığı yukarıdaki sözler, insanlık tarihinde, şimdiye dek, yüzlerce yıldır yaşanagelenden başka türlü bir yaşamı işaret eder. Bu kitabın meçhul yazarına göre, zenginlik, artı emek zamanı, birinin denetimi altında, üretime vakf etmek değildir.¹⁴ Gerçek zenginlik, bizden çalınanı geri aldığımız; serbest zamana dönüştürdüğümüz bu artı zamanı, dilediğimizce harcayabildiğimiz bir yaşamdır. Bu yaşam, gerçek zenginliği; altında, malda mülkte, handa sarayda değil, serbest zamanda temellenen zenginliği vadeder.

Marx esas olarak *Grundrisse*’de, yer yer de *Artı Değer Teorileri*’nde, sermayenin, aslında tam tersini yaparken, yani daha fazla serbest zamana el koyma eğilimindeyken; böylesi bir yaşam için, toplumun tümünün serbest zamana kavuşacağı bu yaşamın

12 Karl Marx, *Kapital I, Ekonomi Politikin Eleştirisi*, Çev.: Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, Yordam Kitap, 2011, s. 230.

13 Marx, *Grundrisse*, Penguin, s. 639.

14 Tam adı *The Source and Remedy of the National Difficulties* olan bu kitapçık, 1821 yılında, anonim olarak yayımlanmıştır. Yıllar sonra Charles Wentworth Dilke’nin torunu, dedesinin kağıtlarının arasında bu kitapçığın bir kopyasını bulmuş; böylece yazarının Dilke olduğunu ileri sürmüştür.. Bkz. Marxists Internet Archive, “Charles Wentworth Dilke”, https://www.marxists.org/reference/subject/economics/dilke/1821_sourceandremedy.htm.

yaratılması için, bir aracı rolü oynadığını ima etmiştir.¹⁵ Sermaye, kendine rağmen, tüm toplum için gerekli emek zamanı giderek bir minimuma indirerek; böylece, herkesi kendi kişisel gelişimi için zamana kavuşturacak toplumsal serbest zamanın (*disposable time*) yaratılmasında bir araç işlevi görür. Ne var ki bu eğilim, daima, bir tarafta harcanabilir zaman yaratırken, öbür tarafta bunu artı zamana çevirir.¹⁶

Bu yazıda sizi kayıp zamanın peşine düşmeye davet ediyorum. Kayıp zamanın peşinde olmak geçmişe uzanır; yüzlerce yıldır bizden çalınanın peşine düşmek demektir. Ben de, ilkin, genel hatlarıyla Antik Yunan’dan feodal toplumlara tarihte emekçilerin kayıp zamanının peşine düşeceğim. Bu arayışta Marx’ın “tüm ekonomilerin zamanın ekonomisine indirgenebileceği” tezini kılavuz ediniyorum. Bu kılavuzun öncülüğünde, toplumsal işbölümünün, aynı zamanda, emek zamanın örgütlenmesi olduğunu ileri sürüyorum.

Kayıp zamanın peşinde olmak sadece geçmişin peşinde olmakla sınırlı değildir kuşkusuz; kayıp zamanın peşinde olmak, bizim olanı ele geçirmeyi, zamanımızı geri almayı, hayatı kendi ellerimizle yeniden kurmayı da ima eder. Böylece geçmişe dönük arayış, gelecekteki bir başka arayışa bağlanır; her birimizin, Marx’ın sözleriyle, “yeti ve melekelerimizi özgürce geliştireceğimiz” **serbest zamana** kavuşacağı günlerin, yani geleceğin, yani eşitlikçi bir dünyanın peşinde olmak demektir. Bu serüvende, yine Marx’ın *Grundrisse*’de açtığı, bugünün analizinin, geçmişle ve gelecekle bağını

15 Nail Satlıgan’ın dikkat çektiğine göre Marx, komünizmi, gerçekliğin kendisinin gelişimiyle maddi ön koşulları yaratılmış bir düzen olarak tasarlamıştır. Nail Satlıgan, “Kapital’de Komünizm Tasarımları”, *Kapital’in İzinde*, Nail Satlıgan, Sungur Savran ve E. Ahmet Tonak, Yordam Kitap, 2012, s. 472.

16 Marx, *Grundrisse*, Penguin, s. 639.

kuran yolu takip ediyorum. Marx’a göre, “burjuva iktisadının yasalarını, tarih içinde oluşmuş ilişkiler olarak doğru bir şekilde kavrayıp, birbirine bağladığımızda”, bunlar, “kapitalizmin ardında yatan tarihi aydınlattığı gibi, bu ipuçları, bize geçmişin anlamının anahtarını da verecektir.” Bu ipuçları, verili üretim ilişkilerinin aşılmasına işaret eden, “böylece geleceğin ipuçlarını veren bir oluşum sürecini gösteren noktaları da ortaya çıkaracaktır.”¹⁷ Bu umutla, ikinci olarak, komünist toplumlarda emek zamanın anlamı üzerine; zamanın, emek zamanla birlikte serbest zamanı da içerecek biçimde, nasıl örgütlenebileceği üzerine düşünmeyi deniyorum. Gelecek toplum üzerine düşünürken, Marx’ın *Grundrisse*’de değindiği “kapitalizmin tarihi misyonu” iması, hep yanı başımızda duracak.¹⁸

Zamanın Ekonomisi (*Economy of Time*):

İşbölümünden Zamanbölümüne

Her toplum, özünde, insanların ihtiyaçlarını karşılamak üzere üretimi örgütlediği bir oluşumdur. Üretimi örgütlemek işbölümünü örgütlemek demektir; yani toplumun toplam emeğinin üretimin belirli alanlarına yerleştirilmesi anlamına gelir. Emekleri belirli alanlara dağıtmak, bu alanlara emek zamanları dağıtmak demektir; zira insanın emek etkinliğinin ölçüsü zamandır. Bu nedenle, insanlar üretimi örgütlerken, zamanı da bir biçimde örgütlemiş olurlar. Stavros Tombazos’un, Marx’tan hareketle, altını çizdiği üzere, her ekonomik örgütlenme, bu nedenle, bir zaman örgütlenmesidir.¹⁹

17 Karl Marx, *Grundrisse, Ekonomi Politikin Eleştirisi İçin Ön Çalışma*, Çev.: Sevan Nişanyan, Birikim, 1979, s.500.

18 Bu tartışma için bu derlemede yer alan “Bir Kavramın Antropolojisi: Toplumsal Olarak Gerekli Emek Zaman Neyi Ölçer?” başlıklı makaleye bakılabilir.

19 Stavros Tombazos, *Time in Marx: The Categories of Time in Marx’s Capital*, Brill / Leiden- Boston, 2014 (1994), s. 13.

Tekil bir insanın, bir grubun yahut bir toplumun, belirli bir dönemde emek harcayacak zamanı kısıtlıdır; bir insan, bir grup, yahut bir toplum belirli işleri görmek veya belirli aktiviteleri yerine getirmek için, zamanını o aktivitelere bölmek zorundadır. Aslında biz bu duruma gündelik hayatımızdan epeyce aşinayızdır. Günümüzü emek etkinliklerimizin alacağı zamana göre programlarız; diyelim ki, çitler boyanacak, bebek uyutulacak, akşama çorba pişirilecek olsun; geri kalan zamanda da elimizdeki romanı okuyacağız. Bu romanı kaç saatte bitireceğimizi, bir tas çorbayı kaç dakikada pişireceğimizi, bebeği ne kadar zamanda uyutabileceğimizi, çitleri boyamanın kaç saat alacağını aşağı yukarı biliriz. Buna göre zamanımızı planlarız. Marx *Kapital*'de, Robinson'u anarak, her birimizin zamanımızı nasıl programladığımıza açıklık getirir:

Üretici işlevlerinin çeşitliliğine rağmen, Robinson, bunların yalnızca aynı Robinson'un farklı faaliyet biçimleri, yani yalnızca insan emeğinin farklı türleri olduğunu bilir. Bizzat zorunluluk, [onu], zamanını, çeşitli işlevleri arasında doğru şekilde bölmeye zorlar. Bütün faaliyetleri içinde birinin daha fazla ve birinin daha az yer tutması, elde edilmek istenen yararlı etkiye ulaşmak için aşılması gereken güçlüğün büyüklük veya küçüklüğüne bağlıdır. Ona bunu deneyimleri öğretir ... Envanterinde sahip bulunduğu kullanım nesnelerinin, bunların üretimi için gerekli olan farklı işlemlerin ve son olarak **bu farklı ürünlerin belli miktarlarını elde etmek için harcadığı ortalama emek-zamanın birer listesi** bulunur (vurgu bana ait).²⁰

Benzer biçimde, belirli bir toplumda belirli bir işin ne kadar emekle ne kadar zamanda yapılacağı bilinir; Marx'ın Kugelmann'a yazdığı 11 Temmuz 1868 tarihli mektupta söylediği gibi, “farklı ihtiyaçlara tekabül eden ürün miktarlarının, toplumun, farklı ve nicelikçe belirlenmiş toplam emek miktarlarını gerektirdiğini de her

20 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 86.

çocuk bilir.”²¹ Örneğin, bir çiftçi tarlaya bakıp iki kişinin tütünün dip yapraklarını kaç saatte kıracağını kestirebilir; yahut bir boyacı ustası bir evin badanasının kaç gün alacağını tahmin edebilir.

Bir toplum için toplumsal emeğin ve aynı şey demek olan toplumsal zamanın belirli üretim alanlarına dağıtılması *doğal* bir yasa gibi işler. Burada *doğallık*, emek ve zaman dağıtımının bizatihi toplum kavramına içkin olmasında yatar; zira toplum, insanların ihtiyaçlarını karşılamak için bir araya gelmesinin ürünüdür. Toplum teorisini hocası Sokrates’in idealist düşüncesinin karşısında, materyalist ve evrimci tarih yorumuna dayandıran Demokritos’a göre toplum, insanların ihtiyaçlarını karşılamak için yaptıkları işbölümü ve ortak çalışmaların ürünüdür.²² Sokrates’in bir diğer öğrencisi Platon, *Devlet*’te, benzer biçimde “toplumu toplum yapan, insanın tek başına kendi kendine yetememesi, başkalarını gerekmesidir”; “insan bir eksiği için bir başkasına başvurur; başka bir eksiği için de bir başkasına” demektedir. Platon, devletin kurulabilmesi için zaruri ihtiyaçları saptayarak, bu ihtiyaçları giderecek üreticileri kurgulamıştır: “toplum bütün bu işleri nasıl görecektir; kimi çiftçi olacak, kimi duvarcı, kimi dokumacı.”²³ Platon’un öğrencisi Aristoteles de *Politika*’da, insanın öbür insanlara ve topluma muhtaç olduğunu yazmıştır.²⁴ Aristoteles’in *Politika*’sından “insan yapısı gereği, bir politik varlıktır” sözünü aktaran on dördüncü yüzyıl Arap düşünürü İbn Haldun’un en önemli yapıtı *Mukaddime*’de de topluma

21 Karl Marx, “Marx to Kugelmann in Hanover”, https://www.marxists.org/archive/marx/works/1868/letters/68_07_11-abs.htm.

22 Alaeddin Şenel, *Eski Yunan’da Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Sevinç Matbaası, 1970, s. 319.

23 Platon, *Devlet*, Çev.: Sabahattin Eyüboğlu ve M. Ali Cımcöz, Remzi Kitabevi, 1988, s. 59-60.

24 Aristoteles, *Politika*, Çev. Mete Tunçay, Remzi Kitabevi, 1993, s. 10.

dair benzer bir bakış açısı yankılanır. İbn Haldun toplumsal hayatın insanlar için zorunluluk taşıdığına, insanın yaşamını tek başına sürdüremeyeceğine dikkat çekmiştir. Toplumsal yaşamı “maddi gereksinimlerle koşullanan insanın birleşmiş üretici faaliyeti” olarak tarif etmiştir.²⁵

Toplum, insanların birbirleri için üretim yaptığı, emek etkinliği içinde olduğu ilişkiler bütünüdür. Marx’ın tanımıyla, “insanlar, herhangi bir biçimde birbirleri için çalışmaya başlar başlamaz, emekleri de toplumsal bir biçim kazanır.”²⁶ O halde toplum, aynı zamanda, insanların birbirleri için emek zaman harcadığı bir oluşumdur. Topluma emek penceresinden baktığımızda, toplumu oluşturan bireylerin emeklerinin yığını görürüz; bunlar bir emek toplamı oluşturur; her tekil emek gücü de, toplumun toplam emek gücünün bir parçası olarak görünür. Zaman penceresinden baktığımızda ise, toplum, bir emek zaman toplamıdır; her tekil emek zaman da, toplumun toplam emek zamanının bir parçası olarak belirir. Marx *Kapital*’de bunu kendi gereksinimlerini karşılayacak ürünleri üreten bir köylü ailesinde örnekler: Aile içinde her bireyin emek gücü, “ailenin ortak emek gücünün organlarından” biridir; bu nedenle, “bireysel emek-gücü harcamasının süresine göre ölçülmesi, haliyle emeklerinin toplumsal niteliği olarak ortaya çıkar.”²⁷

O halde her toplumda, verili ihtiyaçların toplumun toplam emek zamanından karşılanabilmesi için, bu emek zamanın öyle ya da böyle, bu işlere bölüştürülmesi gerekir; tıpkı, Robinson’un, köylü ailesinin yahut her birimizin, gündelik hayatımızda zamanı, yapacak işlere göre programlamamızda olduğu gibi. Emek sömü-

25 S. M. Batseva, “İbn Haldun’un Tarihsel-Felsefî Öğretisinin Toplumsal Temelleri”, *Mukaddime Cilt-1*, Çev.: Tarık Dursun, Onur Yayınları, 1977, s. 12.

26 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 82.

27 Marx, *Kapital I*, Çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, 1997, s. 87-88.

rüsünün, sınıfların ve hiyerarşilerin varlığında, tüm toplumu ve tüm emek etkinliklerini kuşatan büyük ölçekli planlama görülüş değildir kuşkusuz. Diğer bir deyişle, tekil emek zamanların belirli işlere yerleştirilmesi baştan konulmuş, yahut iradi bir biçimde, usla belirlenmiş değildir. İnsanlar, belirli sınıfsal, cinsel ve başka toplumsal hiyerarşik yapılanmaların içinde *eylerler*. Hangi emek etkinliği içinde olacakları bu koşullarca belirlenir. Ve her toplumda işbölümü bu işi görür.²⁸ İnsanlar bu emek etkinlikleri içinde işbölümünü yeniden üretirler. İşbölümü aynı zamanda *zamanbölümüdür*; tıpkı işbölümü gibi “zamanın ekonomisi” de toplumun temel bir momentidir.

Demek ki her tikel toplumsal üretim, bir yanıyla, zamanın özgül bir örgütlenmesidir. Bu nedenle Marx, *Grundrisse*’deki ünlü paragrafında, tüm toplumların en nihayetinde zamanın ekonomisine (*economy of time*) indirgenebileceğini yazmıştır. *Kapital*’de bu düşüncesini yineleyerek; “Geçim araçlarının üretimi için harcanan emek-zaman, farklı gelişme aşamalarında aynı derecede olmasa bile, her toplumda insanları ilgilendirmiş olmalıdır”, diye yazmıştır.²⁹

“Zamanın ekonomisi”nin anlamı nedir? Chris Arthur’a göre zamanın ekonomisinin anlamı, zamandan tasarruftur. Benzer biçimde Peter Hudis de bu sözden zamandan tasarrufu anlar. Hudis’e göre, tüm toplumlar, yaşamsal ihtiyaçların üretiminde ve yeniden üretiminde harcadıkları zamanı kısaltma eğilimindedir; ancak kapitalizmde bu zaman muazzam ölçüde kısalmıştır.³⁰ Ancak ben, Tom-bazos’un da altını çizdiği gibi, “zamanın ekonomisi”nden, zamanın

28 İşbölümü sözcüğünün İngilizcesi “division of labour”, yani emek bölümüdür.

29 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 82.

30 Peter Hudis, *Marx’s Concept of the Alternative to Capitalism*, Historical Materialism Book Series, Brill: Leiden-Boston, s. 111.

örgütlenmesi anlamını çıkarıyorum, ki zamanın ekonomisi, kimi zaman, zamandan tasarrufu da getirebilir. Marx'ın sözleri, ister sınıflı isterse sınıfsız olsun, ister kapitalist ister pre-kapitalist olsun, hemen her toplumda, belirli bir zaman ekonomisi kurulduğunu, yani toplumun emek zamanının belirli bir biçimde örgütlendiğini anlatır. Marx'ın verdiği örnekler de bu görüşü destekler.

O halde, toplumsal emeğin (ve aynı şey demek olan toplumsal zamanın) örgütlenmesinin, yani işbölümünün, her toplumda özgül bir biçim aldığını söyleyebiliriz. Her tikel toplumda işbölümü, zorunlu olarak, belirli bir biçimde örgütlenir; zaman içinde değişen işbölümünün aldığı biçimlerdir. Marx, yukarıda aktardığım, Kugelmann'a mektubunda alıntılardığı sözlerin devamında şöyle der:

Toplumsal emeğin belirli oranlarda dağıtılması zorunluluğunun tikel (*particular*) toplumsal üretim biçimleriyle ortadan kaldırılamayacağı, ancak sadece bunun aldığı biçimin değiştirilebileceği açıktır. Hiçbir doğa yasası ortadan kaldırılamaz. Farklı tarihsel koşullarda değişebilen şey, yalnızca, bu yasaların kendilerini onun içinde ortaya koyduğu biçimdir.³¹

İnsanlar emek etkinliklerini eylerken, işbölümünü yeniden üretmekle kalmaz, değiştirirler hatta dönüştürürler. İnsanlık tarihi bir yanıyla da değişen işbölümü ilişkilerinin tarihidir. Örneğin, avcı toplayıcılarda uzmanlaşma görülmez, toplumsal işbölümü sadece cinsler arasında avcı erkekler ve toplayıcı kadınlar olarak ayrılmıştır.³² Neolitikle birlikte artı ürünün ortaya çıkmasıyla farklı emek alanları doğmuş, zanaatlar ortaya çıkmış ve böylece işbölümü de gelişmiştir. Günümüzün toplumlarında işbölümü hayli katman-

31 Marx, "Marx to Kugelmann in Hanover".

32 Bu ayrım genelde görülmekle birlikte bir yasa değildir; pek çok toplumda kadınlar avlanır, hatta büyük avlara da katılırlar; Inuitler'de avcılar genelde kadındır örneğin.

laşmıştır; her gün yeni emek alanları açılmakta, giderek uzmanlık alanları çeşitlenmektedir. Farklı toplumlarda gördüğümüz farklı toplumsal işbölümü ilişkileri içerisinde insanların emek etkinliği farklılaşır. İnsanlar verili bir işbölümü ilişkilerine doğarlar ve ne türden emek harcayacakları, ait oldukları cinse ve sınıfa göre, az çok baştan bellidir.

İşbölümü ilişkilerinin farklılaşması, insanların emek etkinlikleri kadar emek zamanı kullanma biçimlerini de farklılaştırır. Kimin, hangi emek etkinliğinde bulunacağı, nasıl üreteceği, kimin için üreteceği kadar; ne zaman, ne kadar süre boyunca ve kimin için emek zamanı harcayacağı da farklılaşır. Şöyle söyleyelim; bir *Kung* erkeği, bir avcı, diğer yetişkin erkekler gibi, diyelim ki on günde bir, iki günlük sürekle, sadece kendisi ve ailesi için değil, tüm kamp sakinleri için avlanır. Geri kalan zamanını sohbete, çocuklarla şakalaşmaya yahut armağan üretimine ayırabilir. Bir serf, Bir Fransız köylü kadını ise, diyelim ki, dört gün kendi tarlasında, iki gün derebeyinin bir gün de kilisenin toprağında olmak üzere, haftanın yedi günü çalışır. Günümüzde İstanbul’da bir kadın tekstil işçisi, haftanın altı günü boyunca, sabah sekizden akşam sekize tezgahın başında patron için çalışır; mesaiye yetişmesi için sabah yedide evden çıkması gerekir, akşam eve dokuzda varır, yani on dört saatini “işe verir”. Evde ikinci mesai başlar; çocuklar bakım, koca yemek, yaşlılar ilgi bekler. Geri kalan dört saatini de hane içindeki bu işlere adar. Gece yatağa girdiğinde saat birdir. Antik Atina’da bir köle günde on saat madende çalışabilir, geri kalan zamanlarında gezip dolaşmasına bile izin yoktur. Buna karşılık, o dönemde Aristoteles gibi antik filozoflar tüm zamanlarını felsefeye ve bilime ayırabilmiştir.

O halde, toplum üyelerinin emek zamanını nasıl örgütlediklerine bakarak o toplumlarla ilgili bir fikir sahibi olabiliriz.

Marx *Grundrisse*'de insanlık tarihini üç aşamalı bir gelişim olarak resmeder: kapitalizm öncesi toplumlar, kapitalist toplumlar ve kapitalizm sonrası komünist toplumlar. İlk aşamadaki toplumlar kişisel bağımlılığa dayalıdır; bu bağımlılık ilişkileri ilk toplumsal biçimdir. Bu toplumlarda emek dolaysızca toplumsaldır; ancak eklemek gerekir ki, sınıflı toplumlarda emeğin toplumsallığı gönüllüce kurulmamıştır – zor, üretim ilişkilerinin asli bir bileşenidir. Ayrıca bu aşamada emek özgür de değildir. Bu toplumlarda, Marx'a göre, insanın üretken kapasitesi sadece yavaş yavaş ve sınırlı bir ölçüde gelişir.³³

Bu toplumların ardından kapitalizm gelir. Kapitalizm, “nesnel bağımlılıkta” temellenen bireysel bağımsızlık aşamasıdır. Bu, “genel toplumsal bir metabolizmanın, evrensel ilişkilerin, tüm ihtiyaçların ve evrensel kapasitelerin ilk defa biçimlendiği bir sistemdir.”³⁴ Kapitalizmde emek, meta ilişkilerinden dolayımılarak toplumsal karakter kazanır. Emek görünürde özgürdür; emek sürecinde zor ve tahakküm görünmezdir. Oysa canlı emek kendi emek ürününün, ölü emeğin boyunduruğu altındadır.

Üçüncü aşama, “bireyin toplumsal üretkenliği, kendi toplumsal zenginliği olarak egemenliği altına aldığı; bireylerin evrensel gelişiminde temellenen, özgür bireysellik aşamasıdır.”³⁵ Bu aşama komünizm aşamasıdır. Marx, ikinci aşamanın -yani kapitalizmin-, üçüncü aşama için -yani komünizm için-, koşulları hazırladığını yazmıştır. Bu aşamada emek dolaysızca toplumsaldır; toplumsallığı gönüllüce kurulmuştur. Ve emek, ilk defa, gerçekten özgürdür.

Marx'ın formüle ettiği bu tarihsel aşamaları izleyerek, emekçilerin zaman ve serbest zaman kullanımlarını genel hatlarıyla

33 Marx, *Grundrisse*, Penguin, s. 96.

34 Marx, *Grundrisse*, Penguin, s. 96.

35 Marx, *Grundrisse*, Penguin, s. 96.

gözden geçireceğim. Böylece, tarihin farklı aşamalarında serbest zaman kullanımının farklılaştığını gösterebilmeyi umuyorum. İlkın bizden çalınan zamanların peşine düşeceğim, ardından kendi zamanımıza kavuşacağımız günlerin.

Çalınmış Zamanlar

Emek Sömürsünden Zaman Sömürsüne

Tarih boyunca, her emek süreci, emek zamanın, gerekli zaman ve artı zaman olarak dağılımının bir biçimini sergiler. Tekil üreticinin kendi ihtiyacının ötesinde üretimi artı üründür; yani üreticiler hem kendi ihtiyaç ürünlerini, bir başka deyişle kendilerini yahut emek güçlerini yeniden üretmelerini sağlayacak ürünü (gerekli ürün) üretirler hem de tarihsel koşulların uygunluğunda fazla (artı ürün) üretirler. Emek sömürsü, bir kişinin, bir başkasının ürettiği artı ürünün tamamına yahut bir bölümüne el koyması anlamına gelir. Emek etkinliğinin ölçüsü her daim zaman olduğu için, artı ürün belirli bir zamanda üretilir - *artı zaman*; artı emek her zaman artı zamana karşılık gelir. O halde emek sömürsü, bir başkasının zamanına el koymak anlamına da gelir.³⁶

Diğer bir deyişle, sınıflı toplumlarda üreticiler, sadece kendi ihtiyaçlarını değil, efendilerin ihtiyaçlarını karşılamak için de emek zaman harcarlar. Bu köle için de böyledir ücretli işçi için de. Bu bazen gözden kaçır; örneğin, efendinin tüm gün boyunca kölenin emeğini sömürdüğü düşünülür; diğer bir deyişle, kölenin tüm emek zamanı artı zaman gibi görünür. Oysa Marx'ın *Kapital*'de dikkat çektiği gibi, çalışma gününün kısa bir parçası da olsa bir bölümü kölenin emek gücünün yeniden üretimine karşılık gelir. Tersine,

36 Önceki dipnotlardan birinde (dipnot: 6) belirttiğim gibi harcamak fiili haraç sözcüğünden türemiştir. Haraç ise "kelle vergisi" sözcüğünden alınıdır. Sözcüğün kökeni sömürü ilişkisine de uzanmaktadır

ücretli işçi emeğinin karşılığını almış gibidir; oysa biliyoruz ki artı zaman işçinin günlük çalışma zamanının büyük bölümünü kapsar; işçi bu emek zamanının karşılığını alamaz.³⁷ Sonuç olarak, efendiler, başkalarının emeğini sömürerek, onların ürettiklerine el koyarak yaşamlarını sürdürebilirler; ne ironiktir ki, üreticilerin yaşamını tüketerek hayatta kalabilirler.

Kapitalizm Öncesinde Artı Ürün

Kapitalizm öncesi tarım toplumlarında çiftçilerin emek etkinliği, gerekli emek ile artı emeğin bileşimine iyi bir örnektir. Her çiftçi, kendisinin ve ailesinin ihtiyacının karşılayacak zorunlu emek zamanı dışında, efendi, kral, padişah yahut bey için artı emek zamanı harcar. Emek etkinliği zamanla ölçüldüğü için, emek sömürsü de zamana dayalıdır. W. James Booth'un dikkat çektiği gibi, günümüzün kapitalist toplumlarından farklı olarak bu toplumlarda üretici sınıftan elde edilecek artı zaman, "cisimleşmiş" artı zaman elde etmek tarafından değil, ihtiyaçla koşullanır.³⁸

Toprak üzerinde örgütlenen tarım toplumlarında emek sömürsünün en yaygın biçimi olan vergiler, ister toprak üzerinden isterse ürün üzerinden olsun, artı emek zamana işaret eder. Marx'ın

37 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 517-518.

38 Booth, bu nedenle, Antik dönemde aşırı çalışmanın sıra dışı (*exception*) olduğunu ileri sürer. Booth'a göre, "ekonominin düzenleyici ilkesi (*governing purpose*), bunun ötesinde daha çok emek zamanının gereksiz bulunduğu bir sınır (*threshold*) çizer." Diğer bir deyişle Booth, bu toplumlarda, ihtiyaçtan fazlasını üretmenin gereksiz olduğunu söyler. W. James Booth, "Economies of Time: On the Idea of Time in Marx's Political Economy", *Political Theory*, 1991, 19 (1): 7-27, s. 11. Booth, muhtemelen, "fazla çalışma" sözüyle, değer yaratımı sürecinde olduğu gibi, daha fazla kâr için çalışmayı kastetmiştir. Ufak bir not düşerek, sınıflı toplumlarda, emekçi için, kendi ihtiyacını karşılamayı aşan her çalışmanın fazla çalışma olduğunu belirtmekte fayda var. Ayrıca, Sümerler'den itibaren süregiden mübadele ilişkileri, efendilerin, kendileri ihtiyacı duymasa da, mübadele için üretimi artırdıklarını göstermektedir. Elbette bu sınırlı bir eğilimdir.

Kapital'deki sözleriyle, “yükümlü emek, meta-üreten emek gibi, zamanla ölçülür.”³⁹ Sömürünün örgütlenmesi, o halde, emek zamanın örgütlenmesi anlamına gelir. Ürün vergisi, sınıflı toplumların oluşumundan bu yana, tüm Mezopotamya ülkelerinde ve sonraki toplumlarda görüldüğü üzere, hemen her toplumda karşımıza çıkan “ondalık” vergidir. Yani üreticiler, ürettiklerinin en azından onda birini devlet görevlilerine, beylere, krallara, efendilere yahut din kurumlarına (tapınaklara veya kiliseye örneğin) vermek zorundadır. Demek ki, neredeyse altı bin yıldır, insanların büyük bir bölümü, çalışma saatlerinin en azından onda birini, azınlık teşkil eden bir efendiler grubu için çalışarak geçirmiştir. Osmanlı’da aşar vergisi ondalık vergiye örnektir; Osmanlı’da bilindiği üzere ondalık verginin adı, Arapça “onda bir” anlamına gelen “öşür”dür; “aşar” öşürün çoğuludur.⁴⁰ Öşr’ün kökeni, Akadcaya ve İbraniceye uzanır.⁴¹ Avrupa feodalizminde ondalık anlamına gelen “tithe” de ondalığa örnektir. Tithe, “onda bir ödeme” anlamını taşıyan “teoþian” sözcüğünden türemiştir; sözcüğün fiil hali, “onda bir ödemeye zorlamak” anlamındadır.⁴² İlkın 1200’lerde ruhban sınıfına verilen vergi anlamında kullanılmıştır. Bir diğör örnek feodal toplumda emek sömürüsünün bileşenlerinden biri olan toprak vergisidir. Osmanlı’da

39 Marx, *Kapital I*, Sol Yayınları, s. 87.

40 Aşar sözcüğü ile aynı kökenden gelen aşure, aşiret sözcükleri, bir arada olma, bir deste olma, grup olma içeriklerine sahiptir. Tüm bu sözcükler topluma ve toplumsal ilişkilere bağlanır; örneğin “muâşeret”, bir arada olma, dostane ilişkiler kurma anlamındadır. Nişanyan’a göre, aynı kökten Ar ‘aşara ”on” sözcüğünün nihai anlamı “grup, deste, on parıaktan oluşın birim” olmalıdır. Bkz. Nişanyan, *Nişanyan Sözlüğü*.

41 Akadlarda “işru’u”, mahsulden alından vergi anlamındadır; “eşru/eshertu” ise “on” sözcüğüne karşılık gelir. İbranicede “ma’aşer”, “tapınak vergisi”, “ondalık” anlamlarını taşır; benzer biçimde ‘aşer “on” demektir. Bkz. Nişanyan, *Nişanyan Sözlüğü*.

42 Bkz. Online Etymology Dictionary, <http://www.etymonline.com/index.php?term=tithe>.

da bunun açık bir uygulamasını görürüz: Çift vergisi, çift bozan vergisi gibi vergilere konu olan toprak parçası “çift-i avamil”dir. Bu vergiler Roma’da “Jugum” ve Bizans’ta “zengarion”un devamı olan en eski toprak vergisi matrahıdır.⁴³ Yani, toprak büyüklüğünün birimini belirleyen bir günlük emek etkinliği, toprak vergisinin birimini de (matrah) belirlemiştir. Toprak büyüklüğü gibi vergi de bir toplumsal ortalamanın ifadesidir; bir günlük ortalama emek zamanında üretilen ürüne karşılık gelir.

Bu dönemde sömürünün ölçüsünün emek zaman olduğunu angaryalar gibi dolaysızca ortaya koyan emek etkinlikleri de yaygındır. Buna göre serfler, haftanın belirli günleri efendinin hane içi işlerini yapmak, bahçe işleriyle uğraşmak, av boyunca efendisine yardım etmekle yükümlüdür. Hasat dönemlerinde örneğin, işler çoğalır; bu zamanlarda köylülerin efendi hesabına daha fazla gün çalışması gerekir. Bu çalışma İngiltere’de “boonwork” adıyla bilinir; boonwork, efendinin özel hizmetine ayrılan bir günlük emek, anlamı taşır. Benzer bir sömürü ilişkisi Osmanlı’da da mevcuttur; reaya yılda birkaç gün tımarlı için çalışmak, çitleri onarmak, evine gelirse tımarlıyı ve tabiyetini ağırlamak zorundadır.

O halde, vergiler, zorunlu çalışma ve angaryalar yoluyla emek sömürüsü, emek zamanın ve artı zamanın örgütlenmesini gerektirir. Zaman sömürüsü farklı toplumlar da farklı biçimlerde örgütlenmiş olabilir; üreticilerin niteliği, üretim araçları üzerindeki mülkiyet biçimi, artık ürüne/artık zamana el koyma biçimi vs., zaman sömürüsünün biçimini belirler. Bu nedenle, Booth’un söylediği gibi, toplumların arasındaki farklar, emek zamanı yaratma ve dağıtma biçimlerindeki farklılıklarla ifade edilebilir.⁴⁴

43 Mehmet Ali Kılıçbay, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Gazi Üniversitesi yayınları, 1982, s. 282.

44 Booth, “Economies of Time”, s. 9.

Artı Zaman ve Toplumsal Zor

Kapitalizm öncesi toplumlarda sömürü görünürdür, efendiler artı ürüne ve artı zamana apaçık biçimde el koyar. Marx'ın *Kapital*'de altını çizdiği üzere, bu toplumlarda insanlar emek ilişkilerini, yani kendi aralarındaki toplumsal ilişkileri, her durum ve koşulda, her zaman kendi karşılıklı kişisel ilişkileri olarak görürler; bu ilişkiler, emek ürünleri arasında toplumsal ilişkiler kılığına bürünmezler.⁴⁵ Bu nedenle, üreticiler ürünlerinin ve zamanlarının bir bölümünü efendilere vermek zorunda olduğunun bilincindedir. Marx'ın söyleyiyle, "her serf, senyörünün hizmetinde harcadığı şeyin, kendi kişisel emek-gücünün belirli bir niceliği olduğunu bilir. Papaza verilen öşür, onun kutsamalarından daha gerçektir."⁴⁶

Papaza verilen öşür, onun kutsamalarından daha gerçek olsa da, papazın kutsamaları, öşrü "meşrulaştıracak" bir tür dolayım kurar. Yani, hiç kimse, emek ürününden, bir başkasına -"efendi"ye-, severek ve isteyerek, bir armağan kabilinden, hiç almadan, sürekli vermez. Sadece karşılığını *aldığında*, alabileceğini bildiğinde, yahut ihtiyaçlarını dolaysızca karşıladığında insan, gönülden, severek ve isteyerek bir başkasına sürekli *verir*. Böyle olmayınca, sürekli alıcının efendi yahut papaz olması gerekir; yani, alıcı, ancak *zorla*, üreticinin ürününe el koyabilir – bu kimi zaman kılıç zoru kimi zaman da ruhani zordur.

Sömürünün dayandığı bu zor, üretim ilişkisinin dışsal bir bileşenini oluşturur. Devlet yahut feodal örgütlenme, din kurumları ve çeşitli zor aygıtları, efendilerin artı ürüne ve artı zamana el koymasının koşullarını sağlar. Kişisel, feodal, ataerkil bağların kuvvetli olması da, sömürünün süregitmesini kolaylaştırır. Ürüne el koyan bundan böyle "yabancı" biri değildir; üreticinin "efendisi" veya ko-

45 Marx, *Kapital I*, Sol Yayınları, s. 87.

46 Marx, *Kapital I*, Sol Yayınları, s. 87.

ruyucusu veyahut da tanrısal güçtür. Ancak, yine de efendiler artı ürüne ancak belirli bir zor ile el koyabilir.

Zor artı ürüne el koymanın aracı olduğu gibi, bu sistemi yeni-den üretmenin de aracıdır. Üreticiler, istemeseler de, üretmek zorundadırlar zira tüm toplumu besleyen onlardır. Serf yahut reaya, örneğin, o sene toprağı ekmemişse dahi, efendiye vergi vermekle yükümlüdür. Osmanlı’da bu verginin adı “çift bozan vergisi”dir; matrahı da toprak ölçü birimi “çift”le belirlenir. Hane içindeki emek gücünün azalması da vergi sorumluluğı getirir; örneğin, hanedeki genç kız yahut kocasını kaybetmiş kadın evlendiğinde, azalan emek gücünden ötürü, yine efendiye bir vergi vermek zorundadır. Üretimi kesintiye uğratacağından, reayanın da serfin de toprağı bırakıp gitmesi suçtur.

Buna karşılık üreticiler verili üretim ilişkileri koşullarında, efendilerle bir ilişkiye girmeseler, vergilendirme sisteminin –bir biçimde- dışında kalsalar da üretim yaparak yaşamlarını sürdürebilirler. Zira, üreticiler, üretimin koşulları, yani üretim araçları ile ürünleri üzerinde *belirli ölçüde* bir tasarruf hakkına sahiptir. Diğer bir deyişle, üreticinin efendi ile ilişkisi, emek süreçlerini, yani dolaysız üretim sürecini kuran bir ilişki değildir.

O halde, kapitalizm öncesi sınıflı toplumlarda toplumsal ilişkiler dolaysızca kurulmuşsa da, gönüllülük esasına dayalı değildir; zor temelinde kurulan kişisel ilişkilerdir: toplumsallık, bu yanıyla, zorla dolayımlanmışır. Efendiler, *zorla*, üreticilerin artı zamanına el koyarlar. Bu nedenle, kapitalizm öncesinde, -avcı toplayıcıları bir kenara koyarsak-, üretici sınıfların, “üst” sınıfların tekeline bulunan yaratıcı etkinliklere katılması; bilim sanat felsefe ile uğraşması neredeyse olanaksızdır.

Yüzlerce yıldır ister köle isterse reaya olsun, üreticilerin artı

zamanını serbestçe değerlendirebildiği dönemler sınırlıdır zira emek sömürüsüne, sadece zaman sömürüsü değil, zaman harcama ve beden üzerinde denetim de eşlik eder. Kölenin sadece emeği değil, bedeni ve tüm yaşamı efendinin mülkiyetindedir. Örneğin antikitede kölelerin büyük çoğunluğu, hane içinde, madende yahut tarlada çalışma zamanlarından arta kalan zamanda da efendilerinin boyunduruğu altındadır. Bir köle zamanı istediği gibi harcayamaz; beslenme, uyuma, uyanma hatta sevişme zamanları efendilerin denetimi altındadır. Efendilerin izni olmadıkça, köleler, örneğin, kendi aralarında eğlence tertip edemezler; hafta sonu tatili yahut senelik izin kullanamazlar; bir çocuk büyütemezler. Feodal toplumlarda ise, bey ve kilise için yükümlülüklerini yerine getirdikten sonra serfler özgürdür; panayırlar, şenlikler, düğünler tertip edebilir; sevdikleriyle bir araya gelebilir yahut çayırlarda sırt üstü yatıp dinlenebilirler. Ne var ki bu sınırlı bir özgürlüktür; bir kere serflerin hareket alanları beyin egemenlik alanıyla sınırlanmıştır; ayrıca efendiler “ihtiyaç duyduğunda” hizmete hazır olmaları gerekir. Reaya ve serfin kendilerine ait zamanları olsa da, efendiler gibi yaratıcı etkinlikler içinde olmaları güçtür. Bu çiftçi kesim, sadece kendisini değil, aristokratları, yönetici kadroları, orduları ve zanaatçıları, yani tüm toplumu beslemektedir. Bunca kalabalığı doyurmak uzun saatler çalışmayı gerektirir; efendilerin felsefeyle, sanatla, bilimle, keyifle, adab-ı muâşeretle geçirdiği zamanlarda çiftçiler çalışmak *zorundadır*. Bu toplumlarda, sömürü ilişkisinde temellenen çeşitli toplumsal katmanlaşmalar da bulunmaktadır. Sınıflar arası ve sınıf içinde dallanan bu katmanların büyük bölümünün, nesnel koşulların el vermemesi bir yana -çünkü çalışmak zorundadırlar-, yasal ve geleneksel düzenlemelerle de çeşitli etkinliklere katılması engellenir. Örneğin okuma yazma feodal dönem boyunca aristokratların imtiyazı olagelmıştır. Sadece alt sınıftan kadın ve erkeklerin değil, üst sınıftan kadınların da bu etkinliklere katılımı hayli sınırlı kal-

miştir. Yani, tarih boyunca düşünürler, ressamalar, besteciler, yazarlar, bilimciler hep ayrıcalıklı sınıflardan erkeklerden olagelmıştır.

Artı Üründen Artı Zamana: Köleleşmiş Özgürlük

Zaman her şeydir, insansa hiçbir şey; insan, olsa olsa, zamanın bedenidir. Nitelik bundan böyle önemsizdir. Nicelik tek başına her şeyi belirler; saate karşılık saat, güne karşılık gün.
Marx, *Felsefenin Sefaleti*⁴⁷

Burjuva toplumunda kimse kimseyi çalışmaya zorlayamaz; kimse kimsenin zamanını istediği biçimde geçirmesini engelleyemez; kimsenin belirli etkinliklere katılmasını sınırlayan yasalar bulunmaz; önceki sınıflı toplumlara kıyasla, herkes gönölünce değerdendir; önceki sınıflı toplumlara kıyasla, herkes gönölünce değerdendir; önceki sınıflı toplumlara kıyasla, herkes gönölünce değerdendir; önceki sınıflı toplumlara kıyasla, herkes gönölünce değerdendir. Ne var ki, Jean Chesneaux'nun *Zamanı Yaşamak*'ta Afrika bilgeliğine yakıştırarak söylediği sözleri, emekçi sınıfa atfen okursak, "bütün Beyazların saati vardır ama [serbest] zamanı yoktur."⁴⁸ Çünkü, üreticilerin üzerine çöken; kişisel olmayan, görünmeyen, hayaletvari bir zordur.

Burjuva toplumunda toplumsal bağlar zayıflamış, kişisel görünen bağıllık ve bağımlılık ilişkileri de çözülmeye başlamıştır. Bunun görünen iki önemli sonucundan ilki, artık bireyin eskisi gibi dolaysızca zora dayalı emek ilişkileri içerisinde bulunmaması, toplumsal bağların yarattığı hiyerarşik ve hegemonik bağlardan kurtulmuş görünmesidir. İkincisi ise, birincinin ürünüdür; her birey, güçlü feodal yahut aşiret bağlarının sağladığı yaşam olanaklarını büyük ölçüde yitirmiştir; bundan böyle yaşamını sürdürmek için

47 Karl Marx, *The Poverty of Philosophy: Answer to the Philosophy of Poverty* by M. Proudhon, Progress Publishers, 1995, s. 22.

48 Jean Chesneaux, *Zamanı Yaşamak*, Çev. Münir Cerit, Ayrıntı Yayınları, 2015, s. 54.

kendi başının çaresine bakmak zorundadır. Bu bağların zayıflaması insanları birbirinden uzaklaştırıp yalnızlaştırırken, her birinin bireyselliklerini güçlendirir.

Bugün işçiler hem köleden hem de serften fersah fersah özgür görünür; bir işçi istediği işe girer, canı istemezse ücretli bir işte çalışmaz, isterse tüm gün çayırarda uzanabilir. Ücretli bir işte çalışıyorsa da bir işçi, günlük çalışma saatleri dışında kalan zamanlarda özgürdür; istediğini yapabilir; dünyanın öbür tarafına seyahat edebilir, kırk gün kırk gece şenlikler düzenleyebilir, istediği etkinliğe katılır, istediği eğitimi alır.

Burjuva toplumunda insanların büyük bölümünün ihtiyaçlarını karşılamasının yegâne yolu ücretli iş edinmektir. Ne var ki, işçiler kendi ihtiyaçlarını karşılayacak ürünleri üretmezler; her işçi bir kullanım değeri üretir ama kendisi için değil, başkası için. Ancak, başkası için üretirken kendisi için de üretmiş olur; yani ihtiyaçlarını ürünleri dolayımıyla karşılar.

Kapitalizm öncesi meta mübadelesinde bir üreticinin ürünü, dolaysızca değil ama başkasının dolayımıyla kendi ihtiyacını karşılardı; bir başka deyişle her üretici kendi emek ürününü, ihtiyacını karşılamasının aracına (dolayımına) dönüştürdü. Sadece kendi ürünü değil, ürünün alıcısı olan başkası da kendi ihtiyacını karşılamasının aracı idi. Kendisi de, o başkasının ihtiyacını karşılamasının bir aracı oluyordu. Kapitalist koşullarda ise üreticileri ürünlerinin mübadelesi içinde göremeyiz; ürünler dolaysızca üreticilerin ihtiyacını karşılamadığı gibi, iki üreticinin yüz yüze, karşılıklı ilişkisinde de ihtiyaç gideren nesnelere dönüşmezler. Zira artık ürün üreticinin mülkiyetinde değildir. Üreticilerin ürünlerinin birbirleriyle mübadele edilmesi üreticilerin kontrolünden çıkmıştır artık; ürünler kapitalistin metalarıdır; üretim gibi mübadele süreci de sermayenin denetimi altındadır ve artık sermayenin dolaşım sürecinin

bir evresidir. Sermaye, üreticileri, hem o ürünlerin bir bölümünü satın almaya *zorlar* –yoksa yaşayamayız- hem de bir başka ürünü üretmeye –yoksa yaşamsal ihtiyaçlarımızı karşılayacak paraya sahip olamayız.

Birinin, ihtiyaçlarını öbürünün dolayısıyla karşılaması, bu öbürüne bağlı olması anlamına gelir. Ancak, öbürü de kendi ihtiyaç nesnelerini dolaysızca üretmediğinden, birinin üretimi aracılığıyla kendi ihtiyaçlarını giderebilir. Demek ki bu öbürü de bu birine bağlıdır. Ne var ki kişilerin birbirlerine bu zorunlu bağıllığı, kişiler arası fiili (*actual*) bir ilişki olarak yaşanmaz ki özünde de öyle değildir; zira belirli iki kişi arasındaki bağıllık ilişkisinden farklıdır. Bu, bir yanıyla, Tombazos'un belirttiği üzere, üreticilerin, kimsenin kendi ihtiyacı için üretmediği bu üretim sistemine bağımlılığıdır. İnsanlar arasındaki bu toplumsal ilişki, insanların üzerine çöken, önlenemez, baskı kuran bir soyutlama gibi belirir.⁴⁹

Üreticiler, ücretli bir iş edinmedikleri durumda üretim sürecine dâhil olamazlar ve üretim araçlarına kavuşamazlar; bu durumda bir gelirleri olamayacağı için de ihtiyaç nesnelerine erişemezler. Bütün bağlarından koparılmış bireyler için ücretli iş, hayatı sürdürmek için zorunlu araçtır. İnsanlar yaşamak için üretmeye ve meta mübadelesi yapmaya zorunlu kılındığından, zor, aslında emek etkinliğinden önce başlar. Bununla birlikte, kapitalist üretim ilişkileri, üreticilerle kapitalistleri, üretim araçlarına sahip olmayanlar ile olanlar biçiminde ayrıştırdığı için, emekçiler, bir bakıma, ücretli işe, yani bundan böyle kapitalistlere bağımlıdırlar. Bu, Marx'ın sözleriyle, sermayenin emeği gerçek boyunduruk altına almasının bir başka ifadesidir.

Böylece, üreticiler, ücretli iş dolayısıyla, kendisinin bütünüyle le kayıtsız kaldığı emek etkinliği aracılığıyla, kendi ihtiyaçlarını

49 Tombazos, *Time in Marx*, s. 22.

giderirler. Yani, insanlar, hiç kimse onları zorlamamışken ücretli bir işte çalışmak zorundadırlar. Bu ilişki, insanları birbirine bağlar; tüm üreticiler ürünleri aracılığıyla birbirine bağlanır. Ne var ki bu sermayenin emek üzerindeki gerçek tahakkümüyle yürür; bu toplumsallığı devindiren sermayenin yasadır.

Bu ilişki, bizatihi insanların emek ürünleri arasındaki ilişki, onların karşısına onlardan bağımsız bir güç olarak çıkar; bu güç kendini üreticilere kaçınılmaz olarak ve soyut bir baskı biçiminde dayatır:

kişisel bağımlılık ilişkilerinden farklı olarak şeyssel bağımlılık ilişkisi ..., toplumsal ilişkilerin bireylerden bağına koparıp, görünürde bağımsız kalan bireyin karşısına çıkmasından başka bir şey değildir – yani bireyin çok yanlı üretim ilişkilerinin kendi dışında ve kendisine karşı özerkleşmesi.⁵⁰

İnsanlar arasında, ürünleri aracılığıyla kurulan bu toplumsallık, aynı zamanda emekleri aracılığıyla da (çünkü, bir başkası için üretim) kurulmuştur. Bununla birlikte, üretim, emekler dolayımıyla da başka bir türlü toplumsallık da kazanır. Bu toplumsallığı kuran, Tombazos’un altını çizdiği üzere, toplumsal olarak gerekli emek zamandır.⁵¹ Demek ki burjuva toplumunda emekler, hem ürünler hem de toplumsal olarak gerekli emek zaman dolayımıyla birbirine bağlanır, toplumsal emek halini alır.

Toplumsal olarak gerekli emek zaman değerinin ölçüsüdür. Değer, sanki özerk ve bağımsız bir toplumsal ilişkiymişçesine, insanlara kendini doğal bir yasa gibi dayatır.

Kapitalist toplumda sömürünün günlük iş zamanının içine gömülü olması, sömürünün “zor” (*forced*) bileşenini gözden saklar.

50 Marx, *Grundrisse*, Birikim, s. 241.

51 Tombazos, *Time in Marx*, s. 23.

Zor, emekçiye, artık, ürününün, aynı şey demek olan emek zamanının bir bölümünden feragat etmek gibi görünmez; zorun bizatihi kendisi görünmezdir. Zor, ücret ilişkisinin bir bileşenidir. Ne var ki, ücret, işçi için ihtiyaç nesnelerini karşılamasının yegâne yolu olduğu için, bundan böyle “zor” da ölüm kalım meselesidir. Marx’ın sözleriyle, önceden “bireyin bir başkasının kişisel baskısına tabi olması olarak beliren sınırlanmışlık”, şimdi, “bireyin kendisinden bağımsız, gücü kendinden gelen birtakım nesnel ilişkiler tarafından baskı altına alınması olarak gözüktür.”⁵²

İşte bu nedenle işçinin yukarıda andığımız özgürlüğü, görünüşte bir özgürlüktür çünkü kölelikle iç içedir; işçilerin boyunlarındaki çelik palanga görünmezdir ancak soğukluğu tüm yaşamlarına yansır. Ücretli bir işte çalışmak zorunluluktur; çoğu emekçi için yapacağı işi seçme özgürlüğü yoktur – gerçekten de ne iş olsa yapar! Düşük ücretler ve güvencesiz çalışma, çoğu çalışanı arzu ettiği pek çok etkinliğe katılmaktan alıkoyar; hadi bir biçimde işçi katılma koşullarını oluştursa da uzun çalışma saatleri, Cumartesi gününe uzayan iş zamanı zaten emekçide başka şeyle uğraşacak takat bırakmaz. İşçi, kapitalist koşullarda yeniden üretilen bir üretici haline geldikçe, yani ihtiyaç nesnelerini meta mübadelesi yoluyla karşılamaya mecbur kaldıkça, kendi emek-gücünün yeniden üretimi kapitalist meta üretimi ile gerçekleştikçe, ücretli işe daha da bağımlı hale gelir.

Zor, bu nedenle, bizatihi sermaye ilişkisinin kendisidir; sermayenin bir momentidir. Moishe Postone bu yeni tahakküm (*domination*) biçimini “soyut, kişisel olmayan tahakküm” olarak tanımlar.⁵³ Postone’un belirttiği gibi, önceki toplumsal biçimlere kıyasla kapi-

52 Marx, *Grundrisse*, Birikim, s. 240.

53 Moishe Postone, *Time, Labor, and Social Domination: A Reinterpretation of Marx’s Critical Theory*, Cambridge University Press, 2003 (1993).

talist toplumda birey bağımsız görünür ancak gerçekte toplumsal değil “nesnel” görünen bir toplumsal tahakküm sistemine tabidir. Bu zorunluluk, köle ve serf emeğinde olduğu gibi, dolaysız toplumsal tahakküm biçiminde uygulanmaz; daha çok “soyut” ve “nesnel” toplumsal yapıların bir fonksiyonudur ve soyut, kişisel olmayan tahakküm biçimidir.

Postone’a göre bu özgül tahakkümün nesnesi toplumsal emektir; ancak aynı zamanda emeğin bizatihi kendisi tahakkümün asıl zemini-
dir:

Sistem, yeni bir toplumsal tahakküm biçimine bürünen soyut emekle kurulur. Kişisel olmayan, soyut ve nesnel karakteri tarihsel olarak yeni olan bir toplumsal zor (*compulsion*) biçimi uygular. Bu zor ... insanları yaşamak için meta üretmeye ve meta mübadelesine zorlar ... bu zor, *soyut, kişisel* olmayan bir tahakküm biçimini temsil eder. Nihayetinde bu tahakküm biçimi herhangi bir insanda, bir sınıfta yahut bir kurumda temellenmez; bunun esas mahali, kapitalist toplumun yaygın toplumsal biçimleridir.⁵⁴

Demek ki burjuva toplumunda zamanımızı sermayeye adanmak zorundayız; karnımızı doyurmak, giyinmek, barınmak, çocuklarımızı büyütme, hastalandığımızda tedavi olabilmek için, yani hayatta kalmak için ücretli bir iş edinmek, günümüzün en verimli zamanlarını sermaye için emek zaman harcayarak geçirmek zorundayız. Bu zamanın bir kısmı kendi ihtiyaçlarımızı karşılayacak mal ve hizmetlerin değerine karşılık gelen gerekli zaman iken, geriye kalanı kapitalistin el koyduğu artı zamandır.

Bu nedenle, vakit bizim için de nakittir. Ücretli işte çalışmak, yani harcamak için para kazanmak, aynı zamanda vaktimizi ser-

54 Postone, *Time, Labor, and Social Domination*, s. 158-159.

maye için harcamak demektir. Üretken gücünü bir kapitaliste sattığında işçi, haftanın beş (altı yahut yedi) günü boyunca günde sekiz (on yahut on iki) saat onun için çalışmak zorundadır. Emekçinin emek gücünün değerinin ölçüsünün zaman olmasının yanı sıra, ücret karşılığında mübadele ettiği de bir yanıyla zamandır. Sermayenin gözünden bakınca işçi salt emek zamandır. Marx *Grundrisse*'de işçilere “kişiselleşmiş emek zaman” (“*personified labor time*”) derken bunu anlatmaktadır. Şimdi her bir işçi homojen toplumsal emek zaman kütlesinin bir parçasıdır. Marx, bu bölümün girişinde, *Felsefenin Sefaleti*'nden alıntılanmış sözlerinde de benzer bir değerlendirmede bulunur; “zaman her şeydir insansa hiçbir şey. İnsan sadece zamanın bedenidir (*carcase*).” Bu durumda soyut emek olarak birbiriyle nitelikçe özdeş olan işçilerin emekleri, sadece harcadıkları zamana bağlı olarak nicelikçe ayrışır.

Ne var ki, sermayenin peşinde olduğu sadece bu artı zaman değildir; sermaye artı zamanı sürekli artırmak eğilimindedir. Sermayenin artı zamanı mutlak yahut gerekli zamana kıyasla görelî biçimde artırma eğilimi, sermayenin temel yasasıdır.

İnsanın Özgürlüğün Uzamı Olarak Serbest Zaman

Sömürü ilişkisine zaman yönünden yaklaştığımızda ortaya ilginç bir resim çıkar. Efendiler üreticileri kendileri için üretmeye zorladıklarından, yani üreticilerin *artı zamanına* el koyduklarından, onlara, neredeyse, hiç *serbest zaman* bırakmamış olurlar. Şimdi bu ilişkiye tersinden bakalım; bir grup, kendi ihtiyaç ürünlerini kendisi üretmeden, yani, ihtiyaçlarını karşılamak için emek zaman harcamadan yaşamını sürdürdüğünden, günün 24 saati kendisindir; belirli biyolojik aktivitelerinden geriye kalan zamanın tümü serbest zamandır. Bu meseleye yakından bakabilmek için gelin hayali bir toplum kurgulayalım; bu toplumda çalışabilir nüfusun (100 kişi olsun) günlük ortalama 4 saatlik emekle kendi ihtiyaçlarını, 1 sa-

atlık emekle, çalışmayanların ve toplumun genel ihtiyaçlarını karşılayabildiklerini varsayalım. Buna göre günlük 5 saatlik çalışma dışındaki zaman herkesin serbest zamanıdır. Bu toplumda ihtiyaç duyulan toplam emek saat, demek ki, 500 emek saattir. Şimdi de bu toplumun sınıflı bir toplum olduğunu varsayalım ve zaman sömürüsünü ekleyelim. Sömürenlerle sömürülenlerin eşit sayıda olduğu bu basit toplumda, şimdi, ihtiyaç duyulan toplam ortalama 500 emek zaman, 50 kişi tarafından sağlanacaktır. Yani toplumun ilk yarısı (N1: 50 kişi), üreticiler, şimdi, günde 10 saat çalışmak zorundadır; 4 saat kendileri için, 4 saat öbür grup için, 2 saat ise genel ihtiyaçlar için. Öbür yarısı (N2: 50 kişi) ise, ne kendileri için 4 saat çalışmakta ne de genel ihtiyaçlar için emek harcamaktadır. Onların harcaması gereken 5 emek saati, öbürleri (N1) sağlamakta; onlarsa (N2), tüm gün çeşitli etkinlikler için harcayabileceği serbest zamana sahiptir. Böylece, bir grup (N2), öbür grubun (N1) zamanına el koyarak, yaşamsal ihtiyaçlarını karşılamak için üretmesine gerek olmadan, tüm zamanını istediği gibi kullanır, -filozof, siyasetçi, bilimci, sanatçı olabilir; öbürleri ise bu saatlerde onlar için çalışmaktadır. Marx'ın sözleriyle, birinin serbest zamanına öbürünün el koyulmuş zamanı karşılık gelir.

Demek ki zamanın örgütlenmesi sadece toplumsal üretimin değil, sadece sömürünün değil, aynı zamanda insanın yaratıcı etkinliğini geliştirmesinin de koşuludur. Bundan ötürü Marx 1861-63 *defterlerinde* serbest zamanın, insanın yetenek ve melekelerini geliştirmesinin uzamı olduğunu yazmıştır.⁵⁵ İnsanlar çeşitli eğitimleri alabilmek için; bilimle, sanatla, edebiyatla, felsefeyle uğraşabilmek için; roman okumak, enstrüman çalmayı öğrenmek, resim yapmak, yeni bir dil öğrenmek için; çocuklarıyla, sevdikleriyle, doğayla baş başa kalabilmek için; dans etmek, spor yapmak, yoga yapmak, ge-

55 Marx, *Marx Engels Collected Works*, Cilt: 30, s. 191.

zintiye çıkmak için, tüm bu etkinlikler için, serbest zamana ihtiyaç duyarlar. Marx'ın sözleriyle, bireyselliğin özgür gelişimi, toplumun tüm üyelerinin sanatsal, bilimsel vb. gelişmesine uygun düşen serbest zamanın yaratılmasına bağlıdır.

Ancak, insan, yaşamını sürdürmek için gerekli temel ihtiyaçlarını karşıladıktan ve kendisinden beklenen “yükümlülükleri” yerine getirdikten sonra serbest zamana kavuşabilir; ne var ki serbest zaman, sınıflı toplumlar boyunca belirli bir grubun ve çoğunlukla egemen sınıftan küçük bir erkek grubunun ayrıcalığı olmuştur. Bu “soylu” erkekler bu ayrıcalığı, başkalarının serbest zamana sahip olamaması pahasına edinebilmiştir. Üretim ilişkileri ile ataerkil sistemin emek alanında yarattığı eşitsizlikler, felsefeye, bilime, sanata vb. erişimde de eşitsizliği koşullar. Virginia Woolf, *Kendine Ait Bir Oda*'da, Shakespeare'in Judith adlı hayali bir kız kardeşi olsaydı, onun Shakespeare olmasının; ataerkil eşitsizlikler, toplumsal cinsiyet rolleri ve kız çocuğunun hane içindeki “sorumlulukları” nedeniyle, nasıl da olanaksız olduğunu pek güzel anlatmıştı. Shakespeare ünlü bir tiyatrocu olmuş, dünyanın merkezinde, Londra'da pek çok insanla tanışmış, kraliçenin sarayına bile kabul edilmişken; Judith evde kalmak zorundaydı.⁵⁶

O da aynı ölçüde maceracı, aynı ölçüde yaratıcıydı ve dünyayı tanımak için aynı ölçüde yanıp tutuşuyordu. Ama okula gönderilmedi. Horace ile Virgil okumak bir yana gramer ve mantık okumak gibi bir olanağı dahi yoktu. Arada bir eline bir kitap, belki de erkek kardeşininkilerden birini alıp birkaç sayfa okuyordu. Tam o anda annesi ya da babası içeriye girip çorapları yamamasını ya da pişen türlüye bakmasını ve kitap kağıtla oylanmamasını söylüyordu.

56 Virginia Woolf, *Kendine Ait Bir Oda*, Çev.: Suğra Öncü, İletişim Yayınları, 2002, s. 53-55,

Evet, Judith maceracı, meraklı, yaratıcıydı. Ama ne yazık ki yaratıcı etkinliklere ayıracak ne vakte ne de koşullara sahipti. Tıpkı bizler gibi. Biz de sanatsal etkinliklere katılmak; edebiyatla uğraşmak; bir yandan nörobilimle ilgilenmek öbür yandan piyano çalmak için yanıp tutuşuyoruz. Bu tür etkinliklere katılmamızın önünde, kapitalizm öncesi toplumlarda olduğu türden, hiçbir yasal engel bulunmuyor. Ne var ki bu uğraşların teki ile ilgilenmek bile günümüz ücretli çalışanları için çok olanaklı değil.

O halde, çeşitli toplumsal olanaklarla birlikte serbest zamana sahip olmanın, eşitsizliğin, hiyerarşilerin ve sömürü ilişkisinin hem zemini hem de yansıması olduğunu söyleyebiliriz. Nasıl ki birileri, yığınların yoksulluğu pahasına, zenginleşiyorsa; benzer biçimde, ayrıcalıklılar serbest zamanı, çoğunluğun aşırı çalışması pahasına elde ediyor. Tersine, herkes için serbest zaman yaratan toplumlar ise gerçek zenginlik içerisindeler. Marx'ın *Source and Remedy*'den aktardığı sözleriyle, “servet kullanılabilir (*disposable*) zamandır ve başka bir şey değil.”⁵⁷ Booth, Marx'ın alıntılardığı bu sözleri, sömürü ilişkisi üzerinden benzer biçimde dile getirir; “sömürü esas olarak çeşitli türden servetlerin eşitsiz dağıtılması değildir; daha çok, zamanın insanlar arasında dağılımının ifade edilmesinin bir yoludur.”⁵⁸

Serbest zaman üzerine teorik düşünceler Aristoteles'e uzanır; Aristoteles'te serbest zaman, dostluğun, iyi yurttaşlığın, iyi bir yaşam sürmenin koşuludur. Antik Yunan'da serbest zaman soylu erkeklerin mülkiyetindedir. Aristoteles'e göre “üstün insanların”

57 *The Source and Remedy of the National Difficulties*'ten aktaran Marx, *Grundrisse, Foundations of the Critique of Political Economy*, Trans.: Martin Nicolaus, Penguin, 1993, s. 298.

58 Booth, “Economies of Time”, s. 23.

uğraşı gündelik yaşamsal ihtiyaçları karşılamaya yönelik emek etkinliği olamaz; bu etkinlikler sıradan olduğu kadar bayağıdır da. Onların ereği, felsefe ve bilimle uğraşmak yahut siyaset yapmaktır. Aristoteles insanca bir yaşamın veya “iyi yaşamın” yani sırf insana özgü bir yaşamın kurulabilmesi için, “çalışma” zorunluluğundan kurtulmuş olmak gerektiğini görmüştür. Aristoteles *Politika*’da erdemliliği zedeleyeceği gerekçesiyle yurttaşların zanaatçı yahut tüccar hayatı sürmemelerini, erdemlerini geliştirmek veya kamusal işlere zaman ayrılabilmek için çiftçilik yapmamalarını öğütlemiştir.⁵⁹ Aristoteles’in çalışma ile kast ettiği, kol emeği ile, bedensel emekle, yaşamsal ihtiyaçları karşılayacak mal ve hizmetleri üretmek üzere çalışmaktır. Elbette ki “insanca” yani “soylu” bir yaşamı sürdürebilmek için, ihtiyaçları karşılayacak “çalışan” bir kesime ihtiyaç vardır. Aristoteles’e göre de, soylu bir insan, bir insan olarak kendine özgü işi gerçekleştirerek, kendi ereğine ulaşabilmek için belirli bir düzeyde mülke ve bu mülkün bir parçası olarak da köleye gereksinim duyar. Aristoteles’in akıl yürütmesini bizatihi Aristoteles’e uygularsak, yaşamsal ihtiyaçlarını sağlayan kadınlar ve köleler sayesinde *Aristoteles* haline gelebilen Aristoteles, kendi varlığını borçlu olduğu köleliği doğallaştırırken, kendi “efendiliğini” meşrulaştırmaktadır. Antik Yunan’da özgür yurttaş olan erkekler, kölelerle kadınlar onlar için ihtiyaç nesnelerini ürettikleri, bakım ihtiyaçlarını karşıladıkları ve çocuklarını büyüttükleri için, felsefeyle ve bilimle ilgilenmeye vakit bulabilmişlerdir. Yani, efendilerin bolca vakti vardır, ne var ki bu aslında o üreticilerin zamanıdır; yani, efendilerin zevk-ü sefası, üreticilerin sınırlı serbest zamanında temellenir. Diğer bir deyişle serbest zaman Antik Yunan’da özgür yurttaş köleden ayıran hem gerçek hem de felsefî bir sınırdır. Booth’un sözleriyle Aristoteles, efendilerin insani gelişimi için ser-

59 Aristoteles, *Politika*, s. 210.

best zaman arayışındadır.⁶⁰ Marx bu nedenle *Kapital*'de Aristoteles'i kast ederek Antiklere şöyle seslenir: Birinin köleliğini, öbürünün tam insani gelişiminin aracı olduğu için hoş görmüş olmalıdır.⁶¹ Diğer bir deyişle, birileri emek zaman harcadıkları için öbürlerinin serbest zamanı vardır.

Bu düşüncenin izleri James Mill'e uzanıyor. Marx, James Mill'in 1821 tarihli *Eléments d'Economie Politique* adlı yapıtından aldığı notlardan Mill'in, bir sınıfın gelişimi temsil edebilmesi için öbür sınıfın, yani işçi sınıfının, gelişimin yokluğunu temsil etmesi gerektiğini görüyor.⁶² Şöyle söylüyor Mill:

İnsanların mükemmelliği (*perfectibilité*), yahut, bir bilgi ve mutluluk düzeyinden öbürüne sürekli ilerleme gücü, büyük ölçüde, kendi zamanlarına hükmeden bir insan sınıfının varlığına bağlıdır. Diğer bir deyişle, bu grup, yaşam araçlarıyla ilgili her tür endişeden azade olacak denli zengin olmalıdır.⁶³

Serbest zamanın insanın gelişimindeki önemi David Ricardo'nun da ilgisini çekmiştir. Ricardo, yaratılan maddi servetin meyvelerini, bu servetin yaratılmasında zaman harcamayan, yahut çok az zaman harcayan azınlığın topladığının farkındadır.⁶⁴ Ricardo, ayrıca, mübadele değeri ortadan kalktıktan sonra da emeğin zenginliğin yaratıcı tözü olmayı, üretim maliyetinin ölçüsü olmayı sürdüreceğini öne sürer. Buna karşılık Ricardo, serbest zamanın, harcanabilir zamanın kendisinin bizatihi servet olduğunu yazar. Bunun bir nedeni, emek harcamadan farklı olarak, özgür etkinliğin dışsal bir amaç tarafından dayatılmayacak olmasıdır.⁶⁵

60 Booth, "Economies of Time", s. 12.

61 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 391.

62 Aktaran Marx, *Marx Engels Collected Works*, Cilt: 32, s. 287.

63 Aktaran Marx, *Marx Engels Collected Works*, Cilt: 32, s. 287.

64 Karl Marx, *Marx Engels Collected Works*, Cilt: 32, Lawrence & Wishart, 2010, s. 391.

65 Marx, *Marx Engels Collected Works*, Cilt: 32, s. 391.

Dolayısıyla günümüzde serbest zaman emek zamanını bir kapitaliste satmak zorunda olmayan bir azınlığın ayrıcalığıdır. Ancak yeni bir toplumda, emek ilişkilerinin başka türlü örgütlendiği bir toplumda hepimiz serbest zamana kavuşabileceğiz.

Yakalanan Zaman:

Herkes Serbest Zaman

Marx için komünizm, herkesin serbest zamana kavuşmasıdır. Herkese daha fazla serbest zaman yaratmak, emeğin sınırlamalarından ve zora dayalı emek etkinliğinin yarattığı yabancılaşmadan kurtulmanın ilk koşuludur.⁶⁶ Komünist toplumda emek zaman, bu zeminde, tüm insanların serbest zamana sahibi olacağı biçimde örgütle-necektir.

Marx'ın kapitalizm sonrası toplumlara ilişkin en fazla fikir yürüttüğü yapıtı *Grundrisse*'dir. Politik ekonominin birkaç veçhesinde olduğu gibi, bu konuda da Marx *Grundrisse*'de bütüncül bir analiz geliştirmemiştir; daha çok serbest zamanın çeşitli yönlerine dair us yürütmüştür. Marx bu satırlarda, *Grundrisse*'de kimi meseleleri tartışırken sezdiğimiz gibi, kendi kendiyile konuşur gibidir adeta. Ancak, bütünlükten yoksunluk, bu tartışmaların değerini hiçbir biçimde azaltmaz; Marx, bize, geleceğin toplumlarına ilişkin muazzam öngörüler sunar. Marx'ın bu konuda temel vurgularından biri komünist toplumlarda da emek zamanının örgütlenmesi gerektiğidir. Kapitalizm öncesinde süregittiği gibi, komünal üretime dayalı toplumlarda da zamanın ekonomisi kurulacak; “kuşkusuz komünal

66 Iring Fetscher, “Emancipated Individuals in an Emancipated Society: Marx's Sketch of Post-capitalist Society in the Grundrisse”, Marcello Musto (der.) *Karl Marx's Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy 150 Years Later* içinde, Routledge, 2008, s. 109.

üretim temelinde de, zaman, önemli olmayı sürdürecektir.”⁶⁷ Peki, komünist toplumlarda nasıl bir zaman ekonomisi olacaktır? Kapitalizm sonrasında zamanın ekonomisinin hangi temelde kurulacağına, hangi mekanizmalarla işleyeceğine dair Marx ayrıntılı bir açıklama getirmemiştir. Ancak, Marx’ın komünist toplumlara ilişkin tanımlamaları, serbest zamanın “komünist bir yaşantıda” edineceği merkezi role dair öngörüler, komünist toplumda zamanın ekonomisine ilişkin ipuçları sunar. *Grundrisse*’de verdiği orijinal plana göre, çalışmasının son kitabı, “önvarsayımın ötesine işaret eden” ve “yeni bir tarihsel biçimin benimsenişine götüren” uğrakların incelenmesiyle sonuçlanacaktı. Yani, bu kitabın, mübadele değerine dayalı üretim biçiminin çözülüşü”nü ve sosyalizmi ele alması amaçlanmıştı.⁶⁸ Ancak Marx plandaki diğer yapıtları gibi bunu da tamamlamamıştı.

Marx’ın sözleriyle, toplumlar, toplumun toplam emek zamanını, ihtiyaçları karşılayacak mal ve hizmetlerin üretimine, *amaçlı bir biçimde*, dağıtmalıdır:

Toplumun, ihtiyaçlarının bütününe karşılayacak üretimi başa-rabilmesi için zamanını amaçlı bir şekilde bölüştürmesi şarttır; tıpkı yine bireyin, uyumlu oranlarda bilgi kazanabilmek ya da genel olarak çeşitli etkin ihtiyaçlarını gerekli ölçülerde karşı-layabilmek için zamanını doğru bölüştürmesi gerektiği gibi.⁶⁹

Marx’ın komünist toplumlarda zamanın ekonomisine ilişkin düşünceleri için tek kaynak *Grundrisse* değildir kuşkusuz; Marx’ın önceki eserleri, özellikle *1844 Elyazmaları* ve *Felsefenin Sefaleti*, Marx’ın kapitalizm sonrası toplumlar üzerine fikirlerini barındırır. Hudis, Marx’ın *Grundrisse*’de komünist toplumlarda zamanın eko-

67 Marx, *Grundrisse*, Penguin, s. 110.

68 Roman Rosdolsky, *Marx’ın Kapital’inin Oluşumu*, Çev.: Cumhuriyet Atay ve Münevver Çelik, Otonom Yayıncılık, 2008, s. 437.

69 Marx, *Grundrisse*, Birikim, s. 252.

nomisinin nasıl işleyeceğine ilişkin değinilerini, bu önceki yapıtların ışığında değerlendirmeye çalışır. Hudis, *1844 Elyazmaları*'ndan hareketle, yeni toplumda zamanın ekonomisinin motivasyonunun, “yaşam tezahürlerinin bütünselliğini” (*totality of manifestations of life*) elde etmek için verilen çabaya dayandığını ileri sürer. Buna göre, toplum değeri büyötmek gibi dar bir amaçtan kurtulduğunda, tüm dikkatini, toplumsal bireyin ihtiyaçlarının ve isteklerinin çeşitliliğini karşılamaya yöneltebilir. Bireyler de böylece, kendi varlıklarına, çok yönlü duygularına ve “maddi yahut manevi” mahiyetteki entelektüel ihtiyaçlarına odaklanabilirler.⁷⁰ Bundan böyle ekonomi, itici gücünü, bireylerin dışından -değeri büyötmek ihtiyacından- değil; içsel bir itkidenden, yani, insanların bütünlüğünü -entelektüel, duygulu ve manevi yeteneklerini- dışa vurmak arayışından alacaktır. Yeni toplum sadece maddi gelişim düzeyiyle değil, insanın entelektüel ve ruhsal düzeyiyle de tanımlanacaktır.⁷¹

Bu yapıtların yanı sıra, *1861-63 defterleri* de Marx'ın gelecek toplumlara ilişkin görüşlerini içerir. *Kapital*'de ise bir iki vurgu dışında Marx bu konuya değinmez. Ancak, esas olarak *Kapital*'den sonra kaleme aldığı *Gotha Programının Eleştirisi*'nde Marx'ın komünist toplumlarda emek zamanı tartıştığını görürüz.

Bireysel Emekten Toplumsal Emeğe, Kölelikten Özgürlüğe

Marx komünist toplumları, üretim ilişkilerinin yeni bir örgütlenmesi temelinde ele alır. Bu çerçevede birincil vurgusu, emek etkinliği üzerinedir. Emek komünist toplumda özgürleşecektir. Marx'ın tasavvurunda böylesi bir toplumun ve “evrensel olarak gelişmiş bireylerin” başlıca koşulu, şimdiye dek tüm toplumlarda süregiden zorunlu çalışmadan kurtulmuş olmaktır. Bu emek, Marx'a göre

70 Hudis, *Marx's Concept of the Alternative to Capitalism*, s. 112.

71 Hudis, *Marx's Concept of the Alternative to Capitalism*, s. 133.

tarihsel olarak koşullanmıştır ve genel olarak insan etkinliğine eşitlenemez.⁷²

Komünist toplumda emek sömürüsü ortadan kalkacaktır kuşkusuz; ne var ki Marx, komünist toplumda, *sadece*, “zora dayalı” (ister feodal toplumlardaki gibi kılıç zoru isterse burjuva toplumundaki gibi nesnel zor olsun), “yükümlü”, sömürüye dayalı emeğin ortadan kalkmasından söz etmemektedir. Marx, ayrıca, emeğin *diğer* zorunluluklardan kurtulacağını varsayar. *Kapital*’in üçüncü cildindeki pasajların birinde Marx, insanların yaşamının maddi gereksinimlerini karşılamak için zamanlarının çoğunu harcamak zorunda bırakan üretim ilişkisinden özgürleşecekleri bu günleri anar.⁷³ Marx bu paragrafta, gerçek özgürlük alanının ancak emeğin zorunluluk ve günlük kaygılarla belirlendiği alanın bittiği yerde, üretim alanının ötesinde, fiilen başladığını belirtir. Tarih boyunca ilksel toplumlardan günümüze tüm toplumlar bu zorunlu emek sürecini deneyimlemişlerdir; Marx, “uygar insanın”, tıpkı “vahşi insanın”, “gereksinimlerini karşılamak, yaşamını sürdürmek ve yeniden üretmek için doğayla boğuşmak zorunda olması gibi”, her türden üretim tarzları içerisinde, bütün toplumsal biçimlenişler içerisinde aynı zorunluluk içinde olduğunu söyler:⁷⁴

doğanın kör güçlerinin önüne atılmak yerine, doğayla olan karşılıklı ilişkilerini rasyonel bir biçimde düzenleyen ve doğayı ortak bir denetim altına sokan toplumsal insan, ortaklaşa üreticiler tarafından gerçekleştirilebilir; ve bu, en az enerji harcamasıyla ve insan doğasına en uygun ve lâıyk koşullar altında başarılı. Ama gene de bu, bir zorunluluk alemi olmakta devam eder.

Marx emeğin şimdiye kadar “zorunluluklar ve dışsal amaçlar” alanında olduğunu; gerçek özgürlük alanının bunun ötesinde

72 Fetscher, “Emancipated Individuals in an Emancipated Society”, s. 116.

73 Karl Marx, *Kapital*, III. Cilt, Çev.: Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, s. 720.

74 Marx, *Kapital*, III, s. 720.

kurulacağını yazmıştı. Bu alanda emek, günümüze kadar tüm toplumlarda görülen emeğin özgür olmayan doğasından farklıdır; şimdi emek, insanların kendini gerçekleştirmesine elverişli, üretken, alabildiğince özgür bir çalışma biçimidir. Marx *Grundrisse*'de bu iki emek arasında ayrım yapar. Iring Fetscher, bu ikinci emek biçimi, üretken etkinlik için, Marx *Arbeit*'ten (emek) başka bir sözcük kullanmış olsaydı, bu ayrımın daha anlaşılır hale geleceğine dikkat çekmiştir.⁷⁵

Bu yaratıcı emeğin serpileceği serbest zaman, insanların temel ihtiyaçları için harcadıkları zamanın kısalmasıyla elde edilebilir. Bu nedenle, Marx'ın bir diğer önemli vurgusu emek zamanının uzunluğuna dairdir. *1861-63 defterlerinde*, komünist bir toplumda emek zamanının “normal” uzunluğa indirileceğini; emekçinin bundan böyle başkası için değil kendisi için emek harcayacağını; efendi ile emekçi ilişkisinin, yani egemenlik/tabiyet ilişkisinin ortadan kaldırılacağını muştular. Böylece emek bütünüyle faklı, özgür bir karakter kazanacaktır.⁷⁶ Ve emekçiler diledikleri biçimde harcayacakları serbest zamana kavuşacaklardır. Kuşkusuz bu serbest zaman, Marx'a göre, emekçinin emek zamanından çok daha yüksek kalitede olmalıdır.⁷⁷

Gördüğümüz üzere Marx, emeğin özgür ve toplumsal karakterini, “gerekli” emek zamanının kısalması, serbest zaman yaratılması

75 Fetscher, “cazip çalışma” (*attractive work*) sözcüğünü önerir; bu sözcüğün memnuniyetle ve özgürlük bilinciyle sarmalanmış bir faaliyet türünü ifade ettiğini yazar ve ekler: Şimdiye kadar ayrıcalıklı bir azınlık (sanatçılar, akademisyenler vs.) için ayrılmış olan bu emek türü, özgürleşmiş bir toplumda (Marx'ın umudu) nihayet tüm toplum üyelerinin gerçekliği haline gelebilecektir. Fetscher, “Emancipated Individuals in an Emancipated Society”, s. 108.

76 Marx, *Marx Engels Collected Works*, Cilt: 32, s. 391.

77 Marx, *Marx Engels Collected Works*, Cilt: 32, s. 391.

ile birlikte düşünmektedir. *Kapital*'in üçüncü cildinde sözünü ettiği gerçek özgürlük, “kendi başına bir amaç olarak insan enerjisinin gelişmesi, bunun ötesinde başlar; bu da ancak temelindeki bu zorunluluklar âlemi ile serpilip gelişebilir. İşgünün kısaltılması onun temel önkoşuludur.”⁷⁸

Emeğin böylesi bir dönüşümünün, “zorunlu” ihtiyaçlar için gerekli emek zamanının olabildiğince düşürülmesini gerektirdiği açıktır. Ancak bunun yanı sıra, bu “gerçek özgürlük alanının” bütün bireyleri kuşatması, ancak ve ancak, yeni bir işbölümünün örgütlenmesiyle elde edilebilir. Yeni işbölümünün temeli, insanların emek etkinliklerinin ve uğraşlarının çeşitliliğine dayanmalıdır. Bireyler tek bir mesleğe sabitlenmek yerine, özgürce çeşitli yeteneklerinin izini sürebilecektir.⁷⁹ Marx ile Engels, bu biçimde bir emek etkinliği zenginliğini, *Alman İdeolojisi*'nde çokça alıntılanan bir paragrafta örneklemişti. Günümüzde kimse, yaşam araçlarını yitirmek istemiyorsa, avcı, balıkçı, çoban yahut eleştirmen (hekim, inşaat işçisi, öğretmen, öğretim üyesi, tekstil işçisi, ressam, mühendis ...) ne ise o işi yapmaya devam etmek zorundadır; ancak, komünist bir toplumda,

hiç kimse diğer etkinlikleri dışlayıcı bir etkinlik alanı içinde olmayacaktır; herkes istediği her dalda ustalaşabilecektir; toplum genel üretimi düzenleyecek ve benim bugün bir şey yarınsa başka bir şey yapmamı; hatta avcı, balıkçı, çoban, eleştirmen, bunlardan hiçbirisi olmadan, aklıma estiği gibi (*just as I have a mind*), sabah avlanıp, öğleden sonra balığa çıkıp, akşam inekleri güdüp, akşam yemeğinden sonra da eleştiri yapmamı olanaklı hale getirecektir.⁸⁰

78 Marx, *Kapital*, III, s. 720.

79 Hudis, *Marx's Concept of the Alternative to Capitalism*, s. 78.

80 Karl Marx ve Friedrich Engels, *German Ideology*, Marxists Internet Archive, 2000, s. 16.

Marx yıllar sonra *Grundrisse*'de şöyle diyecektir: işçinin emeği, bundan böyle emek olarak değil, bizzat “etkinliğin kendisinin tam gelişmesi” olarak görünür.⁸¹ Bu çeşitlilik ancak insanların çeşitli becerileri kazanmak, çeşitli emek dallarında bilgi edinmek, çeşitli uğraşlarla ilgilenmek için hem eşit olanaklara hem de serbest zamana kavuşmasıyla olanaklıdır.

Marx'a göre komünist toplumda emek etkinliğinin bir diğer önemli niteliği, dolaysızca toplumsal hale gelmesidir. Kapitalizm öncesi toplumlarda emek toplumsaldı ne var ki bu toplumsallık gönüllü kurulan bir toplumsallık değildi; zora ve şiddete dayanıyordu. Kapitalizmde ise emeğin toplumsal karakteri, emek ürünleri ve toplumsal olarak gerekli emek *dolayımıyla*, sermayenin soyut tahakkümü altında kuruluyordu. Komünist toplumda ise emeğin kapitalizmdeki dolaylı toplumsallığı kalkacak; emek, gerçek toplumsal emek haline gelecektir. Toplumsallık baştan, verili ve gönüllüce kurulacaktır. Üreticiler sadece kendileri için değil, tüm toplumun ihtiyaçlarını karşılamak için *gönüllüce* üreteceklerdir; bu kimi zaman yan sokaktaki yaşlı teyzenin bakımını sağlamakta olduğu gibi belirli bir insana yönelebilir kimi zamansa bir tekstil fabrikasında çalışmak gibi toplumun geneli için ürün üretmek olabilir. Birey kendisini, dolaysızca, toplumun bir parçası olarak görececek, böylece, emeğini de toplum için gönüllüce sarf edecektir. Marx'ın “gerçek toplumsallık” diye nitelediği, emeğin böylesi bir toplumsallığıdır. *Gotha Programının Eleştirisi*'nde Marx, komünist toplumda bireysel emeğin, kapitalist toplumun aksine, dolaylı olarak değil, dolaysızca toplam emeğin bir parçası haline geleceğini yazmıştır.⁸² Hudis bu dolaysızlığı şöyle açıklar: kapitalist toplumda

81 Marx, *Grundrisse*, Penguin, s. 260.

82 Karl Marx, “Gotha Programının Eleştirisi”, *Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirisi*, Karl Marx ve Friedrich Engels, Çev.: M. Kabagil, Sol Yayınları, 1969.

emekler toplumsal olarak gerekli emek zaman kriterine göre dik-
kate alınır; oysa komünist toplumda tek kriter gerçek emek zaman
olacaktır. Hudis'e göre, komünist toplumda, toplumsal olarak ge-
rekli emek zaman kategorisi ortadan kalkacaktır; böylece, kullanım
değeri üreten somut emek, canlı emeğin yegâne ifadesi olacaktır.
Bireyleri toplumsal olarak gerekli emek zamanda üretim yapmaya
zorlayacak hiçbir güç kalmayacaktır. Üreticilerin, kendi gerçek ka-
pasiteleri temelinde etkinliklerinin yordamını, biçimini ve içeriğini
örgütlediği, özgürce kurulan üretim ilişkileri zemininde, zamanın
soyut bir ölçüt olarak tahakkümü tuzla buz olacaktır. Soyut zama-
nın diktatörlüğünün yerini, zamanın insan gelişiminin uzamının
alması, yeni emeğin temelini oluşturacaktır: emek artık doğrudan
toplumsal emektir.⁸³ Hudis'in altını çizdiği üzere, komünist toplum-
da insanlar gerçek yeteneklerini açığa çıkaracak emek etkinlikleri
içinde olacaklar; üretimin yordamına, içeriğine, örgütlenme biçimi-
ne kendileri karar vereceklerdir. Emek süreci hiç kimsenin boyun-
duruğu altında olmayacaktır. Ancak, Hudis, Marx'ın dolaylımsızlık
kavramını eksik değerlendirmektedir. Marx *Gotha Programının*
Eleştirisi'nde tam olarak şöyle yazmıştı:

Üretim araçlarının ortak mülkiyetine dayanan ortaklaşacı
(*co-operative*) bir toplumda, üreticiler ürünlerini mübadele et-
mezler; ... çünkü, kapitalist toplumun tersine, bireysel emek,
dolaylı bir biçimde değil, doğrudan toplam emeğin bir parçası
haline gelir.⁸⁴

Marx bu satırlarda komünist bir toplumda mübadele ilişkisinin
ortadan kalkacağını; emeğin, meta mübadelesi türünden bir dola-
yım olmaksızın, dolaysızca toplumsal hale geleceğini söylemektey-
di.⁸⁵ Benzer sözleri daha önce *Grundrisse*'de dile getirmişti:

83 Hudis, *Marx's Concept of the Alternative to Capitalism*, s. 190-91.

84 Marx, "Gotha Programının Eleştirisi", s. 30, çeviri düzeltili.

85 Komünist toplumda mübadelenin (piyasanın) ortadan kalkması konusunda
bkz. Nail Satılğan, "Kapital'de Komünizm Tasarımları", s. 477.

Mübadale değerlerinin mübadelesinde zorunlu olarak ortaya çıkan emeğin bölünmesi (işbölümü) yerine bireyin komünal üretime katılması sonucunu doğuran emeğin örgütlenmesi söz konusudur. Birinci durumda üretimin toplumsal niteliği ancak ürünlerin mübadale değerine çevrilmesi ve bu mübadale değerlerinin mübadelesi *yoluyla post festum vazedilir*. İkinci durumda üretimin toplumsal niteliği ön varsayılmıştır.⁸⁶

Daha önce yazdığım gibi, mübadale ilişkisi toplumsallığı iki yönlü kurar. Bir yandan bir başkası için ürettiğim ürün, mübadale yoluyla ona ulaşır; emeğim, böylece, ürünümün mübadelesiyle toplumsal hale gelir. Marx'ın *post festum* toplumsallık sözüyle kastedtiği budur. Ayrıca, toplumsal olarak gerekli emek zaman, emek zamanlara toplumsal bir kriter getirir. Ancak, ilki sadece mübadale üretiminin olduğu toplumlara özgü bir toplumsallıktır, ikincisi ise tüm toplumlarda geçerlidir ancak kapitalist toplumda özgür bir belirlenim kazanarak, sermayenin bir aracına, sermayenin dayattığı zorunluluğa dönüşmüştür. Hudis, toplumsal olarak gerekli emek zaman kategorisinin genel toplumsal anlamı ile kapitalist toplumda taşıdığı işlevi birbirine karıştırmaktadır. İlki, genel olarak toplumsal olarak gerekli emek zaman, bizatihi topluma içkin bir kategoridir; tüm toplumlarda emek etkinliğinin bir niteliğidir. Kapitalist olmayan koşullarda toplumsal olarak gerekli emek zaman, emek sürecinin toplumsal karakterinden ötürü kendiliğinden devinirken, kapitalizmde onu sermaye devindirir. Zira, kapitalist toplumda sermaye toplumsal olarak gerekli emek zamanı boyunduruk altına almış; onu kendi deviniminin aracına dönüştürmüştür. Kapitalist toplumda toplumsal olarak gerekli emek zaman kategorisi, soyut tahakkümün uygulayıcısı olarak işlev görür. Sermaye, kendini, üreticilere, toplumsal olarak gerekli emek zaman kategorisi yoluyla da dayatır. Sermaye, toplumsal olarak gerekli emek zamanı sürekli

86 Marx, *Grundrisse*, Birikim, s. 251.

devindirdiği gibi, sermayenin kendisi de toplumsal olarak gerekli emek zaman aracılığıyla devinir. Komünist toplumlarda toplumsal olarak gerekli emek zaman kategorisinin bu işlevi ortadan kalkacaktır; toplumun genel bir kategorisi olarak toplumsal olarak gerekli emek zaman, ürünlerin ortalama üretim zamanlarının toplumsal olarak kendiliğinden hesaplanması olarak varlığını sürdürecektir, tıpkı diğer toplumsal normlar gibi –iyi, güzel, vasat, becerikli, eli ağır vs. gibi.

Komünist toplumda bireysel emekler toplumsal emeğin dolaysızca bir bileşeni olacaktır. Toplumsallık ne meta ilişkileriyle, ne zorla ne de sermayeyle dolayımlanır; üretim *dolaysızca* baştan toplumsaldır. Emeğin toplumsal karakteri, üretimin temelidir.

Üretimin komünal karakteri, ürünleri baştan komünal kılacaktır ... Mübadele değerlerinin temelinde, emek yalnızca, mübadele yoluyla genel olarak koyulur. Ancak, bu [komünal] temelde, mübadele öncesinde bu biçimde [genel emek olarak] koyulacaktır; yani, ... komünal üretim, komünallik, üretim temeli olarak baştan varsayılır. Bireylerin emekleri baştan toplumsal emek olarak vazedilir.⁸⁷

Bu dolaysızlık kritiktir; bundan böyle emek etkinliğinin üzerinde ve onu tahakküm altına alan başka bir sistem, yapı, kurum yahut güç –sermaye, efendi, devlet- yoktur.

Marx *Gotha Programının Eleştirisi*'nde, kendi temelleri üzerinde yükselen bir komünist toplumda üretimin temel bir dönüşüm geçirerek, özgül bir biçimde yeniden örgütlenmesi gibi, bireylerin emek etkinliğinin kendisinin de dönüşeceğini anlatır: Bireylerin işbölümüne kölece boyun eğişi sona erecek; kafa emeği ile kol emeği arasındaki çelişki son bulacak; emek, sadece bir geçim aracı olmak-

87 Marx, *Grundrisse*, Penguin, s. 110.

tan çıkarak, kendisi birincil hayatî ihtiyaç haline gelecektir. Üretici güçler, bireylerin çok yönlü gelişimiyle birlikte daha da gelişecek ve tüm kolektif zenginlik pınarları gürül gürül fışkıracaktır. Bu bolluk ortamında burjuva hukukunun sınırlı ufukları aşılabacak ve yeni toplumun kaidesi şöyle ifade edilecektir: “Herkesten yeteneğine göre, herkese ihtiyaçlarına göre!”⁸⁸

Ancak, bu aşamaya bir anda geçmek olanaklı değildir. Marx’ın altını çizdiği üzere, aksine, komünist toplum kapitalist toplumun içinden gelişecektir; bu nedenle, hemen her bakımdan -ekonomik, ahlaken ve entelektüel olarak, rahminde geliştiği eski toplumun doğum lekelerini taşıyacaktır.⁸⁹ Bu vurgu hayli kritiktir; zira, yeni toplumu eski toplumla ilişkilendirerek Marx, ilkin, toplumsal kategorilerin sürekliliğine işaret eder. İkincisi, pek çok Marksistin de dikkat çektiği üzere, Marx ilk defa komünist toplumlarda iki aşamalı bir gelişmeden söz etmektedir. Bu, önce bir sosyalizm (geçiş) aşaması, ardından gelen bir komünizm aşaması biçiminde özetlenebilir; ancak bu aşamalar birbirinden bütünüyle ayrı iki aşama değildir. Marx “komünizm”, “sosyalizm”, “özgür insanlar toplumu”, “yeni toplum”, “özgür birliktelik” terimlerini birbiri yerine kullanır.⁹⁰

İnsanın Gelişiminin Uzamı Olarak Zaman

Marx için yeni toplumun hedefi, insanın tüm melekelerinin gelişimidir. Marx *Grundrisse*’de, mübadele değerine dayalı üretimin ortadan kalkmasıyla, bireyselliğin özgür gelişiminin olanaklarının açılacağını; insanların bilim, sanat, felsefe gibi alanlarla ilgilenmek için geniş bir serbest zamana kavuşacağını anlatır.⁹¹

88 Marx, “Gotha Programının Eleştirisi”, s. 33.

89 Marx, “Gotha Programının Eleştirisi”, s. 32.

90 Hudis, *Marx’s Concept of the Alternative to Capitalism*, s. 190-91.

91 Marx, *Grundrisse*, Penguin, s. 260.

Bireyselliğin özgür gelişmesi ... bireylerin hepsinin sanatsal, bilimsel vb. gelişmesine uygun düşen serbest zamanın ve araçların yaratılmasına olanak sağlayan toplumun gerekli emeğinin en az düzeyde indirilmesine bağlıdır.⁹²

Marx *1861-63 defterlerinde* bu vurguyu tekrarlar. Marx'ın altını çizdiği üzere, toplumun serbest zamanının emek sömürüsüne dayalı olduğu kapitalizmde, zorunlu emek işçinin zamanını emer. Bu durumda işçi “entelektüel gelişme” için olanağını (*room*) yitirir – “bu olanak zamandır.”⁹³

Marx'a göre serbest zaman, insanın özgürlüğünün koşuludur; yahut Sokrates'e uzanırsak, özgürlüğün kardeşidir.⁹⁴ İnsanların özgürleşmesi, etkinliklerinin, uğraşlarının, zevklerinin çok yönlülüğünü gerektirir. *Dünyanın* bilgisini kuşanmaksa, *dünyanın* zamanını gerektirir. Düşüncenin önünde hiçbir engelin bulunmadığı, sömürünün ortadan kaldırıldığı eşitlikçi bir toplumda, şimdi tek ihtiyaç, zamandır. Bu zaman, ancak, ihtiyaçlar için harcanan zaman kontrol edilebilirse, iyi örgütlenebilirse, tüm insanların hizmetine girebilecektir. Bu nedenle, “bir bireyin durumunda olduğu gibi, toplumun gelişiminin, zevklerinin ve etkinliklerinin çok yönlülüğü, zamanın ekonomisine bağlıdır.” Bu nedenle, “tüm ekonomiler nihai olarak zamanın ekonomisine indirgenebilir.” Toplum da, “bireyin belirli ihtiyaçlarını karşılamak için zamanını etkinliklere doğru biçimde bölüştürmesi gibi, zamanını, tüm ihtiyaçlarına uygun bir üretimi gerçekleştirmek üzere, amaçlı bir biçimde bölüştürmelidir.” Sonuç olarak, “emek zamanın çeşitli üretim dallarına dağılımı ile birlikte zamanın ekonomisi, komünal üretim temelinin ilk ekonomik yasası olmayı sürdürecektir; hatta daha güçlü bir yasa olarak

92 Marx, *Grundrisse, Ekonomi Politikin Eleştirisinin Temelleri – II*, Çev.: Arif Gelen, Sol Yayınları, 2003, s. 175.

93 Marx, *Marx Engels Collected Works*, Cilt: 30, s. 301.

94 Aktaran, Booth, “Economies of Time”, s. 8.

işleyecektir.”⁹⁵

İnsanların tüm bu uğraşlar için ihtiyaç duyduğu serbest zaman nasıl yaratılacaktır peki?

Bu, Marx’ın, kapitalizmin, “tarihsel misyonu” adını verdiği, sermayenin temel bir eğiliminin ürünüdür. Kimi zaman Marx, bu eğilimi, kapitalizmin “uygarlaştırıcı misyonu” (“*civilising mission*”) olarak da adlandırır. Sermaye, sürekli olarak, “gerekli” emek zamanı düşürme eğilimi içindedir. Bu nedenle, bugün, Roman Rosdolsky’nin sözleriyle, modern sanayinin gelişmesi sayesinde, “başkasının emeğinden yapılan hırsızlığın” ortadan kaldırılmasının nihai ve eksiksiz önkoşulları gerçekten mevcuttur.⁹⁶

Sermayenin büyük tarihsel niteliği (*great historic quality*) artı emeği; salt kullanım değeri, salt yaşam gereçleri (*subsistence*) açısından bakıldığında, gereksiz (*superfluous*) emeği yaratmasıdır.⁹⁷

Temel yaşamsal ihtiyaçları karşılamak için gerekli emek zamanının giderek düşmesi, insanlara, zorunlu ihtiyaçlar dışındaki üretim ve etkinlikler için zaman kazandıracaktır. Marx’ın sözleriyle,

sermaye -istemsizce- insan emeğini, insanın enerji harcamasını en düşük seviyeye indirir. Bu, özgürlüğüne kavuşmuş emeğin yararına sonuç verir ve emeğin özgürleşmesinin koşuludur.⁹⁸

Sermayenin sürekli olarak artı değeri büyütme ihtiyacı, tekil bir ürünün üretilme zamanını düşürmek için yeni üretim tekniklerinin hayata geçirilmesine sebep olur. Bunun ulaştığı kritik eşik, makinelerdir. Böylece, her bir ürünün üretilmesi için toplumsal olarak

95 Marx, *Grundrisse*, Penguin, s. 110.

96 Rosdolsky, *Marx’ın Kapital’inin Oluşumu*, s. 447.

97 Marx, *Grundrisse*, Penguin, s. 637.

98 Marx, *Grundrisse*, Penguin, s. 633.

gerekli emek zaman sürekli düşer. Bu eğilimin temel mal ve hizmetlerin üretimine yansımaları ise, emekçilerin kendi emek güçlerini yeniden üretmek için çalıştıkları zamanın, “gerekli emek zaman”ın düşmesi sonucunu doğurur.⁹⁹

Ne var ki gerekli emek zamanın düşmesi, kapitalist koşullarda emekçilere serbest zaman kazandırmaz. Aksine, emekçilerin şimdi kapitalist için daha fazla emek zaman harcamasına, yani artı zamanın artmasına yol açar. Çünkü, sermaye, açığa çıkan zamanı artı zamana dönüştürür. Booth’un sözleriyle, sermaye, [gerekli emek] zamanı, kendisine mal etmek [artı zamana dönüştürmek] üzere, serbest hale getirir. Marx’ın sözleriyle, “sermayenin eğilimi, her zaman, bir yandan harcanabilir (*disposable*) zamanı yaratmak, öte yandan da onu artı emeğe dönüştürmektir.”¹⁰⁰

Sermayenin kendisi hareketli bir çelişkidir; zira emek zamanını servetin yegane ölçüsü ve kaynağı olarak vazederken, bir yandan da onu en alt seviyeye inmeye zorlar. Bu yüzden, emek zamanını, gereksiz zaman (*superfluous*) biçiminde çoğaltmak için, gerekli zaman biçiminde azaltır; böylece gereksiz emek zamanı, gerekli zamanın koşulu olarak -ölüm kalım meselesi olarak- giderek artan ölçüde vazeder.¹⁰¹

Marx, Enternasyonal Genel Konseyi’nin toplantısında, kapitalistlerin elinde makinelerin toplumsal sonuçları üzerine önceki yazılarda andığımız konuşmasında, makinelerle birlikte işgünün kısaltmadığını, tersine çalışma zamanının nasıl uzadığını anlatmıştı.¹⁰² İşgünün bu denli uzamasının, bu aşırı çalışmanın sonucunda,

99 Bu tartışma için bu kitaptaki “Bir Kavramın Antropolojisi: Toplumsal Olarak Gerekli Emek Zaman Neyi Ölçer?” başlıklı makaleye bakılabilir.

100 Marx, *Grundrisse*, Penguin, s. 639.

101 Marx, *Grundrisse*, Penguin, s. 637.

102 Karl Marx, “Record of Marx’s Speech on the Consequences of Using Machinery Under Capitalism”, International Workingmen’s Association 1868, *Marx Engels Collected Works*, Cilt: 21, 1985, s. 382.

zihinsel ve kültürel gelişim için zaman kalmadığına dikkat çekmişti. Marx konuşmasında Robert Owen'ı, fabrikasında çalışma saatini ilk kez sınırlayan fabrika sahibi olarak taktirle anmıştı. Marx, bunun, çalışanlara daha fazla serbest zaman sağladığı için, bir gelişme aşaması olarak nitelendirmişti.¹⁰³

Bu eğilim giderek, tüm toplumun temel ihtiyaçlarını karşılamak için, çalışabilir nüfusun günlük çalışma zamanının sadece ufak bir bölümünü ayırmasının yeteceği üretim koşullarını yaratacaktır. Sermayenin egemenliğinin son bulup, artı değer sömürsünün ortadan kalktığı koşullarda, açığa çıkan bu zaman, bundan böyle, sermayenin daha fazla değer yaratmak için el koyduğu artı zaman olmaktan çıkarak, insanların serbestçe kullanabilecekleri zaman halini alacaktır. İnsanlar yüzlerce yıldır kendilerinden çalınan zamanı, ilk defa ele geçirmiş olacaktır. İşte bu, yeniden ele geçirilen, *yakalanan* zamandır.

Böylesi bir toplumda temel ihtiyaçları gidermek için çalışma zamanı, sadece gerekli emek zamandan oluşacaktır; Booth'un sözleriyle, “gerekli-emek zaman, ölçüsünü, toplumsal bireyin gereksinimlerinde bulacak”tır.¹⁰⁴ Ama artık gerekli emek zaman sadece üreticinin gerekli emek zamanı değildir, tüm toplumun gerekli emek zamanıyla belirlenecektir. Emek üretkenliği o denli yükse-

103 Marx, “On the Consequences of Using Machinery Under Capitalism”, s. 382. “Robert Owen bu yüzyılın ilk on yılından kısa bir süre sonra iş gününün sınırlandırılması zorunluluğunu sadece teorik bakımdan benimsemekle kalmayıp, on saatlik iş gününü New-Lanark’daki kendi fabrikasında fiilen uyguladığı zaman, bu uygulamayla komünist bir ütopya diye alay edildi. Tıpkı onun önerdiği ‘üretici çalışmayla çocuk eğitiminin birleştirilmesi’ ve tıpkı onun tarafından hayata geçirilen işçi kooperatifleri için olduğu gibi. Bugün, birinci ütopya bir fabrika yasası, ikincisi tüm ‘Factory Act’larda (Fabrika Yasalarında) resmi ifade olarak yer almış bulunuyor, üçüncüsü ise şimdiden gerici dolandırıcılıklar için örtü hizmeti görüyor.” Marx, *Kapital I.*, Yordam Yayınları, s. 292.

104 Booth, “Economy of Time”, s. 21.

lecektir ki, “artık ... herkesin yararlanılabilir zamanı da artacaktır.” Boot, kısacası, der, “kapitalizmin misyonu, daha ileri bir toplumun temelini yaratmasıdır.”¹⁰⁵ Böylesi bir toplumda, üretim herkesin servetinden sayılacaktır zira “gerçek servet, bütün bireylerin gelişmiş üretken gücüdür. Artık o zaman servetin ölçüsü hiçbir biçimde emek zaman değildir, harcanabilir zamandır (*disposable time*).¹⁰⁶

Mübadele değerine dayalı üretimin ortadan kalkmasıyla ... bireyselliğin özgür gelişimi [sağlanacak] ve böylece, artı emeğin vazedilmesiyle gerekli emek zamanının düşürülmesi değil ama toplumun gerekli emeğinin düşürülerek, bireylerin sanatsal, bilimsel vs. gelişimine karşılık gelecek zaman açığa çık[acak] ve herkes için bunun araçları yaratıl[acaktır].¹⁰⁷

Emek üretkenliğinin bu denli yükselerek, gerekli zamanın düşürülmesi, sermayenin, bilimsel ve teknolojik gelişmeleri ivmelen-dirmesiyle olanaklıdır kuşkusuz. Diğer bir deyişle sermaye, her ne kadar bunu bir değer olarak kendi kendini genişletme arzusuyla yapsa da, insanlığın bilgi donanımını da çeşitlendirip, zenginleştir-mektedir.

Bunun yanı sıra, ihtiyaçların, zevklerin, beğenilerin bu denli çeşitlenmesi de kapitalizmin kendini genişletme eğiliminin ürünüdür. Kapitalizm değer ve artı değer yaratımını büyötmek için sürekli yeni ihtiyaçlar yaratır; ancak bu yeni ihtiyaçlar, yeni meraklara, yani uğraşlara kapı aralar. Marx bu bağlamda da kapitalizmin tarihsel olarak kritik bir rol üstlendiğini savunur; kapitalizm her ne kadar insanları, kendi kurduğu toplumsal ilişkilerin boyunduruğu altına alsada da, özgür bireyselliği geliştirir.

105 Booth, “Economy of Time”, s. 21.

106 Marx, *Grundrisse*, Penguin, s. 639.

107 Marx, *Grundrisse*, Penguin, s. 637.

İnsan doğasının gelişiminin yasası, insanın belirli ihtiyaçlar alanının bir kez doyuma ulaşmasının ardından, yeni ihtiyaçların serbest kalmasına, yaratılmasına sebep olur. Bu nedenle, sermayenin emek zamanı işçinin doğal ihtiyaçlarının karşılanması seviyesinin üzerinde bir seviyeye ayarlaması, daha ileri bir iş-bölümünü –tüm toplumun emeğini bir bütün olarak bölünmesini harekete geçirir; üretimde daha büyük bir çeşitliliği, toplumsal ihtiyaçlar alanının ve bunların karşılanması için gerekli araçların genişlemesini, ve böylece insanın üretken kapasitesinin gelişmesini zorlar ... Artı zamanın serbest zamanın bir koşulu olması gibi, ihtiyaçlar alanının ve bunları karşılamak için gerekli araçların genişlemesi de, işçilerin yaşamının zorunlu gereksinimlerine zincirlenmiş olması tarafından koşullanır.¹⁰⁸

Marx’a göre yeni toplumda, insan ihtiyaçlarının yaratımı ve gelişimi kendine başına bir amaç haline gelecektir. Marx insan yetisinin ve yaratıcılığının “mutlak hareketinin”, kapitalizm sonrası toplumları karakterize ettiğini söyler. Hudis, Marx’tan hareketle, kapitalist değer üretimince engellenen insan yetisinin ve yaratıcılığının bu “mutlak hareketi”nin, yeni toplumun temelini oluşturacağına dikkat çeker.¹⁰⁹ Hudis’e göre yeni ihtiyaçlar, yeni yetiler yaratılmadığında, yeni bir toplum, emek zamanının ekonomisi için bir itki bulamayacaktır. Marx bu nedenle *Grundrisse*’de üçüncü aşamanın, komünist toplumların, kapitalizmin bizzat kendisinin yarattığı maddi ve manevi koşullardan doğacağını söyler:

Bir yanda, ihtiyaçlar öyle bir gelişecektir ki, artı emeğin ihtiyaçların üzerine ve ötesine geçen ihtiyaçlar, bireysel ihtiyaçlardan, genel bir ihtiyaç olarak kendiliğinden açığa çıkacaktır; öbür yanda, sermayenin keskin disiplini ... genel sanayiye yeni nesillerin mülkiyeti olarak geliştirecek, ve son olarak, sermayenin sınırsız bir değer çılgınlığı ile ileriye götürdüğü emeğin üretken güçleri ile bu çılgınlığın gerçekleştiği özel koşullar

108 Marx, *Marx Engels Collected Works*, Cilt: 30, s. 199.

109 Hudis, *Marx’s Concept of the Alternative to Capitalism*, s. 121.

geliştiğinde, genel servetin elde edilmesinin ve korunmasının toplumun daha az zamanını gerektirdiği aşamayı doğuracaktır... İşte o zaman *kapitalizmin tarihsel yazgısı* gerçekleşmiş olacaktır (vurgu bana ait).¹¹⁰

Yeni İşbölümü - Yeni Bir Zaman Örgütlenmesi

Marx'ın sözlerinin izinden gidersek, komünist toplum da, kapitalizm gibi, zamanın ekonomisiyle meşgul olacaktır. Ancak, bu sefer zamanın ekonomisi bambaşka bir temelde kurulacaktır. Zaman ekonomisi, esas olarak, serbest zamanı büyütecek biçimde oluşturulacaktır. Üretimin temel motivasyonu ihtiyaçlar olacak; ihtiyaçların üretimi ise, insanların serbest zamanını gözeterek örgütlenecektir. İnsanların sınırlı zamanlarını, serbest zamanı “sınırsız” bir biçimde uzatabilmek için örgütleyebilmesi, toplumsal ihtiyaçların üretiminin, yani işbölümünün ve emek zamanının planlamasını, örgütlemesini gerektirir. Marx'ın sözleriyle, “komünal üretim temelinde, zaman önemli olmayı sürdürecektir elbette. Bir toplum, buğday, sığır vs. yetiştirmek için ne kadar az zamana ihtiyaç duyarsa, maddi veya zihinsel diğer üretimler için o kadar çok zaman kazanacaktır.”¹¹¹

Marx'ı takip ederek, şimdi zamanın ekonomisi daha güçlü bir yasa olarak işleyebilir zira bundan böyle zamanın ekonomisi insanın usla, duyguyla kurduğu bir örgütlenmenin adıdır. Postone'a göre kapitalizm sonrasında kurulacak bu “zamanın ekonomisi”ni, insanlar kendi elleriyle ve kendi yararına yönetecektir.¹¹² Şimdi,

110 Marx, *Grundrisse*, Penguin, s. 637.

111 Marx, *Grundrisse*, Penguin, s. 110.

112 Postone kapitalizmin, toplumsal olarak gerekli emek zamanı kısaltarak, emeğin yapısı ile iş ve toplumsal yaşam ilişkisini dönüştürerek, birçokları için “ekstra zaman” yaratma eğilimini görmüştür. Bu zaman komünist toplumda başka türlü örgütlenecektir. Postone, *Time, Labor, and Social Domination*, s. 379.

komünist bir toplumsal örgütlenmede, tüm ürünler, tüm olanaklar, tüm kaynaklar gibi serbest zaman da herkes içindir. Nasıl ki emek zaman, Antik Yunan’da, Booth’un dikkat çektiği üzere, bir grup ayrıcalıklı insanın serbest zamana sahip olmasını sağlayacak biçimde örgütleniyorsa, komünizmde de zaman, tüm insanların serbest zamana kavuşmasını sağlayacak biçimde örgütlenecektir. Arthur’a göre ise, kapitalizm sonrası toplumlarda zamanın ekonomisi anlamsızdır; kısıtlı kaynaklar üzerindeki ekonomi (tasarruf?), zamanın ekonomisinin önüne geçecektir. Hatta, bu, zaman, bireylerin özgür gelişiminin zamanı olsa da böyle olacaktır.¹¹³ Arthur’un düşüncesi- nin temelinde, bana kalırsa, toplumun ve üretimin örgütlenmesinin emek zaman örgütlenmesi olduğunu kabul etmemesi yatıyor. Toplumun toplam emek zamanı sınırlı olduğundan, bunun en verimli şekilde, yani insan ihtiyaçlarını karşılayacak ve toplum bireylerine serbest zaman bırakacak biçimde örgütlenmesi gerekir. Bunun yöntemi hayli basittir; ihtiyaçların üretilmesi için ne kadar emek zaman gerektiği kabaca hesaplanabilirse, verili toplumsal emek gücünün, aynı şey demek olan verili toplam emek zamanının belirli işlere atanması hiç zor olmayacaktır. Marx’ın sözleriyle, “toplumun ihtiyaçlarının bütününe karşılayacak üretimi başarabilmesi için zamanını amaçlı bir şekilde bölüştürmesi şarttır”; tıpkı bireyin, “çeşitli etkin ihtiyaçlarını gerekli ölçülerde karşılayabilmek için zamanını doğru bölüştürmesi gerektiği gibi.”¹¹⁴ Yeni toplum, bu temelde kurulacak yeni bir işbölümüne, yeni bir zaman bölümüne dayanacaktır.

Marx *Gotha Programının Eleştirisi*’nde, komünizmin ilk aşamasında bir çeşit emek zamana dayalı ekonominin de işleyeceğini yazar; buna göre üreticiler, topluma verdiği (gerekli indirimler

113 Christopher J. Arthur, “The Practical Truth of Abstract Labour”, R. Bellofiore, G. Starosta ve P. D. Thomas (der.) *In Marx’s Laboratory: Critical Interpretations of the Grundrisse*, Brill / Leiden- Boston, 2013, s. 113.

114 Marx, *Grundrisse*, Birikim, s. 252.

yapıldıktan sonra) tam karşılığını alacaktır. Üreticiler topluma, kendi bireysel emek payını (*quantum*) verir. Bunun ölçüsü de emek zamandır. Toplumsal işgünü, bireysel çalışma saatlerinin toplamından oluşur. “Bireysel üreticinin bireysel emek zamanı, katkı koyduğu bu toplumsal işgününün bir parçasını oluşturur; işçinin payı bunun içindedir.”¹¹⁵ Her bir işçiye, harcadığı emek zamanının miktarını gösteren bir sertifika verilir. Bu miktardan toplumun genel emek fonu için gerekli kesinti yapılmıştır.¹¹⁶ Bu sertifika ile işçiler, toplumsal tüketim malları stokundan, tam olarak kendi emek zamanına karşılık gelen mal ve hizmetleri çeker. Sonuç olarak, topluma bir biçim altında sunduğu emek miktarını bir başka bir biçim altında geri almış olur.

Marx, komünizmin bu aşamasında eşit değerlerin değiştiği meta mübadelesi ilişkisinin ilkelerinin geçerli olduğunu kabul eder. Ancak, bu ilkenin içeriği ve biçimi değişmiştir. Bundan böyle koşullar değiştiği için, “hiç kimse emeğinin dışında bir şey veremez”; “insanların mülkiyetine tekil tüketim malları dışında hiçbir şey geçemez.” Ne var ki, bu durum, tüketim mallarının bölüşümünün, eşdeğer meta mübadelesindeki ilkelerle aynı olduğu gerçeğini değiştirmez. Buna karşılık, meta mübadelesi ortalama üzerinden yürür; tekilliklere dayalı değildir. Yani, burjuva toplumunda tekil metanın değeri, toplumsal olarak gerekli emek zamanla ölçülür; ortalama kâr oranı uyarınca bir “değer” kazanır. Komünist toplumda ise bireyler, bireysel emek süreçlerine karşılık gelen mal ve hizmetleri edineceklerdir.

Bu durumda emeğin, soyut emek ve toplumsal olarak gerekli

115 Marx, “Gotha Programının Eleştirisi”, s. 32.

116 Önceki bölümdeki örneği hatırlayalım; bu örnekte üreticiler dört saat kendileri için bir saatte toplumun genel ihtiyaçları için, toplam beş saat çalışıyordu. Bu üreticilere, günlük, dört saatlik (beş saatlik çalışmadan toplum-sal ihtiyaçlar için gerekli bir saati düşerek) bir sertifika verilecektir.

emek zaman kategorileri ortadan kalkmış mı olacaktır? Aksine, soyut emek hâlâ iş başındadır. Emek zaman sertifikaları, emeği sadece, zaman olarak kaydeder; somut emek tüm niteliklerinden sıyrılmış, zamana indirgenmiştir. Artık tüm somut emekler, soyut emek niteliğiyle, zaman olarak özdeştir; şimdi işçi kendi emek zamanıyla başkasının emek zamanına karşılık gelen ürünleri alabilecektir. Ayrıca, Marx, yukarıda aktardığım sözlerinde, toplumsal işgününün, bireysel çalışma saatlerinin toplamından oluşacağını söylüyordu. O halde, tüm somut emekler toplanabilir olmalıdır. Peki ama hangi ortak temelde? Marx bunun yanıtını örtük biçimde verir aslında; toplanan emekler değil, emek zamanlardır. O halde, somut emekler, tüm niteliklerinden soyutlanıp, soyut emek halini alacaktır; şimdi bu emek zamanlar toplanabilir. Yani soyut emek kategorisinin bu aşamada önemli olduğu düşünülebilir. Marx *Gotha Programının Eleştirisi*'nden çok önce, *Grundrisse*'de tam bu tartışmayı yürütmüştü. Komünist toplumda zamanın ekonomisi daha güçlü bir yasa olarak işleyecektir; toplum, toplam emek zamanını, temel ihtiyaçlarını karşılamak için uygun bir biçimde çeşitli işkollarına bölüştürecektir, ama, der, Marx, bu, mübadele değerlerinin emek zamanla ölçülmesinden farklıdır; zira farklı iş kollarında olduğu gibi aynı iş kolunda da emekler birbirinden nitelikçe farklıdır. “İki şeyin birbirinden sadece niceliksel farklı olması neyi öngörür? Niteliklerinin aynı olmasını. Demek ki emeklerin niceliksel olarak ölçülmesi, niteliklerinin eşitliğini, aynıyetini varsaymaktadır.”¹¹⁷ O halde, toplumsal emeği çeşitli işkollarına dağıtabilmek için, hiç değilse komünizmin bu ilk aşamasında, emekleri soyut emek niteliği ile eşitlemek gerekecektir.¹¹⁸

117 Marx, *Grundrisse*, Birikim, s. 253. Bu satırlarda Marx, komünist bir toplumda emeklerin nitelikçe nasıl eşitleneceği üzerine kendi kendine tartışmaktadır.

118 Isaak I. Rubin genel olarak toplumsal olarak eşitlenmiş emek ile soyut ev-

Peki ya toplumsal olarak gerekli emek zaman? Marx'ın, tüm haklar gibi, eşitsizliğe dayanan hakkın süregittiği hususunda bizi uyardığı bu aşamada, üreticilerin harcadığı emek zaman, toplumsal üretimden alacakları tüketim mallarının büyüklüğünü belirleyecektir ama bu eşitsiz yürüyen bir süreçtir. Tüketim mallarının emek zamanının hesaplanmasında toplumsal olarak gerekli emek zaman işlevsel olacaktır. Aynı ürünü, diyelim ki “bir somun ekmeği”, A, 2 saatte; B, 3 saatte; C ise 4 saatte üretsın. Üç aynı ekme, üç farklı emek zamana mı karşılık gelecektir? Böyle olması olası görünmüyor; ürünlere, muhtemelen, üreticilerin emek zamanlarının ortalaması alınarak, bir emek zaman karşılığı verilecektir. Bu durumda, bir somun ekme 3 saate karşılık gelecektir. İşte bu 3 saat, bir somun ekmeğin üretilmesi için toplumsal olarak gerekli emek zamandır.¹¹⁹

Marx'ın *Kapital*'de, komünist toplumda, *Gotha Programının Eleştirisi*'ndeki benzer bir emek zaman tartışması yürütür. Bu paragrafta Marx, Robinson'un emek koşullarını, üretimin toplumsal karakterde olduğu komünist toplumla karşılaştırır.¹²⁰ Marx'ın sözleriyle, “Robinson'un emeğinin bütün özellikleri burada da kendilerini gösterir; yalnızca, bu kez bireysel değil toplumsaldırlar.” Bu toplumsal üretimde elde edilen topluluğun toplam ürününün bir kısmı, topluluğun üyeleri tarafından geçim araçları olarak tüketi-

rensel emek arasında keskin bir ayırım yapıyor. Rubin'e göre ilki sadece meta üretiminde değil, diğer toplumlarda da, örneğin sosyalizmde de geçerli bir emek eşitlenmesidir. İkincisi ise meta toplumlarına özgü emeğin toplumsal olarak eşitlenmesidir. Isaak I. Rubin, “Abstract Labour and Value in Marx's System”, *Capital & Class*, 1978 [1927], 5: 107-139, s. 135.

119 Marx'ın sözünü ettiği eşitsizlik burada da işler. A günde 6 saat çalışsın ve topluma her biri 2 saat emek zaman içeren 3 “y” üretsın. Bu 6 saatlik emek zaman sertifikası ise sadece 2 tane “y” alabilir. Tersine C, 6 saatlik işgünü ile 2 tane “y” üretebilirken, 3 tane “y” alabilir.

120 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 88.

lir. Bu sebeple, bu kısmın toplum bireyleri arasında paylaştırılması gerekir. Marx, burada da, meta üretimine paralellikle, üreticilerin harcadıkları emek zaman karşılığında toplumsal üretimden pay aldıklarını varsayar:

Demek ki, çalışma süresi burada ikili bir rol oynayacaktır. Bunun planlı toplumsal dağıtımı,¹²¹ farklı emek işlevleri ile farklı ihtiyaçlar arasında doğru oranların kurulmasını sağlar. Diğer yandan, emek-zaman, aynı zamanda, üreticilerin toplam emek-teki bireysel paylarının ve dolayısıyla da toplam üründeki bireysel olarak harcanabilen kısmın ölçüsü olarak iş görür. ***insanlarla kendi emekleri ve emek ürünleri arasındaki toplumsal ilişkiler*** burada ***yalnızca üretimde değil, bölüşümde de*** gün gibi açıktır (vurgu bana ait).¹²²

Ne var ki Marx, buradaki değerlendirmesinde, *Gotha Programının Eleştirisi*'nde bulunmayan bir vurgu daha yapar. Komünist toplumda üretim, ihtiyaçlarla emek etkinliklerini buluşturacak bir biçimde örgütleneceği için, emek zamanların, daha baştan, bu ihtiyaçlara göre üretim alanlarına yerleştirilmesi gerekir, ki böylece, farklı emek işlevleri ile farklı ihtiyaçlar arasındaki doğru oranlar kurulabilsin. Marx, planlı bir üretim örgütlenmesi ile bunun başarı-lacağını söyler gibidir.

Belirli bir ihtiyaç nesnesinin üretilmesi için gerekli emek zamanı hesaplarken, iki veriye ihtiyaç vardır: ihtiyaç duyulan ürün miktarı ile birim ürünün üretilmesi için toplumsal olarak gerekli ortalama emek zaman. Günümüzün teknolojisi, tüketicilerin tümünün, ihtiyaçların belirlenmesinde aktif ve sürekli bir rol oynar.

121 Çevirmenler “apportionment” sözcüğünü, paylaşım olarak çevirmişler. Bu sözcük burada emek zamanların çeşitli emek alanları arasında dağıtılması anlamına geliyor.

122 Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s. 88.

yacağı üretim planlamasının koşullarını sağlar. Bunun yollarından biri, tüm bireylerin ihtiyaç listesini güncellediği, üreticilerin ve tüketicilerin erişimine açık programlardır. Bunların bir kısmı, ürün bazında düzenlenmiş de olabilir. Böylece, hem bireylerin ihtiyaçlarını karşılayacak tüm mal ve hizmetlerin kümesi hem de toplumun genel ihtiyaçları tek tek belirlenebilir. Bu mal ve hizmetlerin her birinin, bir biriminin ortalama olarak ne kadar zamanda üretildiği biliniyorsa, toplam emek gücünün ne kadarının bu ürünün üretimine ayrılması gerektiği hesaplanabilir. Bu mal yahut hizmetin üretiminde çalışmak isteyenlerle, bu gerekli emek zamanı doldurulur. Yine toplumun tüm üreticilerinin ve üretim birimlerinin erişimine açık programlarla böylesi bir üretim örgütlenebilir. Bir x ürününün üretildiği işlikler belirli periyotlarla, diyelim ki üç ayda bir, emek zamanı ihtiyacını bildirir; bu alanda çalışmak isteyenler de çalışmak istedikleri dönemleri bildirirler. Bu bilgilerin sürekli derlenip düzenlenmesiyle tüm ihtiyaç nesnelerinin üretimi planlanabilir.

Marx *Grundrisse*'de bu konuyu tartışırken, kritik bir mesele üzerinde duruyor. Komünist toplumda emek sürelerinin hesaplanmasının, “mübadele değerlerinin (emeğin ve emek ürünlerinin) emek süresi ile ölçülmesinden özünde farklı” olduğuna dikkat çekiyor. Çünkü, komünist toplumda, “aynı işkolundaki bireylerin emeği ve farklı emek çeşitleri salt niceliksel değil, niteliksel olarak da birbirinden farklı” olacaktır.¹²³ Ne var ki bunun büyük sorun yaratması gerekmez; belirli bir ürünün üretilmesi için gerekli emek zamanı hesaplarken ortalamayı kestirmek güç olmayacaktır; kaldı ki bu hesaplamalar, yinelendikçe iyileşecektir.

Komünist toplumda insanlar ihtiyaç nesnelerinin üretimi için gerekli emek zamanı örgütlerken, serbest zamanı da örgütlemiş

123 Marx, *Grundrisse*, Birikim, s. 253.

olurlar. Her birey, emek zamanının belirli bir bölümünü kendisinin ve toplumun temel ihtiyaçlarının üretimine vakfeder. Toplumsal ihtiyaçları karşılayacak mal ve hizmetlerin üretimi ne denli az zaman gerektirirse, bu üretim için kişi başına düşen çalışma zamanı da o denli kısa olacaktır. İnsanlar, bu ihtiyaç üretimine ayırdıkları zamanın dışında kalan serbest zamanı diledikleri gibi değerlendirmeye şansına ve olanağına sahiptir. Bir toplum, beslenme gibi ihtiyaç nesnelerini üretmeye ne denli az zaman ayırırsa, Marx'ın söyleyle, “diğer maddi ve manevi” üretim süreçleri için o denli fazla zaman kazanacaktır.¹²⁴ Komünist toplumları öncekilerden ayıran temel özellik, toplum bireylerinin her birinin, hangi etkinliğe ne kadar zaman ayrılacağına kendi arzu ettikleri gibi ve kolektif bir biçimde karar verebilmesidir; böylece zorunlu (çalışma) ve serbest zaman dağıtımı üretim sürecini önceleyecek ve emek ilişkilerini koşullayacaktır.

Ve böylece, insanlar mahrum bırakıldıkları “hayatın keyfini” sürebilecek; “bomboş” yaşamlarını çeşitli uğraşlarla zenginleştirebilecek;¹²⁵ bilimci, sanatçı, edebiyatçı, felsefeci vs. olmaları gerekmeden (ve olmadan), bilimle, sanatla, edebiyatla, felsefeyle vs. ilgilenebileceklerdir.

Sonuç olarak, komünist toplumda da zaman kıymetlimiz olmayı sürdürecektir. Ancak, vakit, bundan böyle, bizim için *nakit*, yani parasal zenginlik olmayacaktır; **hepimiz** için **gerçek** zenginliğin yolu, *serbest zamana* kavuşmakla açılacaktır. Zira, **gerçek zenginlik**, **“bireysel ihtiyaçların, yeteneklerin, üretken güçlerin vb. evrenselliğinden başka nedir ki?”** İnsanlığın nesnel doğa güçlerinin yanı sıra kendi doğasının güçleri üzerindeki egemenliğinin tam gelişiminden başka nedir ki? İnsanın bütünsel gelişiminden;

124 Marx, *Grundrisse*, Birikim, s. 252.

125 Marx, *Marx Engels Collected Works*, Cilt: 30, s. 301.

yani, ***“insanın yaratıcı potansiyellerinin mutlak gelişiminden başka nedir ki?”*** “İnsanın kendini tek bir özgüllük içinde değil de bütünlüğü içinde yeniden ürettiği uzam tam da burası değil midir? Bu zenginlik, insanın ne ise o olarak kalma çabası değil de ***mutlak oluş hareketi değil de nedir?*** (vurgu bana ait).”¹²⁶

126 Marx, *Grundrisse*, Penguin, s. 425.

Kaynakça

- Acar-Savran, Gülnur, *Beden Emek Tarih: Diyalektik Bir Feminizm İçin*, Kanat Yayınları, 2004.
- Acar-Savran, Gülnur ve Nesrin Tura (der.) *Kadının Görünmeyen Emeği: Maddeci Bir Feminizm Üzerine*, Kardelen Yayınları, 1992.
- Albritton, Robert, *Dialectics and Deconstruction in Political Economy*, New York: Palgrave, 1999.
- Albritton, Robert ve John Simoulidis (der.) *New Dialectics and Political Economy*, New York: Palgrave Macmillan, 2003.
- Albritton, Robert, *Economics Transformed: Discovering the Brilliance of Marx*, Londra: Pluto Press, 2007.
- Althusser, Louis, *Kapital'i Okumak*, Çev. Celal A. Kanat, İstanbul: Belge Yayınları, 1995.
- Althusser, Louis, *Marx İçin*, Çev. Işık Ergüden, İstanbul: İthaki Yayınları, 2002.
- Anderson, Kevin B., "The 'unknown' Marx's Capital: The French edition of 1872-5, 100 years later", *Review of Radical Political Economics*, 1983, 15 (4): 71-80.
- Anderson, Kevin B., *Lenin, Hegel ve Batı Marksizmi*, Çev. Ertan Günçiner, İstanbul: Yordam Kitap, 2014.
- Aquinas, Thomas, *Commentary on the Nicomachean Ethics*, C. I. Lizinger O. P. (der.) Henry Regnery Company, 1962.
- Aristoteles, *The Nicomachean Ethics*, Çev. H. Rackham, Cilt 19, Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd, 1934.
- Aristoteles, *The Nicomachean Ethics*, Çev. Roger Crisp, Cambridge Univ. Press, 2004.
- Aristoteles, *The Nicomachean Ethics*, Çev. David Ross, gözden geçirilen: Lesley Brown, Oxford Univ. Press, 2009 [1980].
- Aristoteles, *Politics*, Çev. C.D.C. Reeve, Hackett Publishing Company, 1998.
- Aristoteles, *Politika*, Çev. Mete Tunçay, Remzi Kitabevi, 1993.
- Arthur, Christopher J., "Hegel's Logic and Marx's Capital", Fred Moseley (der.) *Marx's Method in Capital: A Reexamination*, New

- Jersey: Humanities Press, 1993.
- Arthur, Christopher J., "Against the Logical-Historical Method: Dialectical Derivation versus Linear Logic", Fred Moseley ve Martha Campbell (der.) *New Investigations of Marx's Method*, New York: Humanity Books, 1997.
- Arthur, Christopher J., "From the Critique of Hegel to the Critique of Capital", Tony Burns ve Ian Fraser (der.) *The Hegel-Marx Connection*, Londra: MacMillan Press, 2000.
- Arthur, Christopher J., "The Hegel-Marx Connection", *Historical Materialism*, 11(1), 2003.
- Arthur, Christopher J., "The Problem of Use-Value for a Dialectic of Capital", Robert Albritton ve John Simoulidis (der.) *New Dialectics and Political Economy* içinde, New York: Palgrave Macmillan, 2003.
- Arthur, Christopher J., *The New Dialectic and Marx's Capital*, Leiden, Boston: Brill, 2004.
- Arthur, Christopher J., "Subject and Counter-Subject", *Historical Materialism*, 2004, 12 (3): 93–102.
- Arthur, Christopher J., "The Practical Truth of Abstract Labour", Riccardo Bellofiore, Guido Starosta ve Peter D. Thomas (der.) *In Marx's Laboratory: Critical Interpretations of the Grundrisse* içinde, Leiden, Boston: Brill, 2013.
- Banaji, Jairus, "From the Commodity to Capital: Hegel's Dialectic in Marx's 'Capital'", Diane Elson (der.) *Value: The Representation of Labour in Capitalism* içinde, Londra: CSE Books, 1979.
- Batseva, S. M., "İbni Haldun'un Tarihsel-Felsefi Öğretisinin Toplumsal Temelleri", *Mukaddime Cilt 1*, Çev. Tarık Dursun, Onur Yayınları, 1977.
- Bellofiore, Riccardo, Guido Starosta ve Peter D. Thomas (der.) *In Marx's Laboratory: Critical Interpretations of the Grundrisse*, Leiden, Boston: Brill, 2013.
- Bellofiore, Riccardo, "The Grundrisse after Capital, or How to Re-read Marx Backwards", Riccardo Bellofiore, Guido Starosta ve Peter D. Thomas (der.) *In Marx's Laboratory: Critical Interpretations of the Grundrisse* içinde, Leiden, Boston: Brill, 2013.
- Beniger, James R., *The Control Revolution: Technological and Econo-*

- mic Origins of the Information Society*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1986.
- Benston, Margaret, "The Political Economy of Women's Liberation", R. Hennessy ve C. Ingraham (der.) *Materialist Feminism: A Reader in Class, Difference and Women Lives* içinde, New York, Londra: Routledge, s. 17-24.
- Bidet, Jacques, *Exploring Marx's Capital: Philosophical, Economic and Political Dimensions*, Çev. David Fernbach, Leiden and Boston: Brill, 2007.
- Bologna, Sergio, "Money and Crisis: Marx as Correspondent of the New York Daily Tribune, 1856-57", Çev. Ed Emery, *Common Sense*, no 13, 14, <http://www.wildcat-www.de/en/material/cs-13bolo.htm>.
- Booth, W. James, "Economies of Time: On the Idea of Time in Marx's Political Economy", *Political Theory*, 1991, 19 (1): 7-27.
- Breckman, Warren, *Marx, the Young Hegelians, and the Origins of Radical Social Theory*, Cambridge University Press, 1999.
- Brenner, Robert, "Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe", *Past and Present*, 70, Şubat 1976.
- Brenner, Robert, "The Origins of Capitalist Development: a Critique of Neo-Smithian Marxism", *New Left Review*, I/104, Temmuz-Ağustos 1977.
- Brians, Ella, "The 'Virtual' Body and the Strange Persistence of the Flesh: Deleuze, Cyberspace and the Posthuman", Laura Guillaume and Joe Hughes (der.) *Deleuze and the Body* içinde, Edinburgh: Edinburgh University Press içinde, 2011, s. 117-143.
- Brown, Heather A., *Marx'ta Toplumsal Cinsiyet ve Aile*, Çev. Gamze Rastgeldi, Dipnot Yayınları, 2015.
- Burns, Tony ve Ian Fraser (der.) *The Hegel-Marx Connection*, Londra: MacMillan Press, 2000.
- Burns, Tony, "Marx and Scientific Method: a Non-Metaphysical View", Tony Burns ve Ian Fraser (der.) *The Hegel-Marx Connection* içinde, Londra: MacMillan Press, 2000.
- Bush, Vannevar, "Bilim, Sonsuz Ufuk (Science, the Endless Frontier)", <https://www.nsf.gov/od/lpa/nsf50/vbush1945.htm>., 1945, In-

- dirilme tarihi: 10 Ağustos 2017.
- Callinicos, Alex, *Deciphering Capital: Marx's Capital and its Destiny*, Londra: Bookmarks Publications, 2014.
- Caffentzis, George, "Immeasurable Value? An Essay on Marx's Legacy" *Commoner*, 2005, 10.
- Caffentzis, George, *In letters of blood and fire: Work, machines, and the crisis of capitalism*, California: PM Press, 2013.
- Campbell, Martha, "Marx's Theory of Money: A Defense", Fred Moseley ve Martha Campbell (der.) *New Investigations of Marx's Method*, New York: Humanity Books, 1997.
- Campbell, Martha, "The Transformation of Money into Capital", Riccardo Bellofiore, Guido Starosta ve Peter D. Thomas (der.) *In Marx's Laboratory: Critical Interpretations of the Grundrisse* içinde, Leiden, Boston: Brill, 2013.
- Canlı Altın Fiyatları, <http://www.canlialtinfiyatları.com/merkez-bankasi-altin-fiyatları.html>, erişim tarihi: 25.07.2017.
- Carchedi, Guglielmo, *Frontiers of Political Economy*, Londra, New York: Verso, 1991.
- Carchedi, Guglielmo, "Marx's Logic of Inquiry and Price Formation", Fred Moseley (der.) *Marx's Method in Capital: A Reexamination* içinde, New Jersey: Humanities Press, 1993.
- Carchedi, Guglielmo, *Behind the Crisis*, Leiden: Brill, 2011.
- Carrera, Juan Iñigo, "Method: From the *Grundrisse* to *Capital*", Riccardo Bellofiore, Guido Starosta ve Peter D. Thomas (der.) *In Marx's Laboratory: Critical Interpretations of the Grundrisse* içinde, Leiden, Boston: Brill, 2013.
- Carrera, Juan Iñigo, "Dialectics on Its Feet, or the Form of the Consciousness of the Working Class as Historical Subject", Fred Moseley ve Tony Smith (der.) *Marx's Capital and Hegel's Logic: A Reexamination* içinde, Londra, Boston: Brill, 2014.
- Carver, Terrell, "Hegel and Marx: Reflections on the Narrative", Tony Burns ve Ian Fraser (der.) *The Hegel-Marx Connection* içinde, Londra: MacMillan Press, 2000.
- Chattopadhyay, Pares, *Marx's Associated Mode of Production: A Critique of Marxism*, Palgrave Macmillan, 2016.
- Chesneaux, Jean, *Zamanı Yaşamak*, Çev. Münir Cerit, Ayrıntı Yayınları, 2015.

- Childe, V. Gordon, *Tarihte Neler Oldu*, 1997, Çev. Alâeddin Şenel ve Mete Tunçay, Kırmızı Yayınları, 2009.
- Cipolla, Carlo M., *Zaman Makinesi: Saat ve Toplum 1300-1700*, Çev.: Tülin Altınova, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2002.
- Clegg, Arthur, “Craftsmen and The Origin of Science”, *Science&Society*, 1979, XLIII (2): 186-201.
- Cockshott, P, Cottrell, A., Michaelson, G., Wright, I., ve V. Yakovenko. *Classical Econophysics: Essays on classical political economy, thermodynamics and information theory*. New York: Routledge, 2009.
- Cohen, Gerald A., *Karl Marx'ın Tarih Teorisi*, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1998.
- Colletti, Lucio, *Marxism and Hegel*, Çev. Lawrence Garner, Londra: NLB, 1973.
- Conner, Clifford D., *Halkın Bilim Tarihi, Madenciler, Ebeler ve “Basit Tamirciler”*, Çev. Zeynep Çiftçi Kanburoğlu, Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları, 2013.
- Cordela, A. Kiarina, *Being, Time, Bios: Capitalism and Ontology*, SUNY Press, 2013.
- de Ste Croix, G.E.M., *Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi*, Çev. Çağdaş Sümer, İstanbul: Yordam, 2014.
- DeGolyer, Michael, “The Greek Accent of the Marxian Matrix”, G. E. McCarthy (der.) *Marx and Aristotle*, Rowman & Littlefield Publishers, s. 107-155, 1992.
- Delphy, Christine, *Baş Düşman: Patriyarkanın Ekonomi Politikliği*, Çev. Handan Öz, Saf Yayın, 1999.
- DemirHaber, *Demir Fiyatları*, <https://www.demirhaber.com>, erişim tarihi: 13.07.2017.
- Dinler, Demet Ş., “Cybersyn, Further thoughts for a communist Laboratory”, <http://nightsoflabour.wordpress.com/2010/06/22/cybersyn-further-thoughts-for-a-communist-laboratory>. Erişim Tarihi: 10.08.2017.
- Dinler, Demet Ş., “Tasarım, Ütopya, Teknoloji: Post-Kapitalizmin Sibernetik Büyücüsü”, *Express*, 2016, 142: 44-50.
- Dobb, Maurice, *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*, Çev. F. Akar, İstanbul: Belge Yayınları, 1992.
- Draper, Hal, *The Marx-Engels Chronicle a Day-By-Day Chronology of*

- Marx and Engels' Life and Activity*, New York, USA: Schocken Books, 1985.
- Dunayevskaya, Raya, *Philosophy and Revolution, From Hegel to Sartre, and from Marx to Mao*, New York: A Delta Book, 1973.
- Dussel, Enrique, *Towards an Unknown Marx: A Commentary on the Manuscripts of 1861–63*, İspanyolcadan Çev. Yolanda Angulo, Londra, New York: Routledge, 2001.
- Dyer-Witford, Nick, *Siber-Marx Yüksek Teknoloji Çağında Sınıf Mücadelesi*, Çev.: Ali Çakıroğlu, İstanbul: Aykırı Yayınevi, 2004.
- Dyer-Witford, Nick, *Cyber-Proletariat: Global Labour in the Digital Vortex*, Londra: Pluto Press, 2015.
- Ehrbar, Hans G., “Annotations to Karl Marx’s ‘Capital’”, <http://content.csbs.utah.edu/~ehrbar/akmc.htm>, erişim tarihi: 08.07.2017.
- Elgür, Ersin Vedat, *Kendi Geçerliliğini Kanıtlayan Bir Tarih: Diyalektiğin Diyalektik Gelişimi ve Onto-Politika*, doktora tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2013.
- Elliott, J. E., “Karl Marx’s Theory of Socio-Institutional Transformation in Late-Stage Capitalism”, John Cunningham Wood (der.) *Karl Marx’s Economics: Critical Assessments, Cilt 5* içinde, Routledge, 2003.
- Elson, Diane, “The Value Theory of Labor”, Diane Elson (der.) *Value: The Representation of Labour in Capitalism* içinde, Londra: CSE Books, 1979.
- Elson, Diane (der.) *Value: The Representation of Labour in Capitalism*, Londra: CSE Books, 1979.
- Engels, Friedrich, *Anti-Dühring*, Çev. Kenan Somer, Ankara: Sol Yayınları, 1977.
- Engels, Friedrich, *Doğanın Diyalektiği*, Çev. Arif Gelen, Ankara: Sol Yayınları, 1979.
- Engels, Friedrich, “Karl Marx’ın ‘Ekonomi Politüğün Eleştirisi’”, Karl Marx, *Ekonomi Politüğün Eleştirisine Katkı* içinde, Çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları, 1979.
- Engels, Friedrich, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, Çev. Kenan Somer, Ankara: Sol Yayınları, 1987.
- Engels, Friedrich, *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu*, Çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları, 1992.
- Engels, Friedrich, *İngiltere’de İşçi Sınıfının Durumu*, Eriş Yayınları,

1997.

- Ercan, Fuat, *Para ve Kapitalizm*, İstanbul: Ceylan Yayınları, 1997.
- Federici, Silvia, *Caliban ve Cadı*, Çev. Ö. Karakaş, İstanbul: Otonom, 2011.
- Fetscher, Iring, “Emancipated Individuals in an Emancipated Society: Marx’s Sketch of Post-capitalist Society in the Grundrisse”, Marcello Musto (der.) *Karl Marx’s Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy 150 Years Later* içinde, Routledge, 2008, s.107-120.
- Fineschi, Roberto, “On Hegel’s Methodological Legacy in Marx”, Fred Moseley ve Tony Smith (der.) *Marx’s Capital and Hegel’s Logic: A Reexamination*, Londra, Boston: Brill, 2014.
- Fineschi, Roberto, “The Four Levels of Abstraction of Marx’s Concept of ‘Capital’ or, Can We Consider the Grundrisse the Most Advanced Version of Marx’s Theory of Capital?”, Riccardo Bellofiore, Guido Starosta ve Peter D. Thomas (der.) *In Marx’s Laboratory: Critical Interpretations of the Grundrisse* içinde, Leiden, Boston: Brill, 2013.
- Finley, M. I., “Aristotle and Economic Analysis”, *Past & Present*, 1970, 47: 3-25.
- Fraser, Ian ve Tony Burns, “Introduction: An Historical Survey of the Hegel-Marx Connection”; Tony Burns ve Ian Fraser (der.) *The Hegel-Marx Connection* içinde, Londra: MacMillan Press, 2000.
- Fraser, Ian, *Hegel ve Marks*, Çev. Beyza Sümer Aydaş, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2008.
- Freeman, Chris, “Networks of innovators: synthesis of research issues”, *Research Policy*, 1991, 20:499–514.
- Fuchs. Christian, *Reading Marx in The Information Age: a Media and Communication Studies Perspective on Capital*, Volume 1, New York: Routledge, 2016.
- Fuller, Dennis James, *The Difference Between Hegel’s and Marx’s Doctrines of Logic*, doktora tezi, The Pennsylvania State University, 1986.
- Gerovitch, Slava, *From Newspeak to Cyberspeak: A History of Soviet Cybernetics*, Cambridge, MA: The MIT Press, 2002.
- Gimenez, Martha E., “Capitalism and the Oppression of Women: Marx

- Revisited”, *Science and Society*, 2005, 69 (1): 11-32.
- Gimenez, Martha E. ve Lise Vogel, “Marxist–Feminist Thought Today: Introduction”, *Science and Society*, 2005, 69 (1): 5-10.
- Gleicher, David, “A Historical Approach to the Question of Abstract Labour”, *Capital & Class*, 1983, 7(3): 97-122.
- Gordon, Barry J., “Aristotle and the Development of Value Theory, *The Quarterly Journal of Economics*, 1964, 78 (1): 115-128.
- Gould, Carol C., *Marx’s Social Ontology: Individuality and Community in Marx’s Theory of Social Reality*, Cambridge, Londra: The MIT Press, 1978.
- Graeber, David, *Toward An Anthropological Theory of Value: The False Coin of Our Own Dreams*, Palgrave, 2001.
- Graeber, David, “Gereksiz İşler Olgusu Üzerine”, *Birikim*, Çev: Cem Mert Dallı, <http://www.birikimdergisi.com/guncel-yazilar/918/gereksiz-isler-olgusu-uzerine#.WAeMkfmLSUk>, 2013, Erişim tarihi: 2.08.2016.
- Hartmann, Heidi, “Marksizm’le Feminizm’in Mutsuz Evliliği”, Gülnur Acar-Savran ve Nesrin Tura (der.) *Kadının Görünmeyen Emeği: Maddeci Bir Feminizm Üzerine* içinde, Kardelen Yayınları, 128-169, 1992.
- Hartmann, Heidi, “Capitalism, Patriarchy, and Job Segregation by Sex”, 1976, *Signs*, 1 (3): 137-169.
- Harvey, David, *Sermayenin Sınırları*, Çev. Utku Balaban, Ankara: Tan Kitabevi Yayınları, 2008.
- Hayles, N. Katherine, *How we became posthuman: virtual bodies in cybernetics, literature, and informatics*, Chicago: University of Chicago Press, 1999.
- Hegel, G. W. F., *Tinin Görüngübilimi*, Çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi, 1986.
- Hegel, G. W. F., *Tarih Felsefesi*, Çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi, 2006.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, *Mantık Bilimi (Büyük Mantık)*, Çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi, 2008.
- Heinrich, Michael, “The ‘Fragment on Machines’: A Marxian Misconception in the *Grundrisse* and its Overcoming in *Capital*”, R. Bellofiore, G. Starosta ve P. Thomas (der.), *Marx’s Laboratory: Critical Interpretations of the Grundrisse* içinde, Lei-

- den: Brill, 2013, s. 197-212.
- Heller, Henry, *The Birth of Capitalism: A Twenty-first Century Perspective*, Londra: Pluto Press, 2011.
- Hennessy, R. ve C. Ingraham (der.) *Materialist Feminism: A Reader in Class, Difference and Women Lives*, New York, Londra: Routledge: 2008.
- Hofstadter, Douglas R., *Gödel, Escher, Bach: Bir Ebedi Gökçe Belik*, Çev. Ergün Akça, Hamide Koyukan, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2001.
- How Many? A Dictionary of Units of Measurement, “Juchart”, Russ Rowlett ve University of North Carolina, <https://www.unc.edu/~rowlett/units/dictJ.html#juchart>, erişim tarihi: 02.09.2017.
- Ilyenkov, Evald, *Dialectics of the Abstract and the Concrete in Marx's Capital*, Çev. Sergei Kuzyakov, Progress Publishers, 1982, <https://www.marxists.org/archive/ilyenkov/works/abstract/>.
- Ilyenkov, Evald Vasilyeviç, *Diyaletik Mantık: Diyaletik Mantığın Tarihi ve Diyaletik Mantık Teorisi Üzerine Denemeler*, Çev. Alper Birdal, İstanbul: Yazılama Yayınevi, 2009.
- Itoh, Makoto ve Costas Lapavitsas, *Political Economy of Money and Finance*, Londra: Palgrave Macmillan, 1999.
- Itoh, Makato, “The Evolution of the Concept of Value and its Historical Ground: from Marx's Dialogue with Aristotle”, *World Review of Political Economy*, 2011, 2 (2): 193-204.
- Jevons, W. Stanley, “Married Women in Factories”, *Methods of Social Reform and Other Papers*, Macmillan, 1883.
- Johnson, Van, “Aristotle's Theory of Value”, *The American Journal of Philology*, 1939, 60 (4): 445-451.
- Kalkavage, Peter, *The Logic of Desire: An Introduction to Hegel's Phenomenology of Spirit*, Philadelphia: Paul Dry Books, 2007.
- Keynes, J. M. () *Essays in Persuasion*, London: Macmillan, <http://www.gutenberg.ca/ebooks/keynes-essaysinpersuasion/keynes-essaysinpersuasion-00-h.html>, 1931, Erişim tarihi: 28.08.2016.
- Kılıçbay, Mehmet Ali, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Gazi Üniversitesi Yayınları, 1982.
- Kincaid, Jim, “A Critique of Value-Form Marxism”, *Historical Materi-*

- alism*, cilt 13, no 2, 2005.
- Kline, S. J. ve Nathan Rosenberg, "An overview of innovation", Landau & N. Rosenberg (der.), *The positive sum strategy: Harnessing technology for economic growth*, Washington, DC: National Academy Press, 1986, s. 275-306.
- Koloğlugil, Serhat, "Digitizing Karl Marx: The New Political Economy of General Intellect and Immaterial Labor", *Rethinking Marxism: A Journal of Economics, Culture & Society*, 2015, 27(1): 123-137.
- Kosík, Karel, *Somutun Diyalektiği: İnsan ve Dünya Sorunları Üzerine Bir İnceleme*, Çev. Ezgi Kaya, İstanbul: Yordam Kitap, 2015.
- Landes, David, *The Unbound Prometheus, Technological Change and The Industrial Development in Western Europe from 1750 to Present*, Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
- Lapavitsas, Costas, *Social Foundations of Markets, Money and Credit*, Londra, New York: Routledge, 2003.
- Lee, Jong-Wha ve Hanol Lee, "Human Capital in the Long Run," *Journal of Development Economics*, 2016, 122: 147-169.
- Leeb, Claudia, "Marx and the Gendered Structure of Capitalism", *Philosophy Social Criticism*, 2007, 33: 833-859.
- Lenin, V., *Felsefe Defterleri*, Çev. Attila Tokatlı, İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1976.
- Lukacs, Georg, "Technology and Social Relations", *New Left Review*, 1966, 39: 27-34.
- Lukacs, Georg, *The Young Hegel, Studies in the Relations Between Dialectics and Economics*, Çev: R. Livingstone, Londra: Merlin Press, 1975.
- MacGregor, David, *The Communist Ideal in Hegel and Marx*, University of Toronto Press, 1984.
- MacKenzie, Donald "Marx and the Machine", *Technology and Culture*, 1984, 25: (3): 473-502.
- Mandel, Ernest, *Avrupa Meydan Okuyor*. Çev: Tunç Tayanç, Ankara: Bilgi Yayınları, 1974.
- Mandel, Ernest, *Marx'ın İktisadi Düşüncesinin Oluşumu*, Çev: D. Işık, İstanbul: Yazın Yayıncılık, 1993.
- Mandel, Ernest, *Geç Kapitalizm*, Çev: Candan Badem, İstanbul: Versus yay., 2008.

- Mandelbrot, Benoit, *Fractal Geometry of Nature [Doğanın Fraktal Geometrisi]*, New York: W. H. Freeman and Company, 1983.
- Marx, Karl, “Letter to Ruge”, *Marxists Internet Archive*, 1843, https://www.marxists.org/archive/marx/works/1843/letter-s/43_09-alt.htm, erişim tarihi: 02.07.2017.
- Marx, Karl, *Letters to Dr. Kugelman, 12 Aralık 1868*, Londra: Martin Lawrence.
- Marx, Karl, “Notes on Adolph Wagner’s *Lehrbuch der Politischen Ökonomie* (Cilt: I, 1879)”, 1881, <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1881/01/wagner.htm>.
- Marx, Karl, *Das Kapital, Kritik der politischen Ökonomie*, Cilt: 1, Hamburg: Otto Meissners Verlag, 1908.
- Marx, Karl, *Grundrisse, Outlines of the Critique of Political Economy*, Çev. Martin Nicolaus, Penguin, 1973.
- Marx, Karl, *Louis Bonaparte’ın 18 Brumaire’i*, Çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları, 1976.
- Marx, Karl, *Ekonomi Politîğin Eleştirisine Katkı*, Çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları, 1979.
- Marx, Karl, *Grundrisse, Ekonomi Politîğin Eleştirisi İçin Ön Çalışma*, Çev. Sevan Nişanyan, Ankara: Birikim, 1979.
- Marx, Karl, “Record of Marx’s Speech on the Consequences of Using Machinery Under Capitalism”, International Workingmen’s Association 1868, *Marx & Engels Collected Works*, Cilt 21, 1985.
- Marx, Karl, *Capital*, Cilt I, Çev. Ben Fowkes, Penguin Books, 1990.
- Marx, Karl, *Kapital III. Cilt*, Çev. Alaattin Bilgi, Ankara: Sol Yayınları, 1990.
- Marx, Karl, *Felsefenin Sefaleti*, Çev. Ahmet Kardam, Ankara: Sol Yayınları, 1992.
- Marx, Karl, *1844 Elyazmaları*, Çev. Kenan Somer, Ankara: Sol Yayınları, 1993.
- Marx, Karl, *Ekonomi Politîğin Eleştirisine Katkı*, Çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları, 1993.
- Marx, Karl, *The Poverty of Philosophy: Answer to the Philosophy of Poverty by M. Proudhon*, Progress Publishers, 1995.
- Marx, Karl, *Felsefenin Sefaleti*, Çev. Erdoğan Başar, Ankara: Sol Yayınları, 1996.

- Marx, Karl, *Fransa'da Sınıf Savaşları 1848-1850*, Çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları, 1996.
- Marx, Karl, *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, Çev. Kenan Somer, Ankara: Sol Yayınları, 1997.
- Marx, Karl, *Kapital*, I. Cilt, Çev. Alaattin Bilgi, Ankara: Sol Yayınları, 1997.
- Marx, Karl, *Artı-Değer Teorileri*, Çev. Yurdakul Fincancı, Ankara: Sol Yayınları, Birinci Kitap: 1998, İkinci Kitap: 1999.
- Marx, Karl, *Grundrisse, Ekonomi Politîğin Eleştirisinin Temelleri*, Cilt II, Çev. Arif Gelen, Sol Yayınları, 2003.
- Marx, Karl, *Kapital*, cilt I, Çev. Mehmet Selik, Nail Satlıgan, İstanbul: Yordam Kitap, 2011.
- Marx, Karl, *Grundrisse: Ekonomi Politîğin Eleştirisinin Temelleri (Ham Taslak) 1857-1858*, Çev. Arif Gelen, Ankara: Sol Yayınları, 2013 (2 cilt).
- Marx, Karl, *Kapital*, I. Cilt, Çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, İstanbul: Yordam Yayınları, 2014.
- Marx, Karl, *Capital*, Cilt: I, Çev. Samuel Moore ve Edward Aveling, Moskova: Progress Publishers, Marxists Internet Archive, 2015.
- Marx, Karl, *Kapital*, cilt III, Çev. Mehmet Selik, Erkin Özalp, İstanbul: Yordam Kitap, 2015.
- Marx, Karl ve Friedrich Engels, *Holy Family or; Critique of the Critical Critique*, Foreign Language Publishing House, Çev. R. Dixon, Moskova 1956.
- Marx, Karl ve Friedrich Engels, *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, Çev. Mihri Belli, Sol Yayınları, 1967.
- Marx, Karl ve Friedrich Engels, *MEGA II/7 Marx Le Capital*, Paris 1872-1875 ve Apparat, Berlin: Dietz Verlag, 1989.
- Marx, Karl ve Friedrich Engels, *MEGA II/7 Marx Le Capital*, Apparat, Berlin: Dietz Verlag, 1989.
- Marx, Karl ve Friedrich Engels, *Marx & Engels Collected Works*, cilt 34, Çev. Ben Fowkes, New York: International Pub.1994.
- Marx, Karl ve Friedrich Engels, *Seçme Yazışmalar I 1844-1869*, Çev. Yurdakul Fincancı, Ankara:Sol, 1995.
- Marx, Karl ve Friedrich Engels, *The German Ideology*, Marxists Internet Archive, 2000.

- Marx, Karl ve Friedrich Engels, *Doğu Sorunu [Türkiye]*, Çev. Yurdakul Fincancı, Ankara: Sol Yayınları, 2008.
- Marx, Karl ve Friedrich Engels, *Marx & Engels Collected Works*, cilt 30, Lawrence & Wishart, 2010.
- Marx, Karl ve Friedrich Engels, *Marx & Engels Collected Works*, cilt 31, Lawrence & Wishart, 2010.
- Marx, Karl ve Friedrich Engels, *Marx & Engels Collected Works*, cilt 32, Lawrence & Wishart, 2010.
- Marx, Karl ve Friedrich Engels, *Marx & Engels Collected Works*, cilt 33, Lawrence & Wishart, 2010.
- Marx, Karl ve Friedrich Engels, *Marx & Engels Collected Works*, cilt 40, Lawrence & Wishart, 2010.
- Marx, Karl ve Friedrich Engels, *Komünist Parti Manifestosu*, Çev. Nail Satlıgan, İstanbul: Yordam Kitap, 2013.
- Marx, Karl ve Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi*, Çev. T. Ok ve O. Geridönmez, Evrensel Basım Yayın, 2013.
- Matthews, Peter Hans, “The modern foundations of Marx’s monetary economics”, *The European Journal of the History of Economic Thought*, 3(1), Bahar 1996.
- Mattick, Jr., Paul, “Marx’s Dialectic”, Fred Moseley (der.) *Marx’s Method in Capital: A Reexamination* içinde, New Jersey: Humanities Press, 1993.
- Mauss, Marcel, *The Gift: The Form and Reason for Exchange in Archaic Societies*, İngilizceye Çeviren: W. D. Halls, Routledge Classics: Londra ve New York, 2002.
- Mauss, Marcel, *A General Theory of Magic*, İngilizceye Çeviren: Robert Brain, Routledge: Londra ve New York, 2005.
- McBride, William Leon, *The Philosophy of Marx*, New York: St. Martin’s Press, 1977.
- Mckenna, Tony, “In time: the First Hollywood Movie of The Occupy Wall Street Era”, *Science & Society*, 2015, 79 (1): 117–126.
- McClellan, J. E. ve Harold Dorn, *Dünya Tarihinde Bilim ve Teknoloji*, Çev: Haydar Yalçın, Ankara: Arkadaş Yayınları, 2006.
- McNally, David, “The Dual Form of Labour in Capitalist Society and the Struggle over Meaning: Comments on Postone”, *Historical Materialism*, 2004, 12 (3): 189–208.
- McNeill, Desmond, “Alternative Interpretations of Aristotle on Exc-

- hange and Reciprocity”, *Public Affairs Quarterly*, 1990, 4 (1): 55-68.
- Meaney, Mark E., *Capital as Organic Unity: The Role of Hegel’s Science of Logic in Marx’s Grundrisse*, Dordrecht: Springer-Science+Business Media, 2002.
- Meek, Ronald L., *Studies in the Labour Theory of Value*, New York, Londra: Monthly Review Press, 1975 (1956).
- Meikle, Scott, “Aristotle and the Political Economy of the Polis”, *The Journal of Hellenic Studies*, 1979, 99: 57-73.
- Meikle, Scott, “Aristotle on Equality and Market Exchange”, *The Journal of Hellenic Studies*, 1991, 111: 193-196.
- Michel, Andree, *Feminizm*, Çev.: Şirin Tekeli, İstanbul: Kadın Çevresi Yayınları, 1984.
- Miller, Karen, “The Question of Time in Postone’s Time, Labor and Social Domination”, *Historical Materialism*, 2003, 12: (3): 209-237.
- Molyneux, Maxine, “Beyond the Domestic Labour Debate”, *New Left Review*, 1979, 116: 3-27.
- Morris-Suzuki, Tessa, “Robots and Capitalism”, *New Left Review*, 1984, 147: 109-121.
- Morris-Suzuki, Tessa, “Capitalism in The Computer Age”, *New Left Review*, 1986, 160: 81- 91.
- Moseley, Fred (der.) *Marx’s Method in Capital: A Reexamination*, New Jersey: Humanities Press, 1993.
- Moseley, Fred ve Martha Campbell (der.) *New Investigations of Marx’s Method*, New York: Humanity Books, 1997.
- Moseley, Fred ve Tony Smith (der.) *Marx’s Capital and Hegel’s Logic: A Reexamination*, Londra, Boston: Brill, 2014.
- Murray, Patrick, “The Necessity of Money: How Hegel Helped Marx Surpass Ricardo’s Theory of Value”, Fred Moseley (der.) *Marx’s Method in Capital: A Reexamination*, New Jersey: Humanities Press, 1993.
- Murray, Patrick, “Things Fall Apart: Historical and Systematic Dialectics and the Critique of Political Economy”, Robert Albritton ve John Simoulidis (der.) *New Dialectics and Political Economy*, New York: Palgrave Macmillan, 2003.
- Murray, Patrick, “Unavoidable Crises: Reflections on Backhaus and the

- Development of Marx's Value-Form Theory in the Grundrisse", Riccardo Bellofiore, Guido Starosta ve Peter D. Thomas (der.) *In Marx's Laboratory: Critical Interpretations of the Grundrisse* içinde, Leiden, Boston: Brill, 2013.
- Murray, Patrick, "The Secret of Capital's Self-Valorisation 'Laid Bare': How Hegel Helped Marx to Overturn Ricardo's Theory of Profit", Fred Moseley ve Tony Smith (der.) *Marx's Capital and Hegel's Logic: A Reexamination*, Londra, Boston: Brill, 2014.
- N., D. ve G., K., "Sexual Division of Labour". *Economic and Political Weekly*, 1989, 24 (34): 1949-1950.
- Narin, Özgür, "Bilim ile İktidar Arasındaki İlişkinin Çözümlemesinde 'Eski' Bir Ayrıma Başvurulabilir mi? Bilimin 'Gerçek Boyunduruk Altına Alınışı'", *Bilim ve İktidar* içinde, Haz: Karaburun Bilim Kongresi Düzenleme Kurulu, Ankara: Dipnot yay, 2008, s. 210-232.
- Narin, Özgür, "Kapitalizm ve Bilimin Üretimi, Bilimsel Emek Sürecindeki Dönüşüm", *İktisat Dergisi*, 494-495: 25-39.
- Narin, Özgür, "Adam Smith ve Marks'ta Emek Bölümü ve Teknoloji", *Politik İktisat ve Adam Smith* içinde, İstanbul: Yön Yayınları, 2010, s. 233- 255.
- Narin, Özgür, "İnternet ve Bilişim Teknolojileri Çağında Üretimin Özyönetimi ve Yeni Olanaklar", İstanbul Kültür Üniversitesi Üretim Ekonomisi Kongresi, 21-22 Mart 2014, <http://acikerisim.iku.edu.tr:8080/jspui/bitstream/11413/1201/1/%C3%96zg%C3%BCrNarinUEK2014.pdf>. Erişim tarihi: 20.08.2017.
- Narin, Özgür, "Otonomi Üzerine Değiniler", Deniz Gürler ve Aysegül Sandıkçioğlu Gürler (der.) *Karşı İşgal, İşgal Hareketleri ve Özyönetimler Üzerine Bir Derleme* içinde, İstanbul: Siyah Beyaz Yayınları, 2016.
- Negri, Antonio, "Karl Marx's Grundrisse: Foundations of the Critique of Critical Economy 150 Years Later", *Rethinking Marxism: A Journal of Economics, Culture & Society*, 2014, 26:3, 427-433.
- Nelson, Anitra, *Marx's Concept of Money: The God of Commodities*, Londra: Routledge, 1999.
- Nelson, Richard, "The Economics of Invention: A Survey of the Litera-

- ture”, *The Journal of Business*, 32 (2): 101- 127.
- Nişanyan, Sevan, *Nişanyan Sözlük: Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*, <http://www.nisanyansozluk.com/>.
- Noble, David F, *America by Design*, NewYork: Alfred A. Knopf Yayınevi, 1977.
- Noble, David F, *Forces of Production*, NewYork: Alfred A. Knopf Yayınevi, 1984
- Ollman, Bertell, “Marx’ın Diyalektik Yöntemi Bir Sergileme Tarzı Olmaktan Daha Fazla Bir Şeydir: Sistematik Diyalektik’in Bir Eleştirisi”, *Diyalektiğin Dansı* içinde, Çev. Cenk Saraçoğlu, İstanbul: Yordam Kitap, 2008.
- Ollman, Bertell, *Diyalektiğin Dansı: Marx’ın Yönteminde Adımlar*, Çev. Cenk Saraçoğlu, İstanbul: Yordam Kitap, 2011.
- Ollman, Bertell, https://www.nyu.edu/projects/ollman/docs/vision_of_communism.php, erişim tarihi: 05.07.2017.
- O’Malley, J., ve F. Schrader, “Marx’s Precip of Hegel’s Doctrine of Being in the Minor Logic”, *International Review of Social History*, 1977, 22 (2): 423–31.
- Online Etymology Dictionary, “Tithe”, <http://www.etymonline.com/index.php?term=tithe>.
- Online Etymology Dictionary, “Value”, <http://www.etymonline.com/index.php?term=value>.
- Opitz, Claudia “Geç Ortaçağ’da Yaşam”, P. S. Pantel (der.) *Kadınların Tarihi*, I. Cilt içinde, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 255-301, 2005.
- Owen, Robert, *Two discourses on a new system of society*, Londra: Eichbaum and Johnston, 1825, <https://books.google.com.tr/books?id=PwxeAAAaAAJ&pg=PA111&lpg=PA111&dq=%22general+intellect%22+robert+owen&source=bl&ots=cjBrI5yF1C&sig=TIBOXWMwspbOdMrme2skHjOboHU&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwic2LX0jsrVAhUF2hoKH-V8IDJMQ6AEIKjAF#v=onepage&q=%22general%20intellect%22%20robert%20owen&f=false>, Erişim Tarihi: 15.08.2017.
- Öztelli, Cahit, *Kul Nesimi*, Töyko Matbaası, 1969.
- Öztürk, Özgür, “İktisadi Düşüncede Emek ve Değer”, Melda Yaman, Güllistan Yarkın, Ş. Gürçağ Tuna, Fuat Ercan (der.) *Emeğin*

- Kitabı* içinde, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2014.
- Pack, Spencer J., Aristotle, *Adam Smith and Karl Marx: On Some Fundamental Issues in 21st Century Political Economy*, Edward Elgar, 2010.
- Paolucci, Paul, *Marx's Scientific Dialectics: A Methodological Treatise for a New Century*, Leiden, Boston: Brill, 2007.
- Platon, *Devlet*, Çev. Sabahattin Eyüboğlu ve M. Ali Cımcöz, Remzi Kitabevi, 1988.
- Postone, Moishe, *Time, Labor, and Social Domination: A reinterpretation of Marx's Critical Theory*, Cambridge University Press, 2003.
- Postone, Moishe, "Lukács and the Dialectical Critique of Capitalism", Robert Albritton ve John Simoulidis (der.) *New Dialectics and Political Economy*, New York: Palgrave Macmillan, 2003.
- Pradella, Lucia, *Globalization and the Critique of Political Economy*, New York: Routledge, 2015.
- Pujol, Michele A., *Feminism and Anti-Feminism in Early Economic Thought*, Edward Elgar Publishing, 1992.
- Ramtin, Ramin *Capitalism and Automation: Revolution in Technology and Capitalist Breakdown*. London: Pluto, 1991.
- Reuten, Geert, "The money expression of value and the credit system: a value-form theoretic outline", *Capital & Class*, Temmuz 1988.
- Rockmore, Tom, *Marksizmden Sonra Marx: Karl Marx'ın Felsefesi*, Çev. Habip Türker, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- Rosdolski, Roman, *Marx'ın Kapital'inin Oluşumu*, Çev. Cumhur Atay, Münevver Çelik, İstanbul: Otonom Yayıncılık, 2008.
- Rosenberg, N ve David C. Mowery, "The US National Innovation System", R. Nelson (der.) *National Innovation Systems: A Comparative Analysis* içinde, NC: Oxford University Press, 1993, s. 29-75.
- Roth, Regina, "Marx on Technical Change in the Critical Edition", *The European Journal of the History of Economic Thought*, 2010, 17 (5): 1223-1251.
- Rowbotham, Sheila, *Hidden from History: 300 Years of Women's Oppression and the Fight Against It*, Pluto Press, 1977.
- Rubel, Maximilien, "The Emancipation of Women in the Works of Marx and Engels", Christine Fauré (der.), *Political and His-*

- torical Encyclopedia of Women*, Londra: Taylor and Francis, s. 335-356, 2005.
- Rubin, Isaak I., *Essays on Marx's Theory of Value*, Çev. M. Samardzija ve F. Perlman, Black&Red, 1972.
- Rubin, Isaak I., "Abstract Labour and Value in Marx's System", *Capital & Class*, 1978 (1927), 5: 107-139.
- Rubin, Isaak Illich, *Marx'ın Emek Değer Teorisi*, Çev. Uğur Selçuk Akalın, İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2010.
- Saad-Filho, Alfredo, *Marx'ın Değeri: Çağdaş Kapitalizm için Ekonomi Politik*, Çev. Ertan Günçiner, İstanbul: Yordam Kitap, 2006.
- Sargent, Lydia (der.) *The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: A Debate of Class and Patriarchy*, Pluto Press, 1981.
- Sarı, Emre, *Aşıklarımız*, 2016, Nokta-E Book.
- Satlıgan, Nail, Sungur Savran ve E. Ahmet Tonak, *Kapital'in İzinde*, İstanbul: Yordam Kitap, 2012.
- Satlıgan, Nail, "Kapital'de Komünizm Tasarımları", Nail Satlıgan, Sungur Savran ve E. Ahmet Tonak, *Kapital'in İzinde* içinde, İstanbul: Yordam Kitap, 2012.
- Savran, Sungur, "Bir Üretim Tarzı Olarak Kapitalizm", Nail Satlıgan, Sungur Savran ve E. Ahmet Tonak, *Kapital'in İzinde* içinde, İstanbul: Yordam Kitap, 2012.
- Schumpeter, Joseph. A, *History of Economic Analysis*, Routledge, 1986 (1950).
- Scott, Joan W., "Kadın İşçi", Geneviève Fraisse ve Michelle Perrot (der.) *Kadınların Tarihi*, V. Cilt içinde, Çev. Ahmet Fethi, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul: s. 374-398, 2005.
- Seccombe, Wally, "The Housewife and her Labour Under Capitalism", *New Left Review*, 1974, 1 (83).
- Sekine, Thomas T., *An Outline of the Dialectic of Capital*, Londra: Palgrave Macmillan, 1997 (2 cilt).
- Sekine, Thomas T., "The Dialectic, or Logic that Coincides with Economics", Robert Albritton ve John Simoulidis (der.) *New Dialectics and Political Economy* içinde, New York: Palgrave Macmillan, 2003.
- Simonton, Deborah, "Gendering Work in Eighteenth-century Towns", Margaret Walsh (der.) *Working Out Gender: Perspectives from Labour History* içinde, Ashgate Publishing, 1999, s. 29-48.

- Smith, Adam, *Milletlerin Zenginliği*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Smith, Steven B., *Reading Althusser: An Essay on Structural Marxism*, Ithaca: Cornell University Press, 1984.
- Smith, Tony, *The Logic of Marx's Capital*, Albany: State University of New York Press, 1990.
- Smith, Tony, "Marx's *Capital* and Hegelian Dialectical Logic", Fred Moseley (der.) *Marx's Method in Capital: A Reexamination*, New Jersey: Humanities Press, 1993.
- Smith, Tony, "The Neoclassical And Marxian Theories Of Technology: A Comparison and. Critical Assessment". *Historical Materialism*, 1997, 1: 113-133.
- Smith, Tony, "Surplus Profits from Innovation: A Missing Level in Capital III?", Campbell and Reuten (der.) *The Culmination of Capital: Essays on Volume III of Marx's Capital* içinde, New York: Palgrave, 2002, s. 67-94.
- Smith, Tony, "The 'General Intellect' in the Grundrisse and Beyond", R. Bellofiore, G. Starosta ve P. Thomas (der.) *Marx's Laboratory: Critical Interpretations of the Grundrisse* içinde, Leiden: Brill, 2013, s. 213-232.
- Smith, Tony, "Hegel, Marx and the Comprehension of Capitalism", Fred Moseley ve Tony Smith (der.) *Marx's Capital and Hegel's Logic: A Reexamination*, Londra, Boston: Brill, 2014.
- Sohn-Rethel, Alfred, *Zihin Emeği, Kol Emeği: Epistemoloji Eleştirisi*, Çev. Ayşe Deniz Temiz, İstanbul: Metis Yayınları, 2011.
- Soudek, Josef, "Aristotle's Theory of Exchange: An Inquiry into the Origin of Economic Analysis", *Proceedings of the American Philosophical Society*, 1952, 96 (1): 45-75.
- Starosta, Guido, "The System of Machinery and Determinations of Revolutionary Subjectivity in the Grundrisse and Capital", Riccardo Bellofiore, Guido Starosta ve Peter D. Thomas (der.) *In Marx's Laboratory: Critical Interpretations of the Grundrisse* içinde, Leiden, Boston: Brill, 2013.
- Stephenson, Chris, "Bilgisayar Bilimleri'nin Başarısı" ya da "Kaplanın Çizgilerinin Oluşumu", <https://vimeo.com/42960197>, Erişim Tarihi: 07.07.2017, 24 Mayıs 2012.
- Swanson, Heather, "The Illusion of Economic Structure: Craft Guilds

- in Late Medieval English Towns”, *Past & Present*, 1988, 121: 29-48.
- Sweezy, Paul vd., *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş*, Çev. Müge Gürer, Semih Sökmen, İstanbul: Metis Yayınları, 1984.
- Şenel, Alâeddin, *Eski Yunan’da Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Sevinç Matbaası, 1970.
- Şeptulin, Aleksandr, *Diyaletğin Kategorileri ve Yasaları*, çev. Yakup Şahan, İstanbul: Yordam Kitap, 2013.
- Tekeli, İlhan, *Eğitim Üzerine Düşünmek*, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, 2003.
- Theocarakis, Nikolas J., “‘Nicomachean Ethics’ in Political Economy: the Trajectory of the Problem of Value”, *History of Economic Ideas*, 2006, 14 (1): 9-53.
- Thompson, E. P., *Teorinin Sefaleti*, Çev. Ahmet Fethi Yıldırım, İstanbul: Alan Yayınları, 1994.
- Ticaret Borsaları Birliği, *Buğday Fiyatları*, http://borsa.tobb.org.tr/fiyat_borsa.php?borsakod=5KO10, erişim tarihi: 13.07.2017.
- Tomba, Massimiliano ve Riccardo Bellofiore “The ‘Fragment on machines’ and the *Grundrisse*: The workerist reading in question”, Marcel van der Linden ve Karl Heinz Roth (der.) *Beyond Marx* içinde, Leiden: Brill, 2014, s. 345–368.
- Tombazos, Stavros, *Time in Marx: The Categories of Time in Marx’s Capital*, Leiden, Boston: Brill, 2014.
- Turan, Mehmet İnanç, *Marx’ın Grundrisse’si*, Ankara: Ütopya Yayınevi, 2015.
- Turchetto, Maria, “The Historicity of Marx’s Categories”, *Science & Society*, 64(3), Sonbahar 2000.
- Uchida, Hiroshi, *Marx’s Grundrisse and Hegel’s Logic*, Terrell Carver (der.) Londra: Routledge, 1988.
- Ure, Andrew, *The Philosophy of Manufactures*, 1835.
- Virno, Paolo, “General Intellect”, *Historical Materialism*, 2007, 15 (3): 3–8.
- von Goethe, Johann Wolfgang, “Züleyha’ya”, *Doğu Batı Divanı*, 2010.
- Vogel, Lise, *Marksizm ve Kadınların Ezilmişliği: Birleştirici Bir Kurama Doğru*, Çev. Çiğdem Çıdamlı, Nota Bene Yayınları, 2015.
- Vygodski, Vitali Solomonovic, *Büyük Bir Keşfin Hikayesi: Kapital*

- (*Marx'ın Düşüncesinin Gelişimi*), Çev. Atilla Aksoy, İstanbul: Daktylos Yayınları, 2008.
- Wendling, Amy E., *Karl Marx on Technology and Alienation*, New York: Palgrave Macmillan, 2009.
- Wendling, Amy E., “Second Nature: Gender in Marx’s Grundrisse”, Riccardo Bellofiore, Guido Starosta ve Peter D. Thomas (der.) *In Marx’s Laboratory: Critical Interpretations of the Grundrisse* içinde, Leiden, Boston: Brill, 2013.
- Wheen, Francis, *Das Kapital / Karl Marx*, Çev. Candan Badem, İstanbul: Versus Kitap, 2014.
- Wiener, Norbert, *Cybernetics or the Control and Communication in the Animal and the Machine*, Massachusetts: The MIT Press, 1965.
- Winfield, Richard Dien, *Rethinking Capital*, Cham: Palgrave Macmillan, 2016.
- Wright, Steve, *Gökyüzünü Fethetmek, İtalyan Otonomist Marksizminde Sınıf Bileşimi ve Mücadelesi*, Çev. Özgür Yalçın, İstanbul: Otonom Yay, 2008.
- Yaman, Melda, Güllistan Yarkın, Ş. Gürçağ Tuna ve Fuat Ercan (der.) *Emeğin Kitabı*, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2014.
- Yaman, Melda, “Adam Smith’te ve Karl Marx’ta Cinsiyete Dayalı İşbölümü”, Melda Yaman, Güllistan Yarkın, Ş. Gürçağ Tuna ve Fuat Ercan (der.) *Emeğin Kitabı* içinde, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2014.
- Yaman, Melda, “Meta”, *SAV Katkı*, 2016, 2: 5-13.
- Yaman, Melda, “Aristoteles’in Ebeliği”, *SAV Katkı*, 2016, 3: 26-35.
- Yaman Öztürk, Melda, “Aile, Erkek Egemenliği ve Kadının Toplumsal Konumu: Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni’ne Yeniden Bakış”, *Eğitim Toplum Bilim*, 2010, 8 (32) : 90-108.
- Yaman Öztürk, Melda ve Nuray Ergüneş, “Maddecî Bir Feminizm İçin: Kadının Görünmeyen Emeği Tartışmaları”, *İktisat Dergisi*, 2006, 469: 14-23.
- Yoshida, Fumikazu, “J. H. M. Poppe’s ‘History of Technology’ And Karl Marx”, *Hokudai Economic Papers*, 1983, 13: 23-38.
- Zasulic, Vera, “Letter from Vera Zasulich to Marx”, <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1881/zasulich/zasulich.htm>, erişim tarihi: 03.07.2017.

SAV Kitapları

- * Almanak 2000+1 -----
- * Almanak 2002 -----
- * Almanak 2003 -----
- * Almanak 2004 Analizleri -----
- * Almanak 2005 Analizleri -----
- * Almanak 2006 Analizleri -----
- * Almanak 2007 Analizleri -----
- * Almanak 2008 Analizleri -----
- * Almanak 2009 Analizleri -----
- * Almanak 2010 Analizleri -----
- * Almanak 2011 Analizleri -----
- * Almanak 2012-2013 Analizleri -----
- * Almanak 2014 Analizleri -----
- * “Yeni” Türkiye? Kapitalizm, Devlet, Sınıflar -----
----- Der. Tolga Tören-Melehat Kutun
- * Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği
Neoliberal ve Muhafazakâr Dönem -----
----- Der. Melda Yaman-Saniye Dedeoğlu
- * Kapitalizmin Lokomotif Demiryolları -----
----- Suat Aksoy
- * Türkiye’de Siyasal Parti Propagandası (1946-1960) -----
----- Engin Alçora
- * Türkiye’de Kamu Arazilerinin Yönetiminde “Planlı Plansızlık” ----
----- Yücel Çağlar

- * Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm
ve Mevsimlik Tarım İşçileri: Sakarya Örneği ---- Uygur D. Yıldırım
- * Birikim Sürecinde Çifte Kavrulmuş Meta: Beşeri Sermaye -----
----- Gizem Şimşek
- * Türkiye’de Finansallaşma: Borç Kısılacında Emek -----
----- Elif Karaçimen
- * Emegın Kitabı -----
--- Edit: Melda Yaman-Güllistan Yarkın-Ş. Gürçağ Tuna-Fuat Ercan
- * “Yeni” Güney Afrika: Kararan Kapitalizm
Güney Afrika’da Kapitalizm, Irk, Sınıf ----- Tolga Tören
- * Ataerkil Kapitalist Tahakküm Altında
Kadın Emegi, Kadın Bedeni ----- Melda Yaman
- * Devlet ve Tabiat Biyoteknoloji Çağında İnsan Hakları -----
----- Hürol Çankaya
- * Ulusötesi Kapitalist Sınıf Oluşumu
Türkiye ve Koç Holding Örneği ----- M. Gürsan Şenalp
- * Hane Devlet Piyasa Kadın Emegi ve Sosyal Politikalar
Bağlamında Cinsiyetlendirilmiş Bütçe ----- Özgün Akduran
- * Bilmediğimiz Kapitalizm Gizli Elin Kurumsallaşması:
YOİKK ----- Ayşe Cebeci
- * Metalaşma ve İktidarın Baskısındaki Üniversite -----
----- Der. Fuat Ercan-Serap Korkusuz Kurt
- * “Galata Hanları” (1868-1945) Paranın Serüveni ---- Başak Ergüder
- * Türkiye’de Kapitalizmin ve Sosyal Güvencesizliğin İnşası -----
----- Ferhat Akyüz
- * Bir Kavram Kapitalizm Neyi Anlatır?
Türkiye’de Kapitalizmin ve Fetişizmin İnşa Süreci -----
----- Ş. Gürçağ Tuna
- * Düşünce Fabrikaları Sermayenin Harici Belleği ----- Özlem Tezcek

- * Kriz ve Maliye Düşüncesinde Değişim
 “İzzettin Önder’e Armağan” -----
 ----- Der. Abuzer Pınar-Ahmet Haşım Köse-Nihat Falay
- * Yıkım Çağında Direniş, Arayış ve Sınıf Mücadelesi -----
 ----- Yüksel Akkaya
- * Mahalle Bakkalından Küresel Aktöre Arçelik
 İşletme Tarihine Marksist Yaklaşım ----- Koray Yılmaz
- * Türkiye’de Büyük Sermaye Grupları
 Finans Kapitalin Oluşumu ve Gelişimi ----- Özgür Öztürk
- * Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Sözleşmeli Çiftçilik:
 Bursa Örneği ----- Umut Ulukan
- * Türkiye’de Kırsal Alan Yönetimi ----- Sabrina Kayıkçı
- * Kırsal Yapıda Toplumsal Değişme ----- Fuat Ercan
- * Kapitalizmi Planlamak
 Türkiye’de Planlama ve DPT’nin Dönüşümü ----- Ümit Akçay
- * Halklara Karşı Bir Örgütlenme NATO
 Kuruluşundan İstanbul Zirvesine ----- Semih Hiçyılmaz
- * Yeni Dünya Düzeni ve Çevre ----- Necla Yıkılmaz
- * Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği: Türkiye Örneği -----
 ----- Der. Saniye Dedeoğlu-Melda Yaman Öztürk
- * Suyun Metalaşması: Kıtlığın Nedeni Kıtlığa Çare Olabilir mi? -----
 ----- Gaye Yılmaz
- * Sermaye Birikimi, Kalkınma, Azgelişmişlik
 Türkiye ve Dünya Üzerine Notlar ----- Mehmet Türkay
- * Para, Banka, Devlet Merkez Bankası Bağımsızlaşmasının
 Ekonomi Politikası ----- Ümit Akçay
- * Küresel Kapitalizm ve Devletin Dönüşümü
 Türkiye’de Mali İdarede Yeniden Yapılanma ----- Selime Güzelsarı
- * Taşeronlu Birikim Tuzla Tersaneler Bölgesinde
 Üretim İlişkilerinde Enformelleşme ----- Nevra Akdemir

- * Geç Kapitalistleşme Sürecinde Kriz: Türkiye 1979 Krizi -----
----- Melda Yaman Öztürk
- * Bankalar, Birikim, Yolsuzluk
1980 Sonrası Türkiye’de Bankacılık Sektörü ----- Nuray Ergüneş
- * Yeniden Yapılanan Dünya Ekonomisinde Marshall Planı
ve Türkiye Uygulaması ----- Tolga Tören
- * Dünden Yarına Yurttaşlık 21. Yüzyılda Yurttaşlık,
Ulusal Devlet ve Küreselleşme ----- Eren Deniz Tol Göktürk
- * Halklara Karşı Bir Örgütlenme NATO ----- Semih Hiçyılmaz
- * Küreselleşme Sürecinde Kentlerin Tarihsel-Kültürel Değerlerinin
Korunması Türkiye-Bodrum Örneği ----- H. Perihan Kiper
- * Türkiye’de Tarım Topraklarının Tarım Dışı Amaçlarla Kullanımı
Adapazarı Örneği ----- Murat Kayıkçı
- * İşçi Sınıfının Değişen Yapısı ve Sınıf Hareketinde
Arayışlar Deneyimler Sempozyumu Bildiriler Kitabı -----
- * Türkiye’yi Sınıf Gerçeğiyle Anlamak
2. Sınıf Çalışmaları Sempozyumu -----
- * Türkiye İşçi Sınıfı ve Emek Hareketi Küreselleşiyor mu?
3. Sınıf Çalışmaları Sempozyumu -----